

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_190072

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—880—5-8-74—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No.

۲۹۲ و ۴

Accession No.

A613

Author

Title

صدر الدين ابو الفتح
آداب امره ديني

This book should be returned on or before the date last marked below.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کتاب مستطاب

ترجمہ آداب المہدین

از تصنیفات

قدوة الاولیاء والواصلین امام الاصفیاء، الکاملین سلطان العارفین المقربین
 سید السادات

صدر الدین ابوالفتح ولی الاکبر الصادق
 سید محمد حسینی گیسو دراز خواجہ بکدہ نواز حشتی
 قدس اللہ تعالیٰ سرہ العزیز

بہ تصحیح و اہتمام

مولوی حافظ سید عطا حسین صاحب ام بی ای

ناظم و نایب امین شریعت و تہذیب و تمدن
 مولانا سید عطاء اللہ صاحب ام بی ای

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الھمیا خالق الارض و السموات وجاعل النور والظلمۃ
 و یا مخرج الحی من المیت ومخرج المیت من الحی انت اللہ الملک
 الحق الذی لا الہ الا انت استلک ان تضلی وتسلم علی من لولاد
 لما خلقت الخلق فهو سید الاولین والآخرین امام الانبیاء
 والمرسلین خاتم النبیین شفیع المذنبین رحمة للعالمین
 سیدنا ومولانا وشفیعنا مُحَمَّدٌ الہادی المہدی الامین
 وعلی الہ الطیبین الطاہرین الذین مثلہم کسفینۃ نوح
 من ركب علیہا نجا ومن تخلف عنہا کان من المغرقین واصحابہ
 نجوم سماء المہدی والرشد والیقین اجمعین۔

یہ کتاب مستطاب سبکی طباعت اور اشاعت کاشرف اور سعادت حاصل لکھی
 حضرت امام الایمہ شیخ المشائخ ضیاء الدین ابو النجیب عبدالقادر سرہروردی
 رحمۃ اللہ علیہ کی مشہور تصنیف آداب المریدین کا ترجمہ یا مختصر شرح ہے جسے طالبان
 تقرب الہی کی ہدایت کے لئے قدوة السالکین العارفین امام اکملین الواصلین الی سیدنا
 خواجہ بندہ نواز سید محمد حسینی گیسو دراز حبشی قدس سرہ الغریز نے سلیم فارسی

زبان میں تالیف کیا۔ اختصار کی غرض سے اس مقالہ میں ہم حضرت ضیاء الدین ابو نجیب
عبد القاہر سہروردی کو حضرت شیخ المشائخ اور مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز کو حضرت
مخدوم لکھیں گے۔

حضرت شیخ المشائخ شریعت اور طریقت کے امام اور متعدد سلاسل صوفیہ کے
پیشوا تھے۔ امام عبد اللہ یافعیؒ نے مرآت الجنان میں انکی تعریف ان الفاظ میں لکھی ہے
”الشیخ الكبير الولي الشهير العارف بالله الخبيرذ والمقاسات العلية
والاحوال السنية والالافاس الصادقة والكرامات السخارفة
والتصانيف المفيدة الوشيقة في الشريعة والطايفة في الحقيقة“ ان الفاظ
سے جو ایک نہایت مستند پیشوائے شریعت و طایقت کے قلم سے نکلے ہیں حضرت
شیخ المشائخ کے عالم ظاہر اور ان کے مقامات باطن کی رفعت اور بہالت شان کا
اندازہ کیا جاسکتا ہے۔ یہ مقالہ چونکہ مختصر ہے اس لئے مندرجہ ذیل کتابوں سے اخذ
کر کے ان کے حالات کو مختصر طور پر لکھنے پر ہم اکتفا کریں گے۔ (۱) وفيات الاعيان
وانباء ابنا، الزمان تالیف قاضی احمد ابن خلکان (۲) مرآة الجنان تالیف امام عبد اللہ
یافعی (۳) تکرید۔ روض الراحین تالیف امام عبد اللہ یافعی کا فارسی ترجمہ (۴) بہجت
انامسرات تالیف شیخ نور الدین ابوالحسن علی بن یوسف بن جریر النعمی الشطنونی (۵) نفحات
الانس تالیف مولانا عبد الرحمن جامی اور (۶) مناقب الاصفیاء تالیف مخدوم شیخ شعیب
فردوسی۔

حضرت شیخ الشیوخ کا نام عبد القاہر کنیت ابو نجیب اولقب ضیاء الدین

ہے اور سہروردان کا مولد ہے اس لئے وہ ضیاء الدین ابو نجیب عبد القاہر سہروردی
لکھے جاتے ہیں۔ سہرورد (بضم سین مہملہ و سکون) اسے ہوز و فتح اسے مہملہ و فتح
واو و سکون را و وال مہملہ، عراق عجم میں شہر زرخان کے قریب ایک قصبہ تھا۔

شیخ المشایخ وہاں مسکن میں پیدا ہوئے وہ صدیقی الغیب تھے۔ ابن خلکان نے بروایت محب الدین ابن النجار مصنف تاریخ بغداد (جس نے بیان کیا ہے کہ خود شیخ المشایخ کے دست مبارک کا لکھا ہوا ان کا شجرہ نسب دیکھا تھا) ان کا نسب اس طرح لکھا ہے: ”وہو عبد القاہر بن عبد اللہ بن محمد بن عُمَویہ واسمہ عبد اللہ بن سعد بن الحسن بن القاسم بن النضر بن القاسم بن النضر بن عبد الرحمن بن القاسم بن محمد بن ابی ابکر الصدیق رضی اللہ عنہ“ اور یہ بھی صراحت کی ہے کہ یہ نسب نامہ چونکہ خود شیخ المشایخ کے قلم کا لکھا ہوا تھا اس لئے اُس کے صحیح ہونے میں کوئی شبہ نہیں ہو سکتا۔

حضرت شیخ المشایخ جب سن رشد کو پہنچے تحصیل علوم کی غرض سے سہرورد سے بغداد آئے اور مدرسہ نظامیہ بغداد میں داخل ہو کر علامہ اسعد المہینی اور دوسرے اکابر علما کے حلقہ درس میں شریک ہوئے۔ طلب حق کا داعیہ اولن کے وجود میں فطرت سے دیگیا تھا تحصیل علوم سے فارغ ہوتے ہی انہوں نے اکابر طریقت کی صحبت اختیار کی اور ان کی زیر تربیت تکمیل باطن کی جانب تمام تر متوجہ اور مشغول ہو گئے۔ خلق سے منقطع ہو کر عزلت اختیار کی اور سالہا سال تک نہایت شدید مجاہدہ اور ریاضت کے ساتھ عبادت الہی میں مصروف رہے۔ ابن خلکان نے لکھا ہے کہ شیخ المشایخ جب تحصیل علوم سے فارغ ہو چکے: ”شدد سلك طایق الصوفیة وحبب الیہ الا نقطاع والعزلة فانقطع عن الناس مدة مدیدة و اقبل علی الاشتغال بالعمل للہ تعالیٰ وبذل الجهد فی ذلک“ جب ان کی تکمیل ہو چکی عزلت سے باہر آئے اور پیران طریقت کے حکم اور ہدایت کے مطابق خلق اللہ کے رشد اور تربیت باطنی میں مصروف ہوئے اور اس کے ساتھ ساتھ علوم ظاہر کی تدریس تعلیم بھی جاری کی اور اس زمانہ کے اکابر صوفیوں کے

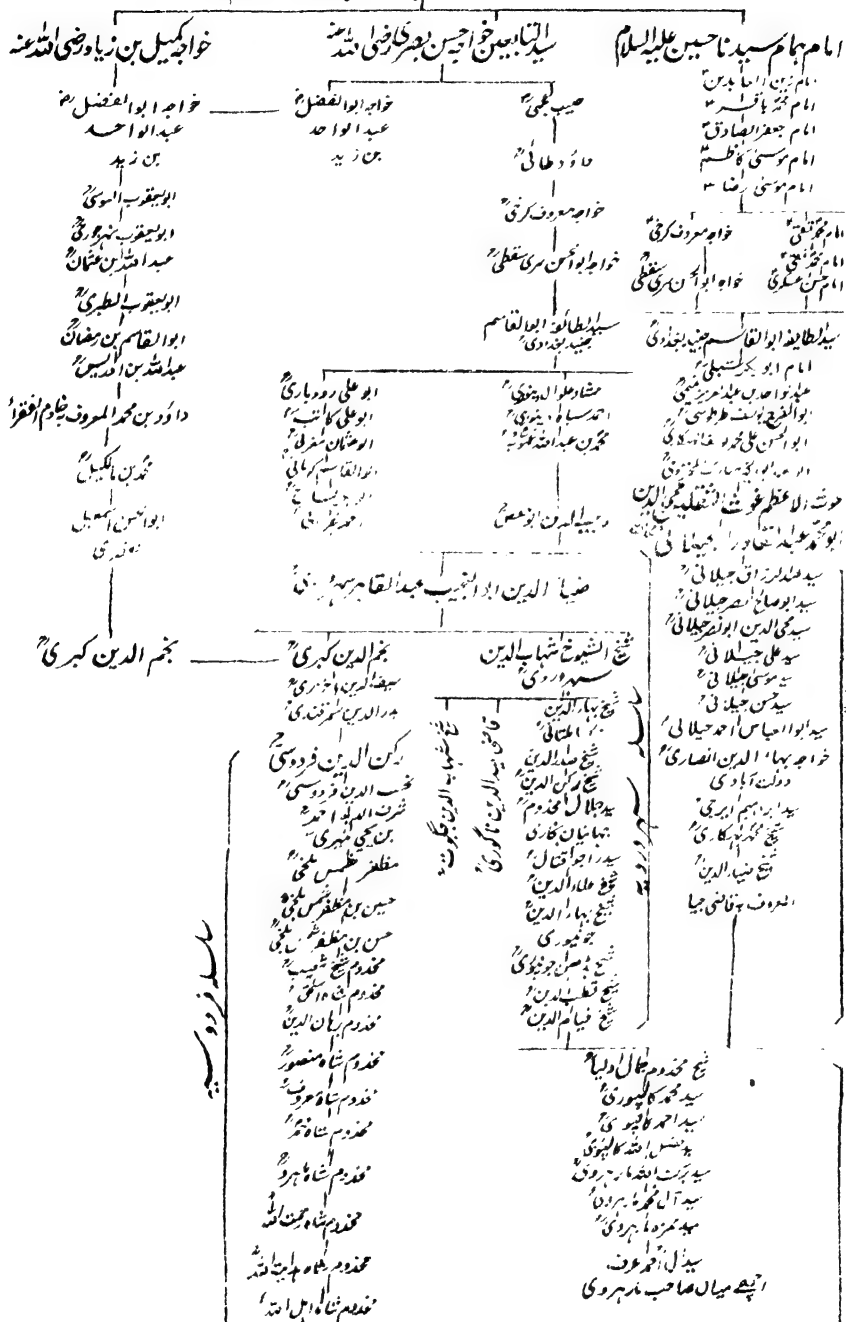
روش کے مطابق وعظ اور تذکیر سے بھی مخلوق کی ہدایت شروع کی۔ بہت جلد لاٹھی شہرت دور دور تک پھیل گئی اور لاتعداد مخلوق ان کے مجالس وعظ میں اور ان کے حلقہ درس میں اور ان کے حلقہ تربیت باطنی میں شریک ہونے لگی۔ لوگوں کے ہجوم کے باعث اونہون نے بغداد میں وجہ کے مغربی کنارہ پر ایک عظیم الشان رباط تعمیر کی جس میں بقول ابن خلکان ”جماعت من اصحابہ الصالحین“ اگر قیام کیا کرتے تھے۔ رفتہ رفتہ خود مدرسہ نظامیہ بغداد کو ان کی ضرورت محسوس ہوئی اور اس میں درس دینے کی ان سے درخواست کی گئی۔ مدرسہ نظامیہ بغداد جس کو نظام الملک طوسی نے قائم کیا تھا ایسی درسگاہ تھی جس کی نظیر آج تک دنیا میں نہیں ہوئی۔ اس مدرسہ سے فارغ التحصیل ہو کر بے شمار ایسے ایسے عظیم المرتبت اور یگانہ روزگار بزرگ نکلے جن کی نظیر دنیا نے پیدا نہیں کی۔ امام البحرین۔ امام غزالی۔ غوث الاعظم سید عبد القادر جیلانی۔ امام فخر الدین رازی۔ محدث ابن جوزی سب اسی مدرسہ کے تعلیم یافتہ تھے۔ ایسے مدرسہ میں درسی کرنا کسی معمولی شخص کا کام نہیں تھا اس کے لئے ایسے ہی بزرگوں کا انتخاب کیا جاتا تھا جو علم اور تقویٰ میں یگانہ روزگار ہوتے تھے۔ اس سے ظاہر ہے کہ حضرت شیخ المشائخ کا علم اور تقویٰ میں کیا درجہ تھا اور اپنے ہمعصروں میں کس عظمت کی نظر سے وہ دیکھے جاتے تھے۔ المختصر مدرسہ نظامیہ میں ۲۷ محرم ۷۵۵ھ کو مدرسہ پر بیٹھے۔ کچھ عرصہ کے بعد ان پر بیت المقدس کی زیارت کا شوق غالب ہوا اور رجب ۷۵۵ھ میں مدرسہ سے علیحدگی اختیار کر کے بیت المقدس جانے کے ارادہ سے بغداد سے روانہ ہوئے۔ پہلے موصل گئے وہاں سے دمشق پہنچے نور الدین محمود ان دنوں دمشق کے بادشاہ تھے۔ انہوں نے شیخ المشائخ کا آنا بہت غنیمت خیال کیا اور ان کو نہایت عزت اور احترام کے ساتھ ٹھہرایا۔ جب تک وہ وہاں رہے جامع مسجد عتیق میں

اکثر وعظ بیان فرماتے رہے اس زمانہ میں بیت المقدس میں صلیبی لڑائیاں بہت شدت سے ہو رہی تھیں اس لئے اُن کا وہاں جانا ممکن نہیں ہوا اور بغداد واپس چلے آئے۔ شیخ المشائخ شافعی تھے اور شافعی مذہب کے افتا کی خدمت بھی ان کو دی گئی تھی۔ اس کام کو بھی چندے کر کے ترک کر دیا تھا۔ دمشق سے بغداد واپس اگر وہ آخر عمر تک طلبہ علم اور طالبان حق کی تعلیم اور تربیت میں مصروف رہے اور جب وقت آیا روز جمعہ وقت عصر، ۱۲ جمادی الثانی ۶۲۳ھ کو متوجہ عالم جاودانی ہوئے۔ رحمۃ اللہ علیہ رحمۃ واسعۃ۔ اہل سنت کا عقیدہ ہے کہ کرامات الاولیاء حق۔ حضرت شیخ المشائخ کے متعلق بھی مورخین نے کرامتیں بیاں کی ہیں۔ امام عبد اللہ یافعی نے مرات الجنان میں لکھا ہے کہ حضرت شیخ المشائخ کے ایک ممتاز مرید شیخ ابو محمد عبد اللہ بن مسعود رومی نے روایت کی ہے کہ وہ ایک روز حضرت شیخ المشائخ کے ہمراہ بغداد کے بازار سلطانیہ میں جا رہے تھے کہ ان کی نظر ایک قصاب کے دوکان پر پڑی جہاں اُس نے ایک بکرے کو کھال نکال کر لٹکا رکھا تھا وہ اس کے پاس ٹھہر گئے اور قصاب سے کہا کہ یہ بکرہ مجھ سے کہتا ہے کہ وہ اللہ تعالیٰ کے نام پر ذبح نہیں کیا گیا ہے اور مردار مرا ہے۔ یہ سن کر قصاب کو غش آگیا۔ جب ہوش میں آیا اپنے جرم کا اقرار کیا اور توبہ کی۔ مخدوم شیخ شعیب نے بھی مناقب الاصفیاء میں حضرت شیخ المشائخ کی بہت کراہتیں نقل کی ہیں منجملہ ان کے ایک روایت انھیں راوی ابو محمد عبد اللہ بن مسعود رومی سے نقل کی ہے کہ وہ اپنے پیر شیخ المشائخ کے ہمراہ ایک روز بغداد میں ایک پل پر گزر رہے تھے کہ ایک شخص فواکھات کے قسم سے بہت سامیوہ لے جاتا نظر آیا۔ شیخ المشائخ نے اس سے کہا یہ سب میوہ میرے ہاتھ بیچ ڈالو اس نے کہا کیوں بیچوں۔ فرمایا یہ میوہ مجھ سے فریاد کر رہا ہے کہ اس شخص کے ہاتھ سے مجھے نجات دلائے کہ وہ

باطنی فیضان اُن کے بعد امام حسینؑ شہید وشت کر بلا اور سید النابیینؑ خواجہ حسن بصریؒ اور خواجہ کمیل بن زیاد رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے جاری ہوا۔ ہندوستان میں شیخ المشائخ کے سلسلے اُن کے خلفا شیخ الشیوخ شہاب الدین سہروردیؒ اور عمار بن یاسرؒ اور نجم الدین کبریٰ سے پھیلے شیخ الشیوخ اُن کے خلیفہ اکبر تھے اور نجم الدین کبریٰ کو راست شیخ المشائخ سے اور عمار بن یاسرؒ مدیسی کے توسط سے بھی شیخ المشائخ سے خلاف ملی تھی۔ ابو الحسن اسماعیل قسری سے اُن کو بیعت تھی اور خلافت بھی تھی اور ان کے توسط سے اسکا سلسلہ خواجہ کمیل بن زیاد تک پہنچتا ہو سکتا ہے۔ ان کے موصوفوں پر ان تمام خانوادوں کا شجرہ لکھتا ہوں جو شیخ المشائخ کے ذریعہ ہندوستان میں جاری ہیں اور ان سے اوپر ان کے پیران طریقت کے خانودوں کا شجرہ بھی لکھتا ہوں۔

ہندوستان میں حضرت شیخ المشائخ سے تین خانوادے جاری ہیں۔ (۱) سہروردیہ (۲) فردوسیہ اور (۳) قادریہ۔ سہروردیہ طریقت حضرت شیخ الشیوخ شہاب الدین سہروردیؒ سے جاری ہے۔ ان کے تین خلیفہ ہندوستان آئے۔ ایک شیخ بہار الدین زکریا ملتانی دوسرے قاضی حمید الدین ناگوری تیسرے شیخ شہاب الدین جگجوت۔ بہار الدین زکریا ملتانی نے ملتان میں سکونت اختیار کی اور ان کا مزار بھی وہیں ہے۔ سہروردیہ سلسلہ انھیں سے جاری ہے۔ قاضی حمید الدین سراق سے ناگور (راجپوتانہ) آئے وہاں سے دہلی آئے اور وہیں رہے حضرت قطب الدین بختیار کاکی کے استاد تھے اور ان کا مزار بھی حضرت قطب الاقطاب کے پائین میں پرانی دہلی میں ہے۔ شیخ شہاب الدین جو جگجوت کے عرف سے مشہور ہیں پورب چلے گئے اور پٹنہ سے چامیل مشرق ایک قصبہ میں جس کا نام جٹھلی ہے سکونت پذیر ہوئے۔ ان کا مزار اُس قصبہ سے باہر گنگا کے کنارہ ہے۔ حضرت مخدوم شیخ شرف الدین احمد بن یحییٰ بنیرئی دہلی فتح میم وکسرون ویاسے مہول ساکن درائے مہملہ مکسور ویاسے حلی ساکن اُن کے

سید الانبیاء المرسلین محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
امیر المؤمنین سیدنا علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ وکرم اللہ وجہہ

حقیقی نواسے تھے۔ منیر پٹنہ سے پندرہ میل مغرب جانب بہت پُرانا قصبہ ہے۔ یہی منیری کا مزار دہیں ہے اور مخدوم شرف الدین احمد کا مزار قصبہ بہار میں ہے۔

ملک دکن کو ایک خاص نسبت حضرت شیخ المشائخ ضیاء الدین ابوالنجیب عبدالقاہر سہروردیؒ کے ساتھ ہے وہ یہ کہ اس ملک کے بادشاہ دین پروردین پناہ علیہ السلام سلطان العلوم امیر المؤمنین امام المسلمین ظل سبحانی خلیفۃ الرحمن میثقان علیہ السلام آصف جاہ سابع جی سی ایس آئی۔ جی بی ای ادا م اللہ عمر ہم دایا ہم و خلد اللہ ملکہم و سلطتہم حضرت شیخ المشائخ کے برادر زادہ اور مرید خاص اور خلیفہ اکبر یعنی حضرت شیخ الشیوخ شہاب الدین سہروردیؒ کی اولاد میں ہیں۔

حضرت شیخ المشائخ نے بہت سی کتابیں تصنیف کیں جن میں زیادہ تر قوم کی نا قدر دانی سے اب مفقود ہیں۔ صرف آداب المریدین کے نسخے کہیں کہیں باقی رہ گئے ہیں ان کی تمام تصانیف میں یہ کتاب زیادہ مشہور ہوئی اور اکابر صوفیہ اور بزرگان طریقت کا دستور العمل رہی۔ اسلام میں اپنی نوعیت کی یہ پہلی کتاب تصنیف کی گئی۔ اس کے بعد اس نام کی ایک مختصر کتاب شیخ اکبر محی الدین ابن عربی نے بھی تصنیف کی اور حضرت مخدوم گیسو دراز کی بعض تصانیف سے معلوم ہوتا ہے کہ انہوں نے شیخ اکبر کے کتاب کی شرح لکھی تھی لیکن اب دونوں ناپید ہیں۔ یہ بتادینا ضرور ہے کہ شیخ المشائخ سے قبل اور ان کے زمانہ میں اور ان کے چند صدیوں بعد تک ”مرید“ کا مفہوم کیا تھا۔ وہ طلبہ جو علوم شریعت اور دوسرے علوم ظاہر کی تحصیل و تکمیل کے بعد انھیں علوم کے مشاغل میں مصروف ہو جاتے تھے ان کا شمار علمائے زمرہ میں کیا جاتا تھا لیکن وہ جو علوم شرعیہ کی تحصیل کے بعد تصفیہ اور تزکیہ اور تہذیب باطن اور وصول الی اللہ کی جانب متوجہ ہو جاتے تھے اور کسی شیخ کامل کی صحبت اختیار کر کے اس کی زیر تربیت تعلقات دنیاوی سے منقطع

ہو کر عزت اور انزوا اختیار کر لیتے اور مجاہدہ اور ریاضت شاقہ کے ساتھ ہر متن عبادت الہی میں مشغول ہوتے وہ صوفیوں کے زمرہ میں داخل ہو جاتے اور "مرید" کہے جاتے تھے اور اس وقت تک اُن کا شمار مریدوں ہی کے زمرہ میں کیا جاتا تھا۔ جب تک کہ کامل اور مکمل ہو کر اپنے شیخ سے مجاز ارشاد نہ ہو جاتے۔ انھیں مریدوں کے لئے حضرت شیخ المشائخ نے یہ کتاب آداب المریدین تصنیف کی۔ اُن کی عبادات اور زمرہ کے مشاغل زندگی کے لئے یہ ایک جامع اور مکمل دستور العمل ہے۔ حقیقی تصوف کا دار و مدار عشق و حب الہی اور کامل اتباع سنت نبوی پر ہے تو لا وفعلاً و حالاً۔ اس لئے اس کتاب میں آپ دیکھیں گے کہ مصنف نے جو جو ہدایتیں دی ہیں انکی سندیں کوئی آیت قرآنی یا حدیث صحیح نبوی یا صحابہ اور سلف صالحین کے اقوال کو لکھ دیا ہے۔ بہت جگہ آیت قرآنی اور حدیث نبوی دونوں لکھ دے ہیں۔ اسی لئے یہ کتاب زمانہ دراز تک خدا طلبی کی راہ میں بزرگوں کا مشعل ہدایت رہی۔

جہاں تک مجھے معلوم ہو سکا آداب المریدین کی فارسی شرح دو بزرگوں نے لکھی جو علوم شرعیہ میں یگانہ روزگار اور علوم باطن میں امام الواصلین الکاملین تھے۔ ایک مخدوم شرف الدین احمد بن یحییٰ میرٹھی المتوفی ششم شوال ۸۳۵ھ اور دوسرے مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز المتوفی شانزدہم ذی قعدہ ۸۳۵ھ۔ دونوں بزرگوں کی رحلت چاشت کے وقت ہوئی اور وہی وقت سرد کا نائنات صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کی وفات کا تھا۔ شرف الدین احمد یحییٰ میرٹھی کی شرح ان کے ایکسبرگزیہ مرید محمد بن محمد بن عیسیٰ لمبئی المدعو بہ شرف بن رکن کی درخواست پر لکھی گئی۔ اس کے قلمی نسخے صرف پٹنہ اور گیا (صوبہ بہار) کے اضلاع میں بعض بعض جگہ موجود ہیں گروپانچ چھ نسخوں سے زیادہ نہیں ہیں۔ اس شرح پر ملا غلام یحییٰ بہاری نے حاشیے بھی لکھے تھے۔ پٹنہ کے مطبع الینچ میں مولوی غلام یحییٰ کے حاشیہ کے ساتھ یہ شرح چھپنی مشروع

ہوئی تھی اور صرف باب شانزدہم تک طبع ہوئی تھی کہ مطبع کے مالک مولوی سید رحیم الدین مرحوم مغفور کا انتقال ہو گیا اور مطبع بند ہو گیا۔ یہ مطبوعہ حصہ ۳۲۱ میں شائع کیا گیا لیکن اب وہ بھی نایاب ہے۔

دوسری شرح حضرت مخدوم کی ہے جو اب طبع ہو کر شائع ہو رہی ہے حضرت مخدوم اس کتاب کے دیباچہ میں بیان فرمایا ہے کہ اس شرح سے قبل انھوں نے سٹایفین کی درخواستوں پر نین بار آداب المریدین کی شرحیں لکھوائیں مگر جس کی درخواست پر لکھی گئی اُس نے وہ شرح اپنے پاس ہی رکھ لی اور کسی کو دیکھنے نہیں دی۔ اس طرح وہ تینوں شرحیں تلف ہو گئیں۔ یہ چوتھی شرح ہے جو حضرت مخدوم نے لکھوائی وہ فلتے ہیں کہ اس کے ساتھ انھوں نے ایک بسوط شرح عربی میں بھی لکھوائی تھی لیکن باوجود مین پچیس سال کی سعی و جستجو کے اُس کا مجھے کہیں پتہ نہیں ملا اور گمان غالب ہے کہ وہ بھی تلف ہو گئی۔ اس فارسی شرح کا ایک نسخہ رایل ایشیائک سائٹی کلکتہ کے کتب خانہ میں ہے۔ زمانہ دراز کی جستجو کے باوجود سوائے اس ایک نسخہ کے کسی دوسرے کا مجھے مطلق پتہ نہیں مل سکا۔ رایل ایشیائک سوسائٹی کلکتہ کو یہ کتاب عاریت دینے کے لئے میں نے درخواست کی اور سوسائٹی کے فایلو جیکل سکریٹری مکرم و محترم شمس العلماء خان بہادر مولانا محمد ہدایت حسین صاحب القائم کی توجہ سے مجھے مل گئی اور میں نے نقل لیکرائٹس واپس کر دیا۔ حضرت مخدوم نے یہ شرح حاشیہ متن لکھی تھی لیکن آداب المریدین کی عبارت اس میں بہت غلط لکھی ہوئی تھی اس لئے مجھے اس کتاب کے صحیح نقل کی بھی ضرورت ہوئی۔ کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن میں اس کے دو نسخے ہیں ان سے میں نے نقل حاصل کی لیکن چونکہ دونوں بہت غلط لکھے ہوئے ہیں اس لئے گو دونوں کے مقابلہ سے نقل لی گئی تاہم بے شمار غلطیاں اس میں رہ گئیں۔ اتفاقاً مجھے معلوم ہوا کہ یہیں حیدرآباد میں میرے ایک

محترم کرم فرما کے پاس آداب المریدین کا ایک بے بہا نسخہ ہے میں نے اُن کے خدمت میں جا کر اسے دیکھا۔ معلوم ہوا کہ اُس نسخہ کے کاتب شیخ احمد سہروردی ہیں جو حضرت شیخ الشیوخ شہاب الدین سہروردی کے پوتے اور امام الخطاطین یا قوت منصفی کے شاگرد رشید تھے۔ اس کتاب کو انھوں نے ذی الحجۃ ۱۰۸۷ھ میں لکھا اور اس کی کتابت میں انھوں نے شاگردی کا حق ادا کر دیا یعنی اپنے خط کو اساتذہ کے خط سے بہت مشابہ کر دیا ہے۔ اس نسخہ سے زیادہ صحیح نسخہ کا ملنا ممکن نہیں۔ کتب خانہ آصفیہ کے نسخوں سے نقل کئے ہوئے نسخہ کا میں نے ابتدا سے انتہا تک شیخ احمد سہروردی کے نسخہ سے مقابلہ کیا اور مکمل طور پر اُس کی تصحیح کر لی۔ آداب المریدین کے متن کی تصحیح تو ہو گئی لیکن شرح کی تصحیح کی کوئی صورت پیدا نہیں ہوئی اس لئے کہ دوسرا نسخہ میرے علم میں کہیں موجود نہیں ہے۔ ایشیاٹک سوسائٹی کے کتب خانہ کا یہ نسخہ غلطیوں سے بھرا ہوا ہے۔ الفاظ کی غلطیاں۔ بے شمار ہیں اور کہیں کہیں کاتب نے الفاظ اور بعض جگہ عبارت بھی چھوڑ دی ہے۔ بعض جگہ الفاظ کی غلطیوں اور بعض جگہ ان کو چھوڑ دینے کی وجہ سے عبارت بے ربط اور ناقابل فہم ہو گئی ہے۔ آخر کے قریب کاتب نے متن اور شرح کی تقریباً دو تین صفحے عبارت چھوڑ دی۔ اس کتاب کی طباعت میں جہاں جہاں نسخہ منقول عنہ میں الفاظ کے کتابت کی غلطیاں تھیں ان کی حتی المقدور تصحیح کر لی گئی۔ جہاں جہاں تصحیح ممکن نہیں ہوئی وہاں استفہام کی علامت (؟) دیدی گئی اور بعض بعض جگہ فٹ نوٹ میں صراحت بھی کر دی گئی۔ آخر کے قریب جہاں نسخہ منقول عنہ میں کاتب نے دو تین صفحہ کتاب کی عبارت چھوڑ دی ہے مطبوعہ کتاب میں وہاں فٹ نوٹ میں آداب المریدین کی پوری ترک شدہ عبارت نقل کر دی گئی ہے۔ متن میں حضرت مخدوم نے بعض مقامات پر جو الفاظ لکھے ہیں اور ان کی شرح کی ہے شیخ احمد سہروردی کے نسخہ میں اُن الفاظ کے بدلہ دوسرے ہم معنی

الفاظ ہیں۔ اس مطبوعہ کتاب میں حاشیہ پر بطور نسخہ کے وہ الفاظ لکھ دئے گئے ہیں۔
مخدوم شرف الدین احمد کجی فیروز کی شرح ایک حد تک بسوٹا ہے۔ حضرت
مخدوم سید محمد گیسو دراز کی شرح نہایت مختصر ہے۔ بعض بعض جگہ انھوں نے صرف
ترجمہ ہی پر اکتفا کر دیا ہے۔ جیسا کہ خود انھوں نے جابجا اظہار فرمایا ہے ان کو اختصار
منظور تھا اسی لئے اس کا نام بھی بجائے شرح کے انھوں نے ترجمہ آداب المریدین
رکھا۔ یہ شرح یا ترجمہ ۱۳۱۲ھ میں لکھا گیا۔

کتاب آداب المریدین مختصر کتاب ہے اور مصنف کے زمانہ کے اونچے طبقے کے
مریدوں کے لئے تصنیف کی گئی تھی۔ حضرت مخدوم نے اپنے زمانے کے ہر طبقہ کے
مریدوں کے لئے ایک بسوٹا اور مفصل کتاب کی ضرورت محسوس فرمائی اس لئے اس
شرح یا ترجمہ کی تالیف کے پہلے تین بار جو شرحیں انھوں نے لکھی تھیں ان میں سے
کسی ایک کے سلسلہ میں ایک مستقل اور جامع کتاب ۱۳۰۵ھ میں تصنیف فرمائی اور
اُس کا نام خاتمہ رکھا حضرت مخدوم ۱۳۰۵ھ یا ۱۳۰۶ھ میں گلبرگہ آچکے تھے اس لئے یہ
ترجمہ آداب المریدین اور ”خاتمہ“ دونوں یہیں تصنیف کی گئیں۔ خاتمہ نہایت
مکمل کتاب ہے اور ہر طبقہ کے انسان کے لئے تصنیف کی گئی ہے۔ مرد و عورت
جوان بوڑھے، امیر غریب، شاہ و گداس کے لئے وہ مکمل دستور العمل ہے۔ دو سال
ہوے یہ کتاب چھپ چکی ہے۔ اُس کے دیباچہ میں ہم نے حضرت مخدوم کی مختصر مگر
جامع سوانح عمری لکھ دی ہے اور اُن کے تصانیف کا ذکر بھی کر دیا ہے اس لئے
یہاں مکرر لکھنے کی ضرورت نہیں معلوم ہوئی۔

ترجمہ آداب المریدین کی طباعت اور اشاعت ہمارے فاضل اور محترم
دوست نواب غوث یار جنگ بہادر بالقابہم کی توجہ اور حسن مفیدت کا نتیجہ ہے۔
چند سال سے حضرت مخدوم کے روضہ اور اس کے جاگیرات کا انتظام صوبہ گلبرگہ کے

صوبہ دار (یعنی کمنشنر ڈپوٹن) کے نگرانی میں دیدیا گیا ہے۔ دو سال گزرے جب نواب غوث یار جنگ بہادر گلبرگہ کی صوبہ داری پر مامور ہوئے اور اس خدمت کا جائزہ لیتے ہی روضہ کے اور اس کی جاگیرات کے انتظام میں نہایت دلچسپی سے مصروف ہوئے۔ اس دو سال کی مدت میں انھوں نے جس قدر کیا اس کی تفصیل کے بیان کرنے کا اس مقالہ میں موقع نہیں ہے۔ صرف اس قدر بیان کرنا چاہتا ہوں کہ انھوں نے حضرت مخدوم کے علمی کارناموں کی حفاظت کی جانب بھی بہت توجہ کی۔ روضہ میں ایک کتاب خانہ قائم کیا۔ جتنی کتابیں روضہ بزرگ اور روضہ خورد کے صاحب سجادہ صاحبوں کے پاس فقیہان کی اجازت سے انھیں کتاب خانہ میں داخل کیا اور دوسرے مقامات سے بھی کتابیں حاصل کیں ان کا مقصد یہ ہے حضرت مخدوم اور ان کے فرزندوں اور مریدوں کی تصانیف کو خرید کر یا نقل لیکر یا جس مناسب طریقہ پر مل سکیں حاصل کر کے اس کتاب خانہ میں داخل کریں۔ چنانچہ متعدد کتابیں فراہم ہو چکی ہیں۔ آئندہ کی دائمی حفاظت کی غرض سے اس کتاب خانہ پر سرکاری حیثیت سے ناظم صاحب سررشتہ امور مذہبی کی نگرانی قائم کرادی ہے۔ حضرت مخدوم کی تصنیف کی ہوئی بہت کتابیں اب مفقود ہیں اور شاؤ و نادرجو باقی رہ گئی ہیں ان کے بھی آئندہ تلف ہو جانے کا اندیشہ ہے۔ ان کو مفقود اور تلف ہونے سے بچانے کا ایک ذریعہ یہی ہے کہ وہ طبع کرادی جائیں۔ نواب غوث یار جنگ بہادر اس کی جانب بھی متوجہ ہیں۔ گذشتہ سال ۱۳۵۷ھ کے ماہ ذیقعدہ میں حضرت مخدوم کے عرس کے موقع پر اس بارہ میں مجھ سے گفتگو ہوئی۔ ترجمہ آداب المریدین کے نسخہ کا جو میرے پاس نقل کیا ہوا موجود تھا اُن سے ذکر کیا گیا اور اس کو طبع کرانے کی میں نے رائے دی۔ انھوں نے اس خیال کو پسند کیا اور محکمہ سرکاری میں منظوری کے لئے تحریک کی منظوری کے بعد طباعت کا اہتمام میرے سپرد کیا گیا۔ بحمد اللہ کہ یہ فقید المثل اور نایاب

اور بید مفید کتاب اب شائع ہو رہی ہے۔ اللہ تعالیٰ اس سے اپنے طالبوں کو فائدہ پہنچائے۔

اس مقالہ کو ہم (چند الفاظ کے تغیر سے) اُس دعا پر ختم کرتے ہیں جس پر حضرت شیخ المشائخ رحمۃ اللہ علیہ و قدس اللہ سرہ نے آداب المریدین کو ختم کیا ہے اور نہایت عجز و کجاح سے ارحم الراحمین کی بارگاہ میں التجا کرتے ہیں کہ اسے قبول فرماوے۔
 اللَّهُمَّ اجْعَلْنَا مِنَ الصَّادِقِينَ وَالْحَقَنَاءِ بِالْمُتَحَقِّقِينَ بِمَنَّاكَ وَجُودِكَ وَاعْضَاءِ
 مِنَ الْفَوَاحِشِ مَا ظَهَرَ مِنَّا وَمَا بَطَنَ وَوَفْقَنَا لِمَا خَفِيَ مِنَّا وَمَا
 عَلَنَّا وَانْفَعْنَا وَجَمِيعِ الْمُسْلِمِينَ بِمَا جَمَعَ فِي هَذَا الْكِتَابِ وَلَا تَجْعَلْهُ عَلَيْنَا
 وَعَلَىٰ مَنْ نَظَرِيهِ وَبِالْأَمْرِ لَا تَجْعَلْ حِظًّا مِنْ ذَلِكَ جَمْعِهِ وَحِفْظِهِ
 دُونَ الْإِشْتَغَالِ بِهِ وَمَتَابَعَتِهِ بِجُودِكَ وَسِعَةِ رَحْمَتِكَ إِنَّكَ قَرِيبٌ
 مُّجِيبٌ وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ صَلَّى
 تَعَالَىٰ عَلَىٰ خَيْرِ خَلْقِهِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ
 وَبَارَكَ وَسَلَّمَ أَجْمَعِينَ

الفقیل المذنب
 سید عطاء حسین

حیدر آباد دکن
 ۱۳۵۸ھ
 الرزق بعدہ

اَلَا اِنَّ اَوْلِيَاءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ
 الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَكَانُوْا اٰيَتًا فَوْقَ الْاٰيٰتِ ۝ لَّهُمُ الْبُشْرٰى فِى الْحَيٰوةِ
 الدُّنْيَا وَفِى الْاٰخِرَةِ ۝ لَا تُبَدِّلْ لِكَلِمَةٍ اللّٰهُ
 ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيْمُ
 كتاب مستطاب

ترجمہ آداب المریدین

از تصانیف

حضرت قیوۃ الاولیاء امام لاصفیہ سلطان العارفین ملک الوصلین
 سید السادات

صدر الدین ابوالفتح ولی الاکبر الصادق

سید محمد حسینی کیسودراز خواجہ بندہ نواز جشتی

قدس اللہ تعالیٰ سرہ العزیز

پر تصحیح و اہتمام

مولوی حافظ سید عطا حسین ام۔ اے۔ سی ای

ناظم (وظیفہ یاب) سررشتہ تعمیرات سرکار عالی

الحمد لله الذي وصفه بالجميل على جهة
 التفضيل أنه منزّه عن الاطلاق والتقيد والاحمال
 والتفصيل له الكبر له التعميد له التهليل له الرب
 الجليل هو الواحد الاحد الفرد الصمد ليس له
 مثال وعديل خالق السماوات والارض وما فيها الكثير
 والقليل العزيز الشريف والذى الدليل والصنوة
 على رسوله المبعوث الى كافة من الجن والانس
 لدعوت الى الله بان ليس له شبه وبديل محمّد
 الهادى لكل جيل الى سواء السبيل وآله واصحابه
 الذين هم لطالب الهداية من الاعوجاج الى الصراط
 المستقيم كالنجوم والدليل واهل بيته الذين اذهب
 الله عنهم الرجس وطهرهم تطهيرا من كل نعت
 نزيل والوبال الوبيل وذريته الطيبة الطاهرة المحضون

عما يقدح في تصور ذهن الرجال العقيل المتبعون بأبائهم
الذبيح والحبيب والخليل هم الهداة هم الدعاة هم القدوة
هم السادات في كل زمان ومن كل جهة وقبيل. صلوات الله
عليهم ما دامت البكرة والاصيل ه فالحمد لله الذي كلامه
النفسي خارج عن المخارج الحسنى على عن الحروف والاصوات
برئى عن الشفقات واللغات نزية عن المتعرجات والمركبات بلاقتنا
حرف ولا تاخير امرأتهى ومنهيه امر خبره انشاء وانشاء خبرتكم
على الازل والابد بلا انتهاء غاية وامل اراد ان يسمع كلامه نبيه النبي
وصفيه الرجل خلق خلقاً حرفاً وصوتاً وجعل لكلامه الفصيح
من حيث الظاهر والصریح فاتصفه بصفاته وخلقه باخلقه
في البين كالعكس من العين صفى عن العين والمبين
فكانه كلامه ليس فيه نذر ولا حذر ذ والحكم والامثال
والعبر فحي يسمع وبى يبصر وبى ينطق شاهد له هذا الخبر
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدانا لهذا لَوْ كُنَّا لَنَهْتَدِيَ لَوْلَا
أَنْ هَدانا اللَّهُ ه

بعد تهذيب قواعد تهذيب وتشهيد میانی تجید و در و رسول الله محمد محمود جمید
میگوید محمد سیبى الملقب بگیو و راز که شاهد سازد رکن اختصار و در گوشه انحصار
در بیان گفتار نبی مختار قرار و استقرار و ادو نخواست که گفتار اسرار بصر انهد البتة و خزانه
ادفار مدفون و مکنون داشت تمام و دم محدث و تعلم ظاهرین را قیل و قالی در میان
نیفتد و همه را ازین نصیبی تمام شود مگر گاه گاهی زبان وقت ملاک و حال مآول را
اندیشه نشد لمحو شیخ ازان در صورت ظهور رخ نمود و آن اندک تر و کمتر است

هر يك را ازان نصيب مالى باشد و البته كوشش و ران بود كه در ترجمه جز در آيت
ظاهر لفظ و گر نباشد ان من طرق ذوى الاحلام امساك اللسان عما ينسب
الى الملام ومن اعتصام بحبال رسول الله سيد الانام واستمسك
بعروته.

فهرست آداب المريدين

۴	در بيان صفات حق تعالى	فصل اول
۹	در بيان آنچه كه الله تعالى در كتاب خود فرموده آن همه ثابت است	فصل دوم
۱۲	در بيان آنكه قرآن سخن خدا است	فصل سوم
۱۳	در بيان آنكه الله تعالى را كه بدین چشم كه بر روى است خواهند دید	فصل چهارم
۱۴	در بيان آنكه حق تعالى در قرآن مجید گفته است و به احادیث ثابت شده چنانچه بهشت و دوزخ و غیر ازین همه حق است بهشت و دوزخ 'لوح و القلم' و 'الحوض' و 'الصراط' شفاعت و 'المیزان' و 'الصور' عذاب القبر اخراج قوم از نار شفاعت و البعث - بهشت و دوزخ آفریده شده همیشه خواهند بود	فصل پنجم
۲۴	در بیان آنكه همه جا نهراوتن بار خدا آفریده است و هر كس از جان و تن صادر میشوند آن هم آفریده خدا است -	فصل ششم
۳۰	در بیان آنكه طلب حلال فرض است	فصل هفتم
۳۱	در بیان آنكه كمال ایمان در رعایت این سه چیز است و ذكر از آن بزرگ	فصل هشتم

۳۷	در بیان آنکه صوفیان را مباح است که کسب کنند	فصل نهم
۳۸	در بیان آنکه فقیر از غنی فضل دارد	فصل دهم
۴۴	در بیان آنکه فقر دیگر است و تصوف دیگر	فصل یازدهم
۴۵	در بیان آنکه صوفیان بکسے مشغول شوند و حرفتے کنند و باز بهر ترک کرده بخدا مشغول شوند	فصل دوازدهم
۴۷	در بیان آنکه کرد بندگان موجب سعادت و شقاوت نیست بلکه نیکبخت و بدبخت کسے است که از شکم ماوریکبخت و بدبخت است	فصل سیزدهم
۵۲	در اثبات کرامات	فصل چهاردهم
۵۴	در بیان آنکه هر جامه که صوفیه پوشند مباح است مگر آنکه در شرع منع است	فصل پانزدهم
۵۷	در بیان آنکه قرآن را به آواز خوب باید خواند و ذکر سماع صوت خوب و نغمه لطیف هم درین فصل است	فصل شانزدهم
۷۱	در بیان آنکه آن قدر علم که در دین ضرور است باید آموخت	فصل هفدهم
۷۷	در بیان که صوفیان در تصوف سخن گفته اند	فصل هیزدهم
۸۲	در بیان مذهب صوفیه	فصل نوزدهم
۸۹	در بیان خصال و اخلاق صوفیه	فصل بیستم
۹۷	در بیان مقامات بنده که با خدا است	فصل بیست و یکم
۱۰۱	در بیان حال	فصل بیست و دوم
۱۰۶	در سالک صوفیه	فصل بیست و سوم
۱۰۹	در بیان فضل عالم	فصل بیست و چهارم
۱۱۲	در ذکر آداب محاورت و سخن گفتن ایشان	فصل بیست و پنجم

۱۱۹	فصل ہشت و شصتم	در بیان شطیحات۔
۱۲۳	فصل ہشت و شصتم	در ذکر حال بدایت۔
۱۵۰	فصل ہشت و شصتم	در بیان مشقت نفس۔
۱۵۷	فصل ہشت و شصتم	در بیان آداب صحبت۔
۱۹۹	فصل سیم	در ذکر حضر مرید۔
۲۰۶	فصل سی و یکم	در ذکر آداب سفرائشان۔
۲۲۰	فصل سی و دوم	در بیان آنکہ اگر مسافر بچہ ہر چیز محتاج باشد شاید اور اسفر کردن۔
۲۲۲	فصل سی و دوم	در ذکر آداب لباس۔
۲۲۹	فصل سی و چہارم	در ذکر آداب خوردن۔
۲۴۶	فصل سی و پنجم	در ذکر آداب خواب۔
۲۵۴	فصل سی و ششم	در ذکر آداب سماع و ذکر فرقہ کہ در حالت سماع می افتد حکم کردن۔
		در باب آن کہ آن خرقہ پہ باید کرو کر باید داد۔
۲۸۲	فصل سی و ہفتم	در ذکر آداب کتھا شدن مرید۔
۲۸۸	فصل سی و ہفتم	در ذکر آداب سوال۔
۲۹۵	فصل سی و نہم	در آداب حال مرض۔
۲۹۹	فصل چہل و یکم	در ذکر آداب فی حال موت۔
۳۰۸	فصل چہل و یکم	فی بیان آداب در وقت وارو شدن بلا۔
۳۱۹	فصل چہل و دوم	در ذکر آداب رخص۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي خص الاولياء من بين الناس
 بالافتباس من مشكوة الانبياء خصوصا محمدا سيد
 البشر المخصوص باحسن السرا الموصوف بالخلق باخلق
 خالق كل خير مستقر صلى الله عليه وعليهم ما دامت
 السموات والقمر في الطلوع والبروز على كل من آمن
 وكفر وعلى كل بر وفجره والصلوة على رسوله
 افضل الرسل الماحي لكل اديان وملل بما اتى من الله
 الخالق الباري المصور انه لتاج النبوت كالدرر وببيت
 الرسالت كاللبن المستقر المتتم لذلك السر محمد حميد
 مجد هو كما سمه محمد وآله الذين نزل في شانهم
 من الرب تعالى من كل عيب منهم كنتم خيرا امة

أَخْرِجَتْ لِلنَّاسِ آمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَنَاهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ -

اما بعد فقد اجتمع العقول واتفق آراء علماء الفحول

ان العلم مستحسن والجهل مستهجن في كل شئ من حيث هو

هو - واحسنها وازينها العلم الديني لاسيما علم الله في وهو من ٢

تعليم الله من غير وساطة ملك ونبى بالمشافهة و

والمشاهدة وعرفانه ووجدانه طرق وقوانين و

وصول وبراهين لا يعلمها الا العلماء بالله ولا يطلع

عليها الا الخواص من عباد الله وهم الذين قيل في تسميتهم

اهل الرشاد هم الهداة هم الدعاة هم السادات هم القادة ما سلك

سالك وما وصل واصلاً الا بارشادهم وهدايتهم فمن

اقتدى بهم اهتدى ومن بغى عليهم ضلّ واعتدى

وضعوا للوصول برب الارباب والدخول في ذلك الباب

هو العارف العازف هو السالك المهالك هو القابض الطافر

هو البصير الباص ولذلك الشأن جعلوا في ميدان البيان وعلموا

من نوع الانسان طريقت السلوك للوصول الى الرب مالك

الملوك تلقينات وتعليمات مراقبات ومحاسبات ولتصويرها

وتحقيقها وتبينها وتقريرها امر والمترشد من باربعة اشياء

ترك الدنيا بجملة ما قليلها وكثيرها وترك اهليها دنيئها

وعليها بسم والليا الى وصيام الايام والذكر على الدوام

والتخلي عن الناس الخاص والعوام ولذلك صنفوا كتباً و

رسائل واتولذلك بحجج ودلائل - الشيخ المصنف هذا

ابوالنجیب ضیاء الدین عبدالقاهر سمروردی
 من اعلم علماء عصره وافضل مرشدى دهره صنف كتابا
 جهت الفوائد وعمت العوايد وسماه بآية اب المریدین
 والكتاب هذا وان سماه باسم يظن فيه ان مابه الامسك
 اهل الارادات وسلوك اهل الاسترشاد هكذا طرقت الانجاد
 ولكن في كتابه من الحقايق والمعارف والمقامات من العلماء
 الدين ومحققى اهل اليقين فلذلك بترجمته ليستفيد
 منها كل خاصى وعامى فان القوم اكثرهم ما وجد والوقت
 فرصة الى تعلم علوم العربية عدوها من الاشتغال
 بالاشياء الدينية فلذلك يرتبته وبالفارسية قریبة
 انه سهل الانقياد قريبا من الفهم۔

اما بعد محمد یوسف الملقب بگیسو دراز دوسہ بار این کتاب را
 ترجمہ کرده است ہم بطویل و ہم بایجاز۔ برائے ہر کہ کردم او آزا بدل و جان
 گرفت و ضننتے و غیرتے دریں باب کرد کہ یکے نداد۔ این چہارم کرت باشد کہ
 این کتاب جدید القدر و عظیم الخطر را ہم بفارسی کردم و ہم شرح عربی نبشتہم زمانہ
 آخراست تا اینخ ہجرت ہشتصد و سیزوہ رسید اللہ اعلم پس آں باشد ہم کسے
 قدمے در سلوک نہد و طلب وصول خداوند سبحانہ در سر او افتد و بہ اسباب وصول
 مباشرت شود۔ ایام فتنہ و محن است علامات قیامت خروج و جال طلع آفتاب
 از مطلع مغرب باشد و غلق باب توبہ شود و ظہور دابۃ الارض پیدا اگر دو نزول
 عیسیٰ روئے نماید اکنون طلب کہ سلوک کہ مرشد کہ روندہ کہ اللہ اللہ اللہ کار
 بجائے است من کہ اقل و ارزل این طایفہ باشند مردم گویند شاید ختم این کار برین

شخص شود بیت

نیک فسوس کہ ہر دم ہزار بار فسوس نیک دینغ کہ ہر دم ہزار بار دینغ
شیخ مصنف از زمانہ خویش نالید و از ان زمانہ چہار صد سال گذشتہ باشد
انکوں ہماچہ رسد بنیاد کار خراب شدہ است در ہا بر بستہ اند جز یک شرزے
باقی نماندہ است تاکہ ام نیک بخت باشد کہ بہمہ مشقت و محنت در ان شرزہ آید و
در ان خانہ نزول کند۔ ہان و ہان گوش دار کہ من چند سخن راترجمہ میکنم بچہل کسے
ازین نصیبہ گیر۔ مستعینا باللہ اللہ رفیق شفیق وبالاجابت جدی و حق

فصل

فصل

قوله "اجمعوا علی ان اللہ تعالیٰ واحد لا شریک لہ
ولا ضد لہ ولا ند لہ ولا شبہ لہ"۔ اجماع صوفیان است کہ خدا تعالیٰ
یکے است نہ بشمار یعنی اینچنین نیست کہ از وہ یکے گویند یا از پنج یکے گویند بلکہ یکے
بحقیقت یعنی فرد حقیقی است اورادرین یگانگی ہیچ شریک نیست و دیگر و خدائی او
ہیچ کسے انباز نیست و اورا ضدے نیست یعنی چنانچہ سیاہی مہ سپیدی را ضد
بجائے سپیدی سیاہی باشد و یا بجائے سیاہی سپیدی باشد او تعالیٰ بریں صفت
نیست یعنی اورا مثلے و مخالف نیست یعنی شخصے ذاتے را تصور کند مثل خدائی او
و او مخالف باشد نہ این تصور بہت نہ آن مخالفت و بعضے گویند ضد و ندیک
معنی است یعنی مترادف اند ہیچ یکے بصفے از صفات او مانند نیست۔

قوله "موصوفٌ بما وُصفَ بہ نفسہ مسمیٰ

بما سَمِیَ بہ نفسہ"۔ وصف کردہ شدہ است بچیزے کہ او ذات
خود را خود صفت کردہ است یعنی اینچنین نیست کہ ما قادر خوانیم ما را از ق خوانیم
ما خالق خوانیم ما اورا عالم خوانیم بلکہ او ذات خود را خود بدیں صفت خواندہ است

خود را انزل نام نہاد و الہ نام نہاد و اللہ نام نہاد این نیست کہ ما اورا نام نہادیم
موصوف بما وصف بہ لنفسہ مسمی بما سُمی بہ لنفسہ یک معنی وارو۔

قولہ "لیس بجسم فان الجسم ما کان مؤلفاً
والمؤلف محتاج الی مؤلفٍ ولا بجوہر فان الجوہر ما کان
متحیزاً والرب سبحانہ وتعالیٰ لیس بمتحیز بل هو خالق
کل متحیز وحیز ولا هو بعرض فان العرض لا یبقی زمانین
والرب واجب البقا ولا اجتماع لدو لا افتراق لدو ولا ابعاض لدو ولا
یزعجہ ذکر ولا یلحقہ فکر وتلحقہ العبادات وتعینہ الاشارۃ
ولا تحیط بہ الافکار ولا تدركہ الابصار وکالما یصورہ
الوہم اوحواہ الفہم فاللہ بخلافہ" او تعالیٰ تن نہ ارد زیر اچہ
تن عبارت از آنست کہ اورا از چند چیز ساختہ باشند از خاک و آب و باد
و آتش از سودا و صفرا و بلغم و دم۔ او تعالیٰ انہیں نیست کہ اورا از چند چیز ساختہ
باشند و دیگر تن اورا میگویند کہ اورا اعضا باشد و او ازین منزه است زیرا چہ جسم
اینست کہ اورا از چند چیز ساختہ باشد و آن چیزے را کہ ساختہ باشند آن چیز را
سازندہ باید پس این محتاج بسازندہ باشد و او سبحانہ از احتیاج منزه و مبرا است
و دیگر سازندہ از ساختہ سابق باید و او سبحانہ و تعالیٰ قدیم ہیچ یکے بر و سابق نہ
و لا بجوہر و خداوند تعالیٰ چنانچہ جسم نیست جو ہر ہم نیست ازین جوہر این مراد است
کہ بمقابلہ عرض باشد و عرض اورا گویند کہ اورا تن نباشد کہ اورا دو زمان بقا نباشد
و عرض بے جوہر نباشد یعنی وجود و عرض معلق بوجود جوہر است زیرا چہ جوہر حیثیت
کہ جائے باشد و او تعالیٰ از جا منزه زیرا چہ او خالق ہر جائے است و خالق
ہر باشندہ بجائے۔ و سبحانہ و تعالیٰ عرض نیست زیرا چہ عرض را در دو زمان بقا
نہان

نہا شد و خداوند تعالیٰ واجب البقا و فنا بر و روا نیست و ہموارہ بود و باشد و ہست
یعنی این چنین نیست کہ دو چیز جمع آمدہ است و او شدہ است۔ و اینچنین نیست کہ
چیزے از وجود اشود۔ و بالعاض ندارد یعنی انچنین کہ بعض از کلی است یا کلی است
کہ بعض دارد یعنی انچنین نیست کہ اورا چیزے مغیرا فتد یعنی بجہا نہد و مغیرا باشد
چنانچہ انسانرا غضب مزعج می باشد و فرح کذلک چنانچہ انسان را ذکرے کنند کہ
اورا مغضب افتد یعنی اورا در غضب آرد۔ و ہیج اندیشہ بد و نرسد یعنی ہر چہ اندیشہ
کند بد اند و یا او اندیشہ مند و ... بشود یعنی انچنین نیست و او در ہیج عبارت
نیاید و ہیج اشارتے اورا معین نتواند کرد چنانکہ یکے را گوئی انت یا ہذا او معین
شود و او تعالیٰ ازین منزہ است زیرا چہ او لطیف است و لطیف مشار الیہ نشود
و افکار محیط او نشود یعنی ہیج فکرے اسچہ اوست اورا محیط نشود و دیگر اگر فکرے
ہر متفکرے جمع شود اورا محیط نشود و البصار اورا مد رک نشود یعنی بصرے اورا
بیند و نداند کہ چہ چیز است و کدام کس است او و اندازہ حدے و رسمے نداند کہ از کلمہ
جسہا و فعلہا بیرون است ہر چیزے کہ اورا وہم تصور کند کہ چنین چیز است و انچنین
چیزے خواہد بود او غیر آنست و ہر چیزے کہ فہم حاوی شود او غیر آنست۔

قوله "فان قلت متى فقد سبق الوقت كونه وجوداً"

یعنی اگر تو پرسے کہ کسے باز است کہ خدا است خطا کردہ باشی زیرا چہ تہی عبارت
از زمان است و این سخن ہیج مسلمانے نگوید زیرا چہ زمان آفریدہ اوزان نبود کہ
او بود یعنی اورا آغازے و اسجائے نیست او ہمیشہ بود و ہمیشہ باشد و ہمیشہ ہست
و ہر کرا این اعتقاد نیست مسلمان نیست۔

قوله "فان قلت كيف قد احتجب من الوصف ذاته" اگر تو گوئی او چه گونه است یعنی خوب یا زشت یا سپید پوست یا سیاه رنگ یا دراز یا کوتاہ این نیز غلط است زیرا چه ذات او از این صفت ممتنع است حاصل او چه باشد کہ او بیچگونہ و بیچون است این صفتها کہ گفتیم ہمہ مخلوق اوست او خالق این صفات صفات مخلوق خالق را نباشد و خالق از صفات مخلوق منزہ۔

قوله "فان قلت این فقد تقدم على المكان وجوده" و اگر پرسى تو خدا کجا است این پرسیدن ہم خطا است زیرا چه این عبارت از مکان است و مکان آفریدہ او وجود خالق از مخلوق مقدم۔

قوله "علت كل شئ صنعه" و ہر چیزے کہ موجود شدہ است سبب وجود او صنع اوست فعل اوست کرد اوست اگر نکر دے آن چیز نشدے اگر اینجا این سخن گویند کہ علت كل شئ ادا دتہ ہم درست آید زیرا چه ہر چیز بہت خواست اوست وجود ہر چیز تا بچ ارادت اوست۔

قوله "ولا علة لصنعه" یعنی آئینہ کند بہ سبب و غرض نہ باشد **قوله** "ليس لذاته تكليف" یعنی ذات او را کیفیت نیست و کیفیت نتوان گفتن ہمانچہ بالا گفتیم۔

قوله "ولا لفعله تكليف" این سخن دو معنی دارد یکے آنکہ کسے برو سخت کند و دشوار کند این کہن و او سبب آن کہن انہیں نیست معنی دوم او را در کردن فعل و دشواری نیست ہر چہ خواہد شود ہر چہ خواہد کند۔

قوله "احتجب عن العقول كما احتجب عن الابصار" چنانچہ بصرہ و چشمہا نمی بیند عقل ہم چنانچہ اوست در نمی یابد۔ شیخ فرید الدین عطارؒ دوسہ بیتے مناسب این گفتہ است۔

نظم

سبحان خالقے کہ صفاتش زکبریا در خاک عجز سیف گند عقل انبیا
 و رصد ہزار قرن خلق ہمہ کائنات فکر کنند در صفت عزت خدا
 آخر عجز معترف آیند کاے الہ دانستہ شد کہ هیچ نہ دانستہ ایم ما
قوله "لان العقل علی مثلہ یدل" زیرا چہ عقل رہہ پہنچو خود
 بر عقل مخلوق رہنمائی بخلاق کند خالق در فہم او کجا در آید۔

قوله "والعقل آلت العبودیۃ لا اشرف لد علی الربوبیۃ"
 و عقل آلت عبودیت است یعنی عقل این رہنمائی کند کہ از بندگی او چارہ نیست
 لا آلة الربوبیۃ یعنی بہ عقل بندگی شناختہ شود یعنی اورا بندگی چونہ باید کردن
 و بیگونہ باید کردن و عقل را بر خدای و پروردگاری خدا اطلاع نیست۔

قوله "لیس ذاتہ کذوات ولا صفاتہ کصفات"
 یعنی ذات او پنچو ذات ہای دیگر نہ و ذات واجب الوجود یعنی ہموارہ بود و ہمیشہ ہست
 و ہمیشہ باشد و ذاتہای دیگر ممکن الوجود یعنی نبود شد و امکان آن دار و کہ
 برود یعنی حادث است بقائے ذاتی ندارد و چنانچہ آسمان و زمین و ماہتاب آفتاب
 و عناصر ربیعہ۔

قوله "ولا وصف لسمعہ و لیس معنی العالم نفی
 جہل" و سماع اورا صفتے نیست یعنی انجمنین باشد کہ اورا گوشے باشد بلان
 آلہ میشود چنانچہ انسان و سایر حیوان را درون گوش پوستے ہست آواز سخن بدو
 میرسد بلان پوست میزند بر مثال دف از آواز میخیزد این میشوند و میداند کہ چنین
 چیزے گفتند یا آوازے کر یہے یا لذیذے ہست دل بدان مخطوطا میشود و در سماع
 باری این صفتہا نیست ہر مسموعے کہ ہست آنرا میداند و می شنود نہ بدین صفت
 یعنی این کہ گویند باری عالم است نہ بمقابلہ جہل یعنی چیزے کہ نمیدانست و دانست

انجین نیست بہر چیزے کہ آفر او عالم است ازلا وابد او عالم است۔

قوله "ولا القدرة لحنی العجز" یعنی بمقابلہ عجز نیست او قادر مطلق است
یعنی انجین کہ درہر کارے عاجز بود اکنون قادر شد و ازلا وابد او قادر است بہر چیزے کہ ممکن است۔

فصل ۲

قوله "واجمعو علی اثبات ما ذکرہ تعالیٰ فی کتابہ
وصحّ عن النبی صلی اللہ علیہ فی اخبارہ من ذکر الوجه والید
النفس والسمع والبصر من غیر تمثیل ولا تعطیل" صوفیان اثبات
کرده اند برین کہ ہرچہ خداوند سجاء و تعالیٰ در قرآن فرمودہ است و ہرچہ از پیغمبر اخبار
صحیح صحیح شدہ است آن ہمہ ثابت است و حق است چنانکہ ذکر یہ قال اللہ تعالیٰ
يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ وَذَكَرَ وَجْهَ اللَّهِ تَعَالَى أَيْنَمَا تَوَلَّوْا
فَشِمَّ وَجْهَ اللَّهِ وَذَكَرَ نَفْسَ اللَّهِ تَعَالَى دَائِمًا تَذَكَّرُكُمْ اللَّهُ نَفْسُهُ
وَذَكَرَ بَصَرَ اللَّهِ تَعَالَى الْبَصِيرُ وَهُوَ السَّمِيعُ وَابْنُ هَمْ كَلَامَاتِ رَا
صوفیان اثبات کرده اند کہ این ہمہ ثابت است و حق است بغیر تشبیہ و تعطیل این
ہمہ اثبات شود اما متعلق بہ تشبیہ و تعطیل نشوند و ہمچنین ذکر قدم و مجی و نزول ایتان
این حق و ثابت است بغیر تشبیہ و تعطیل۔

قوله "كما قال عز اسمه كَيْسٌ كَيْمُثْلُهُ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ
الْبَصِيرُ" خداوند تعالیٰ گفت: هیچ چیز ہمو مثل او نیست از نفی مثل مثل نفی مثل
ثابت شد و حال اینست او تعالیٰ ہرچہ شئی نیست بشود و ہرچہ دید نیست بر مید
و بغیر آنکہ تشبیہ و تعطیل باشد و بعضے این کاف را از ایدہ گویند لے لیس
مشہ شئی بیت

گویم بہر زبان و ہمہ گوش بشنوم وین طرفین کہ گوش زبانم پیدیت

قوله ”وَسئِلْ بَعْضَهُمْ عَنِ اللَّهِ تَعَالَى فَقَالَ اِنْ سَأَلْتَ عَنْ ذَاتِهِ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ“ وَاِنْ سَأَلْتَ عَنْ صِفَاتِهِ فَهُوَ أَحَدٌ صَمَدٌ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ“
 صوفی را از خدا تعالی پرسیدند گفت اگر از ذات خداوند پرسید فہم گفتار نیاید ہمیں قدر توان گفت لیس کمثیلہ شئی۔ اما من میگویم ہوہو لاہو الاہو و اگر از صفات او پرسید گویم احدیکے است بحقیقت صمد بے نیاز از ہمہ او کسے را نزادہ است و نزادہ شدہ است و لم یکن لہ کفوًا احد و بیجیکے باو کفایت ندارد یعنی برابری ندارد و اینچنانچہ آید چنانچہ کسے اور ازادہ و او کسے را نزادہ ہم ہچنان اور از ن و فرزند نباشد۔

قوله ”وَاِنْ سَأَلْتَ عَنْ اسْمِهِ فَهُوَ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ“ وَاِگر از نام او پرسید گویم او تعالی میدانند ہرچہ بر ما شاہد است و میدانند ہرچہ بر ما غائب است اگرچہ علم ہم از صفات اوست ولیکن باضافت شہادت و غیب این را نام نہاد۔

قوله ”وَاِنْ سَأَلْتَ عَنْ فِعْلِهِ فَكُلُّ يَوْمٍ هُوَ يَوْمِي شَانٍ“
 و اگر از فعل او پرسید یعنی از کردن او پرسید پس این اورا ہر ساعتے کار و گیر است یعنی یکے را بزیا ند و دیگرے بہیر اند یکے را عزیز کند و دیگرے را خوار سازد شخصے را تو نگر کند و کسے را فقیر کند ہم ہچنین افعال دیگر وہم دران ساعت لطیف یکے را می زیاند و ہمدرا ن ساعت دیگر برامیہیر اند یکے فعلے با فعلے دیگر ضد و نقیض است مانع و دافع نیست یعنی بہ ارادت او در ساعت واحد ہرچہ ہست شود۔

قوله "وقولهم فی الاستواء" گفتار صوفیان در مسئله استواء
 اینست که سبحانه و تعالی گفت **الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى** معنی
 از روی لغت پارسی اینست رحمن بر عرش برابر است یعنی چنان نشسته است
 که تمام عرش را در گرفته است تعالی الله عن ذلك عاوا کبیرا این معنی
 بر وجه نسبت که اوست شسته تمام عرش را در گرفته است این صریح کفر است و هیچ
 عاقله برین اعتقاد ایمان ندارد و درین مسئله میان علماء گفت شنیده هست
 معتقدان و مستدینان و صوفیان می گویند آنچه انس^{علیه السلام} مالک میگوید انس^{علیه السلام} را پرسیدند
 ازین مسئله او گفت استوی از روی لغت معلوم و هما پنجه یا پارسی نوشتیم
 و کیفیت غیر معقول یعنی مفهوم عقل نیست یعنی در دانش عقل نمی آید و ایمان برین
 واجب زیرا چه خدا تعالی فرمود **الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى** بهر راه
 که خدا گفته است ما را هم بدان ایمان است از کلام انس^{علیه السلام} این معلوم شد **الرَّحْمَنُ**
عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى از قبیل تشابهات چنانچه قدم وید و کف و اصابع
 در شرح عربی درین محل بیان تمام تر کرده ام اینجا باز گردانیدن حاجت نیست
قوله "ما قال مالک بن انس رضى الله عنه حين
 سئل عن ذلك فقال الاستواء معلوم والكيف غير معقول
 والایمان به واجب والسؤال عنه بدعة" و سوال ازین بدعت
 است زیرا چه صحابه را رضوان الله علیهم اجمعین اعتقاد هم بران کرده اند
 چنانچه گفتیم

قوله "وكذلك مذهبهم فی النزول" گفته ام این
 سخن بالا نزول هست ایمان آرند و کیفیت نپرسند این جمله از باب تشبیه است
 یعنی عرش محیط بجمله اشیاء است همه اشیاء در شکم اوست که گویند الله سبحانه و تعالی

این سخن از انس^{علیه السلام} است
 و درین مسئله میان علماء
 گفت شنیده هست
 مالک

برعش است یعنی تمام عرش را در گرفته است ازین تشبیل این آید کہ اوج جمیع اشیاء محیط است۔

فصل ۳

قوله "وَأَجْمَعُوا عَلَىٰ أَن الْقُرْآنَ كَلَامُ اللَّهِ" اجماع کرده اند برین کہ قرآن سخن خدا است
قوله "وَأَن كَلَامُ اللَّهِ غَيْرُ مَخْلُوقٍ" و اجماع کرده اند برین کہ
کلام اللہ غیر مخلوق یعنی صفۃ اوصاف است قدیم است محدث نیست و درین
مسئله معتزلہ خلاف دارند۔

قوله "مَكْتُوبٌ فِي مَصَاحِفِنَا مُتَلَوٌّ بِأَلْسِنَتِنَا مَحْفُوظٌ
فِي صُدُورِنَا" و کلام در صحیفہاے ما نوشته شدہ است و ہمین است
کلام کہ زباناہماے ما میخوانند و ہمین است کلام اللہ کہ سینہ ہماے ما یاد دارد۔
اینجا سخن است ترا تحقیق باید کرد و از ان چارہ نباشد بر جہانیاں شکل است
بدانکہ کلام نفسی یعنی کلامیکہ در ذات باری تعالیٰ است حرف نیست صوت نیست
بجائیت ترکیب نیست اول و آخر و میا نہ نیست آن کلام را خواست خداے تعالیٰ
جبرئیل را شنواید تا او بہ پیغامبر رساند و آن قابلیت نہ داشت کہ بشنود حرفے
و صوتے را آفرید کہ تا آن حرف و صوت حکایت از کلام نفسی کند آن کلام نفسی را
برین حرف و صوت تعلق داد این حرف و صوت جبرئیل را شنواید جبرئیل کلام نفسی
بدین متعلق بود چنانچہ روح اعظم با قالب متصل است نہ منفصل نہ خارج است
نہ داخل اما با قالب است چنانچہ بادشاہ باتمام ولایت داخل نیست خارج نیست و لے
باتمام ولایت خود ہست همچنین کلام اللہ با حروف و صوت مخلوق و ہمین کلام اللہ ہست کہ
بہ تعلق حروف مکتوب است و ہمین است کہ زبان ما متلو است و در سینہا محفوظ ہرچہ
حق حقیقت بود با تو گفتیم خدا ترا ہمے روزی کند۔ اینجا عقول متزلزل است

و مفہوم متخیر این مکتوب این محفوظ و این تلوا کلام اللہ خواند و آن حقیقت بدین مجاز متعلق۔

متعلق

قوله من غیر تعرض لکتابہ و لا تلاوۃ فان السنۃ لم یریدہ

بذلك ولم یثبت انه حرف او صوت وجب الامساك عنه بدین متعلق نشوند کہ این کتابت من است و تلاوت من است زیرا چہ سنت بدین دارد نیست و از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم منقول است کہ این کلام اللہ است و این کلام نفسی باین حروف و اصوات ہم چنین است چنانچہ روح با قالب۔

فصل ۴

قوله "واجمعوا علی جواز رویت اللہ تعالیٰ بالابصار"

فی الجنة "و اجمع صوفیان است کہ خدای تعالیٰ را بدین چشمے کہ بروی ہست این حدق کہ ہست و روشنائی کہ درین حدق کہ ہست ہمہرین روشنائی کہ خدای را خواہند دید۔ من کہ محمد حسینی ام میگویم کہ خدای را بندگان باشند کہ ہم در دنیا بچشم دل بینند و ہمیں چشمے کہ بروی است چشم منعکس میشود چشم دل میگردد و ہمہرین چشم می بینند۔ در فتاویٰ سراجی است رویت اللہ فی المنام جایزۃ و آنچه مردم در خواب می بینند آنکہ چشم دل می بیند ہمیں منعکس میشود و در دل ہم چیزے را بخواب می بینند۔ در عقیدہ حافظی است روا باشد خدا را در خواب بیند زیرا چہ سلف صالح خدا را در خواب دیدہ اند۔ اکنون بدانکہ این خواب کہ در دنیا دیدہ اند اینچنین نیست کہ اینچہ چیزے دیگر بر میند و فردا چیزے دیگر زیرا چہ صفت باری است لا یتخیر فی ذاتہ و لا فی صفاتہ و لا فی اسمائہ بحدوث الاکوان و اختلاف الازمان پس اہت شد کہ طالب صادق و مشتاق عاشق جمال حضرت سبحانہ و تعالیٰ بلا کیف

وکیفیت در دنیا بیند۔ یکے اندیشہ باید کرد کہ سلف صالح و مشایخ طبقات خانمان
بر باد گردند باو یہا گرفتند و از خلق بکلی عزلت داشتند و چہل گان روز و یگان ماہ گرد
طعام و آب گمشتہ اند و صمت و سکوت را ملازم حال خود کردہ اند و ذکر و مراقبہ غرق
ماندہ اند این ہمہ برائے چہ بود برائے این قدر چندین بر چہ کنند۔ مردے باز ن خود
بغلطہ سر فرج او بہست سایہ و آن عورت سر ذکر مرد را ہر یکے را نیت ایصالِ احت
و گیر باشد چندین درجات و منوہات باشد برائے این را چندین بالا کشیدن و مشقت
دیدن چہ حاجت است نہ آنکہ طلب نقدے و امنگیر دل ایشان شدہ است۔ و لطیف
تشریری است درین آیت اَقْمِنْ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَہٗ لِلْاِسْلَامِ فَهُوَ
عَلٰی نُوْرٍ مِّنْ رَّیْہِ سئل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من
شرح الصدر المذکور فی القرآن ما هو قال علیہ السلام نور
یقذف فی القلب قیل وما امارت ذلك یا رسول اللہ قال
التجانی عن دار الغرور والانا بت الی دار الخلود والاستعداد للہوت
قبل نزولہ والنور الذی من قبلہ سبحانہ نور اللوایح بنجوم العلم
ثم نور الطوالح لبيان الفہم ثم نور اللوامح بزوايد اليقين
ثم نور المكاشفة بتجلی الصفات ثم نور المشاہدات بظہور
الذات ثم انوار الصمدیت فعند ذلك لا قرب ولا بعد
ولا فصل ولا وصل ولا وجد ولا فقد کلا بل هو الواحد
القہار اے عزیز جانہا فدائے خاک پائے استاد ابو القاسم تشریری باو کہ چہ
پردہ درمی کردہ است و چہ جمال مطلوب عشاق بصر انہادہ و عروس مقصود
عشاق را بہمہ پیرایہ آراستگی آشکارا جلودہ دادہ من این کلام را ترجمہ میگردم اما سخن
دراز خواہد شد این مختصر تحمل آن ندارد و ایضا خالی از اشکال نیست۔ در جملہ کتاب

محققان این سخن بہت کہ سالک بجائے رسد دنیا آخرت گردود آخرت دنیا شود اول بہ آخر انجامد و آخر بہ اول رسد و علی ہذا کہ امام محقق باشد او کہ روایت اللہ تعالیٰ را در دنیا منکر شود چون ازل بہ ابد رسد و ابد بہ ازل قرار گیرد یک کلمہ یک حرف بلکہ یک نقطہ شود محققان روایت اللہ تعالیٰ را کمترین حالات شمرند و شرک جلی خوانند لاجہول و کلا حقوۃ الا باللہ کجا افتادم اما این قدر بدان کہ ہر کہ را طلب او در سرش افتاد متصف بہ جملہ حسنات و مہلرات و مثوبات شد و غرق در دریائے عبادت و طاعت گشت۔

بیت

گر عیب من ہمین است کہ عشقش گزیدہ ام بچ بچ وان یرید عیوناعلی العیوب
یکے باندیش چونہ کسے باشد او کہ این جہان و آن جہان برائے خدائے را گذارد
جز خدا و روش نیاید و نباشد بدانی بچنین کسے را مادر روزگار کمتر زاید فلوکان
فمحمدا و اہل بیتہ و من کان مثلہم معہم بیت
در جنبش آمد قافلہ ما یم و گرد کوے تو ہر کس روان شد جانبے پیار و عاشق سوے تو

اے فقیہہ و جیہہ اگر تو دیدار را منکر می نزد تو حرام است حرامت با داءا ما طلب کہ انکار کرد کہ ہمہ سعادات و خیرات و برکات است۔ و اینچہ از عائشہ رضی اللہ عنہا روایت کردہ اند کہ او از رسول اللہ پرسید ہل رایت ربک لیلتہ المعراج قال لا یعنی عائشہ پرسید از رسول اللہ کہ خدائے را دیدی و شب معراج رسول اللہ گفت نہ و ہمچنین ابو بکر رضی اللہ عنہ پرسید از رسول اللہ ہل رایت ربک لیلتہ المعراج قال نعم ابو بکر پرسید از رسول اللہ خدائے را دیدی و شب معراج گفت آری دیدم توفیق بین الحدیثین این باشد عایشہ را گفت بدین معنی کہ محیط و مدرک او نشدم و بابا بکر گفت دیدم زیرا چہ دیدہ بود۔ و سرچہ بود کہ از عائشہ آن نہان داشت و از ابو بکر نہان نہ داشت زیرا چہ عائشہ عورت است

و نادان و خور و است احاطت بمعارف الہی ندارد و ضرورت در جہت و کمیت
خواہد افتاد۔ آنکہ سرپوشے بود عاقل شد طمع بر دوشے کرد و بار رسول اللہ گفت کہ این
دروغ مرادہ رسول اللہ اور انداد او در قسمت انداخت عایشہؓ را دشوار نمود گفت
لو کنت نبیا لعاملتخی بما یعامل بہ الانبیاء مع نسائہم اگر تو پیغامبری
بودی با من آن معاملہ میکردی چنانچہ معاملہ پیغامبران با زنان خویش کردہ اند
ابوبکرؓ طپانچہ زد و گفت ہوا النبئی او پیغمبر است رسول اللہ گفت مزین طپانچہ کہ
او خرد است نمیداند۔ آنروزے کہ این آیت نازل شد قَدْ سَمِعَ اللّٰهُ
قَوْلَ الَّذِیْ تَجَادِلُکَ فِیْ ذَوِّجَہَا وَ تَشْتَكِیْ اِلَی اللّٰهِ مَنِیْ اَیْت
بیتحقق خدا شنید قول عورتے را کہ اے محمدؐ با تو جدل میکند و گلہ بحضرت خدای برد
عائشہؓ گفت رضی اللہ عنہا میان من و میان عورت چادر پردہ بود می نشنیدم
خدا شنید یقین دانستم خدا سرخفیان راحی شنود بر اینچنین کسے کہ ایمان آوردند
بدین کہ خدا عالم سرخفیات است و بر رسول اللہ آن اعتراض کرد اگر گفتے کہ
خداے را دیدم نہ آنکہ او در تشبیہ و تعطیل و اثبات جہت افتادے و تا چہ خویات
و وہمیات با خود گرفتے ضرورت بہ او گوید کہ ندیدم و این دروغ نیست بلان معنی
کہ بالا گفتم و بابو بکرؓ گفت دیدم زیرا چہ او عارف است و یدنی کہ لایق دیدار او
باشد و ہمچنین دیدہ است و این ہم گویند کہ عائشہؓ بہ اجتہاد خود گفت کہ ندیدہ است
نہ ازوے شنید است و این اصح است۔ ہاں و ہاں اے یار عزیز و اے برادر
شفیق زہے نیکبخت کہ توئی اگر طالب دیدار حقّی زینہار گفت محرومان نشنوی
المیس و تلبیس و شیطان و شیطنۃ اللہم ادرقنا حبک و حب من
احبک و حب من یحبک و حب عمل یقریبنی الی حبک بفضلک
یا کریم یا و ہاب یا رحیم یا ذواب ۔

قوله "وإنما نفى الله الادراك بالابصار لان ذلك يوجب
 كيفية واحاطة وليس كذلك الرويت والنبي صلى الله عليه وآله
 وسلم شبه النظر بالنظر لا المنظور اليه" قال الشيخ على جواز
 رويته ازین سخن وہم آن رو روا باشد لیکن تحقیق اینست البتہ باشد سخن طریقہ
 جواب و سوال است یعنی جواز رویت گفتی و خداوند سبحانہ میگوید لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ
 شیخ جواب میگوید کہ نفی اور اک نفی احاطہ و نفی کیفیت کردہ است بیند و لیکن محیط بدو
 مدرک کیفیت او نباشد و آنچه رسول اللہ فرمودست سرون ربکم کماترون
 القمر ليلة البد در معنی اینست تحقیق سراسر انجام خواہید دید پروردگار خود را چنانچہ
 ہر رات شب چارہ رسول اللہ این نگفتہ است کہ او تعالیٰ ہجومہ شب چارہ
 باشد این گفتہ است چنانچہ ہر شب چارہ را می بینید در آن ہج شب و شبکیست
 و بین ہم ہج شبہ نباشد کہ خداے - انہ بینید پس این آمد کہ تشبیہ نظر بہ نظر کرد
 از مرتبتہ بہ مرتبتہ این گفتہ آنرا کہ شامی بینید ہجومہ است این گفت چنانچہ
 مر شامی بینید ہچنان خداے را بہ بینید و بدانید کہ ما خداے را بتحقق دیدم
قوله "فی قوله عليه السلام سترون ربکم يوم القيامة
 کما ترون القمر ليلة البد لا تضامون فی رویتہ" ترجمہ تمام
 حدیث بتحقق شما سراسر انجام بہ بینید پروردگار خود را چنانچہ می بینید ہر رات شب چارہ
 و دیدن ہر شب چارہ ہج یکے مرد دیگرے را مواخر نیست و ہج یکے ندارد۔

فصل ۵

قوله "وأجمعوا على ان الاقرار والإيمان بجملة ما
 ذكرنا

ذکر اللہ تعالیٰ فی کتابہ واجب و جاءت بہ الروایات عن النبی صلی اللہ علیہ والہ وسلم من الجنة والنار و اجماع صوفیان است ایشان قرار دارند و ایشانرا ایمان بدین تحقیق است کہ ہرچہ در کتاب اللہ گفتہ است و بہ احادیث صحیح ثابت شدہ است آن ہمہ حق است چنانچہ بہشت مراد از مقامے است و روکشکہا است و باغہا است و درختان اندھرس میوہ و چشمہا روان و حور و غلمان و تختہا و اکل و شرب و جماع و آن ابدی است سرمدی و دوزخ عبارت از مقامے است کہ اسباب آتش میسوزد و آن آتش ازین بسپند مرتبہ بیشتر و مردم گنہگار خصوص اہل شرک و کفار و در و انواع تعذیبات و در و مار و کتر دم و کلاب و ہرچہ مانند این باشد و آن مردمان کہ در و اند و بسوز و اضطراب و آواز و نوہ و از و بیرون آمدن نہ جا و دانہ افتادہ بسوزند۔

قوله "واللوح" و لوح تختہ است بعضی گویند از ان مقصود تختہ است

در و اسامی جملہ مخلوقات نوشتہ و رزق و اجل نوشتہ اگر یکے کا فرزادہ است اورا بہ نسبت او فرو نوشتہ اند فلان بن فلان و او مسلمان شد و او یکے از اولیا گشتہ از اسباب خطے کشیدہ و میان اہل اسلام و اولیا آورده اگر شجرہ بن بنی بانی کہ عین صورت لوح محفوظ است و در و نحو و اثبات ہمہ جاری است کہے را رزق زیادت کنند از آنچه مکتوب است و ہم چنین اہل یحیو اللہ ما یشاء و یثبت و عندک اتم الکتب و این در کنار شہادتین فرشتہ است و سر او بتکیہ عرش و طول او عرض او ما شاء اللہ خدا دانند تا چہ قدر است و در لوح توریت و انجیل و زبور و فرقان مسطور است چنین گویند کہ در لوح آیتنے نوشتہ پیدا شدے جبرئیل آزا دیدے بر رسول اللہ رسانیدے و نسخ و منسخ ہم از قبیل محو و اثبات است۔

قوله "والقلم" طو لے وعرضے ندارد و تراشے و قطع و شکافے
 نہ اما چنین نماید یغیب آن پید را انگشت و کف و قبضے و راندنے نہ چنانچہ کاتب قلم را نی
 کند اما چنین نماید گوئی اصبعی بہت و قلم را بہ ان اصبع گرفتہ راندنی بہت چنانچہ راندن
 آواز قلم کسے بشنود و گویند این قلم فرشتہ ایست و لوح ہم فرشتہ ایست۔

قوله "والحوض" در بہشت حوض است چنانچہ اینجا آبے گرد آمدہ
 می بینی و اول بہادار و آب آن حوض سپید تر از شیر و شیرین تر از شہد و خوشبو تر
 از مشک و کافور است و گرد بر گرد قد ہما نہادہ اند مردارید و زبرد و از زر
 و نقرہ و لعل بعضے گویند آن آبے روانے است آنرا حوض کوثر نامند و طول
 و عرض او خداوند چہ قدر است و آنکہ گویند حوض کوثر پیش در بہشت است آن
 نہ داخل بہشت است نہ از بہشت خارج و چنین گویند چشمہ ایست در بہشت
 و آن چشمہ را ناودانے است از رہ آن ناودان آب آن چشمہ در حوض می افتد
 ہر کہ یکے قدحے از ان خورد تا پاک و تعب و تشنگی از و برود اما لذت آشا میدان
 و ایم باشد۔

قوله "والصراط" صراط پے است از موے باریکتر و از تیغ تیزتر
 و در وقت گزشتن از ان پل تاریکی باشد کہ از شب تاریکتر و ہر کہ بر پسروی انبیا
 مستقیم تر او در گزشتن آسان تر یکے آنچنان بگذرد کہ اند کہ پل در میان بودیانہ
 و آنکہ نتواند گزشتن یا کافر است یا فاسق و این پل در میان دوزخ و بہشت نہادہ اند
 و دوزخی بلغزد و در دوزخ افتد و بہشتی در بہشت رود۔

قوله "والشفاعت" مطیعاً نزار رسول اللہ شفاعت کند و طاعت
 ایشان قبول افتد عاصیانرا شفاعت کند از عذاب و دوزخ بر ماند و اولیاء را مقام
 شفاعت باشد رسول اللہ از خدا اذن شفاعت طلبد رسول اللہ را فرمان نود و پانز
 خدا را کہ

خود را بگو تا شفاعت کنند۔

قوله ”والمیزان“ ترازو کے است دو پہلہ دارد ہر پہلہ را اسکان رسیان است و آن رسیان ہا متعلق بچوبے کہ ازان ترازو میباشد و در میان آن چوب رسیانے کہ بدان بگیرند وزن کنند اعمال را متشکل بہ اجساد سازند بعضے جسد خفیف و بعضے جسد ثقیل بحسب آن گرانی و سبکی اعمال معلوم شود و آنکہ گویند کہ ازین میزان این مراد است چنانکہ میزان العرض چنانچہ بیتے را بعروض وزن کنند موزونی و ناموزونی و راستی و کثری معلوم شود کد ام مصراع سبک آمد و کد ام گران آمد ازین کہ گفتہ کہ اعمال را متشکل سازند تا سبکی و گرانی اعمال معلوم شود مثلاً رسول اللہ گفت کلمہ سبحان اللہ جملہ المیزان ”این کلمہ را متشکل بہ جسے لطیف روشن کنند پہلہ ترازو را مال مال گیر و چنانچہ کلمہ سبحان اللہ ہم ہچنان است چنانچہ گفتی میزان عروض آن سخن این را مباین نیست۔

قوله ”والصور“ صور مثلش سرون گاوے وحشی باشد فرشتہ یکطرف سوراخ سرون بدہن گرفتہ و دوم طرف کشادہ است چنانچہ کسے منتظر فرمان است چون فرمان شود یک ففے کہ او میزند ہر جا کہ جانیت ہمیر و دوم فف کہ زندہ ہر مردگان بزمیند۔

قوله ”وعذاب القبر“ دیکے از معتقدات اہل دین عذاب حسی در گور ہست و دو فرشتہ آیند ایشان را منکر و نکیر و بشیر و بشیر گویند مردہ را زندہ کنند بنشانند روح مقابل او دارند بغض آن روح تن مردہ زندہ شود آن مردہ را پسند من رباک و من نیبک و ما دینک و مرد مومن چنانکہ در جواب گوید ربی اللہ و محمد نبی و رسولی و الاسلام دینی و کافر و مشرک خلاف این بگوید و کذ لک از مومنہ و العیاذ باللہ

کہ بے ایمان رفتہ باشد و فاسق از ہیبت آن فرشتگان مترود و مضطرب گردد
و بستہ شود نداند کہ چو گوید - اینجا با تو سخن گویم و ہر سو گندے غلاظت و شذاد و طلاق
و عتاق گوی من بخورم کہ این سخن حق است و صدق است شخصے چون می میرد
میداند کہ من مردہ ام و عشار و اقارب و احباب کہ برو می گریند او میداند کہ
بر من میگرنند و او بدین رنجہ میشود ناخوش میگردد و غسال کہ اورا می شوید او
میداند و با خود میگوید اگر مارا اطہار تے خوبے کند خوب باشد و ہر ریے کہ در اندام
من است میخواید کہ بہ مالغہ رفع کند و روح مردہ از خوشبوی حظے تمام دارد
و این کہ بہ آب کا فور میشود و گلہا بروے می دارند ہم ازین سبب و چون کفن
بیچیدن گرفتند اورا خوش می آید کہ کفنے صافے سپیدے لطیفے بیچند و بعد از ان
کہ اورا برکردند بر جنازہ نہادند و بر سر گرفتند و بعد از ان کہ اورا برکردند روان
شدند آرزوی برو کہ مراد برین صحن ساعتے فرد آرنند تا من این درو دیوار موسکن خود
را و دایع کنم و کس نیکہ با جنازہ من نخواہند آمد ایشا نرا و دایع کنم و پس آن برن
آورند بر لے نماز را فرد آورند آرزو دارد کہ مردے صالحے منقی امامت کند و
خواہد کہ وقت نماز ہجوم مسلمانان باشد و چون بروند اگر ہنوز نماز تمام نشدہ است
اورا فرد آورند او میداند این گور کہ می کاوند برائے آتراتا مراد برین گور فرد آورند
و دفن کنند و چون اورا برائے دفن کردن را روان کردند در آن حالت شکستگی
دارد کہ آن شکستگی را نہایتے نیست روح ہوائے دنیا را بکی و دایع میشود و سخت
و وسعت صحرائے جہان را و دایع میکند و جاہ و عزت دنیا را بہ احباب و عشار
و اقارب بکی ترک میدہد و چون در گور نہادند و سنگہا بر سینہ داشتند و ہر کردند
و بیچ منفذے نگذاشتند و بر سر آن تودہ خاک پر کردند و باز گشتند آواز فتن

ایشان میشوند آن حالت ہر کہ ہست ولی ونہی صالح و فاسق آن یک ساعت
چنان دشوار است کہ ہومی داند گورے تنگے تاریکے تنہائی آن حالت دشواری
دار و روزے خواہد بود کہ من و تو آنرا احساس خواہیم کرد و درین دشواری
ناگہان می بیند صورتے پیدا میشود با حسنے و جمالے و نمکے خندان کہ از دہن او
نورے بساطے میشود کہ از نور او تمام گور روشن می گرد آں چنان کشادہ میشود
اگر اندک باشد مقدار صفت درک باشد آن صورت انواع پیرایہ پوشیدہ
در دست در کمردر پادر گلو در سر و بوی از مشک و عنبر و کافور و گلاب خوشبو
و اگر ایشان راجع کنند بدان بوی نرسد این شخص میگوید کہ درین تنہائی
و تاریکی و تنگنہ کیستی تو کہ منس وقت من شدہ آن صورت میگوید آن نمازیکہ تو
بہ اخلاص گزاردی و آن روزہ کہ برائے خدا برداشتی و آن ہوائے نفس بر آن
قادر بودی تو برائے رضائے خداے را ازان بازماندی و ہمہ بچنین یگان
یگان حسنات تمام راجع کردہ ازان حنات صورتے ساختہ اند مرا بر تو
فرستادہ اند این شخص گوید یک ساعتے دیگر بہان کہ مرا بر تو انفسے و قرارے
ہست او گوید یک ساعت چہ باشد تا تو درین گوری با تو ام آن شخص آن صورت
را معشوقہ گیر و جملہ ہوا ہا و لذتہا و اتارب و عشایر و اجباب تمام فراموش کند گوید
الحمد للہ ازین دنیا پلید خلاص یافتم و دیگرے باشد کہ دران تنہائی و تاریکی
برائے او راضی پیدا شود سیاہے و دراز قدے دندانہش مثال بیل و چشمہا
مناک گرفتہ و بینی بالہا چسبیدہ بویے دروے کہ در بیچ پامیدی و مردارے
و مزبلہ و کلوبے بدست او و شعلہاے آتشیں از دہن او برونی آید این شخص
گوید کہ خود تنہا راتاریک و تنگہ خود افتادہ بودم تو در کہ ام بلای کہ آمدی او گوید
آن فسقے کہ کردی و آن نماز کہ ترک کردی و آن دروغے کہ گفتی و ہمہ برین قیاس

جملہ سنیہ او یگان یگان برو عرضہ کند و گوید آن اعمال سنیہ ترا جمع کرده اند مرا ساختہ آن صورت منم بگوید برو از پیش او گوید کجا روم تا تو درین گوری من با تو ام درین گفتاریان حدیث رسول اللہ تمام گفتہ شد کہ القبر روضۃ من ریاض الجنة او حفرة من حفرة النيران و اینکه گفتہ ام سوال و عذاب گویا تمام اثبات شد و آنچه محمد غزالی در مضمون علی الہد گفتہ و آنچه یونانیان حکماء اسلامیہ سوال گور و جواب گور را تاویل کردہ اند گفتار ما را بیچ آبے نیست شخصے میرد اورا پر کالہ پر کالہ کنند دور اطراف عالم اندازند اللہ تعالیٰ آن تمام اعضاے اورا جمع کفد برائے اورا گورے سازد اورا دران گور کند از سوال گور و جواب گور آن عذابے و راحتے کہ در گور است باوے شود و یکے را بسوزند و خاکستر کنند و خاکستر را پرانندہ کنند ہین حکم دارد و آنچه گفتہ ام یعلم اللہ بتقلید نہ گفتہ ام تحقیق گفتہ ام خدا و مصطفی و پیر بدین شاہد است و دیگر سوال منکر و نکیر گفتیم۔

قوله "واخراج قوم من النار بشفاعت الشافعين" یعنی مردے باشند بہ سبب فسقے کہ در جہاں کردہ باشند و از ان توبہ نہ کردہ بہ سبب آن در دوزخ ایشان را عذاب کنند این مومنان فاسق را بہ شفاعت نبی یا ولی از دوزخ برون می آرند۔

قوله "والبعث بعد الموت" و صوفیان برین اعتقاد مسلم دارند کہ بعد از مردن ہین تن کہ گداختہ است و خاکستر گشتہ باز از سر زندہ کنند و روح را بعض تعلق دہند چنانچہ در حیات دنیا بود۔

قوله "وان الجنة والنار خلقنا للبقاء" بہشت و

دوزخ آفریدہ شدہ اند و جاودانہ خواهند بود۔

قوله "وان اھلیھا فیہما مخلدون" و ہمچنین بہشتیان

در بہشت و دوزخیان در دوزخ جاودانہ خواهند بود و دوزخیان ہمیشہ در عذاب و بہشتیان ہمیشہ در راحت۔ نہ اینچنین است کہ بہشتیان از بہشت از بسیار ماندن و تمتع گرفتن سیر گردند و دوزخیان از بسیار عذاب بے الفیہ گیرند عادت گیرند بلکہ ہر یک والدتے تازہ تر باشد و غذا بے تازہ تر باشد رد قول آن کسانے کہ میگویند کہ از بسیار عذاب وجود دوزخیان چون انس گیر و پس آتش نخواہد سوخت یعنی عذاب نخواہد شد۔

قوله "منعمون و معذبون" گفتم

قوله "من غیر اھل الکبار من المؤمنین فانہم لا یخلدون فی النار" این ہمہ گفتیم آیدیم۔

فصل ۶

قوله "و اجمعوا علی ان اللہ خالق لافعال عبادہ

کما ہو خالق لا عبادنہم کما قال اللہ سبحانہ و اللہ خلقکم و ما تَعْمَلُونَ اللہ سبحانہ جملہ تنہارا و جا نہارا آفریدہ است ہمچنین ہر فعلے کہ این جان و تن میکند آن فعل ہم آفریدہ خدا است۔ طاعتیکہ مطیع میکند آن طاعت آفریدہ خدا است و کذلک کہ معصیتیکہ عاصی میکند نمازیکہ مصلی میکند و آن نماز و آن گزارندہ نماز آفریدہ خدا آن زنا کہ زانی کرد و آن زنا کردن آفریدہ خدا و ہم ہمچنین مومن و ایمان مومن و کافر و کفر کافر آفریدہ خدا اکنون بدانکہ آنرا خدا برائے بہشت آفریدہ است و در مظہر او آن افعال می آفریند کہ اولایق بہشت باشد۔

و کذاب آن عذاب کنندہ آنکہ این ظلمے صریحے باشد اکنون گوش و ارعقل ابکار
 آرو این سخن مارا بنور ایمان فہم کن فردا آمتا و صدقنا کا فردا در حضرت بیارند
 فرمان شود اورا بمقابلہ کفر او در دوزخ باندازند کا فرگوید کہ کفر مرا تو آفریدی و
 بمقابلہ آن مرا عذاب میکنی نہ آنکہ این ظلمے صرفے است خداوند تعالیٰ بگوید کہ
 ترا و کفر ترا از عدم صرف کہ اورا مادہ و ہیولی نبود آفریدم و ترا و کفر ترا مستجد آفریدم
 و تا تو بودی ترا و کفر ترا ساعتہ فسادت می آفریدم ترا با کفر زیا نیدم و میرانیدم و تا
 تو در حضرت من آئی ترا و کفر ترا آفریدہ میداشتم و این کہ در حضرت من آمدی ترا
 و آمدن ترا و کفر ترا آفریدہ آورده ام و اینکہ ایستادہ در حضرت ما حجت میکنی
 این ایستادن ترا و حجت گفتن ترا من می آفرینم و ترا کہ در دوزخ میفرستم ہر گامے
 کہ توان طرف میزنی آن گام ترا و آن زدن گام ترا با تو و کفر تو متجد می آفرینم
 و دوزخ من آفریدہ ام و آتش را من آفریدم و سوختن و خاصیت سوختن در آتش من
 آفریدم و آتش را بر تن تو من گذاشتم تن ترا کہ قابلیت سوختن دارد آن تن را و قابلیت سوختن را
 من می آفرینم و آن وجدان در دے کہ از سوختن آتش تن تو می یابد این وجدان و آن
 درد و این نار و سوز از وجدان درد تو من آفریدم و خلود در آتش من آفریدم اکنون اندیشہ
 کن کہ ظلم از کدام در سچہ سر کشید در دے نمود۔ اے علما و اے صوفیہ و اے عقلا
 نقابے کہ بر دے عوس سر قضا و قدر بود محمد **حسینی** بحکم محمد رسول اللہ و علی ولی اللہ
 بہمہ آراستگی جلوہ دادہ است ہاں وہاں اگر مرواید نظر راہ شوی کہ ہیچ مشککہ در میان
 نماندہ است **فَلِلّٰهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ** بیان درستے فرمودہ اینقدر باید دانست
 رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود اذاکر القدر فامسکوا یعنی
 لیس ہنا اشکال و لیس مجال قیل وقال فان کبیر المتعال بین

ما كان من الحال والاستقبال فان الامر ظاهر ايها الرجال
وغير ما ثبت وساوس وهو اجس في النفس شيخ فرمود کہ چنانچہ
ایمان مخلوق است افعال ایمان ہم مخلوق است برائے اثبات این سخن را آیت
کلام اللہ آورده قال اللہ تعالیٰ وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ معنی
اینست شما را آفرید و علی کہ شما میکنید آن ہم آفریدہ اوست و مَا تَعْمَلُونَ
اگر ما مصدریہ است معنی این باشد خلقکم و عملکم و اگر موصولہ است
معنی این باشد خلقکم الذی تعملونہ این سخن محققان و موجدان صریح
است سخن معتزلی مشرک خلق آوردن مصلحت نباشد زیرا چہ ترجمہ و راز شود و سخن ناشائستہ
بیارم و در دفع آن کوشش منہ ہے گمراہی آمدہ باشد۔

قوله "وان الخلق کلهم یموتون باجالهم" وامتقا
صوفیان است و اجماع ایشان برینست کہ ہر کہ می میرد برائے او را ہلستہ خدا
تبارک و تعالیٰ تعیین کردہ است بدان ہلست می میرد۔

قوله "وان المقتول یموت باجلہ" و آنکہ کشتہ شدہ میروہلست خود یعنی
انجین نیست کہ اگر نمی کشتند نمی میرے برائے او را این تعیین بود کہ فلان وقت فلان ساعت او بمقتل میرے

قوله "وان الشریک والمعاصی کلہا بقضائہ و قدرة من غیر ان یکون
لاحد من الخلق علی اللہ حجة بل للہ الحجة البالیغة و انه لا یرضی
عبادہ الکفر والمعاصی والرضا غیر الارادة" این سخن بالا گفتمہ آمدہ ام۔

قوله "و یرون الصلوۃ خلف کل برو فاجر۔ ولا
یشہدون لاحد من اهل القبلة بالجنة لخیراتی بہ ولا
یشہدون علی احد بالنار لکبیرۃ الخی ہا و صوفیان اعتقاد دارند
برین کہ نماز پس ہر نیک مردے و بد مردے روا باشد کہ بگذارند و این مسئلہ ہم

بالارفتہ است۔ دگو ای نمی دہند بریہیچ یکے کہ او بہ سبب عمل در بہشت برو و رفتن در بہشت بفضل اوست با ہمہ اعمال حسنہ۔ فقیہان گویند حنات نشان بہشت است و سیات نشان دوزخ است۔ صوفیان گویند کہ خدا کے را دو بہشت است و دو دوزخ است اعمال حسنہ بہشت نقد دنیا است و دنیا نمونہ آخرت (دو) اعمال آتہ دوزخ دنیا است ہر کر بہشت نقد داوند اورا بہشت وعدہ بدہند و ہر کر دوزخ نقد داوند اورا دوزخ وعدہ اندازند۔ یونانیان جکیہان فلسفہ بہشت حسی را منکر اند و ہم بچنین دوزخ حسی را۔ ایشان بہشت معنوی میگویند ہیں اعمال حنات را و دوزخ معنوی گویند ہیں اعمال سیہ را کنوں دوست من اگر اعمال حنات است یا نشان بہشت داری بر قول فقیہ و یا در عین بہشتی بر قول صوفی محقق و حکیم یونانی و دوزخ بر عکس۔ اینجا لطیفہ ہست۔ بہشت ہشت است و ہشت جفت است و جفت دلیل بروصال دارد پس بہشت عبارت از وصول بجمع مرادات باشد و دوزخ ہفت است و ہفت طاق است و طاق حکایت از فراق کند پس دوزخ عبارت از حرمان جملہ آرزو ہا باشد اللہم انا نسألك الجنة ونعوذ بك من النار۔

قوله ”ویرون الخلافت فی قریش“۔ واعتقاد دارند کہ خلافت در قریش است و خلیفہ جز قریشی نباشد و قریش مکہ است و مدینہ ہائے کہ گرد و برگہر کہ است چنانچہ نبی تیمم و نبی عدی و نبی محزون و غیر آن بسیار اند۔

قوله ”لیس لاحد منازعتہم فیہا“ و نیست منازعت مرہیچ یکے را با ایشان در حق خلافت نزاع و منازعت۔

قوله ”ولا یرون الخروج علی الولاۃ وان كانوا ظلمة“ واعتقاد دارند کہ برو الیایان بخصمہ بروں آیند اگرچہ این والیایان ظالم باشند بالقلائے

وصول دین و این ظلم سننے بر مالے دیا ایدائے وحدے بغیر حقے اما قصاص ہما پنچہ فقہا گفتہ اند۔

قوله ”و یومنون بالکتاب المنزلہ والانبیاء والمرسلین“ و ایمان دارند بکتاب ہائے کہ از خدا بر انبیا منزل است چنانچہ تورات و زبور و انجیل و فرقان و صحفے کہ بر ابراہیم صلوات اللہ علیہ و علیہم اجمعین و ایمان دارند بر جملہ پیغمبران کہ ایشان ہمہ از حق بر حق آمدہ اند۔

قوله ”وانہما افضل البشر“ و ایمان برین دارند کہ انبیا بر جملہ بشر فاضل اند۔

قوله ”وان محمد صلی اللہ علیہ وسلم افضلہم“ و اعتقاد دارند برین کہ محمد رسول اللہ بر جملہ پیغمبران فاضل است۔

قوله ”وان اللہ تعالیٰ ختم بہ الانبیاء“ و ایمان دارند کہ خدائے تعالیٰ ختم بر محمد کردہ است یعنی بعد از وی پیغامبرے نباشد۔

قوله ”وان افضل البشر من بعدہم ابو بکر ثم عمر ثم عثمان ثم علی“ رضی اللہ عنہما اجمعین و اعتقاد دارند بعد بہشت رسول اللہ بہترین مردمان ابو بکر بعد آن عمر و بعد آن عثمان و بعد آن علی رضوان اللہ علیہما اجمعین۔ و شیخ الشیوخ شہاب الدین سہروردی رسالہ در عقیدہ نوشتہ و آنرا علم الہدی نام کردہ و در آنجا نوشتہ و امسک عن التفضیل۔

قوله ”ثم تمام العشرة“ بعد ازین چہار نفر شش دیگر اند طلحہ۔ زبیر۔ سعد۔ سعید۔ ابو عبیدہ جراح۔ عبدالرحمن عوف۔ سعد ابی وقاص۔ این شش را بان چہار عشرہ بشرہ گویند زیرا چہ رسول اللہ ایشان را بہشت بشار

دادہ است آن چهار برآن ترتیبی که گفتیم برین ہر شش فاضل اند و این شش بر دیگران فاضل اند۔

قوله "ثم افضلهم الذی شهد لہم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بالجنة" انا نرا کہ رسول اللہ گواہی بہ بہشت دادہ است ایشان فاضل اند چنانچہ حمزہ عبد المطلب و عثمان مظعون و دیگران و بدریان با جمعہم۔

قوله "ثم القرن الذی بعث فیہم رسول اللہ علیہ السلام بعد ازین عقیدہ کہ گفتیم معتقد اینست کہ عہد رسول اللہ بہترین عہد ہا بعد از عہد ابوبکر پسر ازو عہد عمر و چیز عہد عثمان۔ اما اینجا سخن بہ اشباع در شرح عربی نوشتہ ام ہما بخاتم کن۔ و بعد ازین عہد تابعین و بعد آں تبع تابعین نیز ہا درین دو عہد مروجہ بودہ اند چنانچہ شرط دین باشد برآن رفتہ اند اما اینقدر بدان مذہب اعتزال و خوارج و مذہب روافض و مذہب جہمیہ و مذہب حنابلہ و مذہب مجرہ ہمدین ایام خاصہ کہ صحابہ زندہ بودہ اند کہ این مذاہب سر بر کردہ اند۔^۴

قوله "ثم العلماء العالمون ثم انفعهم للناس" و بعد از ان علمائے کہ بہ مقتضای علم عمل کردہ اند ایشان فاضل اند۔

قوله "واجمعوا علی تفضیل الرسل علی الملائکۃ" و اجماع صوفیان است کہ پیغامبران بر فرشتگان فاضل اند و این فاضل و مفضل کہ گفتیم مراد قربت حق است و اطلاع بر اسرار و آنکہ ایشان تفضیل ملک بر رسول گویند نظر ایشان بر ظاہر طاعت است و ظاہر خلقت ایشان خبر از قربت حق و امرانہ^۴ چنانچہ معتزلہ و بعضے متکلمان۔

قوله "واختلفوا فی تفضیل الملائکۃ علی المومنین" و صوفیاء

اختلاف کردہ اندک مومنان نحو اس و اولیا، مقربان حق ایشان فاضل اند بر فرشتگان یا فرشتگان بر ایشان این اختلاف ہم بر آن منوط است کہ با معتزلہ و متکلمانست۔

قوله ”و بین الملايكة تفاضل كما بين المؤمنين“

و میان ملائکہ یکدیگر را تفاضلی هست میان ایشان ہر یکے بر دیگرے فاضل است۔ فرشتگانے اند کہ ایشان را عالیمان گویند ایشان از ہمہ فرشتگان فاضل اند مثلاً سراپچہ زدہ اند کہ از دیبا و حریر و سندس و استبرق نیست و طولے و عرضے ندارد و میخہا از زر و نقرہ و زبرجد و مروارید نہ و کذلک طنا بہاے او اما چنین نماید گوئی طولے و عرضے و دیبا و حریرے و میخہاے زر و نقرہ و ششھے پیش در او ایستادہ آن جن و انس نہ و لے چنین نماید گوئی مردے ایستادہ چوبے بر دست چنانکہ در بانہا نراست آن دست اورا کفے و اصبعے و قبضے اما چنین نماید و آن چوب را درازی و پهنائی و کوتاہی نہ و از زر و نقرہ نہ اما چنین نماید گوئی زرے و نقرہ است یا زبرجدے یا مرواریدے اکنون آن سراپچہ فرشتہ و آنکہ ایستادہ آن فرشتہ است و آن چوب فرشتہ و طنا بہا فرشتہ و کسے از درون سراپچہ بدون می آید سخن می گوید آن ہم فرشتہ است ایشان را فرشتگان عالی گویند ایشان بر جملہ فرشتگان فاضل اند۔ این حکایتے کہ گفتم مصدقے نباشد مگر کسے کہ مطلع است۔

فصل ۷

قوله ”واجتمع علی ان طلب الحلال فريضة“ اجماع

است کہ طلب حلال فریضہ است زیرا چہ خداے تعالیٰ حرام را منع کرد و در میان حلال و حرام ضد یک ضد ممنوع شد و دوم ضد مأمور آمد۔

قوله "وان الارض لا تخلوا من الحلال" روئے زمین خالی از حلال نیست اگر فرض کنم جہاں سرسبز حرام گیر و از منحصہ کہ باز دارد۔

قوله "لان الله تعالى طالب العباد بطلب الحلال" وقول النبی علیہ السلام طلب الحلال فريضة ودليل آخر قد ما لقنا ه من قبل ودليله وگير بالا گفته ام۔

قوله "ولم يطالبهم الا بما يمكن" وطلب الحلال فريضة است خدا طلب او فرموده و طلب کاریکہ در و امکان مردم باشد آن فرمایند محال نفرمایند پس معلوم شد کہ روئے زمین خالی از حلال نیست۔

قوله "الا انه يقل في موضع ويكثر في موضع" لیکن انجین باشد در زمین بسیار باشد و در زمین اندک و این نیز بہت در زمان بسیار باشد و در زمان اندک۔

قوله "فمن كان ظاهره جميلا لا يهتم في ماله وكسبه" ہر چہ ظاہر او محمود باشد یعنی از حال او این احساس میشود کہ او مروت بہت پنج وقت نماز بجماعت میگذارد و از منہای محترزمی باشد انجین کہ در مال او و کسب او گمان بد نہرند و بروہم تہمتہ نکنند مثلاً مروئے نساج است و در حق او گمان نکنند و در بافتن جامہ خیانتہ دارد و یا ندارد مال او از کدام وجہ است و از کدام ہبت است۔

فصل ۵

قوله "واجتمعوا على ان كمال الايمان اقرار باللسان وتصديق بالجنان وعمل بالاركان فمن ترك الاقرار فهو كافرو

من ترك التصديق فهو منافق ومن ترك العمل فهو فاسق ومن ترك الاتباع فهو مبتدع“ کمال ایمان برعایت این سہ چیز است اقرار کند بزبان کہ خدا ایکے است و محمد پیغمبر اوست برحق است چنانچہ میگویم لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ اشہدان لا الہ الا اللہ وحده لا شریک له واشہدان محمد اعبده ورسوله و تصدیق بالجنان یعنی انچہ بزبان اقرار کرد و بدل مصدق باشد یعنی ہمہ چینین است راست است درین شکے شبہ شکے نیست و اگر کسے بدل داند این دین راست است و بزبان گوید خدا ایکے و محمد پیغمبر برحق است اما کلمہ طیبہ و کلمہ شہادت نگوید او مسلمان نباشد۔

قوله ”و عمل بالارکان و عمل بالجوارح“ بدست

و پائے وزبان یعنی نمازگزار دو روزہ دارد و زکوٰۃ دہد و ہرچہ بشرط برود فرض شدہ باشد بجا آرد و دیگر نفس را بازداشتن از چیزے کہ خدا آنرا حرام کردہ است و آن نیز داخل بعمل ارکان است۔ اکنون بدانکہ اقرار بزبان و تصدیق بول اصل ایمان است اما عمل بارکان رکنے زاید است و اگر بعدرے از عذر ہا و موجبے از مواجب ترک صلوٰۃ کن یا فریضہ دیگر او مسلمان باشد مگر آنکہ مستحل یا مقرر بر مناہی باشد علما حکم بکفر او کنند چنانچہ رسول اللہ گفتہ است من ترک الصلوٰۃ عامدا و متعمدا فقد کفر و دیگر میان اقرار و تصدیق این فرق است اقرار بعدرے ساقط شود چنانچہ یکے را بقتل و برجم تخفیف کنند اگر دین عمل ترک آرد کافر نباشد اما تصدیق رکنے اصل است کہ بیہیچ وجہے احتمال سقوط ندارد و من ترک الاقرار فهو کافر ہر کہ بغیر عذرے اقرار ترک آرد او کافر است و ہر کہ با وجود اقرار دل مصدق نیست

نہیں اور منافق است۔ اکنون این قدر بدان کہ این اقرار و این تصدیق شامل است
مرد واحد نیست خداے را و رسالت محمد را اگر در میان این دو چیز یکے فوٹ شد
و یا شکے در خاطر آمد و مسلمان نیست۔ این کہ گفتیم تصدیق و اقرار بالوازم و لواحق
او همان من قبل گفتیم "و من ترک العمل فهو فاسق" ہر کہ عمل ارکان از ترک
آرد او فاسق باشد مومن باشد اما مومن فاسقے۔ فسق چیت از روے لغت
الکجا و عن الحدایے مرد فاسق ظالم۔ درین مثال یکے اندیشہ کن و حلقہ فرض
کنیم یکے حلقہ را حلقہ اسلام نام نہادیم و دوم را حلقہ کفر و حلقہ اسلام نظام
شود و چوبینی نماز و روزہ و تسبیح و پاکی نفس و تصدیق و خدا پرستی و انجہ مانند
اینست و در حلقہ کفر لو اطلت و شرب خمر و زنا و معاصی دیگر باشد اکنون ہم تو
با نصاب بگوایے دوست من آن سلمانی کہ خواہد فسقے کند اور از دایرہ
اسلام بیرون باید آمدن در دایرہ کفر و آید آن کار کند۔ اکنون این رواداری
کہ خارج از دایرہ اسلام شوی و داخل در دایرہ کفر گردی۔ معتزلی کہید فاسق
از اسلام بیرون آید اما در کفر نیاید اگر ہمیر و بغیر توبہ کا فرمودہ باشد و روافض و غایج
میگویند مومن بفسق کافر شود خدا برایشان رحمت کند کہ ایشان اصلا ایمان برجا
داشتند گفتند کہ مومنے باشد و لے مومنے فاسقے اینقدر کہ زند جائے باز گشت
نگداشتند اما یک بلاے زاد کہ فاسق دلیر شد نہ ہر چہ کنیم کنیم ایمان باقی است
نشدہ کہ صوفیان میگویند المعصیت یزید الکفر کما ان السجی
یزید الموت یعنی گنہ بکفر کشد چنانچہ تپ نشان مرگ۔ و صوفی بزرگے
دیگر گفتہ است المعصیت دہلیز الکفر و دہلیز داخل خانہ است
اگر مردے خانہ را فروخت و در وقت فروختن نام دہلیز نہ است تا قاضی حکم کند کہ
دہلیز داخل را نہ است۔ آہ در قرآن فاسق و ظالم گوید کہ فرما دوارہ است بدکار

بے انصاف نہ آنکہ مجازاً کافر شدی آخر میان حقیقت و مجاز علاقہ باید۔ "ومن ترك الاتباع فهو مبتدع" از اتباع مصطفیٰ گنذر دوسن او بجا نیار داورا مبتدع نامند چنانچہ قلندر و جیدری و مولہ و اگر باین صورت ترک سنت است و ترک عبادات باشد ایشان را المحدث نامند۔

قوله "وان الناس يتفاضلون في الايمان" و معتقد صوفیان است کہ مردم ہر من در ایمان یکے بر دیگرے فضلے دار و مثلاً یکے ایمان بیقین دار و شیطان از گناہے بر دل و سوسہ میکند مرد مومن بقوت ایمانی بہرہاں اتی و ملی بہ حجت عقلی و شرعی آزاد فہ میکند و علم یقین کہ بعدہ عیان باشد و بیومی عین الیقین دار و دو چہارمی حق الیقین فعلی ہذا ہر یکے در مرتبہ از دیگرے فاضل است اما در اصل اقرار و تصدیق ہر دو متساوی اند۔

قوله "وان المعروف بالقلب لا ينفع ما لم يتكلم بكلمة الشهادت" این سخن عنقریب گفتہ ام بسیار کفار با من نشستہ اند و در معارف و حقایق با من سخن گفتہ اند و من بایشان گفتہ ام مصدق دین ما شدند و بحقیقت این اقرار کردند و مع ہذا این دو کلمہ نگفتند این تصدیق و این اقرار ہیچ نفع ایشان نکند۔

قوله "الا ان يكون له عذر ثبت بالشرع" و این ہمہ بالا گفتہ ام۔

قوله "ويرون الاستثناء في الايمان من غير شك" بل علی سبیل التاکید و المبالغۃ لان الامر مغیب "واعتقاد دارند در ایمان انشاء اللہ گویند نہ بر طریق شک بلکہ بر سبیل تاکید زیرا چہ کار حقیقت در غیب است کہے نہ اند تا عاقبت کہے بر چہ باشد۔

قوله "وسئل الحسن البصری رحمه الله علیه

امومن انت حقاً قال ان اردت ما یحقن به دمی و یجل به ذبیحتی و منا کحتی فانا مومن حقاً و ان اردت ما ادخل به الجنان و انجوابه من النیران و یرضی به الرحمن فانا مومن انشاء الله" از حسن بصری رضی الله عنه پرسیدند که تو این ساعت مؤمنی بحقی جواب داد اگر از سوال این مراد داری که بمقابل خون بحق قصاص خون من ریزند یا آنکه خون ریختن من روا نباشد از آنچه مؤمنم و خوردن مذبوحه من روا باشد و نکاح من با مسلم و مؤمنه شاید پس من بحقیقت مؤمنم و اگر این مراد داری که من بدین ایمان این ساعت از دوزخ نجات یابم و در بهشت در آیم و خدا از من راضی باشد پس من مؤمنم انشاء الله - بدانکه انشاء الله بر اے شکی راست نه بر اے تاکید را -

قوله "استثنای قوله تعالی لَتَدْ خُلْنَ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ

إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ و لیس هنا شك" و خداوند سبحان و تعالی در کلام الله گفته است لَتَدْ خُلْنَ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ یعنی آیت این است بتحقیق و تاکید شما در مسجد حرام انشاء الله در آیند و خدا اے را در و آمدن ایشان بیج شکی بود و محمد حبیبی میگوید که رسول الله در مدینه خواب دید و با رسول الله گفتند که اصحاب تو در مسجد حرام بصفت قصر و حلق در آیند رسول الله از مدینه روان شد و صحابه با و اے از مدینه آمدند - حدیبیه مقامی است نزدیک مکّه قریش مانع آمدند و روان آمدن ندانند معاهده شد که این بار آمدن ندیم بار دیگر بیای آمدن خواهیم مردمی که ایشان را در ول شکی و گمانی بود و سوره در خاطر شد که بول الله صلی الله علیه و آله وسلم گفته که در مسجد حرام در آیند بصفت قصر و حلق نما مسجد حرام

وہم و نہ خلق کر دیم و نہ قصر ابو بکر رضی اللہ عنہ گفت رسول اللہ این نگفتہ کہ این بار و آیم رسول اللہ گفتہ کہ در آیم و آن تلکے باشد بار دیگر در خواہیم آمد رسول اللہ بار دیگر بقہر و غلبہ آمد مکہ را فتح کردند بقہر و غلبہ و در آمدند زیارت کعبہ کردند و خلق و قصر کردند این آیت در شان این نازل شد لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رُسُوكَ الرُّءُيَا بِالْحَقِّ خدا راست کرد خواب پیغامبر خود را و آن خواب چه بود لَتَدْ خُلُقَ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ أَمِينٌ مُحَلِّقِينَ رُءُ وُ سَكْمَرَقَ مُقْصِرِينَ لَا تَخَافُونَ مقول خداوند تعالی اینست این مقول رسول اللہ است کہ خواب اینچنین دیدہ بود پس انشاء اللہ نہ برائے تاکید را بہت این حکایت خواب رسول است۔

قوله "وسئل بعضهم عن هذه الاستثناء من الله سبحانه وتعالى فقال اراد بذلك تاديباً بعبادة وتنبهياً لهم" بر آن تقریر ہے کہ شیخ معنی کلام اللہ گفتہ است از صوفی بزرگے این سوال کردند کہ چہ سر بود اللہ سبحانہ عالم الغیب والشہادۃ است استثنائے کہ درو گمان شک رود برائے چہ گوید آن بزرگ جواب گفت برائے تاکید را و برائے تنبیہ و تعلیم عبد را کہ او سبحانہ کہ عالم الغیب والشہادۃ است در کلام خویش انشاء اللہ گوید شمارا ہاید کہ ہر طریق بہتر و اولی بگوئید۔

قوله "على ان الحق اذا استثنى مع كمال علمه لا يجوز لاحد ان يحكم" وہاں معنی کہ گفتیم با کمال علم انشاء اللہ گوید بر دیگرے اوجب و الزم باشد۔

قوله "من غير استثناء لقصور علمه ولذلك قال النبي صلى الله عليه وسلم في اهل المقابر والنساء الله

عن قریب بکم لاحقون ولم یکن شاگذا فی الموت واللاحق
 بہم رسول اللہ وگورستان گذشت و این سخن گفت انشاء اللہ بکم
 عن قریب لاحقون بتحقیق ما بہ نزدیکی انشاء اللہ بشما خواہم پیوست
 و رسول اللہ در مرگ و پیوستن بمرگوان شکے ندانست و با این ہمہ گفت انشاء اللہ
 پس انشاء اللہ برائے تاکید راست۔ اینجا دو سخن است یکے در موت لحق شک
 نکرده است عن قریب شک کرده است و دوم موت امر طبعی نیست امر ارادی
 و قصدی است میتواند بود از قدرت او بیج بعی نیست کہ یکے را بآفریند و او را
 عمر ابدی دہد چون موت متعلق بہ مشیت و ارادت او باشد پس انشاء اللہ
 درست آید۔

فصل ۹

قوله "واجمعوا علی ابحاث الکسب والتجارت
 والصناعات" صوفیان اجماع کرده اند کہ سالک را مباح باشد کہ کسب
 کند چنانچہ نساجی و خیاطی و غیر آن و تجارت کا لازماً جائے بجائے بردیا ہم در
 شہر بتاند و آنرا ہم در شہر بویجے بفروشد بسیار مشایخ این ہر دو کار کرده اند۔
 قوله "علی سبیل التعاون علی البر والتقوی من
 غیر ان یری ذلک سبباً لا تنجیلاب الرزق" کسب برای آنرا میکند
 کہ بر نیکو کاری و پارسائی یاری دہد و این نباشد کہ این سبب برائے رزق است
 اگر این نکنم بگر سنگی میرم۔

قوله "وان السوال آخر کسب المرء ولا تحل المسالة

لغنی ولا لذی مرأۃ سوی و تحقیق سوال آخر کسب مرداست و روان باشد مرغنی
 را کہ سوال کند مرغنی کسے باشد کہ فوت آن وقتے کہ اوست برو باشد نہ اینچنین کسے
 سوال روا باشد و نہ کسے را کہ با فوت است۔ حاصل این سخن اینست اگر کار برین کشد کہ
 اگر سوال نکند بخورم بعض فرائض از من فوت شود لابدی باشد کہ سوال آن بکند بخورد۔
 خواجہ من میفرمود پس آنکہ کار برین کشد اقامت فرائض نتواند کرد شب را
 رو بہ پیچید و درے چندے شئیاً للہ گوین بگذرد آنقدر کہ گداے افتد کہ سد
 جوع او شود باز ماند شیخ کہ فرمود او را بہ پیچید برائے آنرا کہ آبر و نرود و مرد خیس نگردد
 گداے را پیشہ سازد۔ لقمہ گداے شیرین ہمتی است بایزید گداے میگرد و کاسہ
 بروست داشت شہبازے دگر گفت طیفور گداے از من آموز بردے لیتا وہ
 خواستے کرد پر کالہ کہ یافت ہما سجا ایستادہ خورد ہم ہمچنین دوسہ درگشت خورد آبے
 طلبیدہ آشنا میدگفت بایزید گداے ہمچنین کن این کہ در کاسہ جمع کنی بخوری این گداے
 نباشد و غیرہ باشد یک پر کالہ در کاسہ تو دوم چچی خواہی این تمام کن بعد آن دگر
 طلب۔ و آنکہ بالا گفتیم آخر کسب المء اگر بکسر خا باشد یعنی این باشد آخرین
 کسبہا گداے است یعنی اگر بیچ کسے نہ ماندہ باشد آخرین کسب گداے است و در
 کتب مذکور یہ اسم السؤال احد اکساب المء او من احد اکساب المء

فصل ۱۰

قوله "واجمعوا علی ان الفقر افضل من الغنا اذا كان

مقرونا بالرضا" اجماع صوفیان است کہ فقر از غنا فضل وار و کہ بہ ہر شی
 راضی باشد درویشی او بر تو نگری دیگران فاضل است۔

قوله "ولذلك اختاره رسول الله صلى الله عليه وسلم

اشار اليه بذلك جبرئيل عليه السلام حين عرضت عليه مفاتيح خزائن الارض على انه لا ينقص له مما عند الله جناح بعوضة فاشار اليه جبرئيل ان تواضع فقال اريد ان اجوع يوما واشبع يوما فاذا جعت تضربت اليك واذا اشبعت حمدتك

وذكرتك وشكرتك" قصه اينست رسول الله صلى الله عليه وسلم بر فاطمه رضی الله عنها آمده و فاطمه دراز و درون بسته بود رسول الله فرمود در بکشا گفت که برهنه ام گفت چیزے در برداری همان بی بیج بیا در بکشا گفت آن قدر گلیم نیست که تمام اندام پوشیده شود و دراز برون انداخت گفت گلیم فری بیج و دراز بالا کن در بکشا فاطمه همچنان کرد رسول الله سخنی حکایتی که می گفت فاطمه خاموش بود رسول الله گفت چرا با من سخن نمی کنی فاطمه گفت یا رسول الله حل بے ادبی نشود و گرسنگی مرا چنان ضعیف کرده است که قوت سخن نمانده است جامه که پیش شکم رسول الله بود دور کرد سنگے بر شکم بسته نمود گفت اگر این سنگ و شکم بسته نباشد من هم سخن گفتن نتوانم همدین حکایت بوده اند جبرئیل علیه السلام علیه السلام گنجهای روی زمین بردست کرده گفت یا رسول الله خدا ترا سلام میرساند و می گوید اهل بیت تو مشقت بسیار می بینند این کلید را بستان نبی بادشاه باش گفت مرا این خوش نمی آید که امر و زور دنیا اهل بیت من تمتع کنند فردا بحساب گرفتار شوند جبرئیل در ساعت رفت باز آمد گفت خدا سلام میرساند و می گوید بستان بشرط این که بر اهل بیت تو حساب نباشد رسول الله با ابوبکر بمشورت پیوست ابوبکر گفت اهل بیت تو مشقت بسیار می بینند چوبے حساب است بستان رسول الله و طرف جبرئیل کرد و جبرئیل سر را منحنی کرد و رسول الله دانست که او را

میگوید تو واضح کن و تو واضح در فقر است با ابو بکرؓ گفنت مہ یا ابن ابی قحافہ من
فقر اختیار کردم یک روز گرسنہ باشم و یک روز سیر روزے کہ گرسنہ باشم تضرع
کنم زاری کنم و قنوتے کہ سیر باشم شکر گویم۔ اینجاسخن بسیار است شیخ برائے این را
آورد کہے کہ فتوح رد میکند بدین حجت کہ رسول اللہؐ رو کر وہ است و دیگر او تمسک
میکند کہ رسول اللہؐ برائے خود را این خواست۔ از اسرار و روشی من اینجاسخن نویسم
ترجمہ دراز خواهد شد۔

نہ ہونی

قوله ”و بهذا یحتج من یرد ما یعرض علیہ من الدنیا“
کیکہ میان صوفیان فتوح را رو کر وہ است ہم بدین رد میکند ما یعرض علیہ
من الدینا و احتمال دارد ویکے کہ گفتیم دیگر کہے باشد میان این قوم کہ اللہ تعالیٰ
دنیا را بر و عرضہ کند و او قبول نکند۔

قوله ”وقال النبی صلی اللہ علیہ والہ وسلم اللہم
احینی مسکینا و امتنی مسکینا و احشرنی یوم القیمۃ فی
ذمۃ المساکین“ اے بار خدا مرا مسکین بزیان و مرا مسکین بہیران و فروا
قیامت مرا و کر وہ مسکینان برانگیز۔

قوله ”ولو سال اللہ ان یحشر المساکین فی ذمۃ
لکان لہم الفخر العظیم و الفضل العظیم فکیف و قد سالہ
ان یحشرہ فی ذمۃ ہم“ شیخ میفرماید اگر رسول اللہؐ از خدا این خواست
کردے کہ مسکینان را و کر وہ من برانگیز این مسکینان را شرف عظیم و فضلے
عظیم بودے بزرگی ایشان کہے کم رسیدے پس چگونہ باشد و چہ بزرگی باشد
کہ گفت مرا و کر وہ ایشان برانگیز۔ ازین جملہ معلوم شد کہ فقر و مسکنت بہتر
از قبول دنیا است۔ قصہ این است کہ رسول اللہؐ میان اصحاب صفہ فقر ایشان

مسکت ایشان و مشقت ایشان دید و بد لے خوشے با خدا و بفرغت شسته اند
 رسول اللہ را این حالت خوش آمد این دعا کرد نیکو سخن است کہ شیخ فرمود کہ غایت شرف است
 کہ گفت مراد گر وہ ایشان براگیز قضیہ در معنی عکس مطلوب می نماید گوئی انجمن میگوید
 کہ مرا ایشان و ایشان را با من متحد کن من با ایشانم و ایشان با من اند مرا ایشان
 کن سخن باریک است نیکو فهم کن۔

قوله "و امر اللہ تعالی بالصبر معهم فقال سبحانہ
 قاصبر نفسک مع الذین یدعون ذبہم بالخداۃ و العشیۃ
 یؤیدون و جہۃ الایۃ" معنی این آیت اینست اے محمد جس کن
 نفس خود را با کسانی کہ میخوانند پروردگار خود را شب و روز ایشان درین دعا و یاد
 خدا را می خواہند و مراد ایشان رضا او و ایشان فقر بوده اند و رسول اللہ
 را فرمان میشود خود را در صحبت ایشان بدر پس معلوم شد فقر از غنا بہتر اینجا
 اینقدر بیاید دانست رسول اللہ را فرمان میشود کہ در صحبت ایشان باشد بزرگ
 از آن کہ رسول اللہ در صحبت ایشان الکتاب کمالے کند بلکہ فرمان میشود در صحبت
 ایشان باش تا ایشان را تکمیل شود چنانچہ داؤد علیہ السلام را فرمان شد
 یاد او را اذایت لی طالبان فکن لہ خادما و دیگر با ایشان صحبت
 کن و ایشان را در صحبت خود ہدایت نامت و دیگر را تشریف و ترغیب شود و این مردمان
 انجمن مردمان اند و این کار چنین کار است کہ رسول اللہ در صحبت ایشان می باشد
 و دیگر ولایت بانوت اتحاد و در معجزہ و کرامت ہر دو یکے اند اینچہ از نبی آید معجزہ گویند
 و اینچہ از ولی آید اگر اکر است گویند و آنکہ گفتیم برائے تکمیل ایشان در صحبت ایشان
 باش بدانکہ تکمیل لفظی است شامل ہر جمیع کمالات را ضرورت است طالب را کہ
 ملازمت صحبت مرشد کند زیرا چہ طالب در اثنائے سلوک ہر چیز مشاہدہ میشود و او

نمیداند کہ چه چیز است لایبى باشد که بیش مرشد گوید مثلاً در واقع خویش نورے دید
 سپیدے یا سرنے یا یکودے یا دخنجانے و کذا لک الوان دیگر چنانچه لون مسیه که آخرین
 الوان است این را آخرین الوان گویند و بعد ازین انوار بے لون بمید این همل و نداند
 که چه دیدیم و چه می بینم اورا بیش مرشد بیاید گفت مرشد آنرا بیانے فرماید از چیزے
 باز دارد و چیزے را فرماید ملازم شود و انواع بسیار است آوازے بشنود و
 نداند آن آواز از حضرت یا از مرد غیب دیگر است یا از ارواح خلاصه است یا
 از غیب در غیب آمده است احتیاج به پیر لایبى است اگر پیر نباشد حل این مشکل
 که کند پس ضرورت فرمان آمد رسول اللہ راقا ضیہ الایة تا تکمیل ایشان شود
 اینجا با بسیار سخن است اما نمونہ مینمایم۔ و دیگر فرمان شد و اَضِیْبُوْا نَفْسَکَ
 مَعَ الَّذِیْنَ الایة تا ایشان را تقویت باشد مجاہدہ و ریاضتے که ایشان
 میکنند برایشان آسان تر بود و موارد و مواهبے که برایشان از خدا آید آن
 ہم بحضرت مصطفی گذرانند و تاویل و تعبیر آن رسول اللہ فرماید و دیگر ساعت فاعنة
 ایشان روے مبارک او بینند ربط قلب ایشان بظاہر ضرورت او درست
 تر و سالم تر بود و دیگر آنکه از خدا بر مصطفی آید و او میان ایشان باشد البتہ پر توے
 نصیب ایشان گردد و وجود او میان ایشان باشد ایشان را باوے شمرند و دیگر
 چو او میان ایشان اخلاقی و افعالی و اعمالے که از وصا و رشود ایشان ہم بدان
 مستفیض و متغید گردند و ایشان ہم همان کنند۔ مرید را با پیر بودن اینقدر منافع
 و مواهب است که از حد عدو و حصر بیرون است۔ چون نباشد رضیع با مرضعہ و ولید
 با والدہ مَرَبُوْا بِیَمْرُتِی ہما ترا بقیاس آفر و اید از حد و عد متجاوز است آن قدر که بوقت
 آمد نوشتم۔

قوله "فان احتج محتج لقوله صلى الله عليه وسلم

الید العلیا خیر من الید السفلی وقال الید العلیا تنال لفیضیة
 باخراج ما فیہا والید السفلی تنال المنقصۃ بحصول الشئ فیہا
 سخن طریقہ جواب سوال است کہ شما فقر را بر غنی فضل دارید رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
 میفرماید دست دہندہ بہتر از دست خواہندہ واستانندہ است از حدیث رسول اللہ
 این تھا ضاکر وہ غنی فاضل بر فقیر باشد زیرا چہ دہندہ است و فقیرستانندہ این
 سخن را شیخ جواب میفرماید کہ دست دہندہ فضیلت یافت بسبب آنکہ انچہ در دست
 داشت آنرا برون کرد و دست استانندہ کہ ذلیل و ناقص گشت بسبب آنکہ مردار را
 او بدست گرفت ہمیں لفظ رسول اللہ دلیل برین کرد کہ فقیر بر غنی فاضل است باز اینجا
 سوال کنند کہ اگر بر دست غنی چیزی نبودے اخراج آن نکردے فضیلت نیافتے
 باز برین آمد کہ غنی راجح است شیخ این سخن را جوابے فرود خواہد فرمودون ۔

قوله "فنی تفضیل السخا والعطاء دلیل علی فضل
 الفقراء لانه لو کان مالک الشئ محمودا لکان بذلہ بالعطاء
 مذمومًا فمن فضل الغنی لانا لفاق والعطاء علی الفقر
 فهو کمن فضل المعصیت علی الطاعت لفضل التوبة وانما
 فضل التوبة لترك المعاصی المذمومة وكذلك فضل الاتقا
 وانما هو اخراج المال الملهی عن اللہ عزوجل" پس در سخا و عطا
 دلیل بر فضل فقر است زیرا بر غنا زیرا چہ سخا و عطا بحصہ و قسمتہ غنی را فقیر میکند پس
 فضل فقر بر غنا آمد زیرا چہ اگر غنا با صلہ محمود بودے سخا و عطا ضرورت مذموم گشتے
 و همچنین نیست کسی کہ غنا را تفضیل دہد بر فقر بسبب فضل سخا و عطا او یکسے اند کہ
 گنہہ را فضل دہد بر طاعت بسبب فضل توبہ و این غلطی فاحش است فضل توبہ نیست
 مگر بنا برین کہ معاصی با صلہ مذموم است آنرا ترک آورد و روے بطاعت کند این توبہ

فضیلت دارد و بنا برین کہ شے مذمومے را ترک آورد و بدشے محمودے مشغول شد پس معصیت را بر طاعت فضل نتوان داد و بنا بر فضل توبہ ہم ہمچنین غنا را بر فقر نتوان فضل داد و بنا بر سخا و عطا سخا نیست مگر عبارت از برون کردن مالے کہ از خدا و از طاعت خدا باز دارد و فعلی ہذا باز فقر فاضل بر غنی باشد زیرا چہ او اخراج باز دارندہ میکند انچہ مانع راہ خدا است آنرا از خود بدر میکند۔

من

فصل ۱۱

قوله "الفقر غیر التصوف بل نہایت بدایتہ و كذلك الزهد غیر الفقر و ليس الفقر عند هم الفاقة والعدم فحسب بل الفقرا لمحمود الثقة بالله تعالى والرضا بما قسم الله" و فقر دیگر است و تصوف دیگر برہمنی کہ فقر جزوے از تصوف باشد کہ بدایت تصوف نہایت فقر است پس آنکہ فقر بکمال رسد آغاز تصوف شود و ہمچنین زہم غیر فقر است زیرا چہ فقر عبارت از خلوت و ست است از املاک و زہد ترک الملاک بعد تملک املاک و شیخ میگوید فقر عبارت ازین نیست کہ ہمیں مجبور نیستی باشد بلکہ فقر محمود نیست کہ ثقت بنحدا باشد یعنی او فقیر میآرد این ہم بدان استوار است و خوش بدین است کہ برائے مرا از خداے قسمت فقر آمدہ است و اگر فقیرے است از سبب فقر و لے شکستہ دارد و بدان فقر راضی نباشد این فقر محمود نیست بلکہ مذموم است این فقرے است کہ غنا برین لاج است۔

قوله "الصوفية غیر الملامتية فان الملامتی هو الذي لا يضره خيرا ولا يضره شرا" و الصوفی هو الذي لا يثقل

بالخلق ولا یلتف الی قبولہم ولا الی ردہم“ صوفی دگر است
و ملامتی دگر زیرا چہ ملاستی کسے است کہ البتہ قصد و درآن است کہ ہیچ خیرے را با مردم
پیدا نکنند و ہیچ شرے را از مردم پنهان نکنند ازین شراین مراد نیست کہ گنہے
و معصیتے میکنند و آنرا از خلق پنهان نیندارد و آشکارا میکند بلکہ مراد این است کہ
ذنب حال و زلت وقت او مثلاً ملامتی صوم نفل را نمیخواہد کہ کسے بر و مطلع شود
و اگر بجائے می افتد کہ آنجا مردم بر صوم او اطلاع یا بندازان جایگاہ بخد ریباشد
یا افطار میکنند و ہم ہمچنین نمازے نفلے میگذارد و جائے دید کہ مزدحم خلق است
نمیخواہد کہ آنجا نفل بگذارد کہ خلقے معتقد او شوند و صوفی وضع الشئی موضع
میکند نظر او از خلق خاستہ است رد و قبول خلق نزدیک او پیشک گو سفند ب
نمی آرد و او بدینہا التفاتے ندارد و ہمارہ وقت غویش را بخدا مامور و مشغول میدار
اما ملامتی مسکین از خلق و از رد و خلق و قبول ایشان خلاصی نمی یابد۔

فصل ۱۲

قوله ”واجمعوا علی ان ترک الاشغال بالمکاسب
والصناعات والتفرغ للطاعات اجل وافضل لمن ترک الاهتمام
بطلب الرزق“ و اجماع کردہ اند صوفیان کہ این مردم بکسے مشغول شود و صنعتے
و حرفتے کند و بازرگانی کند این ہمہ را ترک آرند کہ مشغول بخدا شوند و آسپنجان کہ فرصت
این چیزان ندارند این بہتر و بالاتر باشد و ہم ہمچنین باید کہ اجماع مردم است تعلیم
و تعلم علم برتر ہمہ چیزها است باین ہمہ این را گذاشتہ اند توجہ تمام و بزرگی کمال
مشغول شدہ اند و این بر ہمہ شرفے و فضلے دارد و آن شرف فضل دارد کہ در گفتار

واحصار نیاید من ذاق عرف و آنکہ صوفیان و مشایخ کہ مردم را بر خورہ دادہ اند و ایشانرا ارشاد و تعلیم برہ کردہ جز برای رضاے پیر اطاعت امر بامرے نیست۔

قوله "وَاتَّكَلْ عَلَى مَضْمُونِ اللَّهِ الْآنَ يَسْتَوِي عِنْدَهُ

الْخُلُوتِ وَالْجُلُوتِ وَالْمَخَالِطُ وَالْعِزَّةُ وَيَصِيرُ مَشَاهِدُ الْقُدْرَتِ فِي كَالِ حَالَةٍ وَتَلِيهِ" و توکل کردہ اند بدانچہ حق سبحانہ و تعالیٰ ضامن رزق ہر جنبندہ شدہ است و ہمچنین فرمودہ است وَ مَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا معنی اینست کہ بیچ جنبندہ نیست مگر آنکہ رزق او در ذمہ کرم باری واجب است این شخص ہمہ اسباب و اکتساب ترک آوردہ برین مضمون بر رزق او تکیہ کردہ ماندہ و بخدا چنان مشغول گشتہ کہ پرواے بیچ چیزش نہ ماندہ اینچنان سخن آید کہ مشایخ صفویہ رضوان اللہ علیہم اجمعین بعضے از آہنہا بودہ اند کہ با کتساب و اسباب متعلق شدہ اند و خلق را بر اے نصیح و ارشاد بخود راہ دادہ شیخ آزا میفرماید مگر کسے چنین باشد کہ خلوت و جلوت نزدیک او برابر باشد و این کہ با خلق شنید و از خلق عزت گیرد و وقت او زیادتی و نقصانے نباشد و ہمچنین شود کہ در ہمہ حال قدرت قادر را مشاہد باشد و این تجلیات ملازم حال او گرد و چنانکہ بہر کارے کہ باشد و بہر حالے کہ او باشد کشف قدرت قادر کہ او مشاہد آنست از دست تر نگردد۔

قوله "وَقَالَ بَعْضُهُمْ لَا يَكُونُوا بِالرِّزْقِ مُهْتَمِينَ

فَتَكُونُوا لِلرِّزْقِ مَهْتَمِينَ وَبِضْمَانِهِ غَيْرَ وَاثِقِينَ" یکے از صوفیان گفتہ است میباشید بر رزق او باہتمام تمام و آنکہ در طلب رزق غمگین نباشید کہ باہتمام و اغتمام پس در رازق متہم باشید و بہ ضمانیت او استوار و اوثق نباشید۔

قوله ”وقیل لبعضہم من این ناکل فقال لو کان من این لفنی وقیل
لاخر من این تا کل فقال سل من یطعمنی من این یطعمنی“ یکے را پرسیدند کہ
از کجا میخوری گفت از جایی کہ معین بودے فنا پذیرفتے یعنی از خزانه غیب میخورم و خزانه
غیب را نہایتے نیست و دیگر را پرسیدند کہ از کجا میخوری گفت از وپرے کہ مرا میخورند
از کجا میخورند۔

فصل ۱۳

قوله ”واجمعوا علی ان افعال العباد لیست سببا
للسعادۃ ولا للشقاۃ“ لقوله علیہ السلام السعید من سعد
فی بطن امه والشقی من شقی فی بطن امه“ واجماع صوفیہ است کہ
کرد بندگان موجب سعادت و شقاق نیست زیرا چہ رسول اللہ علیہ السلام
فرمودہ است کہ نیکبخت کسے است کہ از شکم مادر نیکبخت است و بدبخت کسے
است کہ از شکم مادر بدبخت است یعنی ہنوز او در وجود نیامدہ و فعلے از و نزادہ او را سعید
و شقی کردہ اند فی بطن امہ و معنی دارد یکے اینکہ فرشتہ در شکم مادر یکے می آید رزق او را
و اجل او را مینویسد و سعادت و شقاوت او را مینویسد و دیگر بطن ام عبارت از تقدیر
ازلی باشد ام اصل را گویند و بطن سر را گویند معنی این باشد نیکبخت اوست کہ در علم
ازل او نیکبخت است و بدبخت کذلک۔

قوله ”وان الثواب فضلہ والعقاب عدلہ والرضا
والسخط نعتان قد یمان لا یتغیران بافعال العباد“ و بہ تحقیق
ثواب یعنی این کہ یکے را در بہشت و رآرد این فضل اوست نہ بموجب عمل و آنکہ او را

درد و دوزخ اندازد آن عدل اوست نہ آن درد و دوزخ آوردن نسبت بظلم باشد
و این کہ خداوند سبحانہ و تعالیٰ را صفت برضا کنند و آنکہ صفت بغضب کنند این
ہر دو صفت اوست ہر دو صفات قدیم اندازنی اند نہ آنچنان است کہ رضا بگردد
سخط شود و سخت بگردد رضا شود ہر کہ رضا دارد و ازنی است و ہر کہ سخت دارد و ازنی
است یعنی یکے را اگر کارے نیک بود رضا دارد و تو بگوئی کہ از دراضی است و از آنکہ
کارے غیر مرضی کند تو گوئی کہ از ان رضا گشت و غضب شد۔

قوله "فمن رضى الله عنه استعمله بعمل اهل الجنة
ومن سخط عليه استعمله بعمل اهل النار" از ہر کہ خدا بخشنود است
اور اتوفیق بعمل نیک میدہد و از ہر کہ خدا برود و غضب است اور ابتلا بعمل بد
میکند حاصل سخن اینست بندہ مظهر افعال باری است ہر کہ ابرائے بہشت آفریدہ
است برائے اور اعمل بہشتیان می آفریند و ہر کہ ابرائے دوزخ آفریدہ است
در مظهر افعال و اعمال دوزخیان می آفریند۔

قوله "ويرون الرضا بالقضا والصبر على البلاء" و
على النعماء واجبا على كل حال "و صوفیان اعتقاد دارند کہ رضا بقضا
او یعنی اعتراض و اضطرابے در قضا ہے و کہند کہ در باب من چرا اینچنین شد
اگر بلاے بر کس افتد آنجا صبر کند و شکایت نکند و شکے نیارند و آنچه نعمتے کہ
بدیشان برسد یعنی نعمت صحت و نعمت ایمان و نعمت معرفت و وحدانیت و دیگر
نعمتہا بسیار است بر ان شکر گویند و اجبا یعنی اعتقاد دارند کہ این کہ گفتیم بہر یکے
بہمہ حال واجب است و در نسخہ "علی کل احد" است و این مناسب تر است

قوله "وان الخوف والرجا ماما للعبد يمنعانہ
من سوء الادب فكل قلب خلا منهما فهو خراب" و اعتقاد

دارند برین کہ بندہ کہ از عذاب خدا میترسد امید از رحمت او میدارد و هر دو پیچہ ہمارند مرہندہ را یعنی چنانچہ داتہ را ہمارمی باشد و در و دو رسیمان است این خوف و رجا بندہ را آہنجان است کہ اورا از ر است براستا و چپا شدن نمیدہند کشیدہ بمنزل ماہن میرسانند ہر ولے کہ از خوف و رجا خالی باشد آن ولے خراب است یعنی دوپلہ است۔

قوله "وان الامر والنہی واحکام العبودیۃ لازم للعبد مادام عاقلًا غیرانہ اذا صفا قلبہ مع اللہ تسقط عنہ کلفت التکالیف لا نفس وجوبہا" و اعتقاد دارند کہ بتحقق امرے از خدا آہ است و آنچه خدا از ان بازداشتہ است لازم حال بندہ بہ پیچ و جیسے ساقط نشو و مادام کہ عقل یا ولے باقی است لکن اینقدر ہست اگر بندہ را صفاے دل با خدا باشد یعنی ہمارہ در حضور و تجلی اوست کہ کلفت التکالیف از وساقط شود یعنی کلفت و ثواری است و تکلیف تفصیل است مشتق از کلفہ یعنی بندہ خدا بندوق و خوشی و خورمی پرستد و درین پرستیدن اورا مشتقے نباشد بلکہ لذت و راحت بودنا گرمانے ازین تعب منہ کند بلاے بزرگ و مشتقے عظیم بدو باشد کہ او بے این نتواند ماندن از جملہ لذات و حیات این عبادت اورا الذوا شہی باشد۔ اینجا معنی و گرگفتہ اند اگر آن معنی گویم و در جواب آن شروع کنم ترجمہ دراز شود و آنکہ گفتیم کلفت تکالیف بنجیز و اما نفس و وجوب باقی است۔

قوله "وان البشریۃ لا تزول عن احد ولو ترکع فی الہوا غیر انہا تضعف تارۃ و تقویٰ اخری" و صوفیان اعتقاد دارند برین کہ انبیہ یکے اندیشہ بشریت زایل شدنی نیست و اگر چہ یکے آہنجان باشد کہ در ہوا مریج شود بنشینند نہ بنشینین است کہ از بشریت رفت و مکیں صفت ملکی

برو غالب شد چنانچہ ابدال و امثال آن لکن اینچنین است و در حق بعضے ضعیف شود و صفت ملکی غالب و در حق بعضے بشریت او قوی تر باشد۔

قوله "والْحَرِيَّةُ مِنْ رِقِّ الْعِبُودِيَّةِ بَاطِلَةٌ وَمِنْ رِقِّ النُّفُوسِ جَائِزَةٌ فِي حَقِّ الصَّادِقِينَ" و آزادى از بند بندگى باطل است يعنى هر كه هست از بنى وولى از بندگى خدا آزاد نشود اما شايد كسى از بند نفس نفيش آزاد شود يعنى آنچه نفس فرمايد او بران نزود اما مالك نفس گردد نفس مطيع و منقاد او شود اين را نفس مطيئنه نامند و اين در حق صديقان است صديق آنرا گويند كه در احوال و اعمال با خداى خوئش صدقے دارد۔

قوله "والصفات المذمومة تغنى من العارفين و تقهّد في حق المریدين" و صفاتى كه آن مذموم است غضب مفرط بهولائے نفس و شهوت مفرط محل و غير محل وقت و غير وقت كذا لك اوصاف و بگو در حق شناسندگان خدا فانی گردد و امار حق مریدان چنانچه آتش افروز و وفرو شود و انگشت باقی باشد این نوع صفات ضميمه در حق مریدان باشد۔ و آنكه گفتيم كه عارفان را فانی شود مراد ازین اینست كه صرف او بمحل باشد و آن صفات بصفته اعتدال شود و عارف غالب باشد و صفات مغلوب۔

قوله "وان العبد ينتقل في الاحوال حتى يصير الى نعت الروحانيين" و بنده از حالے بحالے بر ميرود تا آنكه روحانی گردد و صفات روحانيان این است اكلى و شربى و جماعى بے افراط گذاشت بخصه نفس چيزى باقى ماند كه بدان قيام نفس است و ديگر صفت روحانيان طير سير است در هوا پرده و هوا پرده را چند هيئت است يكى این است چنانچه شسته است و ايتاده است همچنان در هوا رود و ديگر چنانچه كبوترى و پرندى ديگر مى پرد و ديگر بهوار و چنانچه باد ز نمايك

طرف علومیرود و دیگر صفت روحانیاں کہ ظاہر شود باز غایب شود چنانچہ صفت ملک و جن شنیدہ۔

قوله "فتطوي له ارض" یعنی زمین را برو بہ پیچید و این را دو صفت است یکے آنکہ تمام زمین را بہ پیچید مثال صفحہ خوردے زیر پائے او باشد و دیگر آنکہ اوست مغرب و مشرق و جنوب و شمال پیش نظر او باشد و دیگر زمین پچیدین نیست کہ مقایکہ بیک ماہ یا بہ شش ماہ تواند رسید یا کم و بیش او بیک ساعت برد **قوله** "ویشی علی الماء ویغیب عن الابصار" و بروے آب برو و چنانچہ کہے رنگے یا بر زمین می رود و شاید آسچنان کہ کف پائے او بہ آب نہ نگرود و یغیب عن الابصار گفتہ ام۔

قوله "وان الحب فی اللہ والبغض فی اللہ من اوثق عسری الایمان" و دیگر اعتقاد دارند صوفیان یکے را دوست میدارند برائے خدایا و دشمن میدارند برائے خدا را کہ این استوارترین تنہ ایمان است۔ شخصے را بسیند کہ او خداے را دوست میدارد و خداے را بواجبی می پرستد اورا دوست دارند دوستی برائے خداے را باشد و دیگر برائی بنیند کہ در گناہان مفرط و مصراست اورا دشمن دارند آن دشمنی برائے خداے را باشد و چنین ہم باشد یکے را دوست برائے خدایا دارند و ثانی حال ہمو را دشمن برائے خداے را دارند علی عکس حالہ و کذا لکس۔

قوله "وان الامر بالمعروف والنہی عن المنکر علی من امکانہ بما امکان" آنچہ دروین فریضہ و واجب است و دیگر بر آن فرمودن و گفتن بر مردم واجب باشد فریضہ باشد و آنچہ دروین منع است آن نکلند اگر کہے را بسیند کہ بدان مباشرت بد آنچہ ممکن باشد منع کنند یعنی اگر ممکن است بدست منع کنند و ہر کہ از جہت امر باشد بہ ضربے و یا بہ سختی باز دارند و باز بان بہ نصیحت آسچنا

نیز بر نصیحتے زے و یا بسختی و درشتی و اگر ہر دو ممکن نباشد بدل انکار کنند دل او ازین منکر و این بدل انکار کردن بہ دو نوع است یکے آنکہ عقیدہ کند کارے کہ آن شخص میکند نیکو نمیکند و دوم بدل از خدا خواهد کہ خدا او را ازین کار باز دارد ہم ازینجا گفته اند اول مرتبہ امر است دوم مرتبہ علما است سیوم مرتبہ فقر است۔

فصل ۱۲

قوله "و اجمعوا علی اثبات الکرامات للاولیاء و جوازها فی عصر النبی صلی اللہ علیہ وسلم و فی غیر عصره" و صوفیان اجماع کردہ اند صوفیان برین رواداشتہ کہ اولیاء خدا را یعنی مقربان خدا را کرامت باشد رواداشتہ اند کہ کرامت باشند آنکہ شرط داشتہ اند کہ ولی نباشد مگر آنکہ او را کرامت نباشد و کرامت عبارت از خارق عادت است چنانکہ خبر از چیزے آئندہ و گذشتہ گویند یا آنکہ فعلے از ایشان در وجود آید کہ از طاقت بشر بیرون است و روا باشد کہ این کرامت در زمان نبی ہم باشد و در انصرام عہد او ہم باشد چنانچہ ابو بکر و عمر و علی رضوان اللہ علیہم۔

قوله "و نبوت الانبیاء لم یثبت بالمعجزۃ و لکن با رسالہ اللہ تعالیٰ ایاہم و انما یظهر للحق ما کان عند اللہ ثابتاً" این نیست نبی بہ اظہار معجزہ نبی شود بلکہ خداوند سبحانہ و تعالیٰ او را بر پیغامبری فرستادہ است او بدان پیغامبر است و اینچہ از دست نبی خارق ظاہر میشود نہ اینچنین است کہ بدان معجزہ او نبی شد بلکہ اینچہ شد فی نزدیک خداے تعالیٰ است و مظهر او ظاہر میشود۔

قوله "والفرق بین المعجزة والکرامات ان النبی
 یجب علیہ اظہار المعجزة واللتحدی بہا و ترق میان معجزہ نبی و کرامات
 ولی نیست کہ نبی اگر مرم برائے اثبات نبوت اور معجزہ طلبند واجب باشد بر نبی کہ انہا معجزہ کند
 یعنی آن بیار و آن نماید کہ کسے مثل آن نتواند آورد و نتواند نمود۔ بر نبی این واجب نیست
 معجزہ کہ ایشان طلبند معین آن بیار و اما البتہ چیز بیار و کہ ایشان بدان عاجز گردند
 چنانکہ از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم معجزہ طلبیدہ اند و قرآن را آورد و گفت
فَاُتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ کسے نتوانست آورد تا آنکہ مضحک بودند و بلغا بودند
 و درین کار مہارت داشتند و عالی تر بودند اثبات معجزہ شد معجزات بسیار اما
 معجزہ کلام اللہ عند متحدی بود۔

قوله "والولی یجب علیہ ان یکتم الکرامات ان یظہرها
 اللہ تعالیٰ علیہ" ولی را واجب است کہ کرامت را پوشد مگر آنکہ بغیر اختیار
 او خدا بروے ظاہر کند یعنی او بطلب وقت باشد بغیر اختیار او از و کرامت ظاہر
 شود یا آنکہ از خدا اذن یا بد تا خدا فرماید کہ چنین کرامتہا ظاہر کن یا آنکہ اختیار بدست
 او داده اند گفتہ اند افعل ما شئت ازین بیانے کہ شیخ فرمود و از آنچه گفتیم
 فرقے در ذوات ایشان نشد بلکہ فرق بصفتمند اما ما میگوئیم میان معجزہ و کرامت بیچ
 تفرق و تفاوتی نیست زیرا چہ ہر دو فعل اللہ ہست اگر مظهر متبوع ظاہر شود معجزہ نامند
 و اگر مظهر تابع ظاہر شود کرامت گویند۔

قوله "وانکروا المرآء فی الدین وندبوا الی الاشتغال
 بماہولہم وعلیہم" و صوفیان انکار دارند کہ شاہش کنند چنانچہ متعلمان
 در بحث ہائے یکدیگر شاہش میکنند و دوست میدارند کہ مشغول باشند بچیزہ کہ
 در حال مال ایشان نفع باشد و در حال مال زیاں نباشد

فصل ۱۵

قوله "واجتمعوا على اباحة لبس سائر الانواع من الثياب الا ما حرمت الشريعة على الرجال لبسه وهو ما كان اكثر ابريشما" واصلع کرده اندہر جامہ کہ صوفیان پوشند مباح است شاید مگر چیزے کہ شریعت بر مردان حرام کرده است چنانچہ ابریشم و آن جامہ کہ نامشروع است آنست کہ در بیشتر بافتہ ابریشم باشد۔

قوله "ویرون الاقتصار على الادون من الثياب والخلقا والمرقعان افضل بقوله عليه السلام ما قل وكفى خير مما كثر وَاَلَمْ يَحْيَ" وآنچہ اندک باشد و بدان کفایت روزگار شود یعنی بنیہ بدان باقی ماند چنانچہ قوتے در شہر ماجوریت و چادر کمینہ آنکہ پر کا لہاے جامہ از گذر ہا برگیرند آنرا بر ہم نہند بد و زندمرقعہ قوم اینست و خلقان جامہ پارہ۔ و ترجمہ حدیث آنچہ اندک باشد از قوت و لباس آنکہ بوقت نوئیندہ باشد یعنی بگرسنگی نمیری و بہرہنگی نمیری این بہتر است از آنچہ بسیار باشد از خدا و از عبادت خدا باز دارد۔

قوله "ولا تنہا من الدنيا التي حلالها حساب و حرامها عذاب" زیرا چہ آنچہ بسیار باشد از خدا باز دارد و دنیا است کہ در حلال او حساب و در حرام او عذاب۔

نعت

قوله "ولقوله عليه السلام من ترك ثواب جمال وهو قادر على لبه كساها الله من حلل الكرامت يوم القيمة" زیرا چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمودہ ہر کہ جامہ کہ در پوشیدن آن در دنیا اور از زیبائی و بزرگی ہست و اور دست پوشیدن آن باشد بربک خداے

ترک آرد و برائے اتباع سنت مصطفیٰ را ترک آرد و سیرت سلف صالح را برائے آنکہ این حفظ نفس است حفظ نفس بہ نفس نہ ہم خداوند سبحانہ تعالیٰ این ترک اور اعلیٰ از حلقہاے بہشت پوشاند۔

قوله "واختادوا لبس المسقعات لمعانٍ منها انما اقل مؤنة واقل تخرقا و ابقي على صاحبها واقرب الى التواضع" و این اختیار لبس مرقع کردن برائے چند سبب را یکے ازان اسباب اینست کہ بہ اندک مؤنت حاصل میشود ہماں کہ بگفتیم پر کالہا افتادہ از رنگدہا بر کردہ اند ہم نہادہ اند و ختہ اند و ویر ماند زیر اچہ ریسمان بر ریسمان نہادہ و دوختہ اند و بر صاحب خود بسیار ماند و نزدیکتر تواضع زیر اچہ دوران ظہور سکنت است۔

قوله "والصبر على الكد و تدفع الحر و القدولا مطمع لاهل الشرف فيها" ہر کہ مرقع پوشد بر دیدن مشقت صابر تر باشد زیراہ او گرانی دارد و برداشتن آن بنفس دشوار است و دیگر مرقع جامہ است خالی از بوے ہم نیست و دیگر پس و بر غوث و کبک و کنہ در مرقعہ مقروم مقام سازند و شاید موزونی دیگر ہم تا آنکہ من دیدہ ام مرقع فقرا درین ہوا ہا گرم در آفتاب می اندازند برائے دفع این موزیات را در مرقعہ دفع گرما و دفع سرمایہم ہست دفع گرما چہ بہت یعنی از سموم باز میدار و دیگر بسبب برداشتن بار گران مردم خوے میکند بسبب خوے تمام اندام سرد میشود و بعدہ ازان کہ باد میرسد راحتے میشود و رتن بواسطہ خوے بلندھے کہ خوے غلیظ منجمد است تحلیل می یابد تا آنکہ مجہوم را لطیب و دوسہ جامہ بر تنش اندازد تا خوے کند و مسام موے کشادہ گرد و دہم بدین تدبیر شپ بشکند و دفع سرمایہ ظاہر است و اہل شرکت و زودی می کنند جامہ کہ زیبا و بیش بہا می باشد از مردم می ربانید و رین ایشان را طبع نیست۔

قوله "تمنع من الکبر والفساد" واز کبر و فساد مانع است زیرا چہ صورت مسکنت و بیچارگی است مگر بد عوی پوشیدہ و آنرا سبب رزق و بزرگی خویش ساختہ است نہی مرو کہ دوست انجمنین سختی بر خود اختیار کردہ است و تفضیل برخوان و اقران یعنی من جنس کسے ام کہ انجمنین مشقت بر خود اختیار کردہ ام کہ ہر کسے نمی تواند ہم ازین چہ کہ گفتہ ام مشایخ مالباس علیہ اختیار کردند۔

قوله "روی عن عائشہ رضی اللہ عنہا انها قالت امرنی حبیبی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان لا اطرّح درعا حتی یرقعہ" و عایشہ رضی اللہ عنہا روایت میکند کہ دوست من رسول اللہ فرمودہ است کہ جامہ را از تن خویش دور نکنم تا پیوند بکنم گفتہ است دوست من این سخن از سردستی فرمودہ است دیدہ گفتہ است مقصود اینست بیج جامہ از تن دور نکنم تا پیوند بکنم اما این در باب کسے است کہ او جامہ بر تن میدارد تا آنکہ کہنہ شود برائے آنکہ تا بہ پوشم اما اگر نو پوشد وہم همچنان میدہد بعد از آن نو درگوشید تا کہنہ پوشد این فضیلت بہتر از ان فضیلت است۔

قوله "وعن ابن عمر رضی اللہ عنہ انہ قال فی حدیث ذکرہ رايت النبی یرقع ثوبہ" یا آنکہ دید کہ رسول اللہ بدست خویش پیوند میکرد یا آنکہ جامہ رسول اللہ را پیوند دیدہ بود بر حسب آن گفت رسول اللہ پیوند کرد۔

قوله "ورایت ابا بکر رضی اللہ عنہ یتجمل بالعباء" و دیدم ابو بکر را کہ او بزرگی کردے پوشش گلیم و دیگر اوسالت خویش برون آمدے ورین حال کہ لباس او گلیم بودے۔

قوله "ورایت عمر رضی اللہ عنہ یرقع جبۃ برقاع"

و دیدم عمر رضی اللہ عنہ کہ جبہ خود را با انواع پرکا لہاے جامہ پیوند کردے سپیدے
کہوے سبزے وغیرہ آن و ہمین گویند کہ ہفت نوع بودہ یکے از آن پلاس بود۔

قوله "وعن انس بن مالک رضی اللہ عنہ انہ قال

کان احب الالوان الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الخضر
و ثياب اهل الجنة خضر" و دوست ترین جامہ از دیک پیغمبر
سبز بود و حال اینست کہ جامہ اہل بہشت سبز است زیرا چہ سبز چیزے تانے
روشنی خوش آیندہ است نظر برد کردن موجب ازدیاد بصراست و آنکہ اہل بہشت
را بیشترے جامہ اہل سبز است زیرا چہ ایشان را خلود است و رنگ سبز رنگ
نازے ترے خوش آیندہ این نسبت بکھوان دارد۔

قوله "وما روی عنہ علیہ السلام انہ قال خیر

ثيابکم البیض فمعناہ اجمال ثيابکم البیض و الیقہا
لسائر الناس اذات جملوہا البیض" طریق جواب سوال می آرد یعنی
تو گفتی و دوست ترین جامہ از دیک رسول اللہ جامہ سبز بود و حدیث می آرد خیر
ثيابکم البیض پس توفیق میان این دو روایت چونہ می آید شیخ جواب فرمود
معنی اینست بہترین جامہ کہ مردمان با جمال باشند و چون خواہند برائے مردمان
را بجمال نمایند آن جامہ سپید است آن جامہ سبز لائق فقر است زیرا چہ ثوبت اندک
دارد صابون نمی طلبد و ہر بار شستن حاجت نیست و جامہ سپید زود رنگین میشود
و ہر بار شستن و صابون زدن جامہ میشود۔

فصل ۱۶

قوله "راجعوا علی الاستحباب فی تحسین الصوت

بالقرآن "واجماع صوفیان است کہ قرآن را با آواز خوب خوانند یعنی آہنگے گیرند کہ نرم حرف کہ در ادائے حرف باقصی الغایت تقصیرے نزد حرف بشرط ادا شود و امانتے و مدے کہ آمدہ است بحکم خود ادائے لطیفے شود چنین گویند رسول اللہ قرآن را در پردہ یا خور و حجاز خواندے پردہ یا خرزہ و حجاز قرین اند۔

قوله "ما لم يُخَلَّ بالمعاني" شیخ رعایت در اخلاق معانی کرد و ما رعایت در لفظ کر ویم و در ہر دو رعایت یک معنی است۔

قوله "لقوله عليه السلام زينوا القرآن باصواتكم" زیرا چہ رسول اللہ فرمود قرآن را بہ آواز ہائے خویش بیارائید و این معنی شاہدہ شدہ است شخصے قرآن میخواند درست مرتب و دیگرے میخواند باہنگے خوشے در ولہا اثر کرد و چشمہار و ان شد خرقہا پارہ گشت گنہگار از گنہ توبہ کرد و غنی بذل مال کرد چہ گوئی تزیین قرآن بصوت حسن شد یا نہ بعضے گویند از قبیل قلب است اے سرینوا اصواتکم بالقرآن گویم فلکس معنی ہم بدان معنی باز کرد کہ ما گفتیم۔

قوله "وقوله عليه السلام لكل شئ حلیۃ و حلیۃ القرآن الصوت الحسن" و شیخ تمک بحدیثے دیگر میکند کہ رسول اللہ فرمود ہر چیزے را بصفے x x آراستن ادب آواز خوب است۔

قوله "و یکرهون القرآن بالالھان مقطعة" و رواند اثنا کہ قرآن را بہ آوازے خوانند کہ الفاظ و حروف را بہر دینی درست نیاید۔

قوله "واما القصاید والاشعار فقد سئل النبی صلی اللہ علیہ وسلم عن الشعر فقال هو کلام حسنہ حسنٌ وقبیحہ قبیح" اما شیخ میفرماید شنیدن از ان اشعار و غزلیات و مداحی - حکم او ہماست کہ رسول اللہ فرمود ہو کلام یعنی شعر سخن است اگر سخن قبیح باشد یعنی شعر سخن بقبات باشد یعنی شنیدن او ممنوع و ناستن او مکروہ و اگر نیک است یعنی وعظ است و پند است و نعت رسول اللہ ہست و توحید خدا است شنیدن گفتن سخن و مستحب و دانستن او مباح مقبول - حاصل یہین بود کہ نویسایندیم اما ترجمہ این بالقصاید والاشعار محکمہ این است کہ رسول اللہ فرمود کلام شعر سخن است سخن شنیدن گر نیک است نیک و اگر بد است بد -

قوله "فالحسن منه ما کان من الموعظ والحکم و ذکر آلہ اللہ و نعمائہ و نعت الصالحین و صفت المتقین فسماعہ حلال وما کان من ذکر الاطلال و المنازل و الازمان و الامم فسماعہ مباح وما کان من ہجو و شجوة فسماعہ حرام" ایچہ در شعر از جنس پند ہا باشد و بیان حکمت باشد چنانچہ گو گفتہ است۔
 بیت دی رفت و گذشت باز ناید فردا فردا آید و اگر نیاید شاید
 امروز بقدر وقت خود خوش باش رفتہ رفتہ است ہر آنچه آید آید

و ذکر خدا و ذکر نعمتہاے خدا و آنکہ متقیان را صفت کنند و آنکہ صفت سلف صالح کنند پس سماع او حلال است و آن کہ ذکر از ان کو ہا کند بلند بہا و ذکر زمانہ یعنی گذشتہ چہین بود آنچنان کہ بود و زمانہ نقد اینچنین و انتہا گذشتہ را سماع این مباح است و اگر ذکر منازل و ازمان و ایام براسے پند و ادب و براسے تجربہ کروں و دانستن آنکہ ہر کہ نیک کرد و باوے چہین شد و ہر کہ بد کرد و باوے چہین شد پس علی ہذا سماع این حلال باشد و آنکہ از جنس ہجو باشد شجور و ف

مترجم ہوا است شنیدن آن حرام است۔ و اگر کسے برائے فہم رعایت حسن شاعر نظر کند
 یہ متحمل کہ مباح باشد چنانچہ کسے گفتہ است محتسب داند زدن فاوادہ کا کسیر را
 شاد باشد محتسب فاوادہ کا کسیر زن۔

قوله "وما كان من وصف الخدود والقنود والشعور
 وما يوافق طباع النفس فمكروه الا لعالم رباني يميز بين الطبع
 والشهوت والا لهام والوسوسة قد امارت نفسه بالوياضات
 والمجاهدات وخدمات بشريته وفتنت حظوظه ولبقيت
 حقوقه" واپنے از جنس خالے و رخسارے و موے و زلفے و خندہ و زنجارے
 و اپنے موافق طبع نفس بشری است اہل دیانت و مروت را شنیدن آن مکروہ باشد۔
 شیخ میفرماید مکروہ است مگر عالم ربانی را۔ عالم ربانی اور اگویند کہ عالم از رب
 گرفتہ باشد بغیر واسطہ کسے عالم ربانی اور اگویند کہ مطلع بر صفات و اسرار
 ذات او بود و عارف بہ تشکلات و تشکلات صفات او باشد مثل صفت رحمت
 متصل بصورتے حسنے طبعیے شود اپنے از حسان و ملوح آید اور اور نظارہ باشد
 چون حکایت خدوندہ و غیر آن بشنود آن شکل بر نقد وقت حاضر شود یا بروے تجلی
 شدہ باشد از گویندہ بیتے بشنود و این یاد دہاند شنوندہ را اگر یہ و آپسے کشادگی
 و خوشی پیش آید چنانچہ رسول اللہ فرمود رایت ربی لیلة المعراج فی احسن
 صورت صفت رحمت متمثل متشکل بہ احسن صورت شد رسول اللہ و آئینہ
 متشکل صفت او جمال رب العالمین وید گفت رایت ربی فی لیلة المعراج
 فی احسن صورت فوضع یدہ علی کتفی فوجدت بردھا

فی قلبی بیہ کر و پس غمی آن کف را در خوشیش یافتیم از بیان این صورت ظاہر مقصود
ایشان رحمت است پیش از شیخ ماشیخ نظام الدین قدس سرہ العزیز صوفیان در سماع
ابیات کشادہ می شنیدند چنانکہ ذکر مقامات احوال چنانچہ تسلیم و رضا
شیخ قطب الدین قدس اللہ سرہ العزیز کشادہ شنید۔ بیت

کشتگانِ خنجرِ تسلیم را ہر زمان از غیب جانے دیگر است

ما شیخ نظام الدین در پرودہ خال و زلف خود قد شنیدہ خوش لباس
است کہ اجنبی مطلع نیست اکنون اینچنین عالم کہ گفتیم شاید زلف خال قد شنود
بلکہ اورا مستحب باشد بلکہ لایق او ہمچنین بود شیخ میگوید کہ ربانی اوست کہ میان
طبع و شہوت و میان الہام و وسوسہ تفرقہ تواند کرد این شخص ہمان کشتگانِ غمزہ
معشوق را ہر زمان از لطف جانے دیگر است کہ ذکر او کردیم زیرا چہ نفس او سبب
ریاضت و مجاہدہ مردہ است و ریاضت و مجاہدہ ہمانست کہ اورا بر خلاف دارند
ویرا چہ آتش بشریت اگشتہ شدہ است حظہاے نفسانی او فانی شدہ است
حقوق اللہ و یا حقوق نفس او باقی مانده است۔

قوله "كما قال الله تعالى فَبَشِّرْ عِبَادِيَ الَّذِينَ يَسْمِعُونَ
الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ" اے محمد بشارت کن آنرا کہ سخن می شنوند
آنچہ نیکوتر آن سخن پسروی آن میکنند مقصود شیخ اینست یعنی علمائے ربانی
ذکر خود و قد و دشنوند آنچہ خلاصہ تحفہ است آنرا اتباع کنند۔

قوله "وعلامت من هذه صفته ان يستوى
عنده المدح والقدح والعطاء والمنع والجفاء والوفاء"

انجین کسے کہ اور عالم ربانی گفتیم نشان او اینست کہ مدح و قدح و منع و عطا و وفا و جفا نزدیک او یکسان باشد ازین یکسان شدن مراد اینست آنکہ اورا مدح کنند بسبب مدح اورا دوست نگیرد و بسبب مدح او بروے خوش نشود و بلکہ بحالات خویش بازگردد مدحی کہ او کرد اگر این ممدوح آن چنان ست خود خوش چہ میشود زیرا چہ کاینے موجودے ذکر میکن پس خوشی چہ معنی دارد و آنکہ قدح کرد این شخص و نفس خویش باز میگردد آنچه قدح این شخص گفته است ہچنان است یا نہ اگر ہست ازو چہ ناخوش میشود از خود ناخوش شود اگر خود آہنچنان نیست ہر یانے میگوید گوگو ناخوشی چہ معنی دارد این تردید و تعقل علمائے ربانی را است خود پرستان و ظاہر بینان را نہ باشد و دیگر ہر چہ علمائے ربانی رارسد ایشان در آن شاہد فعل خدا باشد پس از ما مدح چہ خوش شوند کہ خالق آن سخن او خدا است و از قاج چہ ناخوش شوند کہ خالق گفتار او خدا است منع و عطا و جفا و وفا مرتب ہمہ برین سخن است مذہب صوفیان است۔

قولہ "هو تعالی خالق لا فعال العباد کما هو خالق لاعیانہم" این سخن بالا گذشتہ است۔ و دیگر استوائے مدح و ذم در نظر اہل تحقیق بینہما اتحاد است مدح قدح است قبح مدح است چنانکہ یکے گوید بہیت آنجا کہ منم خصوصتم با کس نیست زیرا چہ ہمہ یکے است کس با کس نیست

قولہ "وسئل بعض المشایخ من السماع فقال مستحب لاهل الحقایق مباح لاهل النسک والودع مکروہ لاصحاب النفوس والحظوظ" یکے را از مشایخ محقق پرسیدند کہ حکم سماع و سرود

چیت آن محقق جواب فرمود کہ سماع شنیدن اصحاب تحقیق را مستحب است زیرا چہ ایشان از حق بختی بر اے حق میشوند و دیگر لطیب القلب مع اللہ میشوند چونہ باشد در صورت مجازیکی با معشوق خویش رقص کند و سرود گوید و از دے شنود سماع اہل تحقیق را برین قیاس کن و اہل عبادت و اہل تورع سماع ایشان را مباح است زیرا چہ سماع ایشانرا زیادت تورع و تزیہی برد و طلب شوق را زیادت میکند بایستہ کہ مستحب باشد و مستحسن باشد اما آن بزرگ اقل گرفته و آنکہ اہل نفوس و اہل حظوظ سماع بشنودن حمل بر حلیہ خویش یا بر جاریہ خویش کند یا حمل بر فراق پسر یا پدر یا دوست مکروہ باشد زیرا چہ نسبت بہ الہی ندارد و حاصل این آمد کہ منتہیان قوم را مستحب و متوسطان و مبتدیان را مباح و عوام خلق را مکروہ۔

قوله "و سئل الجنید عنہ فقال کل ما یجمع العبد

بین یدی اللہ فهو مباح" جنید را از سماع پرسیدند مباح است یا نہ جنید جواب داد ہر چیز را کہ بندہ بحضرت باری برد آن مباح باشد این تقریر بر تقدیر کل است و اگر کلما گوئی این کلما بدو معنی است یکے کلما و دیگر کلما چنانچہ گفتیم معنی این باشد ہر گاہ کہ بندہ جمع بحضرت خدا کند مباح باشد۔ سائل از اباحت و کراہیت سماع پرسید جنید حکمے عامے فرمود و سماع و ہر چہ باشد رہ بخدا برند مباح باشد۔

قوله "اما سماع الصوت الحسن والنغمة الطيبة فهو

حظ الروح و هو مباح" آواز خوب و نغمہ لطیف آنچہ موافق ہوسیقار است باجماع عقول و نفوس مباح بلکہ الذالاشیاء و الطف اللطایف۔ صوت الحسن با رعایت اوزان مجزہ داود پیغامبر است چہ گوئی معجزہ شے مکروہ است

قوله "لان الصوت الطیب فی ذاته محمود" یعنی

یوغب بہ کل ذی لَیْٔ یلتذُّ بہ کل ذی فہم وعاشق برب۔

قوله ”وقیل فی قوله یزیدُ فی الخلقِ ما یشاءُ قیل

هو الصوت الطیب ”خداے تعالیٰ بآفرینہ انچہ خواہد برآفرینش زیادت کند انچہ خواہد یعنی برلابدی خلق چیزے خواہد زیادت کند و آراگفتہ اند کہ آن آواز خوب است بعضے گفتہ اند الملاحۃ فی العینین و بعضے گفتہ اند الفصاحت فی المنطق اقوال بسیار است اما ثبوتہ الاقوال صوت حسن است زیرا چہ یکے از قراء سبعہ یزیدُ فی الخلقِ ما یشاءُ میخواند چون قرآن این بودہ باشد صوت حسن مراد دارند بہتر۔

قوله ”وقال بعضهم ان الصوت الطیب لا یدخل

فی القلب شیئاً ولكن یمحک ما فی القلب“ کسے از صوفیان این سخن گفتہ است کہ آواز خوب چیزے خارجی را برون را در ول نمی آرد و لیکن انچہ در ول است ہما ز امی جنبانہ نیکو سخنے است اما این چنین ہم باشد کہ یکے خالی ذہنہ صوت حسن بشنود و ذہولے و غشی و خنکی در روشش افتاد کہ انرا بیان نتوان کرد شاید از ہمہ ہوا باز آید و ترک کند و طالب خدا اگر دامن این نوع دیدہ ام بہ تجربہ می گویم۔

قوله ”ثم ان اهل السماع فی سماعہم متفاوتون فہنہم

من یغلب علیہ فی حال سماعہ الخوف والحزن والشوق

نمقذوق فیودیه الی البکاء والالین والشہقہ و تحزین الشیاب

والغیبت والاضطراب“ شیخ مصنف احوال سماع را بیان میکند میگوید

بہ تحقیق بعضے شوندگان سماع را خوف فراق و در ول ایشان غالب آید خوف فراق

از وصال میکند یا امید وصال دارد و ترس آن آمد نباید کہ ہر اذہن اگر کسے آسجا

خوف دوزخ گویند توان و گوش منہی با خوف حرمان باشد دنیا بد کہ ہم ہمچنین محروم

مانم و اگر کسی از طائفہ صوفیان از دوزخ ترسد مدانی کہ از دوزخ و موصحن آتش میترسد
ازین میترسد کہ دوزخ سراسے حجاب است و خانہ حرمان است و آسنا بتعلی جمال
نخواہد بود و حزن ہم پہلوے خوف است اما شوق شنوندہ مطلوبے دار دہیتے بشنود
طلب وصال بروے غالب زیادہ شود و شوق قوت گیرد این حالتیکہ در شوق ذوق
گفتیم شنوندہ را در گریہ و ناله آرد و فریاد کند و جامہ را پارہ کند و بہ ہوش ہم نشود و
اضطراب کند۔

قوله "و منهم من يغلب عليه الرجاء والفرح
والاستبشار فيوديه الى الطرب والرقص والتصفیق" و بعضے
شنندگان سماع را امید حصول مقصود و در دل ایشان آید و بحسب این رجا اورا
خوشی آید و بشارت شود و با طرب باشد۔ امید و حصول بیا رنوع باشد پیغام عاشق
بمعشوق رسد بہر تدبیرے کہ رسد و این را از قبیل وصول شمارد و اگر پیغام را
قبول کند این وصولے و گراست و اگر از دور جمال خود نماید یا دور راے پرده
تنکے این نیز قسمے از مقام وصول است برین قیاس اگر بادے مکالمتے میسر شدہ
و اگر نشستے ممکن آمد و اگر طلبے دست داد و اگر قرب بدو شد و اگر وصولے و اتصالے
و اتحادے و بعد اتحادے نیستی و نابودے و ہمچنین کہ مراتب وصول گفتیم تا شنوندہ
راور کد ام و رط داشتند و اواز کد ام قبیل است بر حسب آن اورا بشارتے و فرحے
ہست پس این رجا بخوشی کشد و شنوندہ بخوشی و شاک زندا کنون برائے خوف احالاتے شیخ
گفت شہقہ و اینے و بکائے و جامہ پارہ کردن و برائے این را طربے و استبشارے
و رقصے گویم لازم نیست بسا خایف اند و کہین رقصے کنند و تنک زندا این تجربہ است
دبا امیدوارے گریہ کند و از بس لذت نعرہ زند و فریاد آرد این نیز تجربہ است۔
قوله "کما روی عن داود عليه السلام انه استقبل

السکینۃ بالرقص“ وآنکہ شیخ اثبات این سخن را قصہ داؤد و پیغامبر آور و صلوات اللہ علیہ جنگ با جالوت بود و عدد ایشان اندازہ نمود و باداؤد جز سی صد و ششت نفر زود آمد و او در حیرت بود کہ مرا بادے چون مفارقت میسر خواهد شد ہمدین بود کہ سکیںہ از آسمان فرود آمد و سکیںہ صندوقی بود در آن صندوق پیر بن یوسف بود و عصا موسی بود علیہا السلام و فرشتگان گرد و برگرداد بودہ اند و گویند صورت گربہ در میان آن بودہ است آواز تسبیح میگرد و چون داؤد علیہ السلام این سکیںہ را دید بخوشی رقص کنان استقبال سکیںہ کرد آری از خوشی رقص آید اما از غیر آن ہم گفتیم کہ از بس غم بر قصد و بجهد ۔

قوله ”روی عن علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ انہ قال اتینا النبی صلی اللہ علیہ وسلم انا وجعفر وزید فقال لجعفر اشمہت خلقتی وخلقتی فجل فرحاً لقولہ فقال لزید انت اخونا ومولانا فجل فقال لی انت منی وانا منک فجلت“ شیخ مصنف رحمۃ اللہ علیہ برائے اثبات این سخن را کہ رقص از خوشی باشد این قصہ می آرد قصہ اینست جعفر طیار و زید و علی برائے دختہ حمزہ را اختصاص میگرد و علی رضی اللہ عنہ میگوید اتینا البنی آدمیم ما بر پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم جعفر را گفت اشمہت خلقتی وخلقتی تو مانند آفرینش منی و مانند خوئے منی پس جعفر جمل کرد و جمل چیت ۔

قوله ”قال ابو عبیدہ الحجل ان یرفع رجلہ ویقف“

بیوقوف

علی الاخری ویکون بالرجلین جمیعاً الا انہ وقف و لیس یمشی“ ابو عبیدہ گفتہ است جمل آنست کہ یکے پاے برآرند بلند کنند و دووم بر زمین باشد و آنکہ بر زمین باشد آنرا بردارند و آنکہ برآورده باشد بر زمین نہند

نقف

این قص عرب است و این صورت فرح است و گفت زید را که تو برادر مائی و دوست نزدیک مائی نخل پس او هم نخل را گفت انت منی و انا منک تو از منی من از تو نخل علی هم نخل کرد و نخل برعل هر دو پا هم باشد صورت کا را آن چنانچه گفتیم و اینک اینقدر هست رفتن نیست یعنی یک ایستاده این عمل کند رفتن و آمدن نیست -

قوله "وقد یحدث للمستمع فی خلال سماعه

شوق الی ما یدکر فیتثبت من مکانه مثل فعل من سیرید الذهاب الی محبوبه" و یا باشد مرشونده سماع را در میان سماع شوق نگذرد و از غلبه شوق بجهت از آن موضع که ایستاده است بجهت این چنین بدین صفت بجهت که گوی میخواست محبوب خویش برسد -

قوله "فاذا علم ان لا سبیل الیه کرد او ثوب مراد

الی ان یسکن ذلک منه او یدور و رانا متتابعاً" بعد از آن که دانست که ره بدو میسر نیست جستن مکرر میکند یک جستن و دو جستن میکند اضطرابی که او را پیش می آید تا آنکه آن شوق از او ساکن شود بعد از آن از گشتن ماند جستن بدین مناسب آن بود و قوت آن بر آن ره برگشتن و میگرد بدین صفت معنی که هر طریقی میجوید محبوب برست علم نه هیچ جسته نه اما طالب دیوانه است بر حسب دیوانگی خویش اضطراب میکند -

قوله "وقد یکون ذلک عن تردد یظهر فی حال السماع

بین الروح والجسد و ذلک لان الروح روحانیة علویة خلق من الفرح والجسد سفلا فی خلق من التراب فالروح یعلو الی

فوق والجسد ينزل الى محله الى ان يقع السكون "وہمچنین باشد
 این تروے کہ او میکند و جتے و گشتے کہ او میکند گوی میان روح و میان جسد
 تروے میشود اختلافی میشود روح میخواید بر علو و وزیراچہ آن مقر است و این
 جسد پائے بند است میخواید برو و این بند رفتن نمیدہد زیراچہ روح روحانی است
 علوی است مخلوق از ان عالم است کہ در ان عالم غمے و دردے نہ و تن سفلی است
 آفرینش او از گل است روح میخواید کہ در علو میل کند و این بند است و در سفلی
 سیدار و این اضطراب میشود او طرف علو میرود و این سوے سفلی میکشد تا آنکہ
 غلبہ شوق ساکن میشود۔ بحضرت خواجہ شمس الدین عظیمی مراد آبادی از خواجہ پیر پیر سرائی
 این کہ مراد آہنگے خوبے بشنود بے آنکہ بیتے باشد او اچھے شود شوقے واضطرارے
 او را حاصل آید خواجہ فرمود روح از عالم علوی است و جملہ محاسن در ان عالم است
 و چون آوازے خوبے میشود عالم خود را یاد میکند چنانچہ از دوستے بدوستے مکتوبے
 و سلامے برسد او چون خوش میشود و او را اشتیاق غالب آید این ذوق از ان
 قبیل است۔

قوله "وقد يكون ذلك منهم على سبيل التفجع
 والتفسم والتطايب في حال السماع وليس بمحظور الا انه ليس
 من صفات المحققين" وچنین ہم باشد میان صوفیان بے آنکہ او را
 ذوقے و شوقے و رو حادث شود و برائے موافقت یا ران و برائے کشادگی وقت
 خوش را و در سماع بایشان موافقتے کند تو اجدے و رقص کند و این صفت کہ بطریقہ
 تطایب و تفسم باشد در میان صوفیان منع نیست لیکن اینقدر ہست کہ بہ تطایب و تفسم
 بروند این طریقہ صوفیان محقق نیست تخفہ و گر کہ در خاطر محمد حنیفی است کہ این نوع
 بہ محققان را نہا شد زیراچہ او بطیب القلب مع اللہ میشود۔

قوله ”حکى عن ابى عبد الله احمد بن عطاء الرود بارى

به قال شرط الصادقين فى السماع ثلاثة العلم بالله والوفاء
ما هو عليه وجمع المهمة ”برائے آنرا کہ این صفت تفسیح و تطبیق صفت
مقتان نیست شیخ این حکایت رودباری می آرد و گفته است شرط صادق شنونده
سہ چیز است باید کہ او از علماء باشد بودہ باشد یعنی صفات ذوات اور انیکو ذات
دو تمثیل و تشکل را انیکو شناختہ و بد آنچہ او هست و ران و فائے تمائے باشد و ہمت
م متفرق نباشد ہر آنچہ میشنود ہم بر آن جمع باشد اینقدر بدانی کہ این ہرہ صفت در
شخص موجود نمی باشد و اگر باشد زہے دولت زہے کار و اگر نہ ازین یکے ببايد
ابتدای است جمع ہمت اگر متوسط است الوفا بما هو علیہ اگر متحق است
حالم بالله۔

قوله ”والمكان الذى يسمح فيه يحتاج الى طيب

روائح وحضور الوفاق وعدم الاضداد ورويت من يتبلى
من يتبسّم ”دران مقامے کہ سماعے بشنوند دران مقام طیب روائح
یدعوے بسوزند غبرے بسوزند گلے در میانہ بدارند زیرا چہ این بوے
ن غذاے روح است چون غذاے خود یا بد قوت گیرد و در سماع ذوق بیشتر
حضور الوفاق را باید شمع با عزت و وقار شمع چنانچہ بعضے مردمان شستہ و یا
تادہ ہر طرف بطریقہ ہڈے و ہڈوے می آیند و سماع دستہا ارسال کردہ ایتادہ
پنین کسے را در سماع نمی باید و آنکہ سماع را مخالف باشد چنانچہ متعلّم جامد الطبع
دنامے سنگد لے کہ سماع را الہو و طرب داند و ویت من یتہلی و من
نسّم و ویدار کسے کہ او تبسم کند و بیازی باشد۔

قوله ”و يسمح على ثلاثة معان المحبة والحنون

والوجہ "وٹھونڈہ سماع راہبہ معنی ٹھونڈی کے از محبت باشد ویدار اورا کہ عاشق ویدار
اوست نقد آیا وعدہ چون محبت استحکام یابد خوف ورجا لازمہ حال او باشد ترسد کہ بناید
کہ بمقصود نرم ترسد کہ نیابد از رسید باز مانع ترسد کہ بحال وصول بناید از رسیدوست
نہد وعلیٰ ہذا القیاس امید دارد کہ بفضل و بکرم نصیبہ از ویدار او شود نقد آیا وعدہ
و امید دارد کہ روزگار سے پیش آمدہ است مگر امید رو سے خود نماید و امید میدارد
کہ بہ انتہائے کارش رسد بہ انتہا رسد وعلیٰ ہذا القیاس و غلط کند کہے کہ گوید
کہ ازین خوف خوف ووزخ وازین رجاء رجاء بہشت مراد است این خایف
وراجی را با تلامذت و نماز کار باشد اورا همان بہتر۔

قوله "والحرکت فی السماع علی ثلثة انواع الطرب

والوجد والخوف" موجب حرکت سماع مبنی بر سه چیز است یکے خوشی همان کہ
گفتیم رجاء آمدہ والوجد و معنی دارد یکے اندوہ دوم یافتن اگر اندوہ مراد دارند متراوت
خزن و خوف باشد فعلی ہذا مراد اینجا وجدان است زیرا چہ فردو خدا گھٹن و خوف را بیان کرے

قوله "فالطرب لہ ثلثة علامات الرقص والتصفیق والفتح"

شیخ میگوید طرب را سه نشانہ است رقص و تصفیق و فرح تازگی روح و کشادن سینہ
و دستہا فراز کردن بطریقہ تجتر اما گفتم لازم نیست شاید دتک بزند از بس اندوہ و
درد و از نایافت مراد و گم شدن نقد اگر مصیبت زدگان را دیدہ باشی این سخن
من ترا مشکل نشود۔

قوله "والوجد لہ ثلثة علامات الغیب والاضطراب

والصراخات" غیبت چیزے نقدے پیش او آید و آن دیدار و تحمل اور قضی مہنی
غلبہ شد یا خود چنان اندوہ و درد غلبہ کرد کہ از خود غائب شد اضطراب یا از پس
نایافت چیزے یافتہ است کہ قرار را از و برودہ است یا آنقدر اندوہ و غم غلبہ کردہ است

کہ مرد و راقرا رناده اسٲ۔ و صراخ یا از بس لذت باشد و یدہ باشی کہ کسے شراب خور و مستان شود و فریاد ہا کہ بے موجبہ و دیگر از بس سوز و درد و دل تحمل نکند فریاد کند چنانچہ در مصایا دیدہ باشی۔

در مصایا

قوله "والخوف له ثلاثة علامات البكاء واللطم والوفرات" و آنرا کہ خوف در دل آید اورانیز سه علامات است اهل خوف ذبول تقاضا کند ذبول ذہول تقاضا کند۔ و اما طپانچہ زدن و زفراٲ نسبت بہ صایب دارد اما بدین کہ شیخ میفرماید شاید چنین ہم باشد ہر چہ شیخ فرمودہ است در جملہ امور مشترک است اما بکا از بس لذت ہم باشد و از بس غم ہم بود۔

فصل ۱۰

قوله "واما فروع الدين واحكامه" اما این سماع در اصول دین رفته بود۔ اینجا لطیفہ است شیخ سماع را از اصول دین داشت ہاں وہاں اینجا ہیش باش کہ سماع از اصول دین است اما فروع دین و احکامہ آنکہ بیان صوفیان طریقت رسم و عادت است آنرا بیان خواہد فرمود۔

قوله "فقد اجمعوا على وجوب تعلم ما لا يبيع جهله من احكام الشريعة وما يحل وما يحرم ليكون العمل موافقا للعالم" و صوفیان اجماع کردہ اندانچہ در دین لابدی است آنقدر تعلیم واجب باشد صوم و صلوة و طہارات و اگر شخصی باش کہ اورا برین زیادت ہمہ کارے ہست بیج و شرابے و نکاحے تعلم آن لابدی است زیرا چہ تا عمل موافق علم باشد انچہ حلال است و انچہ حرام ہر یک را بشناسد۔

۲۰ عبارت

قوله "فقد قيل اذا تجرد العلم عن العمل كان عقيبا

وإذا خلا العمل عن العلم كان سقيما" آئے علم باشد و عمل نباشد
چنین باشد کہ عقیمہ است کہ از نتیجہ نراید و چون عمل از علم بیرون افتد علم سقیمہ
و عمل باطلہ باشد ہر آئینہ و ما گفتہ ایم العلم بدون العمل و بال
والعمل بدون العمل محال۔

قوله "وقال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم

طلب العلم فريضة على كل مسلم ومسلمة" شیخ برائے اثبات
آنکہ طلب علم مالا یشیع جملہ واجب است حدیث رسول اللہ آور و رسول اللہ
فرمودہ است جنتن علم فريضہ است بر جملہ مسلمانان۔

۴ صاحب

قوله "واختاروا من المذاهب مذهب فقهاء

اصحاب الحديث ولا ينكرون اختلاف بين العلماء
في الفروع لقوله عليه السلام اختلاف العلماء سرحمة"
صوفیان اختیار کردہ اند از جملہ مذاہب فقہان مذہب فقہیہ کہ بر مقتضای حدیث
میرود۔ اختلاف کہ میان علما رود کہ یکے چیزے را جائز گوید و یکے لایحوز گوید و کذا
اکثر مسائل صوفیان این را منکرینند زیراچہ ہر یکے متعلق بدلیلے است رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمودہ است اختلاف امت رحمتہ اللہ است این دوسہ
احتمال وارد یکے احتمال این رحمت یعنی وسعت الی امة و دیگر چو در مقالے
رابطہ اختلاف نے کردند و ہر یکے بذل مجہود کردند و ہر یکے معنی دقیقہ بیرون آوردہ البتہ
یکے بر اصل مطلوب واقف گشتہ باشد پس بضرورت اختلاف امت رحمت
اید و دیگر اگر کہ بر احوط و آسلم رفتن نتوانست فقہیہ بر ایسری واسطے
رفت اسہ ضعف الجمال را آراء اللہ ہ اسماء رود و اسے از قضائے شرعی

ہیرون نیفتادہ باشد

قوله ”وَسَلَّ بَعْضُهُمْ عَنِ الْعُلَمَاءِ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِمْ رَحْمَةً مَنْ هُمْ فَقَالَ هُمُ الْمُعْتَصِمُونَ بِكِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى الْجَاهِدُونَ فِي مَتَابَعَةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمُقْتَدُونَ بِالصَّحَابَةِ وَهُمْ عَلَى ثَلَاثَةِ أَصْنَافٍ أَصْحَابُ الْحَدِيثِ وَالْفُقَهَاءُ وَالْعُلَمَاءُ وَالْعُلَمَاءُ الصُّوفِيَّةُ“ یکے از مشایخ را پرسیدند کیا سند ایشان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وحق شن فرمودہ اختلاف امتی رحمتہ گفت آنانکہ اعتصام بکتاب اللہ دارند یعنی خود را بکتاب اللہ بستہ اند و بتنابع رسول اللہ بحق متابعت بجایدہ بسر می برند و اقتدا بصحابہ کرده اند اول کتاب اللہ سپس اتباع سنت نبوی و بعد ازین پیروی اثر صحابہ و این علما کہ صفت ایشان گفتند بر سه قسم اند یکے اصحاب حدیث اند و فقہا و علمائے صوفیہ اصحاب حدیث آنکہ بر ظاہر حدیث رفتہ اند و فقہا آنکہ در معنی کتاب رفتہ اند و علمائے صوفیہ آنکہ عمل با حوط و اسلم کرده اند۔

قوله ”فَأَمَّا أَصْحَابُ الْحَدِيثِ فَأَنَّهُمْ تَعَلَّقُوا بِظَاهِرِ حَدِيثِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ أَسَاسُ الدِّينِ لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا فَاشْتَغَلُوا بِإِسْمَاعِهِ وَتَفَكَّرَهُ وَتَدْبِيرَهُ وَتَقْيِينِ صَحِيحِهِ مِنْ سَقِيمِهِ وَهُمْ حِرَاسُ الدِّينِ“ این سخن گفته آمدہ ایم و این اصحاب حدیث بمنزلہ پناہ دین اند زیرا چہ بنیاد دین سنت رسول اللہ است کہ خداے تعالیٰ فرمودہ است آنچه رسول بشما بیاورد و بفرماید آنرا بگیریید یعنی بدان باشیید و از آنچه باز دارد بازمانید علی ہذا اساس دین باشد پس مشغول

شدند بسامع حدیث و در تحقیق لفظ او که تا از حرفی و از کلمه احتیاط کردند تفکرے
 در ان کردند تدبرے در ان کردند در شان او و در نزول او و در گفتار رسول الله و حدیث
 سقیم را که در آن اعتماد نیست و حدیث صحیح را که در آن اعتماد است تمیز کردند صحیح
 از سقیم بیرون آوردند پس ایشان بمشابه نگهبانان وین باشند زیرا چه خزانه
 سنت رسول الله را ایشان پاسبانانند۔

قوله "واما الفقهاء فانهم فضلاء على اصحاب الحديث
 بعد حصول علمهم بما خصوا به من الفهم والاستنباط
 في فقه الحديث والتعميق وتدقيق النظر في ترتيب
 الاحكام وحدود الدين والتمييز بين النسخ والمنسوخ
 والمطلق والمقيد والمجمل والمفسر والخاص والعام
 والمحكم والمتشابه فهم حکام الدين و اعلامه افاقما
 فضل داده شده است بر اصحاب حدیث بعد از انکه ایشانرا علم حدیث شد
 مشغول باستنباط معانی دقیق شدند هر چه در حدیث باشارت نص یا بدیالالت
 نص یا باقتضای نص معنی دقیق معلوم می شد ایشانرا آنرا استخراج کردند
 الفاظ معنی مصطلح ایشان شد عام و خاص مشترک مجمل مفسر نسخ و منسوخ مطلق
 مقید محکوم متشابه و این در بدو اسلام بود و حدیث و این در آخر اسلام بتحقیق این معانی
 از کلام رسول الله مسایله تخریج کردند پس برین جمله این آید که ایشان حکام دین
 باشند و ایشان اعلام دین باشند زیرا چه شعار بدیشان مستقیم است پس هر آئینه
 شعار دین ایشان باشند۔

قوله "واما علماء الصوفية فاتفقوا مع الطائفتين
 في معانيهم ورسومهم اذا كان ذلك مجانباً لا اتباع

المہوی ومنوطاً بالافتداء فمن لم یحط من الصوفیة علماً
بما احوط بہ یرجعون فیہ الیہم فی احکام الشرع وحدود الدین
فاذا اجتمعوا فہم علی اجماعہم واذا اختلفوا اخذ الصوفیة
بالاحسن والاولیٰ“ اما صوفیان باہل حدیث و باہل فقہ ہم متفق اند
در معانی ایشان و رسوم ایشان و قتیکہ بیند میان دو طایفہ از اہل حدیث و فقہا
کہ از ہوائے نفس و اثبات دعویٰ خویش مجتنب اند بلکہ دنبال حق اند و این فقیہ
و این محدث بر بستہ اقتداء سے رسول اللہ اند و اگر صوفی را چیز سے مسئلہ پیش آید ہم
باصحاب حدیث و باصحاب فقہ رجوع کنند و اگر بر کار سے کہ محدثان و فقہا اجماع
کردہ اند صوفیان ہم بر آن اجماع روند و در ان حکمے کہ محدثان و فقہا اختلاف
دارند آنچه احوط و اسلم باشد صوفیان آنرا اختیار کنند چنانچہ ما متعلی امام خمین
گوید ابو یوسف مخففہ گوید محمد طاہر گوید شافعی طاہر و مطہر گوید صوفیان عمل
بقول امام کنند زیرا چہ عمل بدان احوط و اسلم است۔

قوله “ولیس من مذہبہم طلب التاویلات”
ورکوب الشهوات فانہم خصوا بعد ذلک بعلم غامضۃ
واحوال شریفۃ “و مذہب صوفیان نیست کہ بتاویل شغول شوند چنانچہ فقیہ
در زکوۃ جملہ کند و کند لک استبراک و لک استرقاق و علیٰ ہذا القیاس صوفیان را زین
انکار باشد و لے لے انکار تا ویلات برے رکوب شهوات ہست چو تاویلات تہا شد
رکوب الشهوات ہم نہا شد و این صوفیان بعد انکہ با محدثان و فقہان برابر
اند و در عمل باحوط و اسلم بر ایشان مزید دارند باین ہمہ علوم و گراست کہ آن علم
مخصوص بایشان است۔

قوله “فتکلموا فی علوم المعاملات و عیوب الحركات

والمسکنت والشریف المقامات وذلك مثل التوبة والزهد
والورع والصبر والرضا والتوكل والمحبة والخوف والرجاء
والمشاهدة والطمانينة واليقين والقناعة والصدق
والاخلاص والشكر والذكر والفكر والمراقبة والاعتبار
والوجد والتعظيم والاجلال والندم والحياء والجمع
والتفرقة والفناء والبقاء ومعرفت النفس ومجاهداتها
ورياضاتها ودقايق الرياء والشهوات الخفيفة والشرك الخفي
وكيفية الخلاص منها ولهم ايضا مستنبطات من علوم
مشكلة على الفقهاء وذلك مثل العوارض والعوايق
وحقايق الاذكار وتجريد التوحيد ومنازل التقريد
وحقايق السرو تلاشي المحدث اذا قبول بالقدسيم
وغيوب الاحوال وجمع المتفرقات والاعراض عن الغرض
بترك الاعتراض فہم مخصوصون بالوقوف على المشكل
من ذلك بالمنازلة والمباشرة والمهجوم عليها بذي المہیج
حتى طالبوا من ادعى حالا منها بد لا يلها وتكلموا في
صحيحها وسقيمها فہم حماة الدين واعيانہ واعوانہ
واين ہم علومے مشکلة است کہ ایشان از فہم حقیقت و از اطلاع اسرار استخراج
کرده اند کہ ذہن ہر ذہنی وفہم ہر فہمی انشاء اللہ برسد ہین باشد کہ آئی دانی و
ہر چند ہر مقامے وحالات راحی نبشتم اما شیخ فی محلہ بیان خواہد کردن من ترجمہ را
در از چہ کنم صوفیان را برین احوال ومقامات بدین حد اطلاع است اگر مدعی
خود را بدین برسند و ایشان علمائے دارند مطالبائے دارند معلوم کنند این

مدعی محقق نیست۔ محمد ثانی را گفت اساس الدین فقہا را گفت اعلام الدین صوفیان را حماۃ الدین گفت داعیان دین و اعوان دین ہم ایشانند کہ دین ظاہراً و باطناً بدیشان مستقیم است۔

قوله ”ثمان لكل من اشكل عليه علما من العلوم الثلاثة فعليه ان يرجع فيه الى ائمتها فمن اشكل عليه شئ من علوم الحديث ومعرفت الرجال يرجع فيه الى ائمة الحديث لا الى الفقهاء ومن اشكل عليه شئ من وقایق الفقه يرجع فيه الى ائمة الفقه ومن اشكل عليه شئ من علوم الاحوال والریاضات ووقایق الودع ومقامات المتوكلين يرجع الى ائمة الصوفية لا الى غيرهم ومن فعل ذلك فقد اخطا“ اگر کسی را در علم حدیث سخنی مشکل شود در صحت او و سقیم و ضعیف یا غریب یا مرسل است یا غیر مرسل از محمد ثانی پرسند و اگر در فقه مشکل شود از فقہا پرسند و اگر از احوال و معاملات مشکل شود از صوفیان پرسند و ہر کہ جز این کند کہ از قسم ہر یکے پرسد خطا کردہ باشد۔

فصل ۱۸

قوله ”فصل في ذكر اقاويلهم في التصوف ہر یکے از صوفیان در تصوف سخنی گفته اند بعضے آنچنان گفته اند کہ میان صوفی و متصوف فرقے نہ و بعضے ایشان فرقے است بتندی و متوسط تصوف و صوفی ہستی“

قوله ”اختلف اجوبة المشايخ في التصوف لاختلاف

الاحوال و کمال منہم اجاب علی حسب حالہ او علی قدر ما
 یحتمل مقام السائل جوابیکہ صوفیہ و تصوف گفتہ اند و دران جواب ایشان
 اختلاف مقالے بست و آن اختلاف بحسب قابلیت یا آنکہ امروز حالت داشت
 یا این ساعت حالت داشت و در ساعت دیگر روز دیگر بحسب اختلاف حال اختلاف
 مقال میشود یا آنکہ بحسب حال سائل است اگر سائل مبتدی بحسب حال او اگر سائل
 متوسط بحسب حال او اگر منتہی بحسب حال او و دیگر چنین ہم باشد کہ مردم در مقال خود
 آنچه روئے علم آید سخن گوید کہ ہیچ حال او بحال سامع نسبتہ ندارد اما از تقاضائے
 علم این سخن آید۔

قوله "فان کان مریداً اجیب علی ظاہر المذاهب
 من حیث المعاملات وان کان متوسطاً اجیب علی حیث
 الاحوال وان کان عارفاً اجیب من حیث الحقیقت" و اگر سائل
 مرید باشد مبتدی باوے جواب از معاملہ و از مقام ابتدا است و اگر سائل متوسط است
 از احوال باوے سخن است و اگر سائل عارف است یعنی منتہی باوے سخن از حقیقت
 گویند و شاید متوسط را نیز از حقیقت سخن گویند تا او را اشتیاق و طلب آن سوا فتد و مبتدی
 را سخن از حوال و حقیقت گویند تا او را طلب و اشتیاق آن سوا فتد بل العوام ایضاً۔

قوله و اظہرہ ما قال بعضهم اول التصوف علم
 واسطہ عمل و آخرہ موهبۃ فالعلم یکشف عن المراد
 والعمل یعین الطالب علی الطلب والموهبۃ قبلیخ الامل
 و ظاہر تر از ان جوابہاے کہ ایشان گفتہ اند این کلام است اولہ علم اول
 تصوف علم است یعنی علم بمقصود شود و علم با مکان مقصود شود و علم بدان شود کہ چو دوست
 و ہر چون بدین شد این علم را در عمل داشت و چون آن علم با این عمل جمع شد بحقہ

وصدقہ موہبتہ من اللہ باشد برائے اور از خدا ہبہ شود کہ مقصود دوسے بد اسن
دے دہند علم آنچه مقصود مردم است کہ مخلوق برائے چہراست و اصل کار صحت
بدان معلوم شود و علی معین میشود بر اسے رسیدن بطلوب چنانچہ یکے روادہ کرد
مرکبے کرد کہ بدان بمنزل برسد و موہبت اینست کہ در غایت و مراد مردم برساند۔
قوله و اہلہ علی ثلثۃ طبقات مرید طالب و متوسط

سایر و منتمی و اصل فالمرید صاحب وقت و المتوسط صاحب
حال و المنتہی صاحب نفس“ و اہل تصوف برہ طبقہ اند بتدی طالب
متوسط روندہ در رہہ منتهی رسیدہ در مقام شیخ ہمان شخص مکر می کند اسے فہم عامہ
پس مرید صاحب وقت است یعنی وقتے باشد کہ وقت ببطاوست و وقتے است کہ
وقت ماندگی اوست یعنی قرارے ندارد و گفتہ اند الوقت سیف قاطع لے
ماضی گذرندہ است پایندہ نیست و متوسط چو متوسط است چیزے راہ قطع کردہ است
و باقی میباید کرد ہر آئینہ سائر باشد و منتهی صاحب نفس گفتہ اند النفس
تروج القلوب بشاہدۃ الغیوب مقترنا بالنفس یعنی ہر نفسے کہ ازان مردم برآید
بشاہدہ شود غیب برآید یک نفسے از و محبوب نباشد گوئی شیخ بدین عبارت
برین معنی گفت کہ واصل اینچنین کسے را گویند۔

قوله ”وافضل الاشیاء عندہم عدد الانفاس“

آہے او کسے است کہ بیچ چیزے از و نز و کتر از عدد القاس نیست حاصل چہ
آمد کہ این شخص کسے است کہ وقتے محتجب نیست مقصود باوے است۔

قوله ”فالمرید متعوب فی طلب المراد و المتوسط

مطالب بآداب المنازل ہو صاحب تلوین لانہ ارتقی من حال
الی حال و ہو فی الزیادت و المنتہی واصل محمول قد جاوز

المقامات وهو فی محل المتکین لا یغیرہ الاحوال ولا یؤثر
 فیہ الاھوال "بتدی در رنج است و رطب مراد غلیش بے قرار است و متوسط
 مطالب برین کہ در ہر قدمی کہ برسد و بہر منزلے کہ برسد و او آن بدہد و محیط بدہ
 گرد و او صاحب تلوین است یعنی او در رنگ آمیزی است اورا از جائے بجائے
 گذشتے است قرار ندارد و او در زیادت و منہی و اصل محمول اورا بر گرفته اند او
 مقام نکلن دارد او مقید بکالے نیست و بیچ ہو لے اورا میسر نیفتد ہر تجلی کہ باشد
 جلالی جمالی تہری لطفی اورا میسر نیفتد ۔

قوله "کما قیل ان زلیخا لما کانت صاحبة التکین
 فی شان یوسف لم یوثر فیہا رویت یوسف کما اثر
 فی اللواتی قطعن ایدیہن وان کانت اتم فی محبتہ
 منہن" حکایت می آر و براے اثبات آنرا کہ کامل متکین باشد و طالب نقص
 منزلون زلیخا در عشق کمالے داشت رویت یوسف اورا میسر نیفتاد و عورتان دیگر
 در عشق ناقص بودہ اند ضرورت تغیر کردند اگرچہ زلیخا ازیشان عاشق تر بود فاما
 چون در مقام تکین بود در تغیر نیفتاد ۔

قوله "فمقام المرید المجاہدات والمکابدات
 وبتج المرات وسجانبہ الحظوظ و مال النفس فیہ منفعت
 ومقام المتوسط رکوب الاھوال فی طلب المراد و مراعات
 الصدق فی الاحوال واستعمال الاداب فی المقامات
 ومقام المنتہی الصحو و التکین واجابت الحق من حیث
 دعاہ "پس مقام مرید مجاہدہ و مشتقہا و آشامیدن تلخہا و ہر جا کہ خطے است
 ازان بدور باشد و آنچه نفس را دران لذتے باشد اورا مشتقے می باید دید

تا بابتہا برسد۔ اکنون بیان مشقت اینست در کل احوال مراعات صدق کند
آنچنان کہ راست و درست شود آنکہ بگذرد ہر مقامی و ہر حالے کہ باشد ادب آن
مقام نگاہ دارد۔ و مقام منتهی ہوشیاری و برقرار خویش بودن و از ہر طرفی کہ حق اودا
دعوت کند او اجابت کند۔ این سخن نیک مشکل است دعوت بہکروہ
باشد و دعوت بہحبوب باشد شے کہ عندالمحبوب کردہ است او بدان دعوت کند
اجابت آن مشکل اینچامد عواین جواب گوید کہ من این دعوت اجابت کردن نام
زیرا چہ تو مرا گفتہ افعَل ما شئیت فاناک معفو و مرا خوش آید این کنم و نزدیک
تو مرا عفو است۔ گجائید اے عارفان روزگار چہ دانم کہ این سخن در فہم شما آید یا نہ۔

قوله "قد استوی فی حالت الشدّت والرفاء والمنع
والعطاء والجفاء والوفاء اكله كجوعه ونومه كسهره" این
سخن بالا گفتہ ام عطا و منع ہر دو اورا مساوی باشند یعنی اگر از خدا چیزی نہ بخواد
بیاید و یا ازو منع شود مغیر حال او نیفتد و اگر بر و سختی برسد در تن او یا در مصائب
دنیاوی و یا تجلی تہر و جلال شود و ر خا علی عکسہ کذلک۔

قوله "وقد فیت حظوظہ وبقیت حقوقہ ظاہر
مع الخلق وباطنہ مع الحق وکل ذلك منقول من احوال النبی صلی اللہ
علیہ وسلم واصحابہ ہ اولہ کان متجلیا فی غایر حراشم
صار مع الخلق ولا فرق عندہ بین الخلوۃ والجلوۃ وكذلك
اهل الصّفۃ صاروا فی حالت التّکین امراء ووزراء فان المخالطت
لا یوثر فیہم" زیرا چہ ہر حظّ کہ ازان او بود ازوفانی شدہ است پس طاریات
مغیر حال او نباشد۔ ازین معلوم شد کہ او نماندہ است صاروا وجود آخر ظاہر او
باطن است و باطن او با حق زیرا چہ ظاہر او باطن شدہ است و باطن او ظاہر و چنین ہم

گویند در افعال و اعمال ظاہر با خلق ہیچ خلق باشد و در باطن بحضور حق و درستی و کشف و دیگر ہر چہ او کند اورا ظاہر و از باطن او نپرسند ہمہ او یک فعل بودہ باشد و این ہمہ کہ گفتیم از حال نبی علیہ السلام منقول است زیرا چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم در اول حال در غار حرا از ہمہ منقطع ہمہ را مشغول بود و چندگان روز و چندگان شب ہما نجا بود و بعد چند روز چہیز خورد و چہیز خورد و ہما نجا با خود برد و پس آن مبعوث بدعوت خلق شد بتبلیغ احکام و اوضاع شرائع و قتال و جہاد معلوم شد کہ آخر حال خلوت و جلوت او یکسان شد و این نتوان گفت کہ او در آخر از مواردا بندہ محروم گشت اصحاب صفہ ہم منقطع و منزوی بودہ اند و در ایام حیات رسول اللہ ہر یکے در آخر امر و وزرا بودہ اند زیرا چہ با خلق بودن ایشانرا منغیر حال ایشان نبود۔ اما محمد **حسینی** میگوید چہ دانم اگر در ایام رسول اللہ ایشان از او انقطاع کہ داشتند دوز را شدند رسول اللہ بران راضی بود یا نہ

۲ فردی

فصل ۱۹

قوله فصل فی ذکر بیان احکام المذہب - ششم

ان للمذہب ظاہر او باطن و ظاہرہ استعمال الادب مع الخلق و باطنہ منازلہ الاحوال و المقامات مع الحق " این ہمہ کہ گفتیم پس ازین بگویم کہ مذہب صوفیہ را ظاہر و باطنی ہست ظاہر او آن است کہ با خلق خدا او بتشرایع و اہل تصوف آمدہ است آنرا نگاہ دارد و باطن از ان مذہب صوفیہ اینست کہ احوال از حق فرود آید و تحقیق مقامات از حق باشد چنانچہ ظاہر موافق باطن باشد حال رضا منازلہ حال رضا شود باید کہ اثر او بر ظاہر او پیدا شود و کہ ہے

۳ مظاهر

۴ ادبیکہ

رسد مضرتے باشد او با آن بہم خوش ماند۔

قوله ”الاتری ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم لما نظر الى

المصلی وهو یلعب فی صلوٰتہ فقال لو خشع قلبہ لخشعت
جوارحہ“ زمینی کہ رسول اللہ فرمود مروے را دید در نماز کہ با جامہ خویش بازی
میکند رسول اللہ فرمود لو خشع قلبہ لخشعت جوارحہ اگر دل او خاشع ہوے
در نماز اعضائے او ہم خاشع ہوے و در نماز پس در ظاہر استعمال ادب باید و در
باطن با خدا باشد۔

قوله ”وما قال الجنید لابی حفص الحداد رحمة

اللہ علیہما ادبت اصحابک ادب السلاطین قال لایا ابا القاسم
ولیکن حسن الادب فی الظاہر عنوان حسن الادب فی الباطن
جو انے بخدمت ابو حفص ہوے جنید اور را دید بصد ادب پیش جنید ایتا وہ
جنید با ابو حفص گفت تو اصحاب خود را آداب السلاطین آموختی ابو حفص گفت
نہ ادب السلاطین نیا موختہ ام ولیکن رعایت حسن ادب ظاہر و لیل بر رعایت
حسن ادب باطن کند بعد از ان حکایت آن جو ان ابو حفص با جنید گفت کہ این
جو ان بای پیوست دوازده ہزار درم ملک داشت آن در رہ مادر بخت دوازده ہزار
دیگر قرض کرد و در بخت دوازده سال باشد کہ بخدمت مامی باشد ہنوز مجال آن
نشده است کہ از ما سخنے پرسد و با ما سخنے گوید۔

قوله ”وقال السری رحمة اللہ علیہ حسن الادب

ترجمان العقل و مراعات الادب فیما بینہم مقدم علی غیرہ
الاتری کیف مدح اللہ تعالیٰ اہلہ و شرف محلم ہم قوله تعالیٰ
إِنَّ الَّذِينَ يَخْضَوْنَ أَسْوَائَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ

الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِتَتَّقُوا ط لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ و سرئی میگوید کہ حسن ادب بیان وجود عقل میکند یعنی حسن ادب نشان عقل است و مراعات ادب در میان صوفیان برہمہ کار ہا مقدم است اصلے است و بنیاد کار است این نتیجہ کہ خداے تعالیٰ اہل ادب را چہ نوع مدح کردہ است و چگونہ ایشان را فضل و شرفے دادہ است بتجقیق آنانکہ بحضرت مصطفیٰ سخن بلند نمیگویند و آہنچنان سخن نمیگویند کہ سخن ایشان بر سخن رسول اللہ برتر آید ایشان آنانند و ایشان آنکسانند کہ خداے تعالیٰ دلہاے ایشان را آزمودہ است و خالص و صاف کردہ است چنانکہ زر را بیا ز مایند و گداز دہند تا کہ ورت او برو و صاف بماند خدا دلہاے ایشان را ہمچنین کردہ است خاص است بر اے ایشان را مغفرتے عظیمے و اجرے کبیرے بد آنچہ ایشان را ضعی باشند ۔

قوله "وقال ابو عبد الله الخفيف قال لي دويميا بني اجعل عملاك ملحا وادباك دقيقا" عبد الله خفيف میگوید گفت مرا رویم این نصیحت کرد کہ اے پسرک من عمل خویش را نمک ساز و ادب را آرد و اگر این کلام بودے کہ ادب را نمک ساز و عمل را آرد ہم متقیم بر اصل بودے اما مقصود رویم اینست کہ ادب باید کہ از عمل بیشتر باشد و لیکن از رعایت تمثیل دور است آرد را نمک آراید کذلک عمل را ادب آراید ۔

قوله "وقيل التصوف كله ادب لكل حال ادب ولكل مقام ادب فمن لزم الادب بلغ مبلغ الرجال ومن حرم الادب فهو بعيد من حيث يظن القرية و مردود من حيث يرجوا القبول" وگفتہ اند ہمہ تصوف ادب است در ہر حالے ادبے است و در ہر مقامے ادبے پس ہر کہ ادب را نگہ داشت و لازم کرد دلے رسید

کہ آنجا مردان رسیدہ اند و ہر کہ از ادب محروم شدہ او از مقصود دور است اگر چہ با خویش او گمان قرب دارد و مردود است اگر چہ با خویش گمان قبول دارد یعنی ہم ازین جہت ہم ازین او کہ او گمان قرب و گمان قبول دارد مردود است و بعید است۔
قوله ”وقيل من حُرِّم الادب فقد حُرِّم جوامع الخير“
 وگفتہ اند ہر کہ از ادب محروم شدہ او از ہمہ خیرات محروم ماند۔

قوله ”وقيل من لم يتأدب للوقت فوقته مقت“ و ہمین
 گفتہ اند ہر کہ بوقت خویش با ادب نشد وقت او مقت است یعنی او مقتوت است
قوله ”وقيل ادب النفس ان تعرفها الخير وتحتها“
 علیہ و تعرفہا الشر و تزجرہا عنہ“ وگفتہ اند ادب نفس اینست کہ نفس را
 شناسی نیز کنی و او را بدان بداری و او را بشکستی و از ان باز داری۔

قوله ”وقيل الادب مسند الفقراء وزين الاغنياء“
 وگفتہ اند ادب مسند فقر است و تکیہ ایشان ہمانست و آرایش تو نگارانت۔
قوله ”وقيل الناس في الادب على ثلاثة طبقات“
 اهل الدنيا و اهل الدين و اهل الخصوصية من اهل الدين
 وگفتہ اند کہ اگر باب ادب سطایف اند بر قسم اند یکے اہل دنیا اند و دیگر اہل دین
 اند و دیگر خواص اہل دین اند۔

قوله ”فاما اهل الدنيا اکثر ادا بهم فيها الفصاحت
 و البلاغت و حفظ العلوم و احبا للملوك و اشعار الحرب“ اما
 ادب اہل دنیا بیشتر و برتر میان ایشان فصاحت و سخن است و بلاغت و در
 رعایت قوانین سخن چنانچہ شاعران و مترسلان را دیدہ باشی و شنیدہ باشی علمہا را
 یاد گیرند نحو و صرف و منطقہ معانی بیان و تلخیص دانستن بہش باش کہ این ہمہ علم

دنیا است تا ندانی کہ بدین دانشمندم۔

قوله "و اما اهل الدين فاکثر ادا بهم جمع العلوم

وریاضات النفوس و تادیب الجوارح و تہذیب الطبیایح
و حفظ الحدود و تزل الشہوات و اجتناب الشبہات
و المسارعت الی الخیرات" و اکثر آداب اہل دین باوجود این علوم کہ کفیم
ریاضات نفوس و تادیب جوارح است زیرا چہ ہر جارحہ ہم در محل او استعمال
چنانچہ بالا گفتہ آمدہ است و تہذیب طبیعت یعنی طبیعت را بحکم آن نگذارند و
ہر چہ و رایاے این طبیعت و ہر چہ فرمان این ہر چیزے یعنی اندازہ ہر چیزے
را نگاہدار و ہر چہ نفس بدان لذت گیر و آنرا ترک آرد و اپنے مشتبہ ازان محبت
باشد و بخیرات چنانچہ کہے ہر چیزے بد و دوسوے خیرات بشابد۔

قوله "و اما اهل الخصوصية من اهل الدين

فادابہم حفظ القلوب و مراعات الاسرار و استواء السرو
العلانیۃ۔" این سخن بالا گفتہ آمدہ ام دلرا از محبت غیر خدا نگاہدار و از خطرہ
رویہ بازدار و از گشتہاے پریشان کجج آرد و مراعات سر باید کہ وہم وجود
غیرے در سرا و نباشد و استواءے سرو علانیہ اگر در خلوت است مطلوب او باوت
و کذلک در جلوت۔

قوله "و المریدون یتفاضلون بالعمل و المتوسطون

بالاداب و العارفون بالہمت" و تفاضل مریدان کہ ہر مریدے را کہ
بر دیگرے فضل باشد بحسب عمل او باشد یعنی یکے در شبہا ہمیشتر بیدار و
اکثر ایام او در صیام و کذلک اشراق و چاشت و فی زوال و تہجد و اکثر تلاوت
و دیگرے برین اندازہ تہہ میان مریدان این کہ اکثر عمل دار و او فاضل باشد

دو دیگر گویم یکے مشغول بذکر و مراقبہ و تصفیہ باطن است و دیگرے چنانچہ گفتہ ایم بعمل ظاہر این ذکر و مراقب فضل دار و بران صلی صایم و تالی زیر اچہ مراقبہ و ذکر آن ہمہ اکثر عمل اوست زیرا چہ ذکر و مراقبہ ازینہا نیست کہ یک ساعت از مرد منفاک شود و در عمل ظاہر البتہ زمانے مختلف شود و آن یکے بہ اعمال ابرار مشغول است و آن بہ اعمال اخیار و احرار فشتان جہنما۔

قوله المتوسطون بالاداب والعارفون بالمہمت و انکہ متوسط است باین ہمہ کہ گفتیم ادب بہ آن ضم باشد مرد متادب قدرشناس است و بے ادب یا وہ است و العارفون بالمہمت آری من کان منهم اعلیٰ ہمة فاعلیٰ مرتبۃ و الرجل العالی المہمت ہوالذی فی الوجد والالمابد الابد فان ہمة تقصد ارفاع الانیت من البین و ارفعال العین بالعين و لیس کما ہو و لیس یکن البتۃ البتۃ فالانین من هذا الالم والبکاء من هذا الغم و نفس الصعداء من الصدر المہتم ملازم حالہ و مقارن وقتہ انچہ من گفتیم اعلیٰ مراتب عرفا گفتہ ام ازین بالاتر کارے نیست این نیز از علو ہمت است کہ تجلی شود کہ او طرف خود کشد و مباشرت خود فرماید و بران ہمت نبی و رضائے مشائخ نہ این مرد انقیاد و آن تجلی نکند و بنشین کسے را گویند کہ او مرد مرد است و چنین کسے را ہم گویند عالی ہمت کہ ہر چہ بدود و ہند او بدان سرفرو و نیار د۔

قوله ”وقیل المہمت ما یبعثک علی طلب المعالی و قیمت کل امرء ہمتہ“ شیخ بیان ہمت میکند معنی ہمت میگوید کہ ہمت چیست کہ درونہ تو طلب معالی کند و قیمت ہر مرد سے براندازد ہمت

اوست یعنی بر آن اندازه ہمت اوست قیمت ادہم بر آن اندازہ است گوی دوپلہ است
 درپلہ مرد را اندازند و درپلہ ہمت را نہند اگر پلہ ہمت گران آید و پلہ مرد بک پس این مرد
 بیہیج نمی ارزد و اگر پلہ ہمت برد و دوپلہ مرد گران آید گویند این مرد بجائے رسید و اگر
 ہر دوپلہ برابر آید قیمت آن مرد بہمان است۔

قوله "وَسئل ابوبکر الوسطی عن مالک بن دینار

و داؤد الطائی و محمد بن واسع رحمہم اللہ و امثالہم
 من العباد فقال القوم ما خرجوا من نفوسہم لا الی نفوسہم
 ترکوا النعیم الفانی للنعیم الباقی فاین حال البقا و الفناء و اسطی را
 از مالک دینار و داؤد و طائی و محمد واسع و امثال ایشان پرسیدند کہ ایشان چگونه
 کسانی و چہ مرتبہ دارند ابوبکر و اسطی جواب فرمود قوم عباد از نفوس خویش باز آمدند
 و نفس خویش باز گشتند بیان آن حیثیت یعنی این فانی را گذاشتند برائے
 نعیم باقی را نقصان ہمت ایشان بود کہ ہم کو نین برابر اے خدا نہ باختند غرض ارد
 در بیان ہمہ یعنی عارف عالی ہمت باشد و مقصود این داشت تا کہ تغافل میان
 عارفان بعالی ہمت باشد۔ فان البقا فی اللہ و اسطی میگوید این کجا و کراست کہ
 از خود و ازین جہان و از آنجہان فانی گردند و سجا باقی گردند۔ این حکایت اینجا
 با ابوبکر و اسطی نسبت کردہ است و در کتب دیگر بخیفہ نسبت کردہ است و اینجا بدین
 عبارت است ما ترک اخواننا الذین سبقون من النعیم الفانی
 الی النعیم الباقی۔

قوله "سئل الجنید عن قوله تعالى لا یسئلون

الناس إلحاقاً فقال یمنعہم علو ہمتہم عن دفع حوائجہم
 الا الی مولیہم۔" جنید را پرسیدہ شد ائمہ معنی این آیت گفت این است

نسحاق

در صفت اصحاب صفہ میگوید۔ لَا يَسْتَلُونُ النَّاسَ إِلَّا قَائِلِينَ بِخَيْرٍ مِنْهُمْ وَهُمْ بِالْحَاجِ نِيْمُوْهُنَّ اِنْ سَخِنَ دُوَا حَتَّمَالْ دَارُ وَيَكِيْ اَعْمُوْهُنَّ اِنْ سَوَّالْ مِيْكَنْدُوْ لِيْ بِالْحَاجِ نَهْ دُوُوْمْ نَهْ سَوَّالْ مِيْكَنْدُوْ نَهْ الْحَاجْ مِيْكَنْدُوْ جَنِيْدُ بَرِيْنْ مَعْنِيْ بَرِ حَكْمِ اِيْنْ مَعْنِيْ مِيْكَوِيْدُ مَنَعْ مِيْكَنْدُوْ بَلَنْدِيْ هِمَّتْ اِيْشَانْ رَاكُوْ رَفْعْ حَوَاجْ خُوْشِيْشْ جَزْ بَخُوْندَكَارْ خُوْشِيْشْ كَنْدُوْ اِيْنْ كَرْفَعْ مَجْمُوْعْ شُوْدُوْ رُوْعِيَّتْ بَسِيَّارْ اسْتُوْ دُرْ اَثْبَاتْ اِيْنْجُوْ كُوْشِيْمْ تَرْجَمُوْ دُرْ اَزْ شُوْدُوْ۔

قوله "وقال الحضري رحمت الله عليه في حكاية اذا ذفرت جهنم زفرةً كأل يقول نفسي نفسي لا اجل ولا ادي الا محمد صلى الله عليه وسلم فانه يرجع الى حد الشفاعة فيقول امتي امتي فلا يبقى لا حد نفس بلا علة فيقول ربي ربي لي عالم ان محل الحوادث لا يخلوا عن العلل" حضري گفت کہ دوزخ یکبارے بغزو یکے غریذنی خور و بزرگ انبیاء و اولیا ہم نفسی نفسی گویند مگر محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ امتی امتی گوید پس ہیچ نفسے بے علتے نہاند کہ ربی ربی گوید تا بشناسد ہر نفسے محمد است کہ ربی ربی گوید زیرا چہ محل حوادث از علتہا خالی نباشد۔ احمد با احد و دم احدیت زوہ است میہم کہ علتے در میان بود بدست معرفت خویش آزا حذف کردہ است ہر آئینہ از جملہ علتہا فارغ گشت۔

فصل ۲

قوله "واجل خصالہم اخلاقہم" عجب عبارتے کہ شیخ کہ و خصال ہین اخلاق است و اخلاق ہین خصال است اجل خصالہم

اخلاق ہم چھنی دارد مگر آنکہ خصال را اعم کوئی جمیدہ و ذمیدہ اخلاق را جمیدہ بس۔

قوله "سئلت عایشۃ رضی اللہ عنہا عن خلق

رسول اللہ فقالت کان خلقہ القرآن قال اللہ تعالیٰ خُذِ الْعَفْوَ
وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ" عایشہ رضی اللہ عنہا فرمائی
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پرسیدند گفت خلق او قرآن است خدا تعالیٰ
گفتہ است خُذِ الْعَفْوَ الْاِیْمَةَ یا این گفتار عایشہ است یا بیان شیخ است
خُذِ الْعَفْوَ عفو را بگیر یعنی باید در عفو اہتمامے باشد و در عفو ترا کلفتے نباشد
مالک عفو باشی و اَمْرٌ بِالْعُرْفِ و ہر کرا فرمائی چیزے نیکی فرما کہ در ان
فرمایش حسن اجماع باشد و اَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ آنکہ ترا نشاناسد و یا
آنکہ او جہلے مرکبے دارد و او در امور جاہلیت استحکام دارد و از و اعراض کن اورا
پشت دہ و اعراض بطریقے بہترے چنانچہ گفت اِذْ فَعَّ بِاللَّحْيِ هِيَ اَحْسَنُ
یعنی برایشان مدہ و ظاہر معالمتے مکن و اَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ یعنی
لا بصحبتمہم در صحبت ایشان مہاش عایشہ گفت خلقہ القرآن در قرآن
امر است و نہی است و تشدید و تنہید است و توفیق است و اخبار است و معاملات
است و شرایع است و این تمام در رسول اللہ بود محلے لطفے و نرمی کہ باید کردن
انجا لطف و نرمی کردے و آنجا کہ شدت و سختی باید کردن آنجا شدت و سختی
کردے تا آنکہ گفتند و اغلظ علیہم رسول اللہ قصاص میفرمود و اقامت
حدود میکرد و قطع ید و رجم و شفقت بر عامہ خلق خلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
این بود پس او وضع الشئ مواضح ہا کردے عایشہ رضی اللہ عنہا ازین گفت
خلقہ القرآن۔

قوله "وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم الا اخبرکم

باحکم الی واقربکم منی مجلسا یوم القیمة قالوا بلی قال احکم
اخلاقا الموطون الکنافا الذین یالفون ویولفون "فرمود باصحاب
شمارا خبر دہم از کسے کہ میان شما بمن محب تراست و فرداے قیامت بمن نزدیک
باشد ایشان گفتند آری یا رسول اللہ از و خبر دہ گفت میان شما در خلق نیکوتر است
و آنانکہ کنف ایشان پے سپر آدمیان است یعنی اخلاقے نیکے و مزاجے نرمے
و آنانکہ با مردمان الفت گیرند و مردمان با ایشان الفت گیرند این ہر دو جملہ بیان
احسنہم اخلاقا ہست این نیکو کیم کہ رزیل و ذلیل باشند خیر با ہمہ عزت و وقار
آلف باشند و مالوف باشند۔

قوله قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم سؤ الخلق
شوم و شراد کم اسوء کم اخلاقا "رسول اللہ فرمود سو خلق شوم است
یعنی صاحب خلق بدیچ و قتنے نیا ساید و دیگر اورا کسے دوست ندارد مادر و پدر
او از و متنفرہ و متنفر باشند خاصہ و گدیے۔ و شراد کم اسوء کم اخلاقا
و بدترین شما کسے است کہ او خلق بدوار د۔

قوله "وقال ابو بکر الکنانی رحمۃ اللہ علیہ
التصوف کلہ خلق فمن زاد علیکم فی الخلق زاد علیکم
فی التصوف" کنانی گوید کہ تصوف ہمین خلق است کہ ہر خلق بیشتر و خوشتر کند
و او تصوف او دادہ باشد یعنی تصوف را بکمال اور سانیدہ بلوہ۔

قوله "ومن اخلاقہم الحلم والتواضع والنصیحت
والشفقت والاحتمال والموافقۃ والاحسان والمدادات
والایثار والخدمۃ والافت واللباشۃ والفتوت والکرم
وبذل الجاہ والمہت والجود والتودد والحفو والصفیہ

والسبحا والحبيا والوفا والتلطف والبشر والطلاقت والسکینت
والوقار والدعاء والثناء وحسن الظن وتصغیر النفس و
توقیر الاخوان وتجلیل المشایخ والترحم علی الصغیر
والکبیر واستقفار ما منه واستعظام ما الیه "این ہمت فرق
بالاگفتہ شدہ است اما من نیز جا بجا بعض الفاظ را شرح کنم۔ الحالم انحصار
نفس است در امرے کہ موجب غضب باشد باوجود قدرت صرف غضب۔
والتواضع فرو نهادن مرتبہ نفس است باہمچو خودے یا از خود کمترے باوجود
شرف و فضل۔ والنصیحت بالاگفتہ ام۔ والشفقت داخل نصیحت است
اما نصیحت عام است و شفقت خاص مرد مذکر بر چو بی شود و سخنے بر مردم بگوید کہ
آن نصیحت است و این کہ بر یا خود و یا برادر خود و یا بر پسر خود نصیحت کنی این شفقت
است۔ والاحتمال اسے تحمل جفاے کسے را تحمل کنی باوجود آنکہ قوت مکافات
باشد والموافق و موافقت در کارے کہ مزید ہر یکے باشد و دیگر اقل بایے
امرے مباحے باید اما جو ہر مرد و موافقت آسجا پیدا شود کہ در نفس موافقت
ضررے و شققتے شود۔ والاحسان احسان نیکی کہ دن بشرط آنکہ محسن را
این نظرمیت احسان طبیعت اوست این احسان در غایت مدح و ثناء است۔
والمدا دات مدارات نرمی کردن در کارے کہ از روی شرع و روش صوفیہ
و معاملات این قوم مباین نباشد۔ والایثار اختیار کردن دیگرے برائے چیز یا
کہ تراوان شرفے و فضلی و احتیاجے باشد باین ہمہ برادر و بی را مقدم داری و برآ
آن شے را اورا اختیار کنی حکایت ابو الحسن نوری و آن ایشارے کہ او داشت در
کتب سلوک مسطور است اگر اینچا بنویسم ترجمہ دراز شود۔ والحمد للہ المتعزیز

عہ غالباً مراد از منبر چو بی است۔

مرکسے را کہ او قرین دوست یا کسے را کہ از او برتر است و اگر دوسنے را خدمت کنی این خدمت
 نیست این رحمت و شفقت است۔ والا الفت الفت یعنی معیشت اور بر صفتے
 نباشد کہ مردمان باو الفت نگیرند و او با ایشان الفت نگیرد و انجمنین کہ کسے باو الفت
 نگیرد و او با کسے الفت نگیرد یا دیوانہ باشد یا مردودے۔ البشاشت بشاشت
 باوجود ہمہ کراہیت کہ در دل باشد یا پیشینہ آسپندان ظاہر شود کہ او بدانکہ من مراد اینم و
 مقصود اینم۔ والفتوت کہ فتوت جو انمردی را گویند و صوفیان ہمچنین گویند
 فتوت اینست کہ انصاف وہی و انصاف نہ طلبی۔ محمد حسینی چنین گوید
 انصاف وہی و انصاف نہ طلبی و از طلب انصاف محو و فانی باشی۔ والکرم
 کرم نیکی کردن با کسے کہ از وقتے ترا امید نیکی نباشد۔ و بذل الجاہ بذل جاہ
 چنانکہ دو بار مرد معظم این ہم سر خود را با فروتر خود را در مجمع مردم بیگانہ ریاست و دولت
 اوراد و خود را فروتر او کند این بذل جاہ است۔ و المروت مروت اینست کہ
 در باب تواضعان کردہ باشد و تو ہم برو بہ احسان پیش آئی۔ و الجود جود
 جو انمردی کردن بے آنکہ از کسے ترانی را رسیدہ باشد و تو برو بخشے کنی و از و
 توقع مدح و ثناء نہ کنی۔ و التودد و تودد بستم دوست داشتن است دل صوفی
 جز خدا کسے را دوست ندارد اما بامردم معاملے بظاہر کند کہ ایشان بدانند کہ میخواہد
 دوست ایشان گردد۔ و العفو و الصفح عفو و صفح ہر دو قریب است اما
 عفو عام است و صفح خاص۔ و السخا سخا قرین جود است اما فرق است سخا
 جائے باشد کہ اقتضای طبعی باشد و جود عامتر یا آنکہ خدا یا جواد گویند سخا
 نہ گویند۔ و الحیا جیبا انحصار باز داشتن نفس است از چیزے کہ شریعت و طریقہ
 و عادت و مروت مذموم است و الوفاء و فاء از مروت خص است و التلطف
 تلطف ہم از تمہیل جود و سخا است و تلطف بزبان باشد و باقدام بخیرے باشد

والبشر بشر قرین بشاشت است۔ والطلاقت بطلاقت کشاوگی رواست۔
 والسکینۃ قرین وقار است سرحدوثہ و ہر جائلے و ہر مرغے کہ طبع انسان بدان است
 میرود مضطرب می گردد صاحب سکینہ ادبیت کہ در اینچنین حالات از دست نرود۔
 والوقار گفتم سکینہ نزدیک وقار است۔ والدعاء للمسلمین ومن
 جفا علیک وانت تدعوالہ۔ والثناء علی الاحوال مع انہم یجفوا
 علیہ وکل بالشبہ منہم لیظن فی نفسہ انہ احق بہ وانہم فی جفائہم
 علی الحق۔ وحسن ظن وحسن ظن مرد اگر انیکے تا بشاشت منکرے
 بیند ہفتاد محل خیر انگیزد و اگر با این ہم محل خیر نیابد ملامت بر خویش کند کہ مہسن ظن
 نداری ہر برادر مومن بدگمانی۔ وتصغیر النفس وتوقیر الاحوال
 نفس خود را ہمہ وقت خوار دارد و نفوس برادران دین را تعظیم و توقیر کند۔
 وتبجیل المشایخ یعنی آنا کہ بر تکریم شیوخت مجالس ایشانست یا خود پیران را
 ہر کہ در عمر او بزرگ است اورا حرمت دارد۔ والترحم علی الصغیر
 والکبیر این سخن بالا گذشت مطلوب این دارد کہ لطف و رحمت او بر ہمہ باشد۔
 واستغفار مامانہ ہر چہ از تو کہے رسد اگر چہ ان شے عظیمہ بودہ باشد تو
 آن را حقیر دانی۔ واستعظام ما الیہ وانکہ از کہے حقیرے بتو رسد تو آن را
 عظیم دانی۔

قوله "وسئل سہیل بن عبد اللہ عن حسن الخلق

فقال ادناہ الاحمال وترك المکافات والرحمت للظالم
 والدعاء لہ ہذا اخلاق المتصوفین "سہیل بن عبد اللہ را از
 حسن خلق پرسیدند کہ شما حسن خلق کرا می گویند گفت کمترین حسن خلق این است یا
 نزدیک تر بطبع ایشان خلق است کہ جفاے از کہے بر تو رسد تو آنرا تحمل کنی

و مکافات نکلی و کسے کہ بر تو تعدی کند تو بر و رحمت کنی با آنکہ شخصے است کہ
وصف او ظلم است اگر بر تو کردے تو بہ بخشی و بر و ہبہ کنی و اگر بر دیگر کرد تو از خدا
بخواہی کہ اورا توبہ دہد و براسے اور از خدا خیر خواہی و از خدا اورا این خواہی کہ خدا
اورا از ظلم بازدارد و دیگر آنکہ خدا اورا باز آرد و پیامزد این کہ گفتیم اطلاق متصور است

قوله "لا ما قاله وادتكبه المتشبهون فانهم سة و

الطمع ارادة و سوء الادب اخلاصاً والخروج عن الحق شطأ

والتلذذ بالمذموم طيبة واتباع المهور ابتلاء و السرجوع

الى الدنيا وصولاً و سوء الخلق صولة و البخل شكادة و

بزادة اللسان ملامة و ما هذا طريق القوم " نہ اینچنین است کہ

آن قوم کہ متشبہ بصوفیان اند زیر اچہ این متشبہان صوفیہ کارے بطمع کنند

و آنرا ارادت نام نہند و بد خلقی و اخلاص نام نہ گویند و منافق نگوئیم و از حق برون

آیند و سخن بلند گویند چنانچہ بایزید و جنید گفتے و آنرا شیطیات نام کنند و لذت

بمذموم گیرند و آنرا طیبت نام کنند و بہو اگر فتنہ باشند و آنرا ابتلا من اللہ

نامند و میل بدنیہ کنند و در دنیا فرو آیند و این را وصول باللہ نام کنند و گویند

ما آیینم کہ اسباب دنیا و فرو آمدن در دنیا ما را مانع نیست زیرا چہ ما از اہل صائم

و بد خلقی را صولت نام نہادہ اند جملہ چنانچہ یکے بحقیقت کنند این ہمہ از قبیل است کہ

سوء الخلق اخلاصاً و بخل را شکادة نام کنند و سخن و حفظ و از غیر محل نگہ داشتن بیا

گوئی را ملامت نام نہادہ اند یکے زبان کشادہ ہڈے و ہڈیانے بیگوید و اورا

می نکوہد و این را ملامت دینی نام می نہند و این رہ صوفیان نیست ۔

قوله حکى ان ابا يزيد البسطامي قال لبعض

اصحابه قم بنا الى هذا الذي شهر لنفسه بالزهد فقصد

فوجد اہل خارجاً من دارہ الی الی المسجد فنظر ابو یزید الیہ
 وقدرحی بنخامة الی جانب القبلة فقال لصاحبه هذا ليس
 بما مون علی ادب من اداب الشریعت فکیف ما مون علی
 ما یدعیہ من مقامات الاولیاء فرجع ولم یسئل علیہ
 حکایت می آرند کہ شخصے درایام ابو یزید رضی اللہ عنہ شہرہ بزد و ولایت شد
 ابو یزید بایارے گفت بخیز یا ما کہ بہ بنیم آن شخص را کہ نفس خود را بزد و ولایت
 شہرت کردہ است آمدند بروے اتفاقاً آن شخص بقصد مسجد بروں آمد و آب
 بینی خود را بہ سمت قبلہ انداخت ابو یزید رحمۃ اللہ علیہ بایار خود گفت کہ این مرد
 باو بے از اداب ظاہر مامون و مصون نیست پس چونہ تصدیق داشتہ شود بچیز کہ
 او آن را دعویٰ می کند از قسمت زہد و ولایت بایزید بازگشت و ہر و سلام نکرد
 بباہد دانست

مصرع

چو معاملہ ندارد سخن آشنا ندارد
 آرے بر باطن جز خدا مطلع نہ اما ظاہر حکایت از باطن میکند۔

فصل ۲۱

قوله "واما المقامات فانما بمقام العبد بین یدی
 اللہ تعالیٰ فی العبادات قال اللہ تعالیٰ "وَمَا مِمَّا اَوَّلَهُ مَقَامٌ
 مَّعْلُومٌ" اما آنیم معلومتے کہ بندہ با خداے خویش بسر می برد از مقام
 نامند اکنون مقام بضم میم ہم باشد و بفتح ہم ہر دو از روئے عربیت صحیح است
 ہر یکے را مقام معلومتے یعنی ہر چہ او را مستقیم دست دادہ است آنرا بسر بردہ است

آزما معلومے نامندیہیچ یکے نیست از ماکہ او مقامے معلومے ندارد۔

قوله "واولها الانتباه وهو خروج العبد من حد الغفلت" واول چیزے کہ از مقامات است بندہ را ابتداءً روئے می نماید آن بیدار شدن بندہ است از حد غفلت ہر چیہ خوش می آمد میکرد از ان غفلت بیدار شد کہ این کار کہ میکنم خوب نیست۔

قوله "ثم التوبة وهو الرجوع الى الله تعالى من بعد الذهاب مع دوا ما لندامت وكثرت الاستغفار" اول انتباہ گفتم بعد از انتباہ توبہ یعنی او از خواب غفلت بیدار شد و آن بیداری او را بدین آورد کہ از موجب غفلت بدر شود درین قضیہ در آید کہ از گنہہ توبہ کند و روئے بطاعت آورد توبہ چیست الرجعت من الذنب الى الطاعت از گنہہ بازگشتہ است و بطاعت روئے آورده این توبہ است یعنی بعد از انتباہ توبہ و توبہ چیست کہ بازگشت بسوئے خدا کند و از ان گنہہ کہ بازگشتہ بود باید کہ ہمہ وقت از ان پشیمان باشد و باید کہ خواہش آمرزش از خدا بسیار باشد و بگوید کہ است کہ شیخ می فرماید اما ما یخینیں میگویم کہ از گنہہ بازگرد و بطاعت چنان مشغول شود کہ از گنہش یا دنیا بد چنانکہ جنید رحمۃ اللہ علیہ میگوید التوب ان تنسئ فیك۔

قوله "ثم الانابت وهي الرجوع من الغفلت الى الذکر" و بعد از توبہ انابت است یعنی از گنہہ باز آید و بذکر خدا مشغول شود۔
قوله "وقبل التوبة والانابت الرغبة" وگفتہ اند بذہ از بہت ترس است یعنی خوف حق موجب شود ہر اسے توبہ را و موجب بہت رغبت است رحمت خدا و بیدار حق۔

قوله "وقيل للتوبة في الظاهر والاباط في الباطن"

بعضے گفتہ اند توبہ در ظاہر باشد و انابت در باطن یعنی موجب توبہ ظاہر است و موجب انابت باطن۔

قوله "ثم الورع وهو ترك ما اشبه عليه" چون

انابت قوت گیرد ورع رونماید ورع شود و ورع چیست ہر چہ نسبتہ بجمال می برد و نسبتہ بحرام می برد و نسبتہ بکرمہ می برد این را صوفی ترک آورد صوفیان این را ورع گویند۔

قوله "ثم محاسبة النفس هي تفقد ذياتها

من نقصانها وما لمها وما عليها" پس ورع محاسبہ نفس است یعنی بانفس حساب کند و اعمال و افعال او باوے شمرد کہ در گذشتہ چہ کردہ است و در نقد وقت چہ میکند و اگر از انہا است کہ از ان کار ہا کہ خداے تعالیٰ بر آن راضی نباشد از ان توبہ و استغفار کند و بر نفس چیزے سختے نهند تا بار دیگر بر آن سوزد و اگر از انہا است کہ خداے تعالیٰ و مصطفیٰ بر آن راضی باشند ہموارہ زیادت کند و شکر خدا بجا آورد و خواہد کہ قدمے از ان بیشتر رود شیخ می فرماید کہ بگوید کہ زیادت دین او در چیست و نقصان دین او در چہ و اگر زیادت دین است و نقصان دین است ہر دو گفتہ آمدہ ام۔

قوله "ثم الارادة وهو استدامة الكد وترك

الواجب" پس این ارادت است شیخ ارادت را تفسیر کرد کہ ارادت نیست کہ ہمارہ در رنج باشد و ترک راحت کند اما تو بدان کہ این ارادت نیست اما از ارادت این آید ہر کہ را ارادت شد او را دوام کد و ترک راحت لا بدیست اما ارادت اینست طلب حق در سرفتنہ دش جز خدا یا را نخواہد این را ارادت نامند و لا بد ہر کرا

این صفت شد دوام کد و ترک راحت ملازم حال اوست۔

قوله "ثم الزهد وترك الحلال من الدنيا والغروف

عنہا وعن شهواتہا" چون آن ارادت استقامت یابد زہد و بنہایشیخ تعریفہ زہد کرد کہ زہد اینست کہ ترک حلال کند مالے کہ حلال است و شہوتے کہ حلال است و لذتے کہ حلال است آنرا ترک آرد این زہد است یعنی نفس را از حظوظ او باز دارد چون ہمدان ترک آرد پس این چہ آید فقر آید۔

قوله "ثم الفقر وهو عدم الاملاك وتخليّة القلب

ما خلّت عنہ الیّد" شیخ تعریف فقر کرد کہ ملکہ برو نہاند و از آنچه دست خالی است دل و طلب آن نباشد حاصل اینست کہ فقر عبارت از نیستی است و این نیستی تا کجا باشد۔

قوله "ثم الصدق وهو استواء السر والاعلان"

ازین ثم و ثم از شیخ این معلوم شد کہ شیخ را دیگر تراخی مطلوب نیست اگر چہ از بالا و پست جا معلوم شدہ بود اما چون ثم الصدق گفتہ معلوم شد کہ صدق تراخی مرتبہ ندارد۔

قوله "ثم التصبر وهو حبس النفس على المكاره

و تجرع المرادات وهو آخر مقامات المریدین" بعد ازین تصبر باشد۔ تصبر تکلف در صبر است یعنی مرد مالک صبر نیست خود را بستم در صبری آرد و شیخ میگوید تصبر حبسیت کہ نفس او حال و شوار بہا شود چنانچہ گاہے بایستہ گزیند و برگیرد و ہر جا کہ تلخی است نفس آزار بیا شد این تصبر کہ شیخ میفرماید آخر مقامات مریدان است اگر چہ ہمہ مقامات صفت مریدان است اما از مریدے بمریدے تفاوتی ہست ازین مرید مبتدی مراد است۔

قوله "ثم الصبر وهو ترك الشكوى" بعد ازین صبر است

صبرِ نیت کہ آنجا یعنی در تصریح تکلف بود اینجا مالک این کار شد شیخ می فرماید کہ صبر چیست کہ شکایت از خدا نکند و یا شکایت از رنج نکند۔ محمد حسین میگوید اگر شکایت برین صورت است بیان لطف معشوق و اظهار قوت و قدرت او بنفس و این شخص را مخصوص کردن بدین دولت اینچنین شکایت این صورت شکایت است و در معنی شکوہ باشد۔ ویدہ ام معشوقے عاشق را نگہار کرده و عاشق آن سنگہار اور آستین انداختہ بدان افتخار میکند کہ امروز دوست من مرا بدین دولت مخصوص کر دہ دیگر چنین ہم باشد کہ محبوب حاضر باشد و محب باوے گوید کہ تو با من چنین کروی و چنین کردی تو چہ می گویی کہ این شکایت درو است یا حکایت لذت ضربت معشوق و استجلاب شفقت معشوق۔

قوله "ثم الرضا وهو التلذذ بالبلوى" گفتہ کہ صبر و کما رضا و میان صبر و رضا بودی و جہاں است و خنادق و اعماق نہ اینچنین است کہ چون این را گذشتی بعد از آن آید این نیست۔ گفتہ ام صریحاً ظاہراً علی الملاء و فی مجمع من الناس کہ مرا مقام رضا فہم شد و آنچه رضا است ذائق آن نشدم۔ اگر برائے بلیات را بنفس من گیرند من گویم من ذائق آن رضا ام چنانچہ من در عدم شکوئی گفتہ ام افاوت محبوبے و فقدان مطلوبے و استسار تبلی و مبتلا شدن بتجلیات قہری و باز ماندن از مقصود و محبوب کہ با من ہمہ وقت بخلوت نشنہ باشد محمد حسین بدین مخطوطانیت۔

قوله "ثم الاخلاص وهو اخراج الخلق عن معامله الحق" اخلاص و پیرہنہ شدن است از جملہ مقاصد و مطالب از ہمہ چیز پیرہنہ شدہ بدوستی او پابندگی استقامت گرفتہ۔ آنکہ از دوزخ خوفے دارد این قوم اورا مخلص گویند و آنکہ امید بہشتے دارد این طایفہ اورا مخلص نامند سخن

بیشتر و پیشتر است اما نمی گویم گوشتها تحمل استماع آن ندارد و دلهارا بصیرت بهم آن

نعم **قوله** "ثم التوكل على الله تعالى وهو اعتمد عليه
بازالت الطمع عمن سواه" شیخ میفرماید توکل چیست که اعتماد بر خدا
کند در صحت و مرض و در فقر و غنا و کذلک فی جمیع الامور باید درین اعتماد و طمع
بغیر خدا نباشد و آنکه اصل ایمان است که اگر خیر و شر فاقه و فقر و
صحت و مرض برسد جز از خدا نباشد اینقدر همان مومنان را است اما از ازاله طمع
عمن سواه این را توکل نامند -

فصل ۲۲

قوله "واما الاحوال فانها من معاملات القلوب
وهو ما يحل بها من صفاء الاذکار" احوال از نعوت و صفات
دل است این را تعلق جز بدل نیست و آن حال چیست آنچه از صفای اذکار
در دل فرومی آید آنرا حال می نامند چنانچه خوف و رجاء و شوق و غیر این این را
حال گویند حال بتشدید لام مشتق از حلول حال فرو می آید و بدو بکثرت
استعمال مخفف شد و دیگر گویند حال مشتق از تحول است چنانچه وجه از توجه حال
دوام نیست تحول دارد و ضرورت گفتند مشتق از تحول است -

قوله "قال الجنید الحال نازلة بتنزل بالقلب
ولاتدوم" جنید گفت حال فرو می آید ایست از غیب بدل فرو می آید
دوامه بقا ندارد -

قوله "فمن ذلك المراقبة وهو النظر لصفاء اليقين

الحی المغیبات“ ازان موجب ہے کہ احوال پیش نمی آید یکے ازان مراقبہ است و آن مراقبہ عبارت از چہیت و آن نظر یقینہ در ستے صافے ہست بر چیز حقیقہ کہ پیش آن چیز ہست و از تو غایب تو دل را در طرف آن شے میداری کہ آن حاضر تو تہت مثلاً یقین است کہ باری تعالیٰ موجود است و بصفات کمال حاضر و شاہد است تو نظر بدین میداری کہ او حاضر وقت من است و شاہد وقت من است و مرا می بیند و ہم ہمچنین مغیبات دیگر چنانچہ جنت و نار و وجود شیخ یا وجود پیغامبر۔

قوله ”ثم القرب وهو جمع الهم بين يدي الله تعالى بالغيب عما سواه“ قرب نزدیک ما اینست کہ آن تلاذم قلبک بانہ مع کل شئی لا بمقارنۃ و غیر کل شئی لا بمزلیۃ اما شیخ مصنف میفرماید کہ قرب عبارت ازین است کہ دل را با خدا حاضر کنی انچنین کہ از دیگرے غایب باشی۔ این عین مراقبہ است اما شیخ انچنین میفرماید جمع آوردن برائے این مقصود را این مراقبہ است بعد ازان کہ جمع شود این قرب است۔

قوله ”ثم المحبت وهي موافقت المحبوب في محبته ومكرهه“ محبت چہیت ما میگویم المحبت ادا دت القلب لرویت جمال المحبوب بشدة الاشتیاق و رعایت اسباب الحصول اما شیخ میفرماید کہ موافقت محبوب میکند در محبوب او و در مکروہ او این سبب میگوید سبب مراد میدارد زیرا چہ ہر کہ کسے را دوست میدارد و در محبوب او و در مکروہ او موافق باشد۔

قوله ”ثم الرجا وهو تصديق الحق فيما وعد“ رجاء ورجا را بالاگفتہ ام و این از احوال مراقبہ است مرد مراقب خدا را حاضر و ناظر میداند و امید می برد و پیسے ہم میکند۔

قوله "ثم الخوف وهو مطالعة القلب لسطوت الله

تعالیٰ و نقماته" و خوف اینست اور اقرب دانستی و از سطوات قہرا و ترسان باشی۔

قوله "ثم الحياء وهو حصر القلب عن الانبساط"

حیا ہم از لزوم حضور راست حیا غالب شود و بموجب حضور محبوب ہر آئینہ از جملہ ناشایستہ باز ماند و دیگر عجب نباشد کہ در گذر آید کہ من کیم و کیستم و چیستم کہ در محضر او ہاشم۔

قوله "وذلك لان القرب يقتضى هذه الاحوال

فمنهم من ينظر في حال قربه الى عظمت الله تعالى و هيئته فيغلب عليه الخوف والحياء ومنهم من ينظر الى الطاف الله تعالى و قد يما احسانه فيغلب على قلبه المحبت والرجاء" شیخ حصر قلب گفتہ است اما انحصار باید گفت زیر اچہ حیا انفعالی است نہ فاعلی حصر القلب عن الانبساط این تقاضا کرد کہ ہر چہ خوش آید بگوید و ہر چہ خوش آید بکند و چنانچہ خوش آید بنشینند چون حیا غالب آید از ہینا متمنع گردد و خواجہ من میگفت اول کہ شیخ من یعنی شیخ نظام الدین مرا مراقبہ فرمویں نبود کہ زانو بالا کنم بنشینم کہ او تعالیٰ حاضر و ناظر من چون بے ادبی کنم زانو بالا کردہ بنشینم و ہمہ رین بنا چند گان روزے طعام و آب ماندے تا بعضے امور بشری مزاجم حال من نشود۔

قوله "ثم الشوق وهو هيجان القلب عند ذكر المحبوب"

والشيخ فقال هيجان القلب عند ذكر المحبوب لفظه الذكر زاید ہيجان قلب المحب ليس مما يسكن ساعة فاما عند ذكر المحبوب اکثر یکے فارسی گفتہ است

بیت

پر پنداری کہ مہر از دل عاشق رود ویران چو مہر و مبتلا میر و چو خیز و مبتلا خیز و

قوله "ثم الانس وهو السكون الى الله تعالى

والاستعانة في جميع الامور" والانس ملازمة المحب في شهود المحبوب وقد جرى عليه الا زمان والانات فيك قلب المحب بوجود المحبوب حتى يذهب منه الورع والحثمة فيجرء عليه بما لا يليق بحال المحبوب اتاه وسته باشد اینچنین کہ دل محب نکلین گرد تا آنکہ خوف محبوب و حشمت محبوب از دل برو و شاید برو گستاخی کند و دلیری کند بحالتی کہ لایق حال او نیست۔ قصہ بر زرخ و موسی شنیدہ باشی السکون الی اللہ جید فان السکون الی المحبوب و اینچہ ما گفتیم کلام شیخ متضمن آن است فاما سخن والاستعانة خارج است۔

السکون الخالصة

قوله "ثم الطمانينة وهي السكون تحت مجاری

الاقدار" الطمانينة وهي السكون تحت موارد المحبت کان ما کان رضا ام کرھا لطفاً ام قہراً اقرباً ام بعداً ای الامر منقوض الی المحبوب فلیفعل ما شاء و ہر چہ باشد باشد اگر مفعول رضا بوصول دہد و اگر بقہر و از غضب از خود دور و در عطا کند چیزے بہ بنشد و یا منع کند محب را بد ان آرام قرار باشد از حجت بیج فتورے و نقصانے پیدا نیاید۔

قوله "ثم اليقين وهو التصديق مع ارتفاع الشك"

ما گفته ایم اليقين ماخوذ من یقن الماء اذا استقر یقین آنست استقرار آنکہ ہست کہ نخست محب بمحبوب رسیدہ باشد و از جمال و از جلال و از عزہ کمال مشاہدہ کردہ بکشم خود سپس آن اورا علمے باقی ماند این علم را علم یقین گویند و جز این ہر کہ چیز را یقین

نام نہند تو بدان آن یقین نیست شک و گمان البتہ آن یقین بظن باز آید و شیخ
میفرماید یقین چیست تصدیق شود آنچه کتاب اللہ و کتاب رسول اللہ گفته است
آنرا تصدیقے شود کہ شک در میان نباشد و آنچه ما گفتیم سخن شیخ محیط آنست
اگر محب صفت محبوب کند پس آنکہ بدور رسیدہ باشد و برہمہ او اطلالع یافتہ
اگر کسے باوے حکایت محبوب او بکند و باوے حدیث جمال و کمال او کند
محب آنرا تصدیق دارد و این تصدیقے باشد کہ در آن تصدیق یتج شک نیست۔
قوله "ثم المشاهدة" وھی فصل ما بین رویت الیقین

و رویت العین لقوله عليه السلام اعبد الله كأنك تراه
فان لم تكن تراه فانه يراك وهو آخر الاحوال ثم يكون فواتح
ولو ايج و نتائج العبارة عنها وان تعدد و انعمه الله لا تخصوصها
پس این مشاہدہ است مشاہدہ حالتے را گویند کہ آن حالت کہ در میان این
دو حالت است دل چیز برایشان متہ بہر چشمانتہ و دیدن بعیان بچشم سر یا بچشم دل
این حالتے کہ میان این دو حالت است این را شیخ مشاہدہ نام نہادہ اما مفہوم
ما نیست انوارے از غیب ساطع شود کہ بدان انوار ظہور ذات محبوب گرد و این را
مشاہدہ نامند۔ شیخ این فصلے کہ میان رویت یقین و رویت عیان براسے آنرا
قول رسول اللہ راجحت آورد و رسول اللہ فرمودہ است۔ اعبد الله كأنك تراه
فان لم تكن تراه فانه يراك معنی اینست کہ رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم میفرماید کہ خدا سے را پرست آنچنین پرست گوی تو می بینی او را
زیرا چہ اگر چہ تو او را نہ بینی و لے او مشاہدہ حاضر است همچنان باش کہ می بینی۔ شیخ این
مشاہدہ نامدا ما میگویم اگر برین وصف ملازمت کند سکتل دولت مشاہدہ رے
نماید و آن مشاہدہ آخر احوال است پس آن فواتح باشد فواتح جمع فائزہ است یعنی

کشاوہا باشد و نمودار ہا باشد و لواحق جمع لایح است چیزے روشن شود برود
بعد از ان این پیدا شود مناجح جمع منحو است منحو عطیہ را گویند یعنی دریافت عطا ہا باشد
بخششہا باشد کہ از ان حکایت نتوان کردن۔ این مناجح و این لواحق و این فواتح از
آنها است کہ در عبارت ورنیاید عبارت اینجا جفا میکند چہ کند بیچارہ کہ اینجا تقریر وفا
نمیکند وَاِنْ تَعَدُّوا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوْهَا وَاگر بشمرند نعمتہا
خدا یراشما در حساب نتواند آورد۔

فصل ۲۳

قوله "فی ذکر اختلاف المسالك" اختلاف مسالک است ہر یکے
برہے میرود اما مقصود یکے است تعالیٰ ولیکن رہے است کہ آن طرف ابراہیم
درہے است کہ آن رہہ بتجلی و کشف و ظہور اسرار است گزارون و خواندن و گزشتہ را
طعام و آب و درہنہ را جامہ نو پوشانیدن و دیگر ابواب بر این ہمہ حنات است کہ
بر استعمال این اعمال امید آن باشد چون خداوند قبول فرماید و صاحب فاعل را
نیت بتجلی جمال و کشف جمال بودہ باشد خداوند سبحان و تعالیٰ کسے را بر و گمارد
کہ او را دوران رہہ برد کہ روئے مقصود نماید اما اذکار و مراقبات و تجلی و تخی و ربط قلب
بشیخ این طرف اختیار و احرار است ہر کہ درین رہہ رود بر ارشاد پیر باشد البتہ مراد
او بدامن مقصود افتد اکنون بدانکہ راہ ہا مختلف آمد و مقصود واحد ابواب برو حنا
مقصود نیند اما گفتیم چون این قبول افتد و مراد نیت حصول و وصول بودہ بود
خدا بروے کسے را گمارد تا آن رہہ نماید۔

قوله "والمقصود واحد والمقاصد مختلفة لاختلف"

احوال القاصدین ومقامات السالکین راہ ہارفتن بسیار ومقصود
ہمان یک چنانچہ کعبہ از اطراف و افاق عالم خلقے سیر سلوک میکند برائے زیارت
کعبہ را ومقصود ہمان کعبہ است اما مردے باشند کہ بہ عنقریب میرسد و مردے بہ بعد
قوله ”منہم من سلك طريق العبادت ولازم الماء
والمحراب واشتغل بكسرت الذکر والنوافل وواظب
على الاوراد“ چنانچہ گفتیم مردے باشند کہ بہ بندگی خدا مشغول باشند و کا
ایشان ہمان باشند کہ با وضو متوجہ کعبہ باشند۔

قوله ”ومنہم من سلك طريق الرياضات والمكابدات
وقهر نفس والمخالفات“ و مردے باشند کہ مشقتے بیند مجاہدہ کنند ^نعن
آب کم کنند و طعام کم کنند و تنہا باشند۔

قوله ”ومنہم من سلك طريق الخلوت والعزلت
طلباً للسلامت من المخالطة“ ہمان کہ گفتیم شیخ نوعی دیگر بیان میکند
خلوتے گیر و عزلتے گزیند سلامتی و رزقنا خلق درگفت و گوے نیفتد۔

قوله ”ومنہم من سلك طريق السياحت والاسفار
والاغتراب عن البلدان وخمول الذکر“ وبعضے این اختیار کروند کہ
سیاحت و سفر روندہ و از جائے بجائے روند و ذکر ایشان در میان مردم نباشد۔

قوله ”ومنہم من سلك طريق الخدمة وبذل الجأ
للاخوان وادخال السرور علیہم“ وبعضے این کردہ اند خدمت
اخوان کردن و بذل جاہ خویش کردن این نیز رہے است از برائے وصول را
وازیں بالا گفتہ آمدہ ام۔

قوله ”ومنہم من سلك طريق المجاهدات

ورکوب الاحوال ومباشرت الاحوال“ این نیز همان است که بالا گفتیم۔

قوله ”ومنهم من سلك طريق اسقاط الجاه عند الحق

وقلت الالتفات اليهم وقلت الاشتغال بخيرهم وشهرهم“
وگفتیم این را هم هر که در غلوت شست و روئے از مردم گردانید و از خیر و شر خلق
این باشد۔

قوله ”ومنهم من سلك طريق العجز والانكسار

كما قال الله سبحانه وتعالى وَآخِرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ
خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ
عَلَيْهِمْ“۔ این سخن که شیخ گفت و این جزوے که شیخ با فرط فرمود با آن جمله کلید
که شیخ گفته است باید که این با آن ہم باشد و اگر نہ بے این جزوے آن ہم کلی
بیج کار نیاید و آخِر سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ
و طایف دیگر اند که عمل صالح را با عمل سیئہ خلط کرده اند بدین گناہان
خوش اعتراف دارند ہر آئینہ چو اینچنین باشد عجز و انکسار ملازم حال
ایشان باشد۔

قوله ”ومنهم من سلك طريق التعليم والمسايلة

ومجالسة العلماء وسماع الاخبار وحفظ العلوم“ این کہ با علما
شنید و از اخبار و آثار مطلع شوند و بدان غبطے گیرند این نیز موصول است اگر نیت
باشد اینجا بشنود کہ جہت چہ کرد کہ بواسطہ آن بمقصود رسیدہ کہ لک شعلی و با نیزید
و ساج و مشایخ دیگر این نیز همان کند امید باشد کہ روئے مقصود بیند۔

قوله ”وكل طريق محتاج الى موافق و دليل

يا خذ به فيه ليسلم من الحيرت والفتنة“ ہر رستہ کہ محتاج بہین

ن تہ

موصول

ن محتاج
ن موافق

شود کہ ویلے می باید دانستن و توان گفتگو کنند آن ویلے در حیرت و فتنه نیندازد۔

قوله "قيل لبعض المشايخ ان فلاناً رجع فقال ما اراة

رجع الا لوحشة الطريق من قلت سالكيها" صوفی را گفتند کہ
فلان در رہ تصوف آمدہ بود و باز بعبادت خویش بازگشت او گفت من این نمیدانم
سبب بازگشت او مگر آنکہ او رہ درست نیافت از رہ او را محسوس شد ضرورت بازگشت

فصل ۲۴

قوله "في ذكر قولهم في فضل العالم قال الله تعالى
شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ۖ وَالْمَلَكَةُ وَأُولُوا الْعَالَمِ
قَائِمًا بِالْقِسْطِ ۚ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ بَدَأُ بَنفْسِهِ وَشَخِي بِالْمَلِكَةِ
وَتَلَّتْ بَاهِلِ الْعِلْمِ" یعنی فضل دارد کہ حق تعالی گفت شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ
لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَكَةُ وَأُولُوا الْعَالَمِ معنی آیت خداے تعالی
گو اہی داد بر نفس خود بنفس خود کہ او تعالی نیست خدا مگر او و ہمہ برین فرشتگان
و خداوندان علم گواہی دادند و این گواہی است ثابت و مستقیم با عدل شیخ این
سخن برائے این آورد کہ باری تعالی سخت شہادت خود بعد از ان شہادت
فرشتگان خود بعد از ان خداوندان علم۔ خداوندان علم را سیوم جا ذکر کرد و از
خود پس این مرتبہ بلندے و شرفے عظیمے باشد۔ ازین اولو العلم مراد انبیاء و
تابعان ایشان کہ علماء باشند۔

قوله "وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم

لعلماء و رثة الانبياء" و رسول اللہ گفتہ است علماء و ارثان انبیاء اند۔

میراث بر شے باشد کہ آن خاصہ ملک و موروث منہ باشد و آن جز علم باللہ نیست! و اینجا این آید کہ وارثان انبیاء جز علما باللہ نباشند و وارث را نسبتے باید باموروث منہ نسبتے خاصے باید و اگر نہ میراث نہ مال او در بیت المال گرد آید۔

قوله "وقال عليه السلام فضل العالم على العابد كفضلي على ادناكم" رسول اللہ فرمودہ است کہ فضل عالم عامل بر عابد جاہل برین مثل است چنانکہ فضل من بر کمترین شما۔

قوله "وقال عليه السلام الناس رجالان عالم و متعلم و سایر ہمہ ہمج" و رسول اللہ گفتہ است یعنی مردے کہ در حساب آیند دویرا تو ان گفتن کہ آدمی است دو نوع اند یکے آنکہ علم دارد و دوم آنکہ نمی آموزد و جز این دیگر مردم لایعبر بربہ یعنی لایعتد بہمہو گسے کہ بردہن غرے نشت باشد۔

قوله "وقيل العلم روح و العمل جسد" ہمچنین گویند کہ تن زندہ و متحرک ماشی و قایل و باصر وناطق بواسطہ روح است چون روح نباشد مردارے افتادہ است جمادے افتادہ است عمل برین ماند گوئی روح علم است و ماگفتہ ایم العلم بدون العمل وبال و العمل بدون العلم محال۔
قوله "وقيل لعالم اصل و العمل فرع" گفتہ اند کہ علم بنج درختے ماند و عمل بشاخ آن درخت بنج بے شاخ باشد اما شاخ بے بنج نہ باشد اما اگر بنج باشد و شاخ نہ باشد مقصود از بنج همان شد۔

قوله "وقد فضل الجمہور من مشايخنا العالم على المتفرغ والعقل لان الله تعالى يوصف بالعالم ولا يوصف بالمعرفت والعقل" شیخ میفرماید جمعی از پیران ما علم را فضل دادہ اند بر عقل زیرا چہ

ن و علی العقل

خداے تعالیٰ را عالم گویند عاقل نگویند از سبب آنکہ اطلاق علم بر و کنند و عقل نیز اچو عقل نسبت بہ طبیعی غریزی دارد و هو تعالیٰ عن ذلک و عقل گفته اند جوہر لطیف مرکب فی بنیۃ الانسان و این با خداوند تعالیٰ اچہ نسبت دارد۔

قوله "ولان العالم حاکم علی العقل و الاحکام للعقل علی العالم" زیرا اچہ علم حاکم بر عقل است بسیار چیز باشد کہ عقل ادراک حقیقت آن نکند علم حاکم آن شود چنانچہ مثلاً نکاح و طلاق عقل گوید بر لفظ تحریم و بر لفظ تحلیل و او فہم نکند بخوابد تسویر کند علم حکم کند بروے کہ یکے حلال و دیگرے حرام فعلی ہذا حاکم علم آمد بر عقل۔

قوله "وقیل لا ینفع العالم الا بالعقل بل لا یحصل العالم الا بالعقل" و گفته اند اگر با عقل علم نباشد عقل نفع نکند بلکہ زیانکار آید۔
قوله "قیل لبعض الحكماء متى يكون الادب یضر قال اذا کان العقل ناقص حکیمہ را پرسیدند کہ او کہے زیانکار آید گفت آسنا کہ عقل ناقص باشد۔

قوله "وتیل الادب صورت عقلک فحسن عقلک کیف شئت" و گفته اند ادبے صحیح کہ بحال خود باشد صورت عقل تست۔

قوله "ومن فضل العالم ان المهدد مع قلت عقل و فطرت اجاب سلیمان علیہ السلام مع علوم مرتبة بصولت العالم وقوته اخطت بما لم تحط به مع قلت الاکرام بتہدیدہ و وعیدہ" ہہ میں فضل علم را کہ ہدہد باچندان ضعیف و صغیرے کہ او دارد و پندہ از بسیار پندگان خورد و تر بکدام برآمدگی

ن کہ ذلک بالعقل
لا ینفع الا بالعالم

ن ناقص

و خود سنائی گفت کہ اَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِه یعنی بقوتِ علم گفت با وجود آنکہ چندان شرف و فضل سلیمان علیہ السلام دارد تا آنکہ سلیمان با او در غضب بود و میگفت بگویم تا پر ہاے او برکنند و جنت ویرا ازوے جدا و از نذر قضائیت ہنتر سلیمان علیہ السلام ہد ہد را برجل او حاضر ندید و در غضب شد کہ او را بگویم فرج کنند یا عذابے سختے کنم کہ عذاب سخت را گفتہ اند یگان یگان پر او برکنند و یا او را از جنت دور دارند و یا از قرب دور کنند عقاب را در طلب او فرستاد و ہد ہد بر سلیمان می آمد کہ عقاب ملاقات شد عقاب خواست بگیرد گفت مرا بگیر من ہم بر سلیمان میروم بر سلیمان آمد سلیمان استکشاف حال او کرد کہ کجا بودی او گفت اَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِه ہر چند سلیمان در غضب بود و او در محل گنہگار را بوقوتِ علم سخننے گفت و جوابے داد کہ جز بقوتِ علم نباشد یعنی من چیزے دانستم کہ تو نمی دانی۔ باقی قصہ شہور است۔

فصل ۲۵

قوله "فی ذکر ادا بہم فی محاوراتہم و ہوان یقصد بکلامہ النص و الارشاد و طلب النجات و مایعقو نفعہ علی لکل ولا یکالم الناس الا علی قدر عقولہم" اینکہ صوفیان یکدیگر محاورہ کنند و سخننے گویند با کبیرے و یا با نظیرے و یا با صغیرے و باید کہ نیت محاورہ این باشد کہ در کلام خویش مقصود اینک خواہی پیشینہ باشد و نیت نمودن راہ حق باشد و طلب نجات باشد یعنی از طریقین نصح یا نظیرے است و ارشاد با صغیرے است طلب نجات با کبیرے است و البتہ سخننے گویند کہ

نفع اور برہمہ باز گردود و اگرچہ کبیر است و اگرچہ نظیر است و اگرچہ صغیر است سخن
بامردمان نگویند مگر بر قدر فہم ایشان اگرچہ تو گوئی و آن در فہم پیشہ آن سخن بلند بہتر است
باید کہ آنچنان گوئی کہ اورا انتکارے و استبعادے و استتجارے از تو نشود و ترا
در گفتار جز ترغیب و ترقی پیشہ نہ باشد۔ شخصے است کہ از صحبت متعلمان جاہل طبع
و از محضر مذکران خود راے ہمتش کند گشتہ و بیشتر مطلوبے نماذہ تو خواہی کہ اورا
از این مزبلہ و ازین خاک صلصال بیرون آری باید کہ بصفۃ نصیح کنی بیرون آری
نہ آنکہ چنان گوئی سخن او در آنجا چسبیدہ تر شود و گرفتار ماند اگر تو با من باشی بدانی کہ من بکدام
طریق و بکدام تدبیر این گرفتاران و اماندہ و دور راے چسبیدہ را چہ گو نہ بیرون می آرم۔

قوله "قال عليه السلام نحن معاشر الانبياء امرنا
ان نكلم الناس على قدر عقولهم" شیخ براے اثبات
مدعاے خویش را این حدیث می آرد کہ اُمرنا ما کہ ما موریم و ما کہ گردہ پیغمبر انیم سخن
بامردمان بر اندازہ عقل و فہم ایشان گوئیم۔

قوله "ولا يتكلم في مسألة الا ان يسئل عنها و اذا
سئل اجاب على قدر السائل" و مسئلہ کہ نہ پرسند در مسئلہ سخن آنرا
چیزے نگویند۔ حاصل این باشد کہ سکوت باید کہ از نطق بہتر باشد اما زیرے کہ
می آید اگرچہ او چیزے پرسد باوے چیزے می باید گفت زیرا چہ آمدن او ہمین دلیل
بر سوال اوست و اگر کسے پرسد بر قدر پرسندہ سخن گوید۔

قوله فقد حكى عن الجنيد انه قيل له يسائلك
السائل عن مسألة فتجيبه بجواب ثم يسئلك آخر عن تلك
المسألة فتجيبه بجواب آخر فقال على قدر السائل
يكون الجواب "و حکایت آنند کہ کسے از جنید مسئلہ پرسیدے او آنرا

جوابے فرمودے دیگرے ہم ازان مسئلہ پر سیدے اور جوابے کوئی دیگر
گفت جواب بر اندازہ سائل است اگر مبتدی است جواب اواز ابتدا گویند و اگر
منتہی است از انتہا گویند و اگر عامی است میرسد باوئے سخن مذکران و متعلمان گویند

قوله "و اذا سأل لا یسئل الا عن مقامه فلا یتكلف

مالہ یمیلغہ ولا یتکلم فیہ ما لم یغلہ استعمالہ" و ادب سائل
اینست کہ ہرچہ پرسد از اندازہ مقام خود پرسد و در سخن تکلف نکند و دوران چیزیکہ
خودنی پرسد و سخن دوران نگوید کہ در استعمال اونیت۔

قوله "وقد قیل یجوز ذلک فقد قال رسول اللہ

رب حامل فقیہ الی من ہوا فقیہ منہ ولا یبدل العلم الا
لاہلہ" و بعضے گفتہ اند شاید سخن گویند کہ از فہم پیشینہ بالا ترا باشد زیرا چہ رسول اللہ
گفتہ است بسا باشد کہ حامل فقیہہ باشد کہ آن فقیہہ محمول را بکسے رساند کہ اواز
فقیہہ تر باشد۔ اینجا دو سخن است یکے این کہ او بکسے رساند کہ از وفقیہ تر است اگر
این حامل حظے نگرفت فاما محمول الیہ حظ خواهد گرفت و دیگر این حامل فقہ سخن فہم
نکرد و بکسے رسانیدہ کہ او فہم کرد او بیان کرد این بدان ستغیہ گشت و دیگر چو سخن
بر معانی است کہ کہ عارف این معانی است باو سخن را بصحرا نہند جہانے ازان
سخن نفع گیرند و بدل علم یک دو بیتے ازان او حد کرمانی است اینجا مناسب می آید

مثنوی

کنسان را بخش مشک و عنبر	بر خاک بند ز ر و زیور
گا و دسگ و خوشن چہ داند	گو سالہ زن کن چہ داند
یک محرم راز را بچنگ آر	پس جملہ جہان بزیرنگ آر
براہل ہنر چو میغ می بار	داز خلق سخن در لہج می وار

قوله ”وقیل ابذل العلم لاهله وبخیر اھله“ واین ہم
گفتہ اند بر اہل و بر غیر اہل علم بذل کن شاید کہ میان این نا اہل آن یکے اہل علم شود۔

قوله ”فالعلم امنح جانباً من ان یصل الی غیر اھله
ولا یتکالم بین یدے من هو اعلم منه“ علم خود چیزے است کہ
اور اہمہ چیز یا مانع تر است کہ بر نا اہل رسد و کہے کہ دانا تر باشد پیش او سخن گفتن
ادب نباشد

قوله ”سئل ابن المبارک مسئلۃً بحضرت سفیان
فقال انا لانتکلم عند الاستاذین بعد المذہب راسخین پر سیدند
سفیان حاضر بود بعد از گفتہ کہ من پیش استادان سخن نگویم۔

قوله ”وقال بعضهم لا یحسن هذا العالم الا لمن
یعب عن وجدہ و ینطق عن فعلہ“ و بعضے گفتہ اند کہ نشاید کہے
سخن گوید تا ذاتی نباشد اگر گوید از حال خود گوید و از ذوق خود گوید۔

قوله ”وقیل من لم ینتفع بسکوتہ لم ینفع بکلامہ“
اولفع نتوان گرفتن از سکوت از کلام او ہم نفع نتوان گرفت زیرا چہ سکوت مردمان
سالک جز بحضور مقصود نیست چو او سلوک محض و دار و نفع اورا اندازہ کجاست و دیگر
محلے کہ سلوک باید او انجا سکوت میکنند دیگرے نفع میگیرد کہ درین محل سکوت
می باید کرد و دیگر سکوت اہل دل بوقراست و بوقار است و بواسطہ قطر دل با سر آرا
ہر آئینہ سکوت اینچنین نافع تر باشد۔

قوله ”ومن الاداب ان لا یتکلم فی العلم قبل اوانہ
فیتولد منه آفات تقطعہ عن الفوائد“ ہما کہ بالا گفتہ است از
حال خود گوید و از افعال خود گوید و دیگر سخن داند اما گفتن آن سخن را آوانے

باید برائے آنرا حکایت جیند و سرنی کہ جیند سخن نئی گفت شنیده باشی۔

قوله "و يحذر كل الحذر ان يطلب الجاه والمنازلة عند الناس و حطام الدنيا فيكون ممن لا ينفعه الله بعلمه" و احتراز کند چنانکه احتراز کردن باشد که درین گفتار اسرار و سلوک مطلوب بے ازجا و منزلتی نباشد شیخ یحذر کل الحذر گفته است زیرا چه بسیار مردمان درین بلا گرفتار اند۔

قوله "وقد استعاذ النبي صلى الله عليه وسلم من علم لا ينفع" و رسول اللہ از علمے کہ نفع نگیرد و پنبہ بخدا میگرد گفت "اللهم اني اعوذ بك من علم لا ينفع" و قال عليه السلام من طلب العلم ليمازی به العلماء او یجادی به السفهاء او لیصرف به وجوه الناس فلیتبوأ مقعداً من النار" رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرموده است ہر کہ طلب علم کند برائے آنکہ ستیہش با علما کند و مجاہدہ و مجاورہ با سفہا کند یا علم برائے آنرا طلب می کند کہ اورا جاہے شود کہ مردمان میل مبوسے او کنند انہیں کسے گو جائے گیر و نشست خود را در ووزخ۔

قوله "و یجتهد فی استعمال ما یسمعه و یعلمہ" و جہد آن کند کہ می شنود و میداند و عمل آن باشد۔

قوله "فقد قیل کل من سمع شیئاً من علوم القوم فعمل به صار ذلک حکمة فی قلبه و یتنفع به السامعون و کل من سمع و لم یعمل به کان ذلک حکایتاً یحفظها ایاماً ثم ینساها" و گفته اند ہر کہ سنخے بشنود از سخنان اہل سلوک و بر آن عمل کند آن سخن در دل او حکمت گردد و گفته اند حکمت چیست کہ علم با عمل

باشد و دیگر حکمت گرد و معنی بواسطہ آن او بر بسیار چیز مطلع شود و آنکہ اورا علمے شود و بر آن عمل نکند سخنے بود کہ درین گوش آمد و در آن گوش رفت۔

قوله "وقيل الكلام اذا خرج من القلب وقع في القلب

و اذا خرج من اللسان لم يجاوز الاذنين" این سخن در گوینده است یعنی

اگر گوینده از اہل دل است سخنے کہ او گوید بر دل سماع اثر کند چنانچہ گفتہ اند مصرع

سخن کز دل برون آید شیند لاجرم بزل

قوله "حسان الشبلي قال للجنيد كم تنادي على الله

تعالی بین یدی العامة فقال اما نادى على العامة تبين

یدی الله تعالى فقال قوم افشو اسرارهم بالخطو والباطل

بالخطو انی لهم الى ذكر الله سبيل" شبلی گفت مر جید را کہ

چندند اکنی خداے را بر عامہ خلق جنید گفت من عامہ را بر خداے ندا میکنم نہ خدایا

علم حاصل کلام این است خداے را بر عامہ نمی آرم عامہ را بر خدایم بر می گویم

قوتے اسرار خویش را بحفظے فاش کردندی بآ او خلط دادند و فکر ہائے خویش را

بنظارہ دادند ایشان را بحقیقت چہ رہ باشد حاصل ہرچہ بظ و بخط و بخلط شد

او بخدا کبارہ برد و نہ پرسی کہ خط این جہان و آن جہان زیرا چہ امرے معلوم است۔

قوله "وقيل للثوري لم لا تكلم على اخوانك فقال

لانهم في سفر الوحشة" از سفیان ثوری پرسیدند کہ چرا با اصحاب

خویش سخن نمیگویی گفت چہ گویم کہ ایشان در سفر وحشت اند یعنی ایشان در سفر دنیا اند

و بخدا با وحشت۔ حاصل سخن این آمد کہ سخن با کسے گویند کہ او طالب در اغب باشد۔

قوله "وحكى ان الشبلي قال في مجلس الجنيد لله

فقال ان كنت حاضرا فم هو ترك الحرمت وان كنت غائبا

ن حکایات شبلی ان روایت
چال للجنید

فالغیت حرام شبلی و مجلس جنید اللہ گفت جنید گفت اگر تو دور وقت گفتن
 اللہ با خدا حاضری پس این گفتن تو اللہ ترک ادب باشد زیرا چہ عبادت معلوم است
 کہ شخصہ کہ معظم باشد باو شاہے دامیرے و خانے و شیخے و امثال ایشان و تو گوئی
 کہ اے سلطان و اے امیر و اے خان و اے شیخ آنکہ این گفتار بے ادبی باشد
 و اگر تو از وغایبی یعنی با او بحضور نہ و یا او از تو غایب است از آنچہ تو شاہ بحضور او نہ
 اینچنین غیبیہ حرام باشد۔ اینجا گویند ہر چند کہ گویندہ اللہ در حضرت است یا حضور است
 و او یا حاضر است اگر از نامرادی خویش و از دوری خود کہ با حضور مراد و نیست این گفتار
 اللہ ترک ادب نباشد زیرا چہ این در ماندہ تنگ آمدہ خرابے است کہ از خرابی
 خویش فریاد میکند زیرا چہ این نالہ است از دوی کہ گمانگی ممکن نیست بہیچ وجہ شنیدہ
 و بینی و بینک انی یزاجمنہ فادفع بحودک انی من الہین
 سخن از عاشقان برین باشد جنین ہم باشد کہ در صورت مجاز معشوق در کنایہ
 عاشق باشد و عاشق در آن حالت از دوی جدائی نالہ میدانم کہ این باریک سخن است
 تو این را فہم کنی۔

قوله "و سأل أبو بكر الشبلي للجنيد مسألة فقال

يا أبا بكر بينك وبين أكابر الناس عشرة آلاف مقام أولها
 محو ما ابتلاّت به" أبو بكر شبلي مسئلہ از توحید از جنید پرسید جنید گفت میان
 تو و میان بزرگان این کار وہ ہزار مقام است مسئلہ از مقامے کہ تو پریدی اول
 آن وہ ہزار محو این مقام است عبارت از وہ ہزار مقام مراد اینست ہر نفس و ہر زمان
 ترا محو ماید شد باز بصحیح ماید آمد اگر ہزار و وہ ہزار سال عمر تو باشد و این ہر بار
 محو میشوی و بصحیحی آئی و ہنوز روے حقیقت از پرودہ استتار بر و ن نیامدہ باشد۔
 سخن اینجا بسیار است سخن لطیف است اما ترجمہ در از می شود۔

نحو ما ابتلاّت به

فصل ۲۶

قوله "واما الشطحيات المحكية عن ابی یزید وغيره
 فذلك عند غلبة الحال وقوت السكر وغلبات الوجد فلا
 قبول لها ولا ردة" واما شطحيات راز شمع گرفته اند شطیح اسمی از تفع بعضی
 محققان را حقیقت برایشان تجلی کرد کہ قوت ایشان از ایشان برو سخنانے از ایشان
 زاد از روعی محل شرع بعید بیناید و از روعی حقیقت بیان کردل آن متعسر زیر اچہ
 سخن باریک و لطیف و ہم بزند و دوا کا د میرود آنرا روقی نکنند نگویند کہ ہدیان و خرقا
 است و نام شروع است این نگویند و اینچنین قبول نکنند اینچنین کہ از اسکا دوا باحت
 غمی نباشد این سخنان را ہم بدیشان بگذارند این کلمات را ہم بدیشان تسلیم
 کنند ہر کہ وافق خود است خواہد دانستن و ہر کہ اجنبی است از رہ گذرے اورا
 قدمے نباشد تا زیان او نشود تا زیان کار دین او نشود۔ و آنکہ گفت اند کہ این
 سبحانی ما اعظم شانی و انا الحق گفتن حکایت عن اللہ باشد
 و ایم اللہ کہ این سخن زیادہ نیست سخن ایشان را ہم بدیشان بگذارند سخن اینست کہ
 عبد اللہ انصاری گفت بگوش دل بشنو عبد اللہ بیابانی عمرے بود و رطلب آن
 زندگانی رفت براو احسن خرقانی آنجا خورد آب زندگانی چندان خورد کہ نہ اولمذ
 نہ خرقانی چگونہ بود این آئی دانی۔

قوله "قال سهیل بن عبد الله العلم ثلاثة علم من الله
 وهو علم الظاهر كالامر والنهي والاحكام والحد ودو علم
 مع الله وهو علم الخوف والرجاء والمحبة والشوق وعلم بالله

وہو علم بصفاتہ و نعوتہ "سہیل عبد اللہ تستری" گفته است علوم تہ یعنی جزاین را علم ننامند۔ علمے کہ از خداوند آمدہ است یعنی مصدر را وحق است تعالیٰ و آن علم شرایع است او فرمودہ است چنین کنید و چنین نکنید علم شرایع است و علم با خداست یعنی ہر کرا از جمال او و از جلال او و از لطف او و از قہر او مشاہدہ شد و او از ان نصیبہ گرفت ہر آئینہ از لطف رجائید و از قہر خوف آید و از جلال ہیبت آید و از جمال محبت آید و آن ذاتے است کہ این صفات لازمہ آن ذات است۔ و علمے است کہ بخدا است و آن علمے است بصفات او و نعوت او کہ صفات او عین ذات است یا غیر ذات او و یا صفات او اضافی است یا حقیقی۔ جزاین سہ علمے کہ باشد از علم ننامند۔

قوله "وقیل علم الظاہر علم الطریق و عالم الباطن علم المنزل" گفته اند یعنی علم ظاہر علم طریق است بیا موزند صوم و صلوات و اخلاص صحبت صمت ذکر و مراقبہ این علوم علوم ظاہر است و علم باطن آنکہ بذات و صفات او تعلق دارد و چون بدان رسید آن علم منزل است۔

قوله "وقیل علم الباطن مستنبط من علم الظاہر و کل باطن لا یقیمہ الظاہر فہو باطل" و گفته اند علم باطن مستنبط از علم ظاہر است یعنی اصل او است و این نتیجہ خلاصہ او ہر علم باطن کہ مستنبط از علم ظاہر نباشد آن علم اعتباری نہ دارد۔ علیکہ باطن سالک آید و آن مخرب علم ظاہر بودہ باشد بر مقتضای او رفتن خرابی دین بود این بیت موافق این سخن است بیت ناظر نہ بری کہ ہست این شتہ دو تو یک تو است ز اصل فرج ہنگر تو کو

رشتہ طوے دارد و ہر دور با اعتبار و نسبت فرو بالا نامند و چون ہر دور را یکجا کردند مثال قاب قوسین او ادنی اینجا پید آید۔ لاحول و لا قوت الا باللہ کجا افتاد و فرج

باصل برابر است و فرع منشا از اصل است و از اصل مقصود فرع است و اگر ہر دو جمع نشو و ثبت بطلان بر نہد۔

قوله "وقیل من سمح باذنیہ حکمی ومن سمح بقلبہ وعی ومن عمل بما سمح فقد اہتدی و ہدی" و گفتہ اند ہر کہ سخنہ گوش شنید پس فہم اور ابدل عزت نیاورد و از ان حکایت کنند پس ندانند کہ چہ شنیدیم و چہ گفتند و چنانچہ ازین مردم قصاص و مذکر شنیدہ باشی و ہر کہ بدل خویش شنید و آن یاد کرد و فہم کرد بدل داشت و ہر کہ شنید و بدل داشت و بدان عمل کرد او کسے است کہ خود رہ راست یافت و دیگر برارہ راست برد۔

قوله "وقیل العالم یمہتف بالحمل ان لم یجہد و اتحل" و گفتہ اند علم گوئی نداسیکنند بعمل و ہر کہ اورا اجابت کرد ان علم گوئی نداجی کند بعمل و ہر کہ او اجابت نکرد علم باوے نہاند یعنی ہر کہ عمل نکرد ان علم از و رفت تا گوئی نرفت۔
قوله "وقیل العالم اداک الشئ علی ما ہوبہ" چنین گفتہ اند کہ علم اورا ناسند کہ بد آنچہ اوست مدرک آن شوند۔

قوله "والعقل بصیرۃ و قوت فی القلب و منزلتہ فی القلب بمنزلۃ النظر من العین یفراق بہا بین الحق و الباطل و الحسن و القبح" و عقل بینای است در دل و قدرتے است در و چنانچہ چشم است عبارت از چشم دیدن اوست نہ آن بینوہ و حلقہ و حدقہ و ہمچنین دل عبارت از ان مضغہ صنوبری اوست بینائی کہ دارد فہمے کہ دارد دل آنرا ناسند بحقیقت دل آنست و ہم بدان بصیرت است کہ میان حق و باطل تفریق نمیتوان کرد۔
قوله "وقیل العالم یقتدی بہ و العارون یمہتدی بہ" و گفتہ اند بعالم اقتدا کنند زیرا چہ او عالم علای و حرامے منہے و مکروہے دانستہ است

بگفت اداقتند اکنند و بعارف رہ راست یابند یعنی رہ خدا و اطلاع بر اسرار او بہدایت عارف یابند۔

قوله "وقیل العالم ماشہد تہ خبر او العقل ماشہد تہ حساً" وگفتہ اند انچہ چیزے بشنوی آن علم است و انچہ بحس وانی آن عقل است عقل حس را واسطی سازد و برائے فہم چیزے را پیشتر است رو و وجاہ با غلط ہم خورد۔

قوله "وقیل المورع لایخدع و العاقل لایخدع" وہیں گفتمہ متورع متقی برکسے خدا نکند و بر عاقل کسے خدا نکند نتوان کرد۔
قوله "وقیل العقل ما یباعدک عن مواقع المہلکات" وگفتہ اند فعل عقل این است کہ ترا انچہ مہلک دین تو باشد از آن نگہ دارد۔

قوله "وقیل اصل العقل الصمت و باطنہ کتمان الاسرار و ظاہرہ الاقتداء بالسنة" وگفتہ اند کہ بنیاد عقل اینست کہ ساکت باشی تا آنکہ گفتمہ اند من سکوت سالم و من سلم منجا مگر آنکہ گفتن آن ترافضیضہ باشد این ظاہر عقل آمد کہ گفتمہ بطن او آنست کہ ہر سرے کہ باشد آنرا پہوشد و آنکہ سر را پہوشد و خورافضیضت کند و ظاہر عقل اینست کہ اقتدا بہنت کند زیراچہ رسول اللہ عقل الناس بود ہر رہے کہ اورفت آن سالم ترین راہ ہاست بیچ کس و مان رہ زبان دنیا و دین ندیدہ است۔

قوله "وقیل اذا غلب الهوی تواری العقل" گفتند چون ہو غالب شود عقل پوشیدہ گرد و عقل حال مال بیند ہرچہ عاقبت او بخیر باشد عقل آن فرماید و آن سو برد و چون ہو غالب آید بندے در پائے اوقات آن سو فرقت نہد۔

قوله "وقیل اذا اردت ان تعرف العاقل من الاحق
خدا ته بالحوال فان قبل فاعلم انه احمق" وگفته اند چو خواهی عاقل
از احمق بدانی برو حکایتی محالے گو و اگر آن حکایت را و قبول کرد بدان که احمق
است مثلاً یکے حکایت کند کہ در یک آوند آب و آتش می باشد و یکے قبول کند
بدانکہ احمق است۔

قوله "وقیل من احتجب الی شی من علومه فلا
تنظر الی عیوبه فان نظرت الی عیوبه حرمت برکت
الانتفاع بحلوه" وگفته اند ہر کرا بعلم او محتاج شوی باید کہ نظر بر عیب
او نکنی۔ ترا مقصود علم است و نبال علم باشش در عیب او کجا افتادہ زیرا چہ اگر تو نظر
بر عیب او کنی از نفع علم او محروم مانی۔

فصل ۲۷

قوله "فی ذکر اداہم فی حال البدایت" اینجا نسخہ است
می باید دانست۔ طالب را ہم ترین کار ہائے طلب اینست کہ طالب دست در
واسن ہادی مرشد سے زند و باید میان مرشد و مثنذر تفرقہ تواند کرد این نیک
مشکل است زیرا چہ ہر کہ بر سجادہ شیخوخت شستہ است کارش جز این نیست کہ مرمان
از حرمان و ہجران انداز کند و بحصول مقصود بشارت دہد و مواجب و اسباب ہر دورا
در بیان آرد و این کلام ایشان است کہ گفتیم سکیں طالب بتندی را نیک مشکل است کہ
میان ایشان ہادی و مرشد کبیت و مثنذر و واعظ کہ شاید قبول خلق و اختلاف علما
ہمہ بر مثنذر و واعظ بیشتر باشد میگویم نیک بختے باشد بے آنکہ میان اشخاص

تعارف تو اندک و اتنا قاتل بقدر افتد کہ دست او بر دست مرشدے و ہادی افتد و این انقیادے و طاعتے کہ آمدہ است آنرا بسر برد و کارش بجائے رسد کہ او خود حکایت خود بکس نتواند کرد و از بس کہ شے بس لطیفے است و آنچه وصف شیخے کہ شیخ مصنف گفت بدین بتین میان اشخاص نمی شود و این وصف بدین مندر بیشتر است کہ شیخ میفرماید۔

قوله "اول ما يلزم المرید بعد الانتباه من غفلة ان يقصد الى شيخه من اهل زمانه موثق على دينه معذور بالنصح والامانة عارف بالطريق فيسلم نفسه بخدمة ويعتقد ترك مخالفة ويكون الصدق حالته" اول چیزے کہ بر مرید واجب است بعد از آنکہ از خواب غفلت بیدار شود قصد کند مردے را کہ شیخ زمانہ او بودہ باشد کہ او ایمین باشد و درین خود و معروف است کہ نیک خواہی مردمان می کند و کارے بر امانت می کند و شناسندہ رہ سلوک است خود را بد و سپار و د و اعتقاد کند کہ آن نمکند کہ در آن مخالف پیر باشد گفتیم پیچارہ مسکین طالب کہ داند کہ این عارف بطریق است کہ خود را بندست او تسلیم نماید و آن ہمہ کار ہا کہ باید کہ مرد صادق باشد العرض این ہمہ بر مندر موجود و لیک ہادی مقصود و مفقود۔

قوله "ثم يلزم الشيخ ان يعرفه كيفيت الرجوع الى الله تعالى ويدله على طريقة ويسهل عليه سلوكها ويعلمه شرايع الاسلام ماله وعليه" پس واجب باشد شیخ را کہ او را شناسائی کیفیت سلوک کند نماز گزار و ن میفرماید و بفرماید چہ گونه گزارند و کذا کذا تلاوت و کذا کذا نشستن و در خلوت و تلقینات و دیگر ورہ نماید مرید را بسوے خدا و این مقدم است از کیفیت سلوک و چندین کسان با خود دانند کہ خدا را یا فیتیم و یا فائز

باشند بلکہ ازان رہ در مشام شان بوسے ز سیدہ است و پیر باید کہ بر مرید
آسان کند نماید رہ راتا اور اتوختے و تنفرے نشود و بیاموزد اور اشراج اسلام
از چیزے مراور کہ حق است برو طالب کسے است کہ این چیز بار مرتب کردہ
بعد ازان قدم در رہ طلب نہادہ است زیادتی سخنے است کہ شیخ میفرماید -

۵ زیادتی

قوله "واولی الاشیاء الیہ قبل کل تصفیۃ المطعم
والمشرب والملبس لانه بذلک یجد الزیادۃ فی حالۃ بہترین
چیز ہا کہ پیر مرید را فرماید تصفیہ ماکل و مشرب و ملبس او باید کہ از حلال باشد و اگر
زمانہ است کہ حصول حلال نعرے دارند باید کہ ماکل آن مقدار باشد کہ نسبت بمخص
برند و ملبس بہ ستر عورت و ستر را بہ پوستے بسندہ کند و اگر این قدرش ہم میسریت
بارے رہ را نگذارد و دست و پایے زند اگر درین حالت اہلش دریادہ عجب
نباشد کہ فردا آئنا و صدقنا جزاے او مقصود او باشد بانی کہ بہو اخور با زندان
وازرہ بازگشتن کار مسلمان نیست مثلاً دو نفرے مطلوبے شتہیے را میخورند
یکے میگردد و میخورد و یکے میخند و میخورد این کہ میگردد و میخورد و نباشد ہچو
اونے کہ میخند و میخورد و ہم ہمچنین آنکہ اولقمہ خور و بستاند و یکے لقمہ بزرگ
باید کہ مرید در تصفیہ کوشد زیرا چہ در تصفیہ مطعم و مشرب و ملبس طالب مزیدے
در حال خویش می بیند -

قوله "وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم طلب الحلال

فرايضۃ علی کل مسلم بعد الفریضۃ" رسول اللہ فرمودہ است
طلب حلال فریضہ است بر ہر مسلمے بعد فراض خمسہ نشاید طالب را کہ از غاۃ
نفس کند البتہ و ران کوشد کہ او حلال خورد و اگر نہ قدردما یقیم صلبہ
قوله "وقال بعضہم طلب الحلال فرائضۃ علی لکل

وترك الحلال فريضة على هذه الطائفة الاعلى حدا للضرورة
بعض صوفیان ہمچنین گفتہ اند برہمہ طلب حلال فریضہ و بر طایفہ صوفیان ترک حلال
فریضہ زیرا چہ ایشان گفتہ اند زہد عبارت از ترک حلال است و زہد امری لایذی
ایشان است کہ بے زہد رہہ طریقت ہیچ وجہی متمشی نشود۔ صوفی را چہار صد
وینار فتوح رسیدہ او در حرم کعبہ نشست بود آن تمام بقسمت داد او خود صایم
بود نماز شام را شخصے دید کہ او در باویہ میگردود کہ مگر چیزے را یا بدہا نرا قوت سازد
آن شخص باوے گفت اگر یک درے نگہ می داشتی براے قوت بکار آمدے
گفت راست می گوئی اگر می دانستم کہ من تا این زمان زندہ خواہم ماند ہمچنین
می کردم کہ تو می گوئی بر ہمچنین کس ترک حلال فریضہ باشد کار او نقد اہنقد است
مگر آنکہ آن وقت باشد کہ اگر او این حلال را استعمال نکند و ہلاکت بینا و باشد۔

ن مظاہر

قوله "ثم قضاء ما ضيع من الفرائض ثم رد المظلم
على اهلها لقوله عليه السلام رد دائق من الحرام يعدل
عند الله سبعين حجة مبرورة" سپس آن فریضہ کہ او سبائے
نیا و ر وہ است آزا بگذارد و پس حق کسے بر و باشد آزا بد و باز گرداند رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گفتہ است اگر کسے یک دانگے از حرام بمالک او باز دہد
عند اللہ تعالیٰ این رد و مقابلہ ہفتاد حج مقبول باشد۔

قوله "وما كان عليه من ضرب و حرج و قطع فالقصاص
وما كان من غيبته او نميمة او شميمة فلا استحلال والاستغفار
لصاحبها" و اگر کسے را و زوہ است یا جراحتی کردہ است و کشتہ است ایجا
بقصاص بالیستہ۔ انچہ برویگرے کردہ است بروہمان کنند۔ آری شرع
ہمین باشد جز این و گرنیست اما آنکہ قتلے کردہ است و پس آن طالب گشت

اکنوں این را بقصاص باید ایستاد و طلب کہ کند کہ او خود نمازد و اگر غیبتہ گفتہ است و اگر دشنامے داده است عذر آن بخوابد و استغفار کند و برائے او آمرزش خواہد۔

قوله "ثم معرفت النفس و تادیبها بالریاضات

ولها صفتان انهما كفي الشهوات و امتناع عن الطاعات
فیروضها بالجہادات و ہی فطم النفس علی ما و فیها
و حملها علی خلاف اھویتھا و منعھا من الشهوات و یاخذ
بالمکابدات و تجتزع المرادات و بکثرة الاوراد و استدامت
الصوم و النوافل من الصلوة مع القدم علی الخلفات و نقلھا
عن قبیلج العادات" پس آن شناخت نفس است بدین کہ او ہرگز نخواہد کہ
برہ راست رود کہ بدان رہیہ بخوابد البتہ کثر روی و پس افتادگی و کمالی کردن
شیوہ اوست و او را ادب کند کہ این شیوہ از و برود و راست پیشہ گیر و دہر وقتہ
کہ در و کثری بہ بیند بر و سختی بنہد و نفس را خاصہ این دو صفت است اوایل
دار و در شهوات و باز آمدن و از طاعات او را ریاضت کن و نجین اینھا کہ
در طاعت شود و اقتناع از شهوات شود و این نوع چہ ریاضت دست مذہب و ریاضت
او حیت آنچه او خواہد خلاف آن کنند حاصل این گفتیم و شیخ رہ این می نماید کہ ابتدا
او را و صوم کند کہ چو نفس را کارے دایمی شود و او خود پذیراست ہمہ ان انس گیرد
و گفته اند ہی النفس تتعود ما عولتھا۔

قوله "و یجتہدان یتعوض عن النوم سہرا

وعن الشبع جوعا و عن الرفاہیت بؤسا فیکون حینئذ من
جملہ التائبین المختصین بحبہ اللہ تعالی قال اللہ تعالی
إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ" و جہد کند کہ بجل

خواب بیداری باشد و بجائے سیری گرسنگی و از خوشی و شواری و از نرمی سخنچہ عاوت
گیرد و این ہمہ شد اید صفت از آن طالب است کہ با اختیار و حکمت درین راہ
وے آمدہ است و آنکہ او مبتلا و عاشق و مشتاق است او کسے است کہ خواب
بطبیعت او از او بریدہ است کو روے گرسنگی و قتے نمی بیند و رفاہیت و بوس
از او بچند فرسنگ گریختہ است و بعد از آن کہ بر صفات ریاضات مذکور شود
انجمن کسے را از طالبان حق گیرند کہ خداے تعالیٰ گفتہ است بتحقیق خداے تعالیٰ
دوست میدارد آن مردم را کہ ساعت فضاۃ سجدا باز میگردند و ظاہر و باطن خوش را
بہالغ پاک میدارند۔

قوله "وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم الشاہد التائب
حبیب اللہ و یکون من الذین یمیدل اللہ سیئاتہم حسنات
رسول اللہ علیہ السلام فرمودہ است کہ آن جو آنے کہ بازگشت بخدا دارد او
محب خدا است یا محبوب خدا است اکنون شیخ شاب گرفته است کہ رسول اللہ
شاب گفت زیرا چہ جو آنرا و ساعت فضاۃ مزاحم است او آن مزاحمت را
دفع میکند برین کہ روے بخدا می آرد و رسول اللہ شاب گفتہ است زیرا چہ
طالب شہوات اند و چو او از آن طایفہ باشد کہ خداے تعالیٰ سیئات او بحسنات
بدل کردہ است و ہوا ہائے او سیئات او برد آن شاب را کہ رجوع بخدا
کرد و ہوا را از خود دفع کرد پس ہمچنین شد کہ خداوند تعالیٰ سیئات او بحسنات
بدل کرد۔

قوله روی ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ عن النبی علیہ السلام

قال یمین اقوام انہم اکثر و امن السیئات قیل من ہم
یارسول اللہ قال الذین یمیدل اللہ سیئاتہم حسنات ابو ہریرہ

روایت کردہ است از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ او گفتہ است
 قومی باشند کہ فردا آرزو برند کاشش مارا سیئات بسیار بودے صحابہ پریند
 یا رسول اللہ کیانند ایشان کہ فردا آرزو کنند کہ اے کاش مارا سیئات بسیار بودے
 رسول اللہ فرمود ایشان آنا نند کہ خدا اے تعالیٰ سیئات ایشان را بحسنات بدل کر دہد
 ہر آئینہ ہر نفس کہ نفس کسے خطرہ سیدہ اور امرا حم شدہ او در آن رجوع خدا کرد و خدا
 بمقابلہ آن اور اجزا ہا و ادسیات اور احسنات بدل گردانید ضرورت دیگر ان
 آرزو می برند کہ کاش مارا سیئات بسیار بودے ۔

قوله "وَيَكُونُ مِنْ جَمَلَةِ الْمُخْتَصِينَ بِدَعْوَتِ
 حَمَلَةِ الْعَرْشِ فَأَغْفِرُ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ الْآيَةُ
 فَلَقَدْ عَظُمَ أَقْدَارُهُمْ أَذْجَلِ حَمَلَةِ الْعَرْشِ دَاعِينَ لَهُمْ
 لِمِثَالِ هَذَا فَلْيَحْمِلِ الْعَامِلُونَ وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى وَفِي ذَلِكَ
 فَلْيَتَنَّا فَسِ الْمُنْتَنِّ فَسُونُ" ہمیں دلیل برین کند کہ رسول اللہ فرمود ویکون
 من جملة المختصين کہ چون سیدہ کرد و بران توبہ کرد پس آن سیدہ بدل
 بحسنہ شد پس ہر کہست رغبت برین کن کہ چون سیدہ شود بحسنہ بدل کردو ۔

قوله "وَالْتُوبَةُ فَرِيضَةٌ عَلَى جَمِيعِ الْمُؤْمِنِينَ لِقَوْلِ
 تَعَالَى تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا" و توبہ بر جملہ مومنان بر عوام
 و خواص و احض خواص از قصور بہت چنین ہم عام است خطاب بر جملہ مومنان را
 باشد توبہ کنید باز گردید سوئے خدا انجین باز گردید کہ خطرہ باز گذرد از گناہ ۔

قوله "وَقَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ" وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ
 الظَّالِمُونَ " و ہر کہ توبہ نکنند ہم آنکس است کہ او ظالم است اگر ازین توبہ کند
 مراد است پس از ظالم مراد نفس خود است و اگر ازین گنہ کفر مراد است پس ازین

ن غلظت

ن جميعاً
ن مؤمنين

ظالم کا فرما دوا باشد۔

قوله وقال بعض المشايخ رحمهم الله عليهم غفلتك عن التوبة الذنب ارتكبه شر من ارتكابه ومن اختر منه المنيه قبل التوبة فامر به الى الله وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُوْ مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلَى ظُلْمِهِمْ الْآيَةُ "بعضی از صوفیان گفتہ اند این کہ تو گنہی کنی و از آن غافل شوی این غفلت بدتر از آن گناہ است کہ تو کردی و آنرا کہ مرگ دریافت پیش از آنکہ او توبہ کند کار او مفوض بخدا باشد خواہ بہ بخشاید یا بقدر گناہ عذاب کند و حال اینست کہ او گنہگاران را آمرزیدہ است دلیل برین کند کہ بے آنکہ عذاب کند بہ بخشد۔

قوله و وقتها باقی مال لم يبلغ الروح الحلقوم اویاتی غلق باب التوبة لقوله تعالى يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ أَيْتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ أَمْنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا "وقت توبہ باقیست مادام کہ روح بخلقوم نرسیدہ است زیرا چہ اکثر و غالب اینست کہ آن شخص را چو شعورے نہاندہ است آن توبہ را چہ اعتبار باشد یا آنکہ آن روز باشد کہ در توبہ را بر بندند آن روز آفتاب از مغرب بر آید آن روزے است کہ اگر گنہگارے توبہ کند توبہ او قبول نہا شد اگر کافرے ایمان آورد ایمان او قبول نشود۔

قوله "ثم يلزم الودع في جميع احواله و يعلم ان الله يحاسب على الاستقصاء قال الله تعالى وَإِنْ كَانَ مُثْقَلًا حَبَّةً مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَ كَفَىٰ بِنَا حَسِيبِينَ" سپس آنکہ توبہ کند باید کہ در جمیع احوال خود ملازم ورع باشد و گفته اند

ورع عبارت از مشتبہات است و اعتقاد کند یقین باندک خدا تعالیٰ باوے محاسبہ خواہد کرد بدین سخن تسک بآیت میکند خداے تعالیٰ فرمودہ است
 اِنْ كَانَ مِثْقَالُ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ و اگر چه گنہے کئی باندک کے ہمچند و آنہ
 سرشرف آئینہا اور ابدان بیاورند و با آن بہم حساب کنند این حق محاسبہ
 است اما او کریم و رحیم است۔

نہ خرقہ
نہ شیعہ
نہ فقہ

قوله "فاذا صم له مقام التوبت والودع و شرع مقام
 الزهد فقد ان له لبس الخرقۃ" چون مقام ورع و توبہ اور صبح
 شد یعنی مستقیم شد و در مقام زہد شروع کرد و وقت آن آمد کہ او خرقہ پوشد اورا
 شاید کہ خرقہ پوشد اینچنین کہ رابیس خرقہ ضروری باشد زیر اچہ از صغیر و کبایر
 توبہ کردہ است و ترک مشتبہات کردہ لابد این میسر نیاید تا خرقہ پوشد زیر اچہ
 خرقہ کہنہ است پیوند کردہ کہنہ بر کہنہ نہادہ دوختہ اگر اینچنین جامہ پوشد
 ترک مشتبہات بحقہا مستقیم نشود۔

قوله "وان رغب فیہا فلیراع ما یلزم فی لبسہا لئلا
 یصیر ہجینا و یخرج بھر جًا و اگر در خرقہ رغبت کند باید کہ
 حق خرقہ را نگاہ دارد زیر اچہ تا آن خرقہ معیوب نباشد و نو بہرہ ننماید نو بہر
 در مے را گویند کہ در دار الضرب سلطان سکہ او نزوہ باشند اینچہا پرند کہ
 رعایت حق خرقہ چیست گویند باید کہ بقناعت پوشیدہ باشد کہ این دیر باز است
 و در گرما و سرما بکار نمی آید ہر بار سجامہ و دیگر احتیاج نباشد و دیگر بر اقران و
 اخوان اورا برین افتخارے و تفضلی نباشد و دیگر مقصود او خمول و ذہول
 بود و شکن نفس باشد و دیگر طعام از مناسب خرقہ او باشد یعنی پرکار خورد کہنہ
 پوشد و چرب و شیرین بخورد اینچنین نباشد و دیگر سبب ذکر و سبب صدقہ و کفارت

نہ خرقہ
نہ شیعہ
نہ فقہ

نار و کلی این است که خرقة پوش را باید جمله هوا را و دایع کرده باشد -

قوله "وقد ذهبت هذه القاعدة وارتفع التميز

نور

وانحل النظام و دفع الرضا من جهة الاتباع بالادفاق ومن جهة المتبوعين بالاتباع" شیخ میگوید از زمانه خویش می نالد ما خود زمانه خویش را چه گوئیم که زمانه ما به نصد رسیده است و شیخ شاید که به چهار صد بود یا پانصد شیخ میگوید که قاعده خرقة پوشی رفت یعنی شرایط او فوت شد میان صادق و کاذب تمیز نماند بخنج خوش که چون همچنین شد که میان صادق و کاذب تمیز نماند خود صادق را خرقة پوشیدن همین ایام باشد که انحلال و انتظام شد و این که تمیز میان صادق و کاذب خاست سبب دو چیز پیرایان خواستند که مارا مریدان بسیار باشند و مریدان خواستند که بر ما خصمی و ارفاقی باشد -

قوله "ومن ذلك ينتشر الفساد فيظهر العناد" هم

ازین سبب فساد میان این طایفه ظاهر شد و یکدیگر عناد افتاد و یکدیگر توکیستی که من زام و دیگر هم میگوید که توکیستی که من زام الله الله من هیتم که در زمانه ما همچنین شده است و در زمانه ایشان هم همچنین بود اللهم نجنا عنا -

قوله "فلبس الخرقة يجب ان يكون لمن اذبح

نور

نفسه بالاداب ورياضتها بالمجاهدات و المكابدات و تحمل المشاق و تجرع المرارات" ولبس خرقة شایسته کسی است که نفس خود را با ادب متصوفه اوب کرده باشد یعنی آزار تعلیم کرده و بران قرار گرفته و استقامت یافته - کلی اوب متصوفه این است که نفس خود را از جمله هوا با بدر برده بود -

قوله "ويكون قد جاوز المقامات و تادب بالمشايخ

الذين يصلحون بالافتاء و صحب رجال الصدق

وعرف احکام الدین وحدوده وأصول المذهب وفرعہ
این کلمات و ترجمہ این کلمات ہم بالا گذشتہ است۔

قوله "فمن لم یکن بهذه الصفت حرم علیہ

التصدی للشیخۃ والارادات" ہر انچہ گفتیم ہر کہ بران صفت نباشد
یعنی کلاً و جملہً از ہوا ہا بدون نیامدہ باشد حرام باشد ہر او کہ او شروع بشیخت
کند و یا بارادات کند و این دو احتمال دارد شیخت و ارادت یعنی نشاید او شیخ
شود و مرد و ما ز امر پیکیر و دوم حرام باشد ہر وہ کہ بر شیخی در آید و طلب ارشاد و ہوا
ارادت کند۔

قوله "وقیل من لم یتادب برویۃ عیوب افعالہ

ورعونات نفسہ والعمل فی انزال التہاب جہدہ لم یجز الاقتداء
بہ" و چنین گفتہ اند کہ کسی کہ ادب بعیوب نفس خویش نیافتہ است یعنی آن عیوب
را از نفس خویش دور نکرده است و کہے کہ عمل و دفع عیوب نفس خویش نکرده است
بر اینچنین کہے اقتدار و ابتناست این جملہ دلیل برین کند کہ مراد شیخ ازان گفتار کہ
حرم علیہ التصدی للشیخت والارادات کہے است کہ او
خواہد کہ شیخت کند۔

قوله "ثم یأخذ نفسہ بالمجاهدات ویفقد

زیادتہا من نقصانہا و مالہا و ما علیہا" باز کلام شیخ ہم باہل ارادت بگزشت
این لفظ و ترجمہ این لفظ بالا گذشت۔

قوله "ويعرض حاله علی شیخہ فیما تعرض لہ

وعلیہ فی کل وقت تفقد و زیادت و نقصان انہ قال اللہ
تعالیٰ مَنْ یَعْمَلْ مُثْقَلًا ذَرَّةً خَيْرًا يَرَهُ وَ مَنْ یَجْعَلْ مُثْقَلًا

ذَرَّةً شَرًّا اَيْتَرُ؟“ بیانے ورستے کردہ است صوفی در وقت خوش زیاوتی
یابد و نقصانے بیند تحقیق داند کہ موجب آن جز از توفیرے و تقصیرے نیست
پس آن با خود محاسبہ کند اگر نقصان دیدہ است عذر خواہد و اگر زیادت بیند
شکر بجا آرد و مزید آن نوع کند حکایت ابو بکر کتانی شاہد این سخن است و مرید
باید حال خویش بر پیر عرض کند اپنے برائے اورا بود و اپنے بر و است یعنی اپنے دار و بار
زیادت شدہ است بر پیر عرض کند اینجائے سخن خط میرود گہے سخن در پیر میرود و گہے
سخن در مرید۔

قوله ”فقد قيل ليس بلبیب من لم یصف ما به الى
الطبيب“ زیرا چہ گفتہ اند مریض خود مند نباشد آنچه زیادت و نقصان اوست
بر طبیب نگوید۔

قوله ”حکی عن الشیخ محمد بن سلمہ قال کل مرید
لا یصح له فی الیوم واللیلۃ کذا و کذا مسئلۃ فانہ ما
سلك الطريق“ وہم برائے مدعا را شیخ ابن سخن می آرد کہ ابی محمد بن سلمہ گفتہ است
ہر مریدے کہ روزے و شبے اور مسئلہ درست نشود و اسالک راہ ارادت
نیست یعنی ہر روز و شب اورا مواردے ہست و نمودارے ہست کہ اگر صحت
آن نداند کہ چیست و از کجا است او در تردد و تحفظ نباشد و اسالک رہ نباشد و کار
او بیشتر نشود۔

قوله ”و حکی عن جماعت من المریدین حضروا
عند الشیخ فوجدہم غفلۃ لم یذکروا مسئلۃ
فانشد“ و حکایت گفتہ اند کہ جماعتی از مریدان کہ نزدیک شبی حاضر بودند
پس ایشان را غافلے یافت یعنی غم کار ندارند و از گذشتہ آئینہ نمی پرند شبی

س

مناسب حال ایشان این بیت انشا کرد۔

”کفی حزناً بالواله الصیب ان یری

منازل من یہوی معطلۃ فقراء“

بندہ است مرعاشق والہ را برائے غم و اندوہ را کہ مسکن کسے کہ اور دوست
میداشت خالی یا بد شبلی یا حکایت از حال خود کرد یعنی برائے اندوہ مرابندہ است
کہ دلہائے کہ آن مسکن محبت و دوست است ایشان آن مسکن را از دوست و از غم
دوست خالی می یا بند یا کنایت از حاضران میکنند یعنی اگر دوست با شما نیست
منزل دوست بے دوست خالی می یا بند شمارا برائے غم و اندوہ بندہ است

قوله ”ثم يطالب نفسه بمنازل المقامات علی ترتیبها

ولا ينتقل من مقام الا بعد تصحیح آدابہا ولا يشتغل
بالزهد الا بعد الفراغ من الورع وما اشبهه ذلك الى ان
تصیر بالمقامات الى القلوب“ چون این شدہ باشد کہ بالا گفته است
پس آن از نفس خود و در منازل مقامات تثبت آن کند چنانچہ گفته شدہ است
اول توبہ بعد آن ورع بعد از آن زہد و از مقامے بمقامے انتقال نکند مگر آنکہ
وہر آن مقام کہ ہست اور اورست کردہ و دوران استقامت یافتہ ہو و لا
یشتغل بالزهد بعد الفراغ رحمۃ اللہ اے شیوخ این سخن ہمہ
درین کتاب نیست و در جملہ کتاب سلوک است۔ اما محمد حبیبی میگویی چینیہ و انہم
کہ کسے باشد از آغاز کار تا انجام کار بدین ترتیب بمقصود رسیدہ باشد کہ ورع

منہ عیب بار بارندہ را گویند و اینجا را دار و الدنصیب ”عاشقے است کہ چنانکشی چاہر بارندہ گریان اند۔

عقل۔ و نسخہ منقول عن الفاظ ”بیداشت خالی“ از کتابن ترک شدہ است۔

را استقامت دہد۔ کسے ورع را استقامت دہد کسے بعد از ان انتقال از مقامے
بمقامے کند امرے ممکن است اما بفہم من متعسر است خواجگان ماومن در تہیج ایشان
طالب مشتاق مرید مبتلا را تعلیمے و تلقینے کنند و باہم ہوا کہ درونہ استقامت
توبہ است درونہ ورع و زہد و زچین و چنان تلقین ذکرے و م رابطہ و ربطے کنند کہ
اودان بشرطے مشغول شود و بعد از چند کہ این ہمہ مقامات در ذیل خرقة او بر بستہ
باشند و اورا ہیج بران نظر و شعور نہ اما بشرط است کہ عاشق باید و محب باید و مشتاق
باید زہد را کجا مساع و در ول او و ورع را کجا مجال او بیک فف آتش عشق ہرہ
بیکبار سوختہ است و بحیث نظر او بدینہانہ این سخن مراد صحیفہ دل عاشقان نویند و
از ایشان پرسند کہ ہمچنین ہست یا نہ و این سخن جز ایشان فہم نکنند بیچارہ کسے
چنین نیست ہمہ روز و ہمہ شب اورا با شیطان و نفس کشتی بیاید گرفت و ققتے
میخیزد و وقتے می افتد آرے۔

بیت

عشق آمد و خانہ کرد و خالی برداشتہ تیغ لا ابالی

اے طالبان اے عاشقان اے مشتاقان اے مبتلایان کجا بید
در چہ کارید و در چہ کارید و در چہ مصلحت اید از کار افتادگان پرس
از درویشان و از غمزدگان تجسے و تفحصے کن کہ ایشان را پر و اے چیزے
ہست یا نہ و گرنہ یادتی چہ کنم۔

قوله و قال بعضهم العمل بحركات القلوب اشرف

من العمل بحركات الجوارح کسے از پیران گفتہ است عملے کہ بزبان و دست
و پا باشند و عملے کہ بدل باشد عمل دل شریف تر از عمل جوارح است و عملے
باشد کہ آن نسبت بہ دل وارد جوارح دران عمل بیکار می باشد این عمل شریفتر
از ان عملے کہ بجوارح است اما اگر ہر دو جمع شوند عمل بجوارح میکند و دل ہمہ ان

عمل است این تقاضا کند کہ این جمع فاضلتر از ان ہر دو باشد ما علی کہ بدل است چنان در آن غرق است کہ اعضا بیکار است این اثر بے عظمتی دارد و قدرے شریف زیرا چہ ہر چہ در عمل قلب ظہور و قبول است اثر او بیشتر و حاصل او برتر مثلاً شخصی نماز میگذازد و دل او غرق بحضور است و اگر زمین حضور در حالتی است کہ جوارح را بیچ حرکتی نیست این بتجربہ گفتہ اند کہ این اکسیر اعظم و کبریت احمر باشد

قوله "و قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم لو وزن ایمان ابی بکرؓ بایمان اہل الارض لرجح" رسول اللہ فرمودہ است اگر ایمان ابو بکر رضی اللہ عنہ را وزن کنند بایمان ہمہ خلق ایمان ابو بکرؓ راجح آید از انچہ ایمان نسبت بدل دارد و نسبت بدرستی اعتقاد و ابو بکر درین قضیہ کاملترین از دیگران بود۔

قوله "و قال علیہ السلام ما فاق ابو بکرؓ بکثرت الصلوۃ و الصیام و لکن بشئ و قر فی قلبہ و لہمذا ظہر من حالہ بعد وفات رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم ما لم یظہر من حال غیرہ حتی صعد المنبر فحمد اللہ تعالی و اشخی علیہ ثم قال من کان منکم یعبد محمدؐ ا فان محمدؐ قد مات و من کان منکم یعبد رب محمدؐ فہو حی لا یموت" و حدیث دیگر رسول اللہ در شان ابو بکر رضی اللہ عنہ فرمودہ است کہ فضل ابو بکرؓ بر موم و دیگر نہ بدین است کہ او نماز بسیار می گذارد و روزہ بسیار می دارد۔ بکہ فضل ابو بکرؓ است کہ آن چیز و روش معظم قرار گرفتہ است بہا پنچہ نفقتیم کہ حضور دل بر تراز عمل جوارح است و عمل جوارح اعتداد و اعتبار سے ندارد مگر بحضور قلب و ہم بنا برین کہ در دل ابو بکرؓ چیز عظیم و موقر بود و بعد فوت رسول اللہ

بر منبر برآمد بعد حمد و ثناے خدا گفت ہر کہ میان شما محمد رومی پرستید تعلق بظاہر
 او داشت پس کو بدان تحقیق محمد مرد و ہر کہ میان شما خداے محمد رومی پرستید پس
 کو بدان تحقیق خداے محمد زندہ است کہ ہر گز نمیرود۔ من محمد حسین بنی ام چند سخن
 بنویسم اینجا ابا مردمان بدگمان و ظنون فاسد و رقی من کنند عجب کارے کہ رسول اللہ
 محتجب شود و ابو بکر گوید مات محمد و عجب کارے کہ ہما سجا و خطبہ کردہ باشد ہما سجا
 بر آیند و خطبہ کنند صوفیان گویند کہ اوتکمن بودند متلون این و قرق و قار و عزت ہم
 از تکمن او بود آری آن درد نبود کہ تکمن او را در اضطراب آورد و در آہنچان
 غالب شود کہ باہمہ تکمن مر و مستوج و مضطلم شود او روے بگرداند و ہر س تبدیل
 خلاف مشغول شود تکمن حالتے است ہر دردے ہر وجعے و ہر اندوہے و ہر غمے
 کہ بر و افندہ تکمن برقرار خود باشد مر و تکمن بگریہ و آہ زند و از خود درد و مردمان او را
 بے ہوشیاند و در و در و ذبولے و ذہولے نماید اما این تکمن او را زیانکار نباشد
 عشق و گراست و کار سازی دیگر عاشق عشق مجاز معشوقہ در کنار دارد و باہمہ درد
 و سوزانہ فراطبجا و زکر دہ۔ ہان و ہان اگر ازین سخن زیادہ کوشیم ہمانکہ گفتیم زمان
 گمان و بگرہ بر بند۔ فالعیاذ باللہ محمد حسین را از اندک و بسیارے از دیرے اہل سنت
 و جماعت و ہم تجاویزے باشد۔ عاشقے بود کہ معشوقہ را در بر آوردہ و از و فرزندان
 سوز و درد او برین اندازہ بود

بیت

من از عشق تو خون خور و من گرفتہ تو دیرے ز می کہ من مردن گرفتہ
 معشوقہ در کنار گرفتہ و خون از دہن بیرون می انداخت و این بیت کہ گفتیم میگفت
 و جان بمعشوقہ می سپرد گفتہ عاشقی و گراست و کار سازی و گریہ بانی کہ عاشق را حال
 است و احوال است کہ در گفت و شنود و رنہ گنجہ۔ باشد صوفی کہ باہمہ کشف و تجلی
 یک ساعت از و محبوب نیست باوے عشقے دارد کہ این جہان را ہم عشقے

تمام کند گفتم عشق بازی و کار سازی دیگر۔ اے عزیز استخوانی ہو حق متصو
نالبته دوی باقی اوئی او منی من ثابت آنکہ در دوسوز بچ کم باشد عاشق بقیر ارے را
بیزاری نداده است با در دو غم و موز قرار گرفته است فافہم و اغنم۔

قوله "وقاتل اهل الردۃ حتی حفظ الاسلام" قصہ

برین جملہ است کہ سلبہ کذاب بعد انتقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دعویٰ
نبوت و رسالت کرد و فریضہ زکوٰۃ ترا از میان برگرفت خیل بسیارے از قبایل
عرب مرتد شدند و بدویہ پیوستند ابو بکر رضی اللہ عنہ مہاجر و انصار را جمع کردہ بمشورہ
نشت ایشان با جمہم گفتند کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از میان ما رفت
مد و سماوی منقطع گشت ما بکدام اعتماد و قوت مقاتلہ کنیم کُنَّا یَتَّخِذُ بَدِیْنِہ
ہر یکے از ما بدین خویش یگانہ باشد ہر چہ در جہان شود گوشتوا ابو بکر رضی اللہ عنہ
بر حُست و بغضب خاست گفت واللہ نشود این دین او و سر و جان ما فداے
دین محمد یا خود را کلاً و جملہً بدین او و ہمہ یا دین او را بشرط برپائے داریم ابن حکم بعلی
رسیدہ رضی اللہ عنہ علی آن روز این سخن گفت کہ خلیفہ رسول اللہ نیکو حکمے کرد
صحابہ رضوان اللہ علیہم و مہاجر و انصار با آن بد بخت بقتال پیوستند در شب
و سر روز مقاتلہ بودند آنکہ وحشی چنان حربہ در سینہ آن بد بخت زد کہ او بد و زخ رفت
وین بر مفرق و مستقر خویش قرار گرفت ہر آئینہ بدین عمل ابو بکر را خصلے باشد کہ دین
فضیلت دیگرے را اثر کتے نیست۔ ترجمہ کتاب و قاتل عطف است بروصعد المنبر
یعنی این کار کرد و این کار از ہر دو دلیل برنگن و فضیلت اوست و اسلام را
بشرط نگہدار۔

قوله "وقال بعضهم اذا صادت المعاملات الخ القلوب

استراحت الجوارح فحیئذ یسغل بعمارت الباطن و مباشرت

الاحوال و مراعات الاسرار و وعد الانفس " بعضے از صوفیان گفتم است
چون معاملات اہل سلوک بدل رسد جوارح راحت گیر و احتمال دارد یعنی عملی کہ
جوارح کند بلذت کند و بنشاط کند و دیگر جوارح از عمل زواید فارغ شود یعنی اگر
رعایت کند و اگر نکند زیانکار او نباشد اما این میگویم چو او مقتدا و مقدم خلق
باشد اورا از زواید چارہ نباشد و دیگر اورا با عملی انسے الفے شدہ است
اورا ازان بازماندن متعسر بود و وعد نفس را و مراعات را احوال را بالا گفتم ام داین کہ
اینجا میگوید کہ استراحت جوارح شود زیر اچہ او مشغول بدین میشود و من میگویم اعمال
زواید با این ہمہ مجانبتے دارد۔

قوله "کما قيل عبادت الفقير نفى الخواطر وليحذر

كل الحذر ان يفسد بدايته بقول المثنيين ومدح
المادحين بل يرجع الى ما يعرف من نفسه " چنانچہ گفتم اند
عبادت فقیرے کہ جوارح او از اعمال زایدہ استراحت یافتہ باشد نفی الخواطر است
ازین خواطر نفسانی و دوسواس شیطانی مراد نیست بلکہ نفی خاطر وہم و جوہر و غیرہ و لیحذر
كل الحذر لا حول ولا قوة الا بالله شیخ در اشناے آکے در بیان یہ اعلیٰ علیین
میر و مقدم در اسفل السافلین می نہند باز حکایت بتدیان بنیشتن گرفت
میفرماید کہ صوفی حذر کند حذرے تمام کند بدایت خود را بچ مردمان مع کفندہ و بہشتنا
نیک مردم کہ ہمہ گویند زہے کہ تویی و شاد باش کہ تویی حالت بدایت خود را
فاسد نکنند و بدان لحاظ نیاز و بلکہ باز گرد و ہر آچہ از نفس خویش میداند کہ او بیگناہ است
ہرگز آشنا شدنی نیست و شیطانے است کہ ہرگز مسلمان شدنی نیست چنانچہ
مردمان گویند کہ آن فلان شیطانے است کہ ہرگز بیک لا حول دفع نشود۔

قوله "کما قيل ليس سماع الالفاظ كم شهادة الاط

یعنی سخن شنیدن، مچو دیدن، اونیت شنیدن چیزے دیگر و شنیدن احوال خیر
کذبے باشد یا احوال این باشد کہ این تمام شنیدن اپنے حق شنیدن باشد و شنیدہ
اواہدین این است کہ شی را بعینہ می بیند پس شنیدن همچون دیدن نباشد و آن بد
او حکایت می کند از کردار او۔

قوله "ويعود نفسه صيام النهار وقيام الليل وخلصت
الاخوان" وعادت کند نفس خود را کہ روز بصیام باشد و شبہا بقیام باشد و عادت
یاران ہم کار۔

قوله "قال الجنيد كل مرید لا يعود نفسه
لاصيام النهار وقيام الليل فكانه يمتنى ما لا يصلح له" ہر مرید کے
بشب بیداری عادت نہ کردہ باشد بگزارونی و خانہ فی و روز را بر وزہ داشتن پس او بد
ماند کہ او تمنی میکند چیز یہ کہ آن چیز بد و برسد کہ آن چیز لایق او نباشد۔

قوله "ثم يراعى اوقاته بضرب من الخير فان الوقت
اذا فات لم يردك بعد ان مراعاته محافظت کن نگہدار و اوقات خویش را
بچیزے کہ آن نسبت بہ کارے نیکیہ دار و زیر اچہ چون وقت رفت ادراک وقت
ممکن نیست اپنے وقت رفت باز نیاید وقتے گفتہ بودم۔

دی رفت و گذشت باز نیاید فردا آید و اگر نیاید شاید

امروز بنقد وقت خوش باش رفته رفته است ہر آنچه آید آید

قوله "وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا ینبغی للمعاقل
ان یکون شاخصاً الا فی ثلاث مرامۃ لمعاش او تزود لمعاد و لذۃ
فی غیر محرم" رسول اللہ فرمودہ است باید مردعاقل را کہ او نظر کند در سہ چیز یعنی
کار او در سہ چیز باشد یا براے معاش را کہ آن لابدی است یا آنکہ توشہ گیرد

برائے آخرت و قیامت را یا آنکہ نفس را کہ قوام نفس یکے بلذتے است یعنی لذت کہ آن حرام نہ باشد زمانے بدان لذت گیرد۔

قوله "وَقَالَ عَلِيٌّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَنْبَغِي لِلْمُؤْمِنِ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَرْبَعُ سَاعَاتٍ مِنَ النَّهَارِ سَاعَةٌ يَسَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَسَاعَةٌ يَحْسِبُ نَفْسَهُ وَسَاعَةٌ يَأْتِي فِيهَا الْعُلَمَاءُ الَّذِينَ يَنْصُرُونَهُ بِأَمْرِ اللَّهِ وَيَنْصَحُونَهُ وَسَاعَةٌ يَخْلِي بَيْنَ نَفْسِهِ وَلِذَاتِهَا فِيمَا يَحِلُّ" ^۶ وعلی کرم اللہ وجہہ فرمودہ است باید مردِ مؤمن عاقل را کہ روز چہار ساعت است معیشت خویش را بقسمت این چہار ساعت است معیشت بگذارد و در یک ساعت مناجات با خدا و را ز با خدا گوید یعنی بعبادت او مشغول باشد و یک ساعت در مخاصمت نفس باشد یعنی در مکابرت و مجاہدہ او مشغول شود و او را بہ اہتمام خود بہر طریقہ کہ ہست از ہوا با باز دارد و ساعتی در تعلیم آن علم باشد کہ آن علم منجی او بود و بدان علم او را رضائے خدا و یا بد قرضی ازین علم این عنایت کرد یا قی فیہا علماء الدین عالمانے کہ ایشان آنچه مامور خداست او را بدان بصیر کنند و نصیحت بکار خوب کنند یعنی از خدا چیزے خیرے است بر آن برد و ساعتے و گرفت نفس بر تو حقے دارد و آن حق او و ایصال خطا و ست و آن محمود و در شرع۔

و این چہار ساعت بگذارد

قوله "وَقَالَ الْحَرِيرِيُّ دَخَلْتُ عَلَى الْجَنِيِّدِ وَهُوَ مَهْتَمٌّ فَقُلْتُ مَا لَكَ قَالَ فَاتْنِي شَيْءًا مِنْ وَرْدِي فَقُلْتُ لَهُ اَعِدْ لِي فَقَالَ كَيْفَ وَهِيَ اَوَقَاتٌ مَعْدُودَةٌ" ^۷ حریری میگوید بر جنید آدم و او را غمگین دیدم پرسیدم مالک چہ شد ترا گفت فائنی و ردی از ان من فوت شد حریری گفت آن وردے فایت را باز گردان یعنی بوقتے و گرد بجائے آر جنید گفت

چہ گوئے باز گردانم کہ اوقاتے معدودے است اینجا گویند صبیحہ چون برائے ہر روزی را و روزے دار و فوت این و روزہ معنی دار و مگر چنین باشد و قومی بود کہ روزے و گریہ ہم کہ معتاد این وقت نیست بدان مشغول شدہ باشد کہ تمام شب او بوظیفہ است لیلة البرات با این وظایف اوجہ شود و مشغول بہ اداے صلیتے و اویعہ کہ درین شب آمدہ است شد و روزے کہ معہ و شب داشت آن در تاخیر افتاد۔

قوله "وقال بعضهم من سبق بخطوط لا يدرك اذا كان صادقا" آری کہ از دیگرے ہمروشنے یک گامے پیش پیش شد آنکہ او بکام شدہ است و آنکہ او پس افتادہ است نتواند رسیدن زیر اچہ ہر دو دوروشنے او ہم گامے میزند پسینہ ہم گامے میزند چونہ میتواند بدور رسیدن مگر آنکہ او بایستدانی کند از روش یعنی بدو برسد و آنکہ بدو دونايت ماندہ و کوفتہ رسیدہ ہم نتواند باوے گام زدن۔

قوله "والمريد يجب ان لا يخلو اظا هرة من الاوراد و باطنه من الارادات الى ان يتردد عليه الواردات" مرید ظاہر از او را دخالی نباشد یعنی یا نماز میگذارد یا چیزے میخواند و باطن او باید غرق بحجت و ارادت باشد تا آنکہ برو واردات فرو آید۔ اکنون این الی یا بمعنی حتی است یا برائے انتہائے غایت است فعلی ہذا علت افتد یعنی این ملازم وارادات است و وارادات برائے آنست تا وارادات فرو آید و اگر برائے انتہائے غایت راست بغیش این باشد کہ غایت او را دیا ارادت تا آن زمان است کہ وارادات فرو آید بعد از ان کہ وارادات فرو آید بکلم وارادات باشد۔

قوله "فحينئذ يكون مع الواردات ولا مع الاوراد" درین ہنگام او با وارادات باشد نہ با وراو۔ ارادت را شیخ ازین دو معنی کہ

معنی آخر را عنایت کرد و با این بہم احتمال آن معنی دارد زیرا چہ اگر او در واردات
یا دلوراد است واردات باشد۔

قوله ”رای بعض المشایخ سجة فی ید مرید فقال
ما تعمل بها قال اعد التسبیحات قال علیک ان یعد السینا“
پیر مرید سے راوید و دوست او تسبیح است پیر پرسید کہ بدین تسبیح چہ میکنی
گفت تسبیحات را می شمرم گفت بر تو باو کہ سُبُحَاتِ را شمری نفس غفلتہ کہ ترا
از کار و از دوست و از محبوب می شود آزار کہ دارد و درین کوش کہ ترا غفلتہ از ان
نباشد۔

قوله ”وینبغی ان یختتم خدمت الاخوان
و یُقَدَّمُ ہا علی النوافل“ و باید خدمت برادران ہمکار را غنیمت دارد
چون شیخ دین باب اہتمام دارد این سخن بسیار جا گوید خدمت را بر نوافل مقدم
دارد یعنی نوافل را بجائے آرد و خدمت اخوان کند و اثر خدمت اخوان را بر تراثر
اورا خود داند۔ این قدر بدان خدمت اخوان را این اثر باشد تا در خدمت
پیر مرشد چہ اثر ہا باشد۔

قوله ”فقد روی عن عائشة رضی اللہ عنہا قالت
ما رای رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فارغاً فی اہلہ
اذا ان یخفف نعل المسکین او یخیط ثوباً لا رملۃ از عایشہ
رضی اللہ عنہا مروی است بیچ وقت رسول اللہ را در خانہ فارغ ویدہ نشد تا این
حد اگر نعل مسکین شستہ بود شستہ آنرا پیوند کرد و بدوختہ این حکایت
درست برائے اثبات آزا است کہ خدمت اخوان بر ترازادائے نوافل است
و دیگر روز را قسمت کند بیچارہ این داخل آن چہار حصہ است و منہا

مرآۃ لمعاش کہ یکے ازان مرعاش است و منها تزود لمعاد ۔

قوله ”حکی عن ابی عمر و الزجاجی انه قال فمت

عند الجنید مدۃ فمارانی قط الا وانا مشغول بنوع من العباد
فما کلمنی حتی کان یوم من الایام خلا الموضع من الجماعت
ابو عمرو زجاجی میگوید کہ من تا دیرے برجنید مقیم ہوں و بیچ وقتے جنید مراندیدہ
مگر بکار خدا مشغول ہوں ام ہمازے بتلاوتے بدعائے و با این بہم بیچ وقتے
با من سخن نہ گفت تا آنکہ روزے جنید با مریدان بجائے رفت موضع بودن صوفیوں
خالی شد ۔

قوله ”فمت و نزع ثیابی کنست الموضع و نظفت

ور شنته و غسلت موضع الطہارت فرجع الشیخ فی ۲ ی
علیٰ اثر الخیار فدعانی و رجب لی و دعالی و قال احسننت
علیک ہما ثلثا “ پس خاستم و جامہاے غیش را کشیدم و موضع را جارب و ب
زوم و آب زوم صاف کردم و ہچنان جاربے کہ دادہ ام اثر غبار آن بر سر و ریش
واندام من مینو دم ہچنان جنید درآمد مریدین حال دیدم اسوسے خوش خواند با من
مرجا گفت احنت نیکو کارے کردی احنت بہا علیک باید کہ ہین خصلت
لازم گیری ۔ حکایت برائے آزا آور کہ خدمت انخوان برتر از اوراد و نوافل است ۔

قوله ”ویکرہ للمرید مفارقت استاذہ قبل انفتاح

عین قلبہ بل علیہ ان یصبر تحت امرہ و نہیہ فی خدمتہ
و مکروہ است یعنی نشاید دور و انباشد مرید را پیش از آنکہ چشم دل کشاید رود
صاحب بصیرت شود و مفارقت استاذ و مرشد کند بلکہ برو واجب باشد کہ صبر
کند کہ در زیر فرمان او باشد و خدمت کند من میگویم مردم را چند آوان است کہ

یک آوان طفولیت است آزا ایام رضاع گویند اگر درین ایام طفل را از شیر مرضہ جدا کنند ہلاک گردد و وضائع شود۔ مرید مبتدی اول حال بدین طفل مانند کہ اگر درین ایام از پیر جدا شود وضائع گردد و بجائے نرسد و دیگر ایام فطانت کہ کودک طعام و آب خوردن میگیرد و از شیر جدا می کنند این ایام نیز اگر از مادر مرض جدا شود ہم ہلاک شود و وضائع گردد زیرا چہ او نیک و بد را نمی شناسد و خود را نگہداشتن نمیتواند ہم بچہ نین مرید مبتدی کہ اوتا اینجا رسیدہ است کہ او را تلقینے شدہ است و در کار و آمدہ است۔ این نیز عارف حال مآل خود نیست ہر آئینہ اگر پیر را گذارد و محل ہلاکت ضیاع افتد۔ و دیگر ایام رہوق است آن ایام نیز اگر کودک از مربی و انا بک رہ روش معیشت خود نشناسد پریشان و آوارہ گردد بچہ نین مریدے کہ او را چیزے از سالک قوم رہ روی پیش آمدہ بود اگر شیخ مرشد کہ بجائے پدر است و مادر است او را دل نہ دہد و ولد را نکند و استقامت نیابد و دیگر ایام شباب است اگر شخصے شباب کہ ایام دیوانگی و خردگانی اوست صحبت با مردمان عاقل و حکیم صفت نباشد لوندے پریشان گرددے گردے گردو۔ بچہ نین مریدے کہ در اول کشف و تجلی مرشد و شیخ بر سرش نباشد قوسم کہ ملحد و زندیق گردد۔ و دیگر ایام کہولت است مرد پختہ شد بد با گذشت ہر چیزے را چنانچہ آن چیز است شناخت شروخیہ را بحقما و حقیقتہا دانست اگر درین ایام مرید از پیر جدا شود شاید کہ او نیز در مرتبہ شیخوخت رسیدہ است۔ اما محمد حبیبی میگوید کہ اٹم شکیخت کہ اٹم محبوب حق بود کہ جان عزیز خویش را فدائے خاک پیر کند زہے مرد کہ اوست زہے دولتے کہ او باقیست زہے سعادتے کہ او دارو۔

قوله "قال بعض الشيوخ من لم يتادب با و امر الشيوخ و تاديبهم فلا يتادب بكتاب ولا بسنة" و پیران گفتہ اند ہر کہ بگفت مشایخ او بے نگرفت او بکتاب اللہ و سنت رسول اللہ او بے نگیرد زیرا

مشائخ بزم کتاب اللہ سخن فرمایا کہ ہر چہ ایشان میگویند و یا بعبارت کتاب اللہ و یا سنت رسول اللہ میگویند و یا از اشارت و یا از کتابت و یا از ولایت پس ہر کہ از سخن ایشان ادب نگیرد پس از کتاب اللہ و سنت رسول اللہ ہم ادب نگیرد۔

قوله "وقيل علامت المریدین السمع والطاعة

لا طلب التذليل وترك التصبر عند الطبيب" نشان مریدیت کہ ہر چہ پیر گوید گوش دل بشنود و ہر چہ فرماید از اطاعت کند انچنین نباشد کہ از پیر طلب دلیل کند کہ چرا کم از کجا میگوئی دلیل داری۔

قوله "وقال بعض المشائخ اذا رايت المرید قائماً

مع الشهوات طالبا لحظوظ النفس فاعلم انه كذاب" چو بینی مرید را کہ ثابت بر شهوات ہست یعنی ثابت بر لذت ہوائے نفس است و طالب مرظہائے نفس را ہست جامہ خوب پوشیدن و طعام خوب خوردن و گشتہائے ہر طرف ہوائے نفس کردن پس بدانکہ او دروغ و کذاب است او مرید طالب نیست او دروغ گو بسیار دروغ گوئی دارد۔

قوله "واذا رايت المتوسط غافلاً عن حفظ حظوظ

قلبه ومراعات احواله فاعلم انه كذاب" و آنکس کہ او خود را متوسط واند و در ورطہ متوسط دارد و از آنکہ داشت دل را از غفلت نگہدار و پس او متوسط نیست و درجہ متوسطان ندارد و بدروغ در باب خویش وہم متوسط می برد و مراعاتیکہ دل را باشد از ان غافل است پس بدانکہ او بدروغ در بلب خویش گمان متوسط میبرد۔

قوله "واذا رايت من یشیر الى المعرفت و یمیز

بین المدح والذم والقبول والرد فاعلم انه كذاب" بہر کہ

اشارت بمعرفت خدای کند و خود را یکے از عرفا میداند و میان مدح و ذم و قبول و رد تمیز نمیکند ہر کہ او را مدح کرد بدان خوش میشود چنان احساس کرده کہ انسان بیکمیزے عزیزے خوش شود چنانچہ از حال او معلوم شود کہ او بدان خوش شود پس بدانکہ او کذاب است یعنی خدا را نشاختہ است و بدروغ گمان معرفت در حق خوشی برودہ است۔

قوله "وقال جنید رحمة الله عليه لولا العلامات لادعى كل انسان سلوك الطريقة" جنید گفتہ است اگر علامات ابتدا و توسط و انتہا نبودے ہر کہ ہست دعویٰ ابتدا و توسط و انتہا کردے نیکو مصراعے ہست

این چو معاملہ نباشد سخن آشنا ندارد

دہم برائے این مدعا را شیخ ابن آیت حجت آورد۔

قوله "قال الله تعالى فَلَخَرَفْتُمْ سُمُورِيَهُمْ مَا وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ" ہر آئینہ بشناسی تو ایشان را پیش رہروی ایشان آرے متغیر را معرفتے بینا از رنگ و روے و از بشر و مردم ہست کہ در باطن او چیست و لحن القول عبارت از اضطراب سخن است خاین و رکلام استقامتے ندارد مضطرب میگوید حاصل این آمد کہ صورت ظاہر علامت بمعنی باطن است۔

قوله "ويجب ان يعلم انه لا يصلح له مقام ولا حال ولا عبادات الا بالاخلاص وهو تصفية بها عن رويت الخلق" مرید باید یقین داند ہیچ حالے و مقامے درست نشود مگر باخلاص و اخلاص صیت عمل از رویت خلق خالص و صاف گرد یعنی در حالت عمل نظر بر خلق نباشد۔

قوله "وقد راوى عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم

اِنَّهٗ قَالَ يَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰی اَنَا اَغْنٰی الشُّرَكَاءَ عَنِ الشُّرْكِ مِنْ عَمَلٍ لِّیْ
عَمَلًا شَرِکَ فِیْهِ مَعَ غَیْرِیْ فَاَنَابَرِیْ مِنْهُ وَمِنْ عَمَلِ "رَسُولِ اللّٰهِ"
حَکَایَتِ اَزْخَدَا مِیْکَنْدَا گَفْتِ اَسْتِ مِنْ غَنِیْ اَزْ شَرْکِمْ ہَرْکِ بَرَاے مِنْ عَمَلِ کَنْدُو
غَیْرِ مَرَاوَرَانِ شَرْیْکِ کَنْدَنْ اَزْ اَنْ اَمَلِ وَاَزْ اَنْ عَمَلِ بَیْزَارِمْ۔

من شکرہ

قَوْلُهُ "وَقَالَ بَعْضُهُمْ كُلُّ حَقٍّ شَارِكٌ الْبَاطِلُ فَقَدْ
خَرَجَ مِنْ قِسْمَتِ الْحَقِّ إِلَى قِسْمَتِ الْبَاطِلِ فَإِنَّ الْحَقَّ غَيُورٌ
وَلَا يَبَاسُ بِمَا يَظْهَرُ مِنْ أَحْوَالِهِ وَعِبَادَاتِهِ مِنْ غَيْرِ قَصْدٍ لَهُ
فِي أَظْهَارِهِ" بَعْضُ صُوفِيَّانِ گَفْتِ اَنْدِ ہَرْ حَقِّکِ کہ بَا بَاطِلِ شَرْیْکِ شَدَا اَزْ قِسْمَتِ حَقِّ
بِیْرُونِ اَمْدِ بے شَبَہِ گِفْتَنْ اَسْتِ وَاَنْ اَلْحَقُّ غَیُورٌ وَتَحْقِیْقِیْ قِیْ غَیْرِ اَسْتِ وَاَگَرِ
اَزْ اَحْوَالِ صُوفِیْ وَاَزْ عِبَادَتِ اَوْ چِزِ ظَاہِرِ شُوَدِ کِ دَرِ اَنْ قَصْدِ ظَاہِرِ کَرْدَنْ اَوْ نَبَاشْدِ دَرِ
بَا کَ نِیْتِ عَیْنِ زَبَانِ وَتِ اَوْ نَبَاشْدِ دَاوَا زْ اَنْ نَبَاشْدِ کہ اَزْ قِسْمَتِ حَقِّ بَقِسْمَتِ
بَاطِلِ رُوَدِ۔

قَوْلُهُ "وَلَا يَصِحُّ لَهُ الْإِخْلَاصُ لِمَعْرِفَةِ مَقَادِيرِ الْخَلْقِ
وَضَعْفُهُمْ وَقُلْتُ نَفْعُهُمْ وَضُرُّهُمْ كَمَا وَصَفَهُ الْإِسْلَامُ لِمَا
تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يَبْصُرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا" وَاِخْلَاصُ
دِرِستِ نَشُوْدِ مَکْرَمُو عَارِفِ بَا نَدَا زِ خَلْقِ شُوَدِ کہ اَزْ اِشْاَنْ نَفْعِ وَضُرْرِ دُوسَرِ
وَزِیَاے نِیْتِ چِنَا چِخِ خَلِیْلِ اللّٰهِ صَلَواۃُ اللّٰهِ عَلَیْهِ صَفْتِ بَتَانِ کَرْدِ اَسْتِ لِمَا تَعْبُدُ
بَا پَدَرِ خُوشِ اَزْ رَا گِفْتِ چَرَا مِیْپِیْسْتِیْ کَسِ رَا کہ نَشُوْدِ وَنَبِیْنِ دُہِیْچِ چِزِ تَرَا اَزْ
تُو بے نِیَا زَنْگَرُو اَنْدِ۔

قَوْلُهُ "وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَجِدُ
أَحَدٌ كَمَ حَلَاوَةِ الْإِيمَانِ حَتَّى يَعْلَمَ أَنَّ مَا أَصَابَهُ لَمْ يَكُنْ

لیخطیہ وما اخطا ہ لم یکن یصیبہ“ و رسول اللہ فرمودہ است بیچ یکے
از شما لذت ایمان نیا بد بحقیقت ایمان نرسد تا اعتقادش این نباشد کہ آنچه تر از رسیدن
بیچ چیزے اورا از تو باز نہ دارد و آنچه تر از رسیدن نیست بیچ چیز تر از رسد۔

قوله ”وقال علیہ السلام ان من ضعف الیقین ان
ترض الناس بسخط اللہ تعالیٰ وان تحمدہم علی ما رزق اللہ
تعالیٰ وان تذمہم علی ما لم یوتک اللہ فان رزق اللہ لا یحصر
حرص حریص ولا یدفعہ کراہۃ کادریہ“ از ضعف یقین ایمان روم
است کہ مردمان را خوش کنی بچیزے کہ در آن رضائے خدا نیست کہ در آن غضب
خدا است و ایشان را امح کنی برین کہ رزق خدا بواسطہ ایشان بتورسد و ایشانرا
نوم کنی بر اے چیزیرا کہ خدا از ایشان رزق تو نگیرد و انیدہ است و تو بدان ایشانرا
بدگوئی زیرا چہ آنچه خدا رزق تو کردہ است آنرا حرص حریص بتو نکشد نیار دہی تا آنکہ
تو حرص ہستی بر آن از حرص تو بر تو نکشد نیار دہ و آنکہ بتورسیدنت کسے خواهد بتو
رسد متواند کہ بتورسند۔

ندایہ ہدایت

قوله ”قال اللہ تعالیٰ وَاِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ
لَهُ إِلَّا هُوَ“ و خداوند سبحانہ و تعالیٰ گفت است و اگر خداے تعالیٰ زیانے بتورسے
بیچ یکے نتواند آنرا از تو دور کند و اگر کند خدا کند و اگر خواهد ترا چیزے نیکے برساند بفضل
خدا یا بیچ رد کنندہ نیست یعنی بفضل خدا یا بیچ باز دارندہ نیست۔

فصل ۲۸

قوله و یجتہد فی مراعات نفسہ و معرفت اخلاقہا

فانہا الامارۃ بالسوء ولا یخفل عنہا وان تنہا فی المعروف "وہم کہند
اجتہاد کند و جہد بہ مشقت کند و رنگہداشت نفس خویش کہ اور ایا وہ نگذار دفاہنہا
الامارۃ بالسوء، زیرا چہ او فرمایند بہ بدیت و بسیار فرمایند بہ بدیت و البتہ
از نفس غالب نشود و نداند کہ او مطیع من شد و منقاد من شد و اکمین گاہ وارو البتہ
چنان حظ خویش میگیرد کہ ترا از ان شعور نہ دگر چہ آن شخص بگمان خویش داند کہ بابتہای
معرفت ہر چیز رسیدہ ام۔

قوله "فان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان مراعیاً
لہا و مستعیذاً باللہ تعالیٰ من شرہا" زیرا چہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم
ہمیشہ محافظ نفس بود و از نفس بچدا پنہہ گرفتہ تا آنکہ او خود را بے خود را این کار کرد
یا براے تعلیم امت را بود و چنین دانم کہ براے تعلیم امت را بود زیرا چہ او گفتہ است
اسلم شیطان۔

قوله "وکان علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ یقول
ما انا و نفس الا کراعی غنم کالما اضمُّہا من جانب انتشار من
جانب آخر" و امیر المؤمنین علی کرم اللہ وجہہ گفتہ است نہ ام من نفس من مگر ہجو
شبان گو سفندان ہر گاہ از طرفہ جمع میکنم بطرفہ دگر می روند یعنی نفس از ہر خطہ کہ اورا
منع میکنم او بطرفہ دگر میگیرد۔

قوله "وقال ابو بکر الوراق رضی اللہ عنہ النفس
من ایثیۃ علی جمیع الاحوال منافقۃ فی اکثر الاحوال مشرکۃ
فی بعض الاحوال" ابو بکر و راق گفتہ است نفس در جمیع احوال خود نما است تا آنکہ
در بہشت گوید۔ یَلِیْتُ قَوَّحِیَ یَعَاْمُوْنَ بِمَا عَفَرْتُ لِی رِجْلِی وَ جَعَلَتْ مِنْ
الْمُکْرَمِیْنَ و اکثر احوال منافق است عیبی خواہد پنهان دارد و ہمہ خود نماید در بعضے

احوال شرکت البتہ دوی از صفاء دوست ہرگز قرار نگیرد۔

قوله "وقال الوسطی رحمة الله عليه النفس صنم والنظر اليها شرك والنظر فيهما عبادت" واسطی گفته است کہ نفس بچوبتہ است ویدن ہوسے اور بر غبت شرک است یعنی البتہ باید کہ ادغانی باشد و چون نظر ہوسے اور بر غبت کنی این نسبت بشرک دارد و تامل کردن در و اندیشہ کردن در و کہ چہ حرکات و سکنات دارد این عبادت است مثل اوشل شکنبہ مانند ہر چند کہ شکنبہ بشویند البتہ ہوسے کہ در وے است آن از دو رفتنی نیست پس اندیشہ کردن در وے عبادت باشد کہ ہرگز اوشل کا فور و مشک شدنی نیست۔

قوله "وقيل مثلها في ابداء الحسن واخفاء القبح مثل الجرة لونها حسن وانما التحرق وان عوقبت نسوت الى التوبة" و قمنٹ الا ویتہ وان عوفیت دکبت هواها واعراضت "وگفتہ اند مثل نفس ویرین معنی کہ حسن نماید و قبح را پنهان کند بچو انگشت است کہ بصورت رنگ اور روشن و خوب مینماید و اثر و خاصیت چیت میسوزد اگر اور اعقاب کنی برو تنگ گیری و دشواری گیری برائے تورا تشریف و امہال کند بگوید کہ خواہم کردن و از ان عتاب اورا عافیت دہی بر ہواسے خویش بر شیند۔

نفس سوفت

قوله "قال الله تعالى وَاِذَا اَنْعَمْنَا عَلٰى الْاِنْسَانِ اَعْرَضَ وَبَاْجَانِبِهٖ جَا وَاِذَا اَمْسَتْ السَّيْرُ فَذُوْدُ عَايٍ عَمِيْضٍ" خداوند سبحانہ صفت نفس گفته است و چون بر انسان انعام کنیم یعنی مراد او بدو ہم از ما اعراض کند و دور شود از ما بجانب خویش رود و اگر اور اثرے رسد و ما کند و عاے عریضے و رازے کند کہ اورا از ان شر خلاصی شود۔

قوله "وقيل مثل النفس مثل ماء صافي واقف واليق

ان حرکتہ بین ماحتہ من الحماة والنتن“ وگفتہ اند مثل نفس بر آبے صافے بستہ ماند مردم داند آبے لطیفے صافے ہست فردو بالا بچین خواہد بودن و چون آب را بجنبا فی آن خلاشی و گندگی کہ فردو است آن ظاہر گردد۔

قوله ”ويعلم انهم ان يكون لله ضد أفي دعواها ويندأ في

مطالبها“ و باید کہ طالب بداند کہ نفس را غاصبتہ است البتہ خواہد کہ در نوای و او امر او را مخالف شود و خواہد خلاف آن کند جابجہ کہ کوئی ضدے و ندے است و دیگر خواہد البتہ چنانچہ من باشم مردمان مرا نشان کنند و چیزے شمرند۔

قوله ”وذلك ان الله تعالى طالب عبادة بالثناء عليه

و المدح له و طلبت النفس ذلك“ چنانچہ خداوند تعالی مدح و ثناء خوش را دوست دارد کہ بندگان من مرا مدح و ثنا کنند کذلک نفس۔ رسول اللہ گفتہ است شب معراج در مقام قرب رسیدم مرا گفتند ندا خاست کہ قف یا محمد ای محمد بایست فان الرب لصلی کہ بتحقیق خدا نماز میگذارد و گفتم الرب کیف لصلی خدا چگونه نماز میگذارد گفتند یومح و یثنی لنفسه مدح و ثنا نفس خویش را میگوید نفس ہم بچین میخواید خویش را شیخ بیان انواع سر نفس میکند۔

قوله ”وطلب الله العباد ان لا يخلفوا امره و نهيه

و طلبت النفس ذلك و طالبهم ان يصفوه بالسنة والكس و طلبت النفس ذلك“ خدا از بندگان میخواہد کہ او را امر و نہی مخالف نباشند نفس ہمیں میخواہد و خدا میخواہد کہ او را صفت کنند بخا و کرم نفس ہمیں میخواہد۔

قوله ”و طالبهم ان يكون هو المرغوب اليه والمرغوب

منه و طلبت النفس ذلك“ و خداے خواہد کہ از ہر مرغوب الیہ ہو باشد و ترس ہم از او باشد نفس ہمیں میخواہد و خدا میخواہد کہ مذکور ہمیں بشم نفس ہمیں میخواہد۔

قوله "وقیل النفس لطیفہ مودعة فی هذا القلب
وہی محل الخلاق المذمومة" شیخ ماہیت نفس بیان میکند شے است
غیر مرئی و ہم دین قالب انسان است ہر جا کہ خلق ذمیمہ است آن محل اوست۔

قوله "والروح لطیفہ مودعة فی هذا القلب وہی
محل الصفات المحمودۃ کما ان البصر محل الرویت والاذن
محل السمع والالنف محل الشم" وگفتہ اند کہ روح لطیف است و در قالب
بمانت نہادہ اند و آن محل حمیدہ است شیخ این ظاہر را بدان باطن تشبیہ میکند یعنی
چنانچہ چشم محل دیدن است و گوش محل شنیدن است اخلاق ذمیمہ یعنی شے موجود
ہست کہ صفت آن شے نیست یا مدح یا ذم نہ آنکہ چنانکہ حکیمان گفتہ اند کہ نفس
ہمین اوصاف ذمیمہ است پس عرض است ذاتے ندارد و روح کذا کہ عبارت
از اوصاف حمیدہ است ذاتے ندارد۔

قوله "وقیل الروح معدن الخیر والنفس معدن
الشر والعقل جیش الروح و الہو اجیش النفس" گفتہ اند کہ روح
بدان مانند کہ او معدن خیر است یعنی چنانچہ شے از معدن برون آید روح گوئی از معدن خیر
برون می آید معدن موضعے را گویند کہ آنجا ہرگز چیزے است کہ درو آن چیزے باشد البتہ
چنانچہ زمینے باشد کہ از آن آہن برون آید و پرکالہ آہن برون آید و زمینے باشد کہ
از آن مس برون آید و بھین معدن و دیگر و بھین روح و نفس کہ او متعلق خیر است و این
معدن شر و از جز خیر نباشد و ازین جز شر نیاید عقل مر و روح را ہچولش کر است
مر یاد شاہ را کہ مدد اوست و تقوی اوست و کار اے او بد و تمام میشود و برکس این ہوا
نفس را۔

قوله "والتوفیق من اللہ مدد الروح والخذلان مدد

النفیس "واین کہ توفیق بر خیرات شود بدان ماند کہ بر باد شاہ لشکر از خدا برو آید بجائے فتح و ظفر اورا۔ و آنکہ توفیق یاری نہ دہد اورا یا وہ گذارند برائے آزمائش نفس در ہوا افتد این موجب حیران و خذلان اوست۔

قوله "والقلب فی اغلب الجیشین" ووقتے از زبان شیخ

شنیدہ ام روح علوی است و نفس سفلی و دل در میان ہر دو نسبت باہر و دوار و زیر او روح ہجو پدر است و نفس ہجو مادر و دل متولد از ہر دو و اگر طاعت و عبادت بسیار شد قلب بطبیعت میل بسوے روح کر و نفس تنہا ماند ضرورت ہر جا کہ غلبہ بود او ہم متابع او گشت از انجین کسے جز خیر و صلاح نیاید و اگر شر و بدکاری و غفلت خدا بسیار شد و ہوا قوت گرفت دل میل بدو کر و روح تنہا ماند او ہم ضرورت میل بدو کر و او ہم با دل نفس یکے شد جز شر و کار بد نختی از و نیاید۔ نفس مطہنہ اورا میگویند کہ نفس بادل و روح یکے شدہ است نفس امارہ اورا می خوانند کہ روح و دل نفس یکے شدہ است۔

قوله "و یعلم ان جملة الامور ثلثة امر بان ر ش د ہ

فیجب متابعتہ و امر بان غیہ فتنجب محابنتہ و امر مشتبہ فتنجب مشارکتہ الی ان تبین الرش من الخی من جہت العالم او من جہت العقل" صوفی بداند طالب بداند کہ این ہر کار ہر کار باز میگرد کارے است کہ صلاح او یکی او پیدا است کہ س میداند چنانچہ صوم و صلوة و احسان و تلاوت و خلق نیک این کار را واجب است کہ مردم متابعت کنند و کارے است کہ گم رہی پیدا است چنانچہ فحش و ہزل و فلان گفتن و فسوق و فجور از انہا کہ نتوان درکت آوردن و واجب است کہ از آن دور باشد و محترز گردد و کارے است کہ خیر و صلاح او مشتبہ است طرفے وہم میرود کہ این کار نیک است و طرفے گمان میرود کہ این کار بد است و در انجین کار متوقف باشند اگر معلوم شود کہ تحقیق خیر است اقدام کنند

واگر توبہ کہ شرعی ظاہر ہے است واجب باشد کہ اجتناب کند مکروہ لمحق بشر است
لمحق بخیر۔

قوله "وقیل اذا عرض لك امر ان شکلت فی خیرهما
فانظر لی بعدهما من هوالک فانہ خیرهما" گفتہ شدہ است چو دو کار
ترائیش آید ورنخیر ایشان و در شر ایشان ترا شک افتد کہ میان ایشان بہتر کیت نظر
کن از میان این ہر دو از ہوا و در ترکیب ہمازا اختیار کن خیر ہماں است کہ از ہوا دور باشد۔
قوله "وعلى المرید ان یجتہد فی تبدیال خلق النفس
کالتکبر والغل والحوص والامل والحسد والمراءء والمنازعت
والغیبت والمہریش وسوء الظن والوقاحت وغیر ذلک
من الاخلاق الذمیمة بضد ہما من الاخلاق الحمیدة
وبالله التوفیق" واجب است بر مرید طالب کہ او مجاہدہ بیند کہ او اخلاق نفس را
تبدیل کند یعنی معتدل گرداند و دفع کلی مطلوب نہ و کمین ہم نہ اگر غضب بر و بکلی مذمت
مدارات پیش آید و حمیت بر و اگر شہوت بر و بکلی شوق و محبت در و نہاند و اگر کبر بر و
طلب معالی بر و و عزت و خست پیش و اگر حرص بر و و مدقانع باند کہ شود و اگر
اٹل بر و و اجتہاد و در عبادات کم شود اگر حسد بر و و غبطہ بر و و حسد این است کہ در یکے
نعمتہ خدا دادہ است زوال آن از و خواہد و غبطہ این است کہ یکے فضیلتہ وار و و بیکے
خواہد کہ آن فضیلتہ کہ او دار و مراہم باشد و اگر ستیہش بر و و بکلی قناعت بر شے دلیل شود
و رو اواری آید و اگر منازعت بکلی بر و و بسیار جا دار امور وینی باز ماندن پیش آید مقصود
باید کہ درین چنیر با اعتدال نفس باشند و رجمہ اخلاق نفسانی افراط مذموم و اعتدال
ممدوح برین خدا قادر گرداند کہ توفیق ہم از خدا است۔

نہ المہریش

فصل ۲۹

قوله "فصل فی ذکر ادبہم فی صحبت بعضہم بعضا

قیل۔

شعر

وحدث الانسان خیر من - جلیس السوء عندہ

و جلیس الخیر خیر من جلیس المرء وحدث

و شیخ نخت اسناد شعرے کہ آن دلیل برین میکند کہ البتہ صحبت بائیکے باید۔ گفت نشتن مردم تنہا بہتر از آنکہ بادی نشیند و شستن بائیکے بہتر از آنکہ تنہا نشیند۔

قوله "وقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم المرء علی

دین خلیلہ فلینظر احدکم من یخالل" مرد بروین دوست خویش است

یعنی دوی یکجا جمع نشود تا میان ایشان حیثیت نباشد گفتہ اند اگر خواہی کہ یکے را

بدانی کہ اوچہ مرد است و صفات او بعیت و چہ کار است باہر کہ صحبت اوست بدانی کہ

بچو اوست۔

قوله "وقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا خیر

فیمن لا یالف ولا یولف" شخصے کہ در وصف و حشت باشد او با کسے الفت

نہیں گیرد و کسے با او الفت نہیگیرد و درو خیر نیست یعنی البتہ صحبت با کسے باید کہ

او آلف باشد و مالوف باشد۔

قوله "وسئل ابو حفص النیشاپوری عن احکام الفقر

و آداب الفقیر فی الصحبت قال حفظ حرمانات المشایخ" ابو حفص

نیشاپوری را از احکام فقر و واردات فقیر در صحبت پرسیدند گفت حرمت مشایخ

و حرمت پیران محافظ باشد ہر کہ در حال و مقام قدمے سابق دارد و از مشایخ است و از پیران بر فقیر طالب حرمت ادا واجب است۔

نہجۃ المریدین
۱۵۸

قوله "و حسن العشرات مع الاخوان" و با ہمجنسان خویش زندگانی خوب کند و کلی زندگانی خوب اینست کہ ترک رعایت حق خویش کند و گوید با کسے کہ تو چنینی بلکہ خود را از ہمہ پیستز و کمتر داند و ہر چہ اصحاب کنند بدان راضی باشد و موافق باشد مگر خلاف روش صوفیان و کارے کہ از حکم شرع مخالف نماید۔

قوله "و النصیحت للاصاغر" و آنکہ او از ایشان در مرتبہ خود باشد نیک خواہی او کند و او را پسندے بر طریقہ بہترے۔ **تخلیظ و تشدید** در میان نباشد **قوله** "و ترک صحبت من لیس من طبقا تہم" و آنکہ از طبقہ ایشان نیست ترک صحبت او کنند چنانچہ متفقہ خشک و مستعبدہ و متزددہ و خوبین و کذلک اہل دنیا و امرا و ملوک و تجار و اغنیاء دیگر۔

قوله "و ملازمۃ الایثار" و ہر چہ ایشان را بیش آید از دین و دنیا ایشان را برادران محبت کند۔

قوله "و مجانبۃ الاذخار" فقیر و خیر و نیکند امر و زینہ برائے فردا نگہ ندارد بلکہ ہر چہ بوقت او مایحتاج باشد برائے وقتے دیگر نگہ ندارد ہم ازین سبب بعضے صوفیان صوم و دام ترک آوردند مگر صوفی کہ او را قدرت بطی باشد کہ او چندگان روز بے طعام و آب می تواند ماندن۔

قوله "و المداونت فی امر الدین و الدنیا" و با اصحاب یاری کند در امور دنیا و دین یعنی پیکیزے کہ او را ماندگی باشد بقوتے و ہلہ سے بلانچہ این را ممکن باشد بدان یاری کند و امور دین در علمے و تعلیمے نصیحتے بلانچہ داند و تواند یاری کند **قوله** "و من آدابہما ان یصحب الجنس و من یتنفید

منہ خیراً“ واز آداب ایشان ایست کہ مصاحبت با جنس خویش کند کہ از و فائدہ نیکی باشد از اہل دنیا و آن مردم کہ منکر طلب حق و سلوک طریقت باشند از ایشان اجتناب ضروری باشد۔

قوله ”وقال بعضهم اولى الناس بالصحب من يوافقك في اعتقادك“ آری تو طالب حق مطالب و موارد و مصادر الہی مواہبت تجلیات خواہی اعتقاد تو برین و صمم کہ امرے واقع و در حیز امکان وصول آنکہ او معتقد این باشد بلکہ منکر باشد ترا در تو داند از وفا لحد رکل الحمد۔

قوله ”ويحشمه في مجالسك“ و با کسے کہ صحبت کہ تو اورا ^{نہ ہشت} بزرگ دانی و پیش او بحرست شینی۔

قوله ”وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ“ براے آنرا می آرد کہ صحبت با کسے کنند کہ پیروی او کنند و لَا تُؤْمِنُوا اِلٰی آخِرۃ تصدیق لکنید مگر کسے را کہ او پیروی نہ شما باشد۔

قوله ”وَلَا يَصْحَبُ مَنْ يَخَالِفُهُ فِي مَذْهَبِهِ وَان كَانَ قَرِيبًا مِنْهُ“ این سخن بالا گفتیم۔

قوله ”الان ترى نوحا عليه السلام لما قال إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي كَيْفَ أَجِيبُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ“ قصہ برین جملہ است خداوند سبحانہ با نوح گفت ہمہ غرق کنم مگر کسے را کہ او از اہل تو باشد نوح گمان برد کہ مگر از بن اہل فرزندان من اندوزن و سنہان من خداوند تعالی را مراد از اہل نوح این بود آنکہ موافق دین او باشد و نوح را چہار پسر بودہ اند سام، حام، یافث، کنعان پس آنکہ آب شوریدہ پسر او وزن نوح و زنان پسران با نوح در کشتی سوار شدند کنعان نشد با کنعان گفت کہ بیٹا سوار شو کہ امروز کسے را نجات

نہیں مگر کہے کہ درین کشتی سوار شود کنعان گفت کہ من بیکوہ ہا بروا ہم رفت کہ از غرق شدن نگذارد داشت ہمدین گفت دشنید بودند موج آمد و کنعان را غرق کرد و نوح نالید کہ الہی تو گفتہ بودی اہل ترا غرق نکنم و پسر من از اہل من است فرمان آمد کہ او از اہل تو نیست مرا و من از اہل تو آنست کہ متابع تو در دین تو باشد۔ آوردن این قصہ مقصود این بود کہ آنکہ او متابع مذہب اعتقاد نباشد با وصحت نشاید۔

قوله "وروی عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال لما نزل قولہ تعالیٰ لَا یَتَّخِذُ قَوْمًا یُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْیَوْمِ الْآخِرِ یُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ قَالَ اللّٰهُمَّ لَا تَجْعَلْ لِّفَاجِرٍ عَلَیَّ یَدًا فلیجبہ قلبی" از پیغمبر روایت کردہ اند کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم گفتہ است ہر گاہ کہ این آیت نازل شد نیابی تو قوت را کہ او در ایشان ایمان بخدا آرند و دوست دارند و قوتی را کہ او دوستی با خدا ندارد ہر گاہ کہ این نازل شد رسول اللہ این سخن گفت اہم اے ہا خدا یا فاجر یا بر من حق دار کن فیجبہ قلبی پس دل من اورا دوست دارد یعنی اینچنین کن کہ فاجر یا بر من حق باشد کہ دل من اورا دوست دارد۔ این عبارت از نفی مجموع است مقصود این کہ جز با جنس خویش نیامیزد۔

قوله "بل یحب من یشق بدینہ و امانتہ و مذہبہ و ورعہ فی ظاہرہ و باطنہ" بلکہ صحبت کند با کس کہ او را استوار کند در دین او و در مذہب او و در امانت او و بر تقوی او و در ظاہر او و در باطن او۔

قوله "ومن آدابہم القیام بخد مثلاً خوان والا صحاب و رفع المؤنت عنہم و احتمال اذا ہم و ترک الا نکار علیہم الا فیما یخالف الشرع و یعرف لکل واحد قدرہ علی مرتبتہ" این سخن بالالبیار جارفتہ است مگر یہ گوئیم۔

قوله "قال سفیان بن عیینہ من جہل اقدار الرجال

فہو بقدر نفسه اجمہل" ہر کہ اندازہ مردمان نداند او در شناخت اقدار رجال در چیز اشکال است در غایت اشکال زیرا چہ ہر یکے بصورتہ امثال و اشکال است پس تمیز یکے از دیگرے مشکل باشد در غایت اشکال اگر ازین جنس گویم بسیار باشد و ترجمہ دراز شود حکایت عبد اللہ خفیف وصوفی کہ در خانہ او فرو آمدہ بود و التماس کاسہ عقیدہ کردہ در کتب مسطور است۔

قوله "وقال لا يستخف باقدار الرجال الا من قد مر الاقدار

اندازہ مردمان را کہے استخفاف نکنند مگر آنکہ او خود را شناختہ باشد۔

قوله "ويهدى الى صاحبه عيوبه" و صاحبہ مرصاحب

خود را یعنی یارے مر یارے خود را عیبہائے اورا ہدیہ بیارہ کہ چنین چنین عیب داری او بران مطلع شود و دروغ آن بکوشد گوئی ہدیہ برومی آرد کہ آواز آن غافل بود این تنبیہ بدان کرد گوئی ہدیہ آورد۔

قوله "ويدله على ما فيه صلاحه وجماله" ورنہ نہاید

مرا ورا در آنچه صلاح او باشد و جمال او در آن باشد۔

قوله "قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم المؤمن مرآة

المؤمن" پیغامبر فرمودہ است یک مؤمن مر مومن دیگرے را ہیچو آئینہ است یعنی چنانچہ مردم آئینہ می بینند و عیبے کہ در مردم پیدایم باشد آن می بیند و دروغ آن میکوشد کذا کہ مومن مر مومنے را کہ عیب او میگود گوئی آئینہ است کہ بہ عیب خویش مطلع میشود و دروغ این میکوشد۔

قوله "وقال عمر رضی اللہ عنہ رحمة الله امرأء

اھدی الی عیوبے" عمر رضی اللہ عنہ گفتہ است رحمت خدا بر بندہ باد کہ مرا بر عیبہا

من ہدایت کند۔

قوله "ومن آدابہما ان یصحب کل احدہما علی قدر حالہ وما یلیق بہ" "و از آداب صوفیان است کہ باہر کے صحبت براندازدہ او کند و آنچه لائق اوست بران صحبت کند۔

قوله "فالصحبت مع المشایخ والکبراء بالاحترام والخدمت والتوقیر والقیام باشغالہم" "این سخن گذشتہ نوشتہ ام ترجمہ این۔

قوله "والصحبت مع الاقلان بالبشر والا نسباً ط والموافق و بذل المعروف والاحسان والکون معہم علی حکم الوقت" "و این ہم بالا گذشتہ است بیان این بمبالغہ رفتہ است۔
قوله "حکی ان ابا العباس ابن عطاء مدسجلہ بین یدے اصحابہ فقال ترک الادب بین یدے اہل الادب ادب" "و ہمچنین گویند ابن عطاء و مجلس اصحاب پایے و راز کر و شست گفت ترک ادب میان اہل ادب ادب است یعنی میان اقران و اخوان ادب ایست کہ بہ انساب و کثادہ و ردی باشند بر خود تنگ نگیرند بر حکم وقت روند پایے و راز کر و شست برائے طلب ادب این قوم۔

قوله "وقال الجنید اذا صحت المودۃ سقطت شریط الادب" "و جنید گفتہ است کہ چون مودت و دوستی ثابت شد و درستی شد شرط ادب از میان نیز و نیکو بیٹے گفتہ اند
میان عاشق و معشوق خوش طریقی است
گہے علیک نباشد گہے سلام نگنجد
قوله "وردی ان النبی صلی اللہ علیہ و سلم کان

عندہ ابوبکر و عمر رضی اللہ عنہما فدخل عثمان رضی

اللہ عنہ فخطی جسمہ و سقى ثيابه و جلس فسل

نفس

عن ذلك فقال الاستحي من تستحي منه الملكة فحشمتہ

عثمان وان عظمت "وروايت كروه اندرسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

غلطیدہ ہو دیا شستہ پائے و راز کر وہ و جامہ برتن نہ و عمر و ابوبکر رضی اللہ عنہما ہر دو

نزدیک او شستہ بودند عثمان رضی اللہ عنہ در آمد بر خاست نشست و خود را بہ جامہ

پیشینہ دپائے را گرد آورد و از پیش پر سید ند پس جواب گفت خرم ندارم از کسی کہ

فرشتگان از و شرم میدارند پس حرمت داشت بزرگی عثمان را ہر چند صفت بزرگ بود۔

قوله "فالحالت التي بين رسول الله صلى الله عليه

وسلم وبينهما اصفى" پس حالتے با ابوبکر و عمر رضی اللہ عنہما بود صافتر ازین

بود کہ یا عثمان کرد با ابوبکر و عمر اظہار دوستی و یگانگی بود و با عثمان حالت یگانگی شد۔

قوله "ولا يدأهنيهم فيما يخالف المذهب" باصحاب

و اقران در آنچه مخالفت مذهب تصوف باشد مد اہمت نکنند۔

قوله "فقد قال دوييم لازالت الصوفية بخير ما

تناقروا فاذا اطلقوا اهلکوا" ابو محمد رویم گفته است ہمارہ صوفیان بکار

نیک بصفے غیر ہستند مادام کہ یکدیگر مناقرہ میان خود میکنند و تنبیہ ایشان یکدیگر

صلح کنند یعنی رواداری کنند ہماک شوند یعنی در آنچه بودند نہ مانند۔

قوله "ويخضع عند الحق ويقابله بالقبول" اگر سخن

حق باشد آنجا خاضع بود و از اقبال قبول آن ہمیش آید یعنی مرای و حسدے را در کار

ندارد۔

قوله "وروى ان عمر ابن الخطاب رضی اللہ عنہ امر

بقلع میزاب کان فی دارعباس بن عبد المطلب الی طریق بین الصفا والمروة فقال له العباس قلعت میزابا کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وضعہ بیدہ فقال اذا لیردہ الی مکانہ غیریدک ولا یكون لك سُلماً الا عانق عمر فقام علی عانقہ و ردہ الی موضعتہ حکایت آرنند عمر رضی اللہ عنہ فرمود کہ قلع کنند ناودانے کہ درہ صفا و مروہ بود عباس با او گفت چہ کردی میزابے را قلع کردی ناودانے را بر کنند ی کہ آنرا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بہت خود نہا وہ بود عمر گفت اکنون این میزاب را کس نہ نہد بجائے او گردست تو و ویرانزد بے نباشد مگر کتف عمر عباس بر کتف عمر سوار شد آن میزاب را بر جائے او نہاد و حکایت برائے آنرا آورد کہ سخن حق را خاضع شود و بقبولش پیش آید۔

قوله "والصحبۃ مع الاصابۃ بالشفقت والارشاد والتادیب" این سخن بالا گذشتہ است۔

قوله "والحمل علی ما یوجبہ حکم المذہب" گفتہ است آنکہ اصاغر باشند ایشانرا حامل شود برین کہ بر حکم مذہب تصوف و اند۔

قوله "ویدلہم علی ما فیہ صلاحہم لا علی ما فیہ مسادہم" و ایشانرا آن رہ نہاید بد آنچه صلاح دین ایشان باشد نہ آنکہ آن رہ نہاید کہ بدان مرا نفس ایشان باشد۔

قوله "وعلی ما یفیدہم لا علی ما یحبونہ" و آنچه فائدہ ایشان باشد نہ آنچه مرا و چیزے کہ ایشان آزادوست دارند ہمان سخن بالا کہ شیخ مکر میکند۔

قوله "ویزجرہم علی ما لا یعنیہم" و آنکہ لایعنی مراد

دین باشد ایشان را ازان مانع آید۔

قوله "الأتري ان الله تعالى ذمّ الربانيين والاحباريين تركوا زجر قومهم عن المنكر لقوله عز وجل لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ عَنْ قَوْلٍ لِّهِمْ الْأَثْمُ وَكَالِهِمُ السُّحْتُ" الایة "شیخی آر دبرای آنرا که از لایعنی مانع آیند میگوید نہ بینی تو خداوند سبحان چونہ قوم کرد اجبار را و علما را و مردمانے را کہ ایشان خود را عالم ربانی گویند بگفتار خویش لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ اگر ایشان این قوم خود را انہی میگردند از گفتارے کہ دران بزہ و خوردن حرامے ایشان را این زشت روزگار پیش نیامدے۔

قوله "والصحب مع الاستاذ با اتباع امراء ونهيه" وصحبت با استاد بصفقت پیروی امر وے باشد و نہی وے باشد ازین استاد مراد پیروم شد است۔

قوله "وهی فی الحقیقت خدمة لا صحبة" خدمت است کہ او خادم است و او مخدوم خادم را باید بد آنچہ مخدوم فرماید بران رود۔

قوله "وقیل لابی منصور المغربی کیف صحبت ابا عثمان قال خدامته لا صحبته" ابو منصور مغربی را گفتند چونہ صحبت کردی تو با ابو عثمان مغربی او جواب داد من خدمت کرده ام مرا چہ مجال صحبت با او۔ و این سخن دو احتمال دارد یکے ہمین کہ گوئیم دوم صحبت چہ باشد من خدمت کرده ام خادم برکلی و جزوی مخدوم مطلع است اما مصاحب زمانے با او باشد و زمانے بروزگار خویش رود و خادم الزم و المضق است از مصاحب۔

قوله "والقیام بخدمة استاذہ واجب والصبر تحت حکمہ وترك مخالفتہ ظاہرا و باطنا" و راست استادن بخدمت استاد

ہمچو واجب باشد آنچه او حکم کند جبر و حکم او کردن اگر چه امر باشد یا نہی آن نیز ہمچو واجب باشد و ترک مخالفت او ظاہر و باطن نیز ہمچو واجب است۔

قوله "وقبول قوله والرجوع اليه في جميع ما يعرض له و تعظيم حرمة" و واجب باشد قبول سخن او در ہر چہ اورا ہمیش می آید بازگشت بہ استاد و شیخ باشد و تعظیم دارد حرمت اورا یعنی البتہ تعظیم داند کارہاں باشد کہ اورا حرمت دارد۔

قوله "و مجانبۃ الانکار علیہ سلاً و جہراً و مجانبۃ از انکار از پیر و استاد این نیز ہمچو واجبے باشد سر و جہراً یعنی ظاہراً و باطناً۔
قوله "قال الله تعالى فلا وربك لا يؤمنون حتى يحكموك فيما شجر بينهم ثم لا يجدوا في انفسهم حرجاً مما قضيت ويسلموا تسليماً" ہو گند پروردگار تو ایشان ایمان نیاوردہ باشند تا آنکہ ایشان ترا حاکم نسا زند در چیزیکہ میان ایشان میرود پس آنکہ ترا ایشان حاکم کردہ باشند نیا بند در نفوس خویش حرجے زیانے از چیزے کہ تو برایشان حکم کردہ باشی و کار ہاے خود را بتو تسلیم کردہ باشند۔

قوله "وقيل الشيخ في قومه كالنبي في امته" و ہمچنین گویند شیخ میان مریدان خویش ہمچنین است چنانچہ نبی و رامت خود۔ و استاد ابوالقاسم در لطایف قشیری این کلام را کہ الشیخ فی قومہ کالنبی فی امتہ از حدیث می آرد و میگوید و فی الخیر الشیخ فی قومہ کالنبی فی امتہ یعنی ہر چہ نبی براست آورد از امرے و نہیے اطاعت آن برایشان واجب باشد ہمچنان شیخ زبیراچہ پیغمبر از خدا می آرد سخن نیز از خدا و مصطفی می آرد پس اطاعت امر و نہی او واجب باشد۔

صالح بن عبد اللہ

قوله "سَالِ بَعْضُ اصْحَابِ الْجَنِيْدِ مَسْلَةً مِّنَ الْجَنِيْدِ
فَاجَابَ الْجَنِيْدُ فَجَعَلَ يِعَاذُہُ فِیْ ذٰلِكَ فَقَالَ فَاِنْ لَمْ تُوْمِنُوْا
لِیْ فَاَعْتَزِلُوْنَ" وچنین گویند جنید مسئلہ میان اصحاب خویش گفت اور ادا ران
سنا معارضہ کردند جنید گفت اگر شما در حکم من تصدیق نہیں کیا ایمان سخن من ہی آرید
مرا ترک دہید و در کتب دیگر این کلام را برین عبارت نوشتہ است علی الجنید
مسئلہ تبیین یدی اصحابہ فعورض فی ذلک فلم یتکالم ورجع
الی البیت فخرج زمانا وقال ان لم تؤمنوا لی فاعتزلون
قوله "فیکون فی صحبته کالصحابة مع النبی صلی اللہ
علیہ وسلم" و باشیچ ہمچنین باشد چنانچہ صحابہ با پیغمبر بودند۔

قوله "وَفِیْ تَادِیْبِهِمْ بَادِیَابُ الْقُرْآنِ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی
يَا أَيُّهَا الَّذِیْنَ آمَنُوا لَا تَقْتَدُوا بِیْنَ يَدَیْ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ"
صحابہ را فرمان بود بار رسول اللہ این ادب کنند کہ خدا فرمود اے آنکہ ایمان آورید
لَا تَقْتَدُوا مُؤَاظِمِشْ شَوِید و در حضرت خدا و پیش رسول اللہ یعنی انچہ خدا فرمودہ است
آن کنید و انچہ رسول اللہ گفت ازان پیشتر شویید و رفتن گفتن۔

قوله "قَالَ اللّٰهُ لَا تَرْفَعُوا أَصْوَانَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِیِّ"
دیگر خدا گفته است بر میارید آواز ہائے خویش را بر تراز آواز رسول اللہ یعنی چون سخن
بگوید آنچنان سخن گوید کہ سخن شما بر سخن او برتر نہاید۔

قوله "وَقَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ
كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا" و ہمچنین مکنید اور ہمچنین سخنو این چنانچہ یکدیگر
خود را میخوانید یکدیگر میان خویش میگویند یا ابن قحافہ یا ابن خطاب یا ابابکر یا
عمر اور ہمچنین مگوئید یا ابا القاسم و یا محمد۔ اور ابگوئید یا رسول اللہ یا نبی اللہ۔

قوله "وقال بعض المشايخ من لم يعظم حرمة من تأدب به حرم برکت ذلك الادب" ہر کہ تعظیم نکند کسی را کہ از ادب گرفتہ باشد محروم شود از حرمت ادب۔

قوله "وقيل لا ستاده لم لا يفعل ابدا" ہر کہ بروے استاد گوید لم ہر گز رشنگاری نیابد یعنی بر طریقہ انکاریا بر طریقہ مکابرہ و ازین استاد شیخ مراد است بروے شیخ محروم ماندن از جملہ مواہب و موارد دوست زیرا چہ آنچه او گوید از خدا گوید و تو لم کوئی ہر آئینہ محروم مانی آرے واسطہ میان شیخ و خدایا شیخ شیخ است یا پیغمبر۔

قوله "والصحبۃ مع خادم بالتلطف والدعاء له وترك الانكار عليه فيما يبدؤ منه" وصحبۃ کہ شیخ با خادم کند بصفت تلطف باشد و رحمت باشد و از صفات او در گذرد و برائے او را از خدا نیکی خواہد و اگر چیزے از وظاہر شود از او پنجمان انکار نکنند کہ او بیزار شود۔

قوله "قال انس بن مالك رضى الله عنه خدمت رسول الله صلى الله عليه وسلم عشر سنين فما كثر هني ولا همري ولا قال لي لشي فعلته لم فعلته ولا لشي لم افعله له ما فعلته" انس میگوید کہ من وہ سال رسول اللہ را خدمت کردم بیچ وقتے مرا زجر نکرد و من سخن نگفت و کارے کہ کردم نگفت مرا چرا کردی و کارے کہ نکردم نگفت چرا نکردی۔ درین سخن بیان خلق رسول اللہ کرد و علیہ السلام و شیخ برائے

عہ در نسخہ منقول عنہ در میان لفظ "شیخ" و "لفظ" محروم غالباً چیزے از کتابت ماندہ است

غالباً عبارت انجین است "بروے شیخ لم گفتن محروم ماندن" الخ

این آورده است کہ بر خادم تملطف کنند و اگر از و چیز پدید آید و از ان در گذرند انکار سخت نکنند و درین گفتار بیان خلق رسول اللہ شد و بیان این شد کہ مخدوم با خادم خود چه معیشت کند اما من میگویم یک احتمال همین است کہ بیان شد و دوم احتمال اینست انس بیان حق خدمت خویش میکند چنان خدمت کردم و چنان بر مزاج او بودم کہ هیچ وقت مزاج بر من نکر و قهر نکر و آنچه من نکردم نہ گفت چرا نکردی و آنچه میکردم نگفت چرا کردی زیرا چه میکردم موافق مزاج او کردم و آنچه نکردم آن ہم بر حسب مزاج او بود و این احتمال قوی تر و بہتر است زیرا چا و میگوید صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بعثت لائمہ مکادہ الاخلاق یعنی من مبعوثم برائے آنرا کہ ہر جا خلقے نیک است من آنرا کامل کنم نقصانے در و نگذارم پس اگر خادم او تقصیر کارے کند کہ آن شایستہ خدمت او نباشد و از ان اغماض کند و او را بر بہترین کار ہا بنیاد او بر نقصان خویش ماند ضایع گردد و برین سخن من است زیرا چہ و آنجا میگوید کہ انس گفته است خدمت رسول اللہ عشر سنین و ما کنت الا علی مراد نبی فمما قہرنی و لا زجر لی الی آخر الکلام ازینجا معلوم شد کہ انس ہر چہ کہ در مزاج رسول اللہ کرد و بر مراد او کرد تا متقی تہرے و زجرے نشد۔

قوله "وَرَبَّ مَا كَانَ يَمْزَحُ مَعِي وَيَقُولُ يَا ذَا الْأَذْنَيْنِ"

و انس میگوید بسا بودے کہ رسول اللہ با من مزاح کردے و گفتے یا ذالاذنین استعارہ آن احمق است و یا ذالاذنین خر را گویند زیرا چہ دراز گوش است و این سبب برائے آنرا آورد کہ با خادم با کشادگی و تملطف باشند و شاید این سخن با انس در محلے گفته است چیزے باید کرد و او نکرده است و یا چیزے نباید کرد و او کرده است بر و این سخن گفته است نسبت بہ حق کردہ است و برین از سر او گذشتہ است۔

قوله "والصحب مع الخرباء بالبشاش والبشرا
وطلاقت الوجه وحسن الادب" صحبت کہ باغریبان کنند با بشتاش
و کشادہ روی کنند و سخن نیک گویند و یا ایشان ادب نیکے نگہدارند زیراچہ او
غریب است شکستہ خاطر است و مرتبہ شکستگان کار ہاوارو۔

قوله "ورویت فضلم حیث اکرموه وخصوه
من بین اقرا نہ بالنزول علیہ و الامام بہ" و این اعتقاد کنند
ایشان مرا بزرگی دادند کہ از مردم دیگر برائے ملاقات و فرد آمدن و دیدن مرا
تخصیص کردند

قوله "ثم بذل الجہود فی خدمتہم واکرامہم"
و آنقدر کہ تواند در قدرت او باشد و در دس او باشد بدان اکرام ایشان کند
زیراچہ اکرام ضیف بقدر امکان اجبت اکرام است و منت انبیا است۔

قوله "والسکون علی مرادہم و الصبر علی احکامہم"
و آنچه مراد ایشان باشد و آنچه حکمے کہ ایشان کنند اگرچہ آن حکمے سخت باشد و ران
صبر کنند۔

قوله "وقد مدح اللہ تعالی الذین یحبون من
هاجر الیہم" و خداوند سبحان و تعالی مدح کرده مردم صحابہ را کہ ایشان دوست
میدارند کہے را کہ از شہر خود ہجرت میکنند و بر ایشان می آید و آن از کم می آئند۔

قوله "وقال اللہ تعالی الذین اؤوا و نصرؤا اولیائک
بعضہم اولیاء بعض" و خداوند تعالی جائے دیگر گفته است و آن کہ مانند
جائے دادند و یاری کردند ایشان آنا نہ کہ یکدیگر دوستانند۔

قوله "والصحب مع الجہال یحتمل لصبر و حسن الخلق

والمداوات والاحتمال والنظر الیہم بعین الرحمت وصحبت
 باجاء لان ان کسانیکہ از مذہب تصوف خبرے ندارد بصبر نیکی با ایشان
 باشد و خلقے نیکی کنند با ایشان و بنرمی باشند با ایشان و اگر ایشان خطا
 کنند در نشستی و گفتے آزار تحمل کنند و سوائے ایشان کچھ رحمت بیند این کہ سکیمنان
 اتانند کہ از قرب خدا بدور اند و خبرے از موار و مصادد الہی ندارند و بیچارگان
 محروم اند۔

قوله "وروی فضل اللہ علیہ حیث لم یقیمہ مقامہم"
 و نظر فی فضل خدا کنند کہ خداے تعالیٰ در باب ما این فضل کرد کہ ما را اچھا ایشان نکر دانیہ۔
 بیچ نظار ہی افتد متفقہ و متزیدہ و معتزلہ چہ حد از خدا دور نہند خوب طبعے گفتہ است۔
 بیت تو گنج جہتی بیچارہ محروم تو شیخ عالمی بیچارہ محبوب
 اگر ترا اچھا ایشان میکردند تو چہ می کردی نہ ہے فضل و رحمتی در باب تو کہ ترا اچھا
 ایشان نکر دانیہ و ترا مقیم در مقام ایشان نکر د۔

قوله "وان واجہوا بما یکسرہہ تخالم عنہم" و اگر ایشان
 یا تو مواجہہ کنند بچیزے مکروہے تو آزار علم کن و تحمل کن۔

قوله "ولا یحبہم باکشا مما اجاب بہ الانبیاء"
 قومہم "و ان جہا ل را و ان دور ماندگان از خدا ایرا جوابے کہ انبیاء منکران
 خود گفتہ اند از ان بیشتر سخنے نگویید۔

قوله "حین نسبوا الی الضلالۃ و السفاہت
 و الجہالت" آنکہ منکران کفار است ایشان انبیاء را نسبت بسفاهت و ضلال
 و جہالت کردند۔

قوله "قال اللہ تعالیٰ قال یقوم لیس فی ضلالہ"

و ليس بى سفاهة و ليس لى جهالة و لكيتى رَسُولٌ مِّنْ رَّبِّ الْعَالَمِينَ گفتند اے قوم ما با گمراهی نیست و با سفاہت و جهالت نسبت ندارد و لیکن من فرستاده خدا یم از پروردگار عالمیان آمده ایم یعنی مرابط آنرا فرستاده اند که من شما را پرورش کنم و راه راست نمایم یعنی قوم صوفیه هم با منکران این ره اگر سخن گویند همچنین گویند چنانچه انبیا گفته اند۔

قوله وَاِذَا حَاطَ لَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَمًا سَلَمًا عَلَيْكُمْ لَا تَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ چون جاہلان ایشان را بر حسب جهالت خود مخاطب کنند ایشان را گویند سلاما۔ وین سلام گفتن تا مطلوب جاہلان ندرایم حکایت ابوسعید ابو الخیر و محمد جوینی مشہور است۔

قوله و من كان بهله اقوى كان الحامل عنه اولى هر که جاہل قوی تر یعنی متفقہ متزیدے سختے خشکے باشد علم از او اولی تر باشد۔

قوله قال الله تعالى قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ اَيَّامَ اللَّهِ بگوئے محمد مرآنا نرا که ایمان آورده اند بیوشند گناہان آنها را ایشان ایمان ندارند لقار الله را یعنی مرگ را و قیامت را۔

قوله وقال الله تعالى وَاِنْ تَصْبِرُوا وَاسْتَقُوا فَاِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ و اگر صبر کنند و خویشتن را بزرگی باشد و نیکو سخنے است این که آیت پیش از آیت قتال بود چون آیت قتال آمده آیت قتال این حکم را نسخ کرد۔

قوله و شتم الرجال الشعبي فان شتم الرجل فاحش فقال له الله سبحانه ان كنت صادقا فاعف الله لي وان كنت كاذبا فاعف الله لك و مردے امام شعبی را و شتم داد و از دشنام تجاوز کرده کار فحش کشید شعبی

اور این جواب داد اگر تو راست میگوئی خدا مرا بیامرزد و اگر درین گفتار دروغ میگوئی
خدا ترا بیامرزد۔

قوله "والصحبۃ مع الاہل والولد بحسن المشفقۃ
علیہم و مداد اثمہم و تادیبہم و حسمہم علی الطاعت"
و صحبتی کہ باہل و ولد کنند با فرزند کنند و با منکر کنند بشفققت کنند و با ایشان برزنی
کنند و ادبے کہ ایشان را بیاید آموختن برزنی آموزند و ایشان را برانگیزند بر طاعت
خدا کہ ہر یکے مشغول باشند بطاعت خدا۔

قوله "قال اللہ تعالیٰ قُواْ اَنْفُسَکُمْ وَاَهْلَیْکُمْ نَارًا"
نگہ دارید نفسہاے خود را و اہل خود را از آتش و وزخ و ازین آتش و وزخ
نگہ داشتن خداوند را این مطلوب است کہ اہل و ولد را ادب بیاموزند و ایشان را
بر صلاح و تقوی دارند کہ ایشان بدین آتش و وزخ خلاص یابند۔

قوله "وَمَعَ الْاَهْلِ خَاصَّةً عَلٰی حُكْمِ اللّٰهِ تَعَالٰی
فَاَسْأَلُکَ بِمَعْرُوفٍ اَوْ قَضٰی نَجِّ بِرَحْمَتِیْ" و بر اہل بیت خاصہ بحکم
خدا باشد زن را یا بداند بصفیہ یا پاکشادہ کنند با حسان۔

قوله "والانفاق علیہم من الحلال بالمعروف"
و انفاقے کہ بر اہل و ولد کنند از وجہ حلال کنند و بحسن خلق کنند و ثقل منت بر ایشان
نہینند۔

قوله "و یکرہ صحبت الاحداث لما فیہ من الافات"
و البتہ باید از صحبت امارد از جوانان ملج بحد رہا شد و این را سبقت مذکورہ و مضموم اند
قوله "و من ابتلی بذلک مصیبتہم علی شہ طالسلا
و حفظ قلبہ و جوارحہ عنہم و رحمہم علی الریاضت

والتادیب و مجانبت الانبساط“ و اگر برین بلا بسبب از اسباب مبتلا شد باید که صحبتی که با ایشان باشد بسلا متی باشد چشم را از نظر بلند مانع باشد و زبانا از گفتار یا ده ننگ دارد و دست را دستکله شرعی نهد و پائے را به بند اسلام بند و با ایشان سخن جز از پارسائی و تقوی نگویید۔ حکایت فتح موصلی و نصیحت چیل ابدال در کتب مسطور است و ترجمہ باقی کلام شیخ بعبارتے دیگر گفته اند۔

قوله “قال بعض المشايخ رغبنا الصغار في صحبت الكبار توفيق و فطن” یکے از پیران گفته است کہ خوردان رغبت بر صحبت بزرگان کنند دلیل بزرگی ایشان است کہ خداے تعالی ایشان را بزرگ گرداند و دلیل بر این است کہ ایشان زیرکان دوانا اند۔

قوله “ورغبنا الکبار فی صحبت الصغار خذلان و حرق” داین بزرگان رغبت در صحبت خوردان یعنی مشایخ نخواهند صحبت خوردان با حداث کنند دلیل بر خذلان ایشان است و بر خواری ایشان و بر حرق ایشان است۔

قوله “والصحب مع الاخوة بكل ما یقدر علیہ من الموافقت و ترك المخالفت الا فیما لا یجوز فی الشرع و مجانبت الحقد و الحسد و لنا و ما یسلم به بعضهم من بعض” این سخن بالا رفته است اما قوله مجانبت الحقد الی آخره صحبت باید کہ در صحبت کینه نباشد و حد زوال نعمت بیشه نخواهند و بر آنچه بعضی از سالم... آن می باید کہ کنند۔

قوله "والصحبۃ مع السلطان بالسمع والطاعت الا فی معصیۃ اللہ تعالیٰ وخالفت سنت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اگر اتفاق تقدیر برین افتد کہ خداے تعالیٰ مبتلا مصیبت سلطان کند ادب این است قبول سخن او کنند و آنچه او فرماید بران روند مگر در کارے کہ آن مخالف شرع بودہ باشد زیرا چہ گفتہ اند لا طاعت للخلق فی معصیت الخالق۔

قوله "قال اللہ تعالیٰ وَ اطِيعُوا اللہَ وَ اطِيعُوا الرَّسُولَ وَ اُولِی الْأَمْرِ مِنْكُمْ ثُمَّ الدَّعَاءُ لَهُ وَ لَا مَسَکَ عَمَافِیْهِ مِنْ قَبْضٍ" زیرا چہ خدا گفتہ است خدا یا بفرمان او طاعت کنند یعنی ہما چہ او فرمودہ است ہمان کنند و از آنچه او بازداشتہ است اذان بازمانند و اطاعت رسول اللہ و ہر رہے کہ او رفتہ است شہام و آن رہ روید و از آنچه او بازماندہ است شہام اذان بازمانید و آنما کہ خدا و عہد ان یعنی بادشاہان آنچه ایشان فرمایند شہامان کنید بعد آن برائے او را دعا کنند از خدا برائے او نیکی خواہند خدا او را از ظلم بازدارد و بہ اعمال نیک توفیق دہد و از آنچه درو قدحے باشد اذان اساک کند زبان بران دراز نکند۔

قوله "روى عن الحسن انه قيل له مات الحجاج قال رحم الله امرأء عرفن زمانه و حفظ لسانه و دار سلطانه" و از حسن بصری مروی است بر و گفتند حجاج مردی گفت رحمتہ اللہ علیہ رحمت خدا بر مردے باد کہ زمانہ خویش را بشناسد کہ درین زمانہ چہ عیشت باید کردن و زبان خود را نگہدارد و مدارات کند بر سلطان خویش بہر زہ اورا بدنگوید۔

قوله "واما الدخول علیہم فمن كان عادلا فهو من السبعة الذین یظلمہم اللہ فی ظل عرشہ یوم لا ظل

الاطلہ“ و اگر مبتلا برین شوند کہ بر سلاطین در آیند اگر آن بادشاہ عادل باشد پس اواز
ہفت نفر بود کہ خداوند سبحانہ و تعالیٰ اورا فردا در سائے عرش خویش جائے دہد و آن روز
روزے است کہ جز سائے عرش سایہ نباشد۔

قوله ”والنظر الیہ عبادت“ و نظر بر بادشاہ عادل عبادت است۔
قوله ”و من کان ظالماً فالبعد عنہ واجب الالمضطر
الیہ اقل ناصح لہ او منکر علیہ اذا علم من غالب حالہ انہ
یسلم عند القرب منه“ و اگر بادشاہ ظالم باشد تا توان ازود و در بودن همچو
واجبے باشد مگر آنکہ کسے مضطر باشد یعنی بستم زور بر روی بر ندا و چہ کند و تدبیر او چیست
یا آنکہ برو بطریقہ نصیحت بروند یعنی بر عبارتے بچیزے اورا نصیحت کنند و بر افعال او
منکر باشند و این بر نصیحت رفتن برو وقتے باشد کہ غالب این داند کہ از وسالہم خواہم
ماند یعنی بجان خلاص شود و بظلم او شریک نخواہم بود۔

ن النظر

ن لن

قوله ”و حکى ان بعض الخلفاء اراد زیارت بشرا لحافی
فبلغ ذلک بشرأ فقال ان ذکونی بعد هذا الاخرج من جوارہ
بعقد اد فامسک عنہ“ حکایت گویند کہ کسے از خلفائے عباسیہ خواست
بزیارت بشر حافی بیاید بشر حافی شنید گفت اگر بار و دیگر این فکر کردی کہ من خواہم بشر را
بینم من از ہمسائیگی کہ در بغداد است برون آیم آن خلیفہ شنید از زیارت او و ازین
گفتار باز ماند۔ این حکایت برائے آنرا آورده کہ در ویش بر سلاطین در نیاید مگر آنکہ او
مضطر شدہ باشد۔

قوله ”وقال بعض المشايخ رضى الله عنهم من شارك

نفسه شاركه السلطان في عز الدنیا شارك في ذل الاخرت“ و گفتار بعضے درویشان
است ہر درویشے کہ بعزت سلطان شریک شد اورا بخواری آخرت شریک شد۔

قوله ”وقبل تقرب الاشرار الى الاخيار صلاح الطائفتين“

وگفتہ اند بدان کہ بانیگان قریت کنند موجب صلاح هر دو باشد اخیار بصواب رسد اشرار را بکار نیک آرد۔

قوله ”وتقرب الاخيار الى الاشرار فتنه الطائفتين“

واین کنیگان بابدان تقرب کنند بسبب فتنه هر دو باشد۔

قوله ”ومن اضطر الى الدخول اليهم مدعاهم بالصلاح“ ن علیهم

و ذکرهم و وعظهم و انکر حسب طاقتہ ”و هر کہ مضطر شد کہ برایشان در آید مرایشان را دعائے نیک کند ہ ایشان را بد و ہاندا از سلاطین گذشتہ و از صحابہ کہ ایشان پر معاملت کردہ اند و ایشان را پسندید و ہن یار و ہانیدن سخن خلفا را شدین پسند و ادن ایشان است و تا آنکہ تواند از افعال و اقوال او منکر باشد۔

قوله ”ومن المشايخ دضى الله عنهم تقرب اليهم“

لطلب مصالح الناس ”و بعضی از مشایخ کہ برایشان تقرب کردہ است برائے این بود کہ صلاح کار بندگان خدا بکند۔

قوله ”وروى عن زيد ابن اسلم دضى الله عنه قال“

كان نبى من الانبياء ياخذ بركاب الملوك يتالفه بذلك لقضاء حوائج الناس قيل انه د اينال عليه السلام مع بخت نصر“ و از زيد ابن اسلم روایت کردہ اند کہ او گفتہ است پیغامبرے یود کہ بادشاہ کافرے را رکاب گرفتے سوار کردے و قصہ برین جملہ است کہ این دانیال پیغامبر بود و رانچ بخت نصر بیت المقدس را خراب کرد و چند پیغامبر را اسیر کرد چو ہما و رگلوے ایشان انداخت اسیر کرد و در شہر خود آورد و میان آن پیغامبران

اسیر کیے دانیالؑ بود و دیگر عزیزؑ و شمعونؑ و چند پیغمبر دیگر سخت نصر خواہے یابل دید
دانیالؑ آنا تبسیر کرد اور انیک موافق نمود از بند خلاص داد و بر خود آورد و زیر خود گردانید
بعد از ان کہ او سوار شد دانیالؑ رکاب گرفتے و سوار کردے بتدبیر آہستہ آہستہ
بطریقہ بہترے جملہ پیغمبران را کہ اسیر او بودند را گناہینہ قصہ دراز است اما ما ہوا مقتضو
نوشتہ ام این حکایت برائے آن آورد آنکہ از مشایخ کسے بر سلاطین تقرب کردہ است
برائے صلاح کار مسلمانان کردہ است۔

قوله "وقال ابن عطاء لان يراى الرجل سنين ليكتسب
جاهاً يعيش فيه مومن بجاهه انجي له من ان يخلص العمل
لنجات نفسه" ابو العباس ابن عطا گفتہ است کہ اگر مردے عبادت و صلاح خوش را
بر مرد مظاهر کند برائے این نیت را کہ کسے بسبب جاہ او برو آورد و معتقد شود فقیرے
در ماندہ بروزگار خود عیشے و زندگانی بحسب مراد او شود این برائے نجات قیامت
اور این بہتر است کہ او خفیہ کارے کند و بر ان نجات خواہد این اظہار کردن طاعت
خود برین ماندگویی مرائی است کہ عبادت میکند تا خلق اورا معتقد شود۔ و دیگر گفتہ اند
ریاء العادفین خیر من اخلاص المریدین مرد عارف عبادتے ظاہر
کند عبادتے بدان چند ان احتیاج ندارد و برائے آزا اظہار کند تا طالبان و مریدان
آن سیرت پیش گیرند اگرچہ این صورت ریاء مینماید اما این ریاءے است کہ بہن از اخلاص
مریدان است۔ و دیگر مرد عارف خود را و عبادت و ریاء و اخلاص را و جملہ وجوہات را و
وریاء فنا غرق کردہ است اما مردمان این را ریاء و تزویر دانند ابن عطا در باب اینچنین
شخصے این سخن گفتہ است۔

بہتر

قوله "والصحبۃ مع الکافۃ کصحبۃ ابی ضمضم و این کہ
باجلہ مومنان صحبت یچنین صحبت کند کہ ابی ضمضم را بود۔

قوله "روى عن النبي صلى الله عليه وسلم انه قال

ايجز احدكم ان يكون كالبى ضمضم كان اذا اصابه وامسى يقول "ارسل الله مروي است که رسول الله گفته است یکے از شما چراغ زمزم شود که او بچو ابی ضمضم باشد او چون می باشد و قتی که او صبح گاه کرد و شب بانه گاه کرد با خدا میگوید۔

قوله "اللهم انى قد وهبت نفسى وعرضى لك"

بار خدا بختی من نفس خویش و گوهرش را بنویسم۔

قوله "اللهم انى قد تصدقت بعرضى على عبادك

من شتى لا اشمته ومن ظلمنى لا اظلمته" اے بار خدا من صدقہ کروم گوهرش خود را بر بندگان تو بہ کہ مرا و دشنام و بدمن اور دشنام ندہم و ہر کہ بر من ظلم کند من بر تو ظلم نکند سخت ابی ضمضم گفت اللهم انى تصدقت نفسى وعرضى بعبادك این کلام بیان شد کہ اللهم انى وهبت نفسى لك ازان ہتہ من مراد است تصدقت نفسى۔

قوله "قال ابو عبد الله ان الحفیف دخلت مكة

حرسها الله تعالى قصدت ابا عمرو والزجاجى فسلمت عليه وجلست عنده وجرى كلام واخذنى فى تمزيق فلما اكثرت له تعنى بهذا كله ابن خفیف قال بلى قلت تركته بشیر از فتم

عبد الله خفیف میگوید در مکہ آمدم ابو عمرو و الزجاجی را سلام دادم و سخن در میان رفتم و او سخن بکنایہ و طعن من می گفت و این گفتار بسیار شد گفتم از حدی بی ہذا بدین گفتار ترا مراد ہین عبد الله خفیف است گفت آری گفتم من عبد الله را و شیر از گذشت آمہ ام یعنی من فانی ام و من چیزے نمادہ است این چندین گفتار بر کیت کہ عبد الله

نمادہ است در جهان فتنم بدین سخن تبسم کر و معنی خوش شد۔

قوله "وقال شاه ابن شجاع من نظرائی الخلق بعینه

ن الہم

طالت خصوصتہ معہم ومن نظرائی الخلق بعین الحق
عذرہم فیما ہم فیہ" شاہ شجاع گفتہ است ہر کہ خلق خدا را بچشم خود دید
یعنی از انچہ اوست بدان دید خصوصت او دراز شد خلق خدا است ہر کہ ہست بحسب
خویش چیزے گوید و آن مراد او نہا شد ہر آئینہ خصوصت دراز شود و ہر کہ خلق خدا را
بنظر حق دید یعنی خالق افعال او است ہر چہ میکند او میکند خلق را از کردار او گرفتار
ایشان محذور داشت کہ ہر چہ میکند خدا میکند۔

قوله "وقل انشتغاله بہم" وول او بزمستان مشغول نشود

و این کار کے است کہ ہمارہ در مشاہدہ افعال باری تعالیٰ باشد۔

قوله "ثم قال علی کمال جارحۃ ادب یختص بہ"

ہر جارح کہ ہست ادبے ہست کہ بدان جارح مختص است۔

قوله "قال اللہ تعالیٰ اِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ

اُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُوْلًا" تفسیر این آیت بالارفتہ است۔

قوله "قال بعض المشایخ رضی اللہ عنہم حسن الادب

مع اللہ ان لا تتحرك جارحۃ من جوارحك الا فی رضا اللہ تعالیٰ
یکے از پیران گفتہ است کہ ادب ہر جارح یعنی دست و پاے و زبان و گوش و چشم
یہج جنبشے نکند مگر در رضاے خدا۔ چشم نہ بیند مگر بہ اعتبار و گوش ہر سخنے کہ
بشنو و از ان پسندے و نغیرے بیند و زبان یا نام خدا و مصطفیٰ گوید و یا چیزے کہ
بدیشان نسبت دارد و کذلک نسبت دست و پا۔

قوله "فادب اللسان ان یکون ربطاً بذاکر اللہ ابدًا"

وقت ترا بذکر خدا باشد۔

قوله "و یذکر الاخوان بالخیروالدعاء لهم
وبذل النصیحت والوعظ ولا یکلمهم بما یکرھون"
این ہمہ بالا بعبارتے مختصرے گفتہ آمدہ ام۔

قوله "روی ان رجلا قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم
این ابی قال فی النار فعرف الکراھت فی وجہہ فقال صلی اللہ
علیہ وسلم ابوک و ابی و اب ابراہیم فی موضع واحد مرو
پرسید از پدر مشرک کہ پدر من کجا است گفت در آتش رسول اللہ دید کہ او را این سخن
دشوار نمود پس گفت پدر تو و پدر من و پدر ابراہیم یکجا اند یعنی در دوزخ۔

قوله "ولا یغتتاب ولا یستلم ولا یشتتم ولا یخوض فی
فی ما لا یعینہ" غیبت کسے نگوید سخن چینی نہ کند یعنی سخن یکے کہ معیوب باشد
بدیگرے نہ رساند و کسے را دشنام نہ دہد و چیزے کہ لا یعنی باشد مراد دین و ران نباشد
در ان خصوص نکند۔

قوله "واذا کان فی جماعت یتکلم معہم ما داموا
یتکلمون فیہا یعنیہم فاذا اخذوا فیہا لا یعنیہم ثم کہم
وامساک" و اگر مرید در جماعتے باشد سخن گوید با ایشان ما دام کہ ایشان و را مر
خدا سخن میگویند بعد از انکہ بہ بیند کہ ایشان سخن لا یعنی میکنند ترک سخن کنند و از سخن
بازماند۔

قوله "و یتکلم فی کمال مکان بما یوافق الحال" و رہر
مکانے کہ سخن گوید کہ موافق حال آن مکان بودہ باشد اگر مردوم آن مکان سخن در
نہد میگویند و رزہد گوید و اگر در عبادت میگویند در عبادت گوید و کذلک امور دیگر۔

قوله "فقد قیل لكل مقام مقال" زیرا چہ گفتہ اند ہر مکانے را موافق آن مکان گفتارے ہست۔

ن القلب
ن الخیر

قوله "فقد خلق الله تعالى اللسان ترجمان القلب و مفتاح الخیر و الشر" بہ تحقیق خداے تعالیٰ زبان را مترجم دل آفریدہ است یعنی ہر چہ در دل است زبان ہمان گوید و زبان کلید ہر خیرے و شرے است یعنی سخنے گوئی گوئی بدان ورنیکی کشاوی و اگر سخنے گوئی گوئی بدان و بر شر کشاوی حکم از روئے شرع ہم بگفتار مردم است۔

قوله "و قیل اذا طلبت صلاح قلبك فاستعن عليه بحفظ لسانك" اگر میخواہی صلاح دل خود را بازانگہ داری یاری کن برائے نگہ داشتن زبان خود از گفتار بسیار دل سیاہ گرد و از گفتار بسیار دل بخور نیاید و آنکہ عادت او بسیار گوئی باشد و در زبان او دروغ ہم رود۔

قوله "و يلزم الصمت فانه ستر الجاهل و زين العاقل" و لازم گیر و خاموشی را زیرا چہ خاموشی عیب جاہل می پوشد و آراستگی مرد عاقل است۔
قوله "قال النبي صلى الله عليه و سلم و هل يكبل الناس على مناخرهم الا حصايدُ السننهم" نیست چیزے کہ مردم را فردا قیامت بر روے اندازد مگر و در زبان ایشان یعنی اگر کفرے و اگر دروغے کہ او موجب گرفتاری مرد میشود آن نیست مگر زبان کہ موجب ہلاک آدمی باشد۔

ن الخفاء

قوله "و ادب السمع ان لا يسمح الى الفحش و البذاء و الغيت و النمیمه و كال منكر كما قيل۔ شعر
احب المفتي ان ينفى الفواحش سمعه

كان به عن كال فاحشة و قرا"

دوست ترین مرد از جوانمردان اوست کہ گوش او پرہیز کند از شنیدن فحش گوئی گوش او از فحش کراست یعنی کراست۔

قوله "بل یسمع الی الذکر والموعظت والحکمت وما یعود الیہ بالفایدة دینا و دنیا و یحسن الاصغاء الی من یکلمہ" بل گوش سوے ذکر نہد یعنی ذکر خدا و آسجا کہ پند می دهند سخن حکمت میگویند و ہر انچه در دین و دنیا اورا فائدہ باشد و نیکو بشنود یعنی گوش را نیکو بہند بشنود سوے کسے کہ ذکر خدا و موعظت و حکمت میگوید۔

قوله "و ادب البصا الغض عن المحارم وعن عیوب الناس و الاخوان وعن المنکرات و المحرمات لان اللہ تعالیٰ یقول یعلمُ خَایِنَةَ الْأَعْمِیْنِ وَ مَا تُخْفِی الصُّدُورُ" این ہمہ بالا گفتہ آمدہ ام مکرر چند ترجمہ کنم۔

قوله "وقد قیل من طاع طرفہ تابع حتفہ" و گفتہ اند ہر کس نظر خود رفت بدان کہ پس مرگ رفت۔

قوله "وقیل من غص طرفہ تمظر طرفہ" و گفتہ اند ہر کہ نظر خود را فرو بست آوند دل پر شد عقل و حکمت چنانچہ یکے گفتہ است۔ بیت چشمے کنظر نگہ ندارد بس فتنہ کہ بر سر خود آرد

ہمانکہ بالا گفتہ آمدہ ام الاولیٰ لک والثانیۃ علیک۔

قوله "وقیل من کثرت لحظاته دامت حیراته" و گفتہ اند ہر کہ دیدن او بسیار شد حسرت او ہمیشہ مار شد۔

قوله "ویكون نظره بالاعتبار والاستدلال على قدرت الله تعالى وعظمته وجميل صنعته عارياً عن حظوظ النفس الامارة بالسوء" این ہمہ بالا گفتہ آمدہ ام صنف شیخ است
میخواہد در پند ہا مکر کند تا در دلہا مقرر شود۔

قوله "حکی عن بعضهم انه قال نظرت الى شخص نظره شهوت فرايت في المنام قايل يقول لي ان الله تعالى يقول الدنيا دارى والحلايق فيها عبدي وامائى فمن نظرت الى واحد منهم بغير حق فقد خاننى فانتبهت والبت على نفسى ان لا انظر الى شخص بعد ذل الا على حد الامانت" از بعض صوفیان حکایت گفتمہ اند کہ او گفتہ است سوے شخصے نظر شہوت کروم در خواب دیدم تحقیق خدا میگوید کہ دنیا سرای من است وساکنان دنیا بندگان و کنیزگان من اند ہر کہ سوے ایشان بغير حقے نظر کند او مرا خیانت کردہ باشد بیدار شدم سو گند خوروم کہ سوے ہیچ کسے نہ بینم مگر بحدا مانت بایستہ کہ چنین گوید کہ اکنون چنان چشم را فرو دارم کہ سوے کسے نہ بینم مگر بغیر حدا مانت سخننہ است اما اطلاع بر امانت شکل کارے است مروم بدانکہ جمیل را بحدا مانت می بینم نفس را در ان شربے خفی باشد۔

نعمادی

قوله "حکی عن ابی یعقوب النهرجورى انه قال رایت فی الطواف انساناً بفر وعین وهو یقول اللهم اعوذ بك منك فقلت ما هذا الدعاء فقال اعلم انی مجاور بمکہ منذ خمسين سنة فرايت یوماً شخصاً فاستحسته فاذا الطمة وقعت على عینی فسالت عینی هناك على خدی

فقلت آہ فقتیل لطمۃ بلطمۃ ولونزدت لزدناک "ابو یعقوب نہر چری
 میگوید مردی را دیدم در طواف کعبہ بیک چشم او این سخن میگفت اللہم انی اعوذ بک
 مناک از تو پنہا ہم تو میگویم پرسیدم چیست این دعا گفت شخص را دیدم اورا
 با خود نیک خوب پنداشتم دستے از غیب خاست طپا پنچہ بروے من زد چشم
 شکست و روان شد و گفت یک طپا پنچہ بیک نظر توست اگر زیادت کنی مانیز زیادت
 کنیم حکایت ابو بکر و راق کہ دوازده سال ہوس شیر داشت درین محل نیک کتاب است
قوله قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم لعلی ابن
 طالب رضی اللہ عنہ ایاک ان تتبح النظرۃ النظرة فان الاولی
 لک والثانیۃ علیک "مصطفیٰ با ترضی گفته است کہ ہر سیز از یک نظر کہ
 پس آن دوم نظر کنی زیرا کہ نظر اولی بر اے تراست با اختیار تو نیست و نظر دوم
 موجب ملامت و عقوبت بر تو است زیرا چہ این بقصد و اختیار است نظر دوم
 اول بنیر اختیار او بر غوے افتاد آن نعمت خدا است کہ خدا او را دو کہ بران او را
 فکرے و اعتبارے شد و دوم کہ بیند بختل کہ دران نفس را حظے و ہوائے باشد
 پس آن اول نظر موجب معرفت خدا و عبرت آمد و دوم مغشوش و معیوب گشت
 با حتم لذت انسانی۔

قوله "و ادب القلب مراعات الاحوال السنیۃ المحمودۃ
 ونفی الخواطر الرویۃ المذمومۃ" و ادب دل این است محافظہ احوال
 سنیہ باشد چنانکہ حال تدلی و حال تخی و حال تجلی و حال تمجلی ہمہ برین قیاس
 حال صبر و حال توکل و حال رضا و حال توبہ و زہد و حال ورع خود بعد گذشت
 این احوال است و آنچه خاطرے کہ رویہ باشد بسوے ہوائے نفس کشد و میل
 بدنیار و دود و خوف و دوزخ و غیر ان نیست ازان عرفا این را از خواطر شمرند۔

قوله "والتفكر في آلاء الله ونعمائه وعجائب خلقه

قال الله تعالى وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَفَكَّرُوا سَاعَةً خَيْرَ مِنْ عِبَادَتِ سَنَةٍ" و دیگر آداب دل اینست اندیشه در آلاء و نعماء باری کند عاشق گوید بکدام زبان شکر بجا آرم که خاک آستانه در معشوق گشته ام - یکے میگویی بیت زخیل ساک سگانت شد موعال کجا رسید باقبال عاشقی کارم

طالب را اندیشه آید که من چه و کدام کسم که طلب جمال و جلال آنحضرت کنم چنانچه گفته اند این الماء والطین من حدیث رب العالمین نه آنکه فضل فاضل و وهب صرف باشد خداست تعالی فرموده است تفکروا آفرینش آسمانها و زمینها کنید که چه قادر است و او چه جمال بها و ارو که این نیران را در وجود آورد و جهازا بدان روشن با صفا و ضیا کرد رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم گفته است که یک ساعتی که قدرت او اندیشه کنند بهتر از عبادت یک سال باشد آری بندگی برور باشد و خدائی در بر

نومنی آداب

قوله "وآداب القلب حسن الظن بالله تعالى وبحجج

المسلمين ويطهره من الغل والغش والحسد والخيانة وسوء العقيدة فانهما من خيانات القلوب قال الله تعالى إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا" و بعضی از آداب دل اینست که با خدا گمان نیک بر ندینی او بر بندگان رحیم و کریم است و هر گنجه که بنده پس آن بتویه گراید خداوند سبحانه و تعالی بر او رحمت اضعاف آن کند و او تعالی گفت - سبقت رحمتی علی غضبی و او گفته است انا عند ظن عبدي بی بنده طاعت کند و گمان قبول طاعت کند خداست سبحانه و تعالی بحسب گمان او همان کند که گمان اوست و بر جمله مسلمانان گمان نیک

برو کہ البتہ مرد مسلمان آن نکند کہ رضائے خداوند بران نباشد و اگر مینی مسلمانے را کہ او از خارہ برول می آید تو گمان مبر کہ او بشراب خورون و رولون رفتہ بود با خود یقین کن کہ او نصیح رفتہ بود تجربہ رفتہ بود فی الجملہ اگر ہفتاد دلیل فریق او باشد و یکے بر صلاح او آن یکے را بر ہفتاد ترجیح بدہ۔ و اول دل را از کینہ و از بدخواہی و از حسد و ہر چہ از فوایم است صاف و پاک کردہ باشند بعد از ان مراعات درستی و تفکر و رعنا و آلاے او باشد و خداے تعالیٰ فرمودہ است إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ قَالُفُواذَ الْاٰیۃ گفتہ آمدہ ام و بیوم جا است کہ شیخ این را مکرر میکند۔

قوله قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم الا ان فی جسد

ابن آدم لمضخۃ اذا صلیحت صلح الجسد بصلاحها و اذا فسدت فسد بفسادها سائر الجسد الا وھی القلب "این ہمہ بالا گفتہ آمدہ۔

قوله قال سری بن المفلس السقطی القلوب ثلثۃ

قلب کالجبل لا یحرکہ شیء و قلب کالریشۃ یدھب مع کال ریح و لا یتث و قلب کالخلۃ اصلھا ثابت و الریح قلیل ہا یمینا و شمالا "سری سقطی گفتہ است کہ دل بر سه قسمت است و لے است کہ ہچو کوہ ہے

است یعنی چیز اور از جہاے او نتواند جنبانید و و لے است کہ ہچو پر پرند ہر طرفے کہ باو پیر اند پر و اگر غلط اند غلط و لیت کہ ہچو درخت خرمانج و تنہ او بر جہاے مستقیم

البتہ از جہاے نجند و با و اطراف او را شاخہاے او را و انچہ نرم است از ان او از ان جنبانند ہر طرفے کشد و این ہر سہ در بیان اعتبار سہ دار و از ہر یکے گفتن

چارہ نباشد انشاء اللہ تعالیٰ و لے را کہ سری ہچو کوہ گفتہ است از اول متکین گفتن متکین

کسے است از موار و دمو اہب و از مصاد و و ہر شمار و از مصائب و متانت بر دل متکین افتد و از انچہ او متواند جنبانید و و لے را کہ ہچو پر پرندہ گفتہ از ان

عبارت دل متلون کنند کہ دل از نقصان بکمال رود و گہے از کمال بنقصان افتد و دے را کہ بچو درخت خرمائے گفت عبارت از دے باشد کہ او باصلہ متمکن است اما از روئے ظاہر حوادث را در دے اثر باشد۔ و اعتبار دیگر۔ دے را کہ بچو کہ وہ گفت دل عوام باشد چنانچہ این متفقہ جامد الطبع و چنانچہ این معتزلہ کہ دلہاے ایشان بچو حجارہ است بل اشدّ قسوّتہ ہر چند کہ شیوخ مرشد ایشان را دعوتے کنند۔ و بسوئے حق داعی شوند از کسوفات و از تجلیات اشارتے فرمایند این محرومان سنگ دلان دکہ صفات را جنبشے سوئے قبول قول حق نشود بلکہ مزید انکار باشد۔ و دے کہ بچو پر پرندہ دل طالب قابل باشد مسکین طالب درمخلقان حوادث افتادہ ہر بارے کہ بر دل چیزے لایق میشود و بار دیگر مستز و محتجب میگردد و دے کہ بچو نخل است دل متوسط باشد ہر چند کہ دل اورا استواری حاصل شدہ است اما تنکنے کما ہو حقنیت حوادث و حالات مختلف اورا و جنبش آرند۔ و دے کہ بچو کہ وہ است دل کفار باشد و دے کہ بچو پر پرندہ است دل منافق باشد و دے کہ بچو نخل است دل مومن صالح باشد۔ و وسر اعتبارے کہ دگر است ترجمہ چہ زیادت کم۔

قوله "و ادب الیٰدین البسط بالبدل والاحسان

و خدمت الاخوان و ان لا یستعین بہما علی معصیت اللہ تعالیٰ" و ادب دست اینست کہ اورا بہ بخششے و بہ داوئی کشایند و اعانتے کہ بدست توان کردن اصحاب و اخوان دابران یاری کنند و اورا بسوئے معصیتے نفرارزند۔

قوله "و ادب الرجلین السحی بہما الی طاعت اللہ

و اصلاح نفسہ و اخوانہ" و ادب پایہا اینست کہ آن سوز و کہ در آن سوز لے باشد و معصیتے باشد نقل قدم یا برائے تعلم را باشد یا سوئے مسجد یا زیارت

عہ کہ مخفف کوہ است۔

کعبہ باشد یا مشی برائے برآمد کار بر اور مومن باشد یا برائے تحصیل قوت عیال
باشد و قصد زیارت موشد باللہ الی صراط مستقیم فضلہ ہم از باب زیارت
کعبہ باشد۔

قوله "وان لا یمشی فی الارض سرحا ولا یختالا ولا یتبخر ولا یرهبوا فان هذا مما ینبغضہ اللہ تعالیٰ" و در رو بقصد
و عمر خرامان نرو و چنانچہ طبیعت اوست سجا و ز نکند و خویلات نرود و تبخر نکند این ہر دو
داخل فرح رفتہ است و کہ ہبؤ نکند یعنی رفتارے بخود نمائی نباشد این و از مثال این
از ان نوع است کہ خدا آزادشمن دارد۔

قوله "ثم ااول الصحب معرفة ثم مودة ثم اللفة
ثم عشرة ثم صحبة ثم اخوة" پس ازین ہاید و انست صحبت بہمال
خود بعد چندین و رطاط است اول صحبت این است کہ میان دو نفرے شناختے شد
بعد از ان ازین شناخت و وس بارے کہ ملاقات شد آغاز دوستی شد و دوستی شد
بحسب دوستی کثرت ملاقات شد الفت گشت بعد از انکہ الفت شد لذتے و خوشی یکدیگر
شد بعد تاکہ و تثبت آن ہمہ صحبت نامند بعد از ان ہمچنین شد کہ چنانچہ ہر یکے جزو بعض
دیگر است ہجو برادر شد زیرا چہ گفتہ اند صحبت اربعین یوما قرا بتہ زیر اچہ و در چہل روز
صحبت البتہ ہر دو یکجا طعام خورد و نور او او خورد و خبریت و بعضیت اثبات یابد۔

قوله "وقیل غذا النفوس فی العشر و غذا القلب
فی الصحب و الصحب لا یكون الا باتفاق البواطن قال اللہ
تعالیٰ فی صفت المنافقین **حَسَبُہُمْ جَمِیعًا وَ قَتُّوْہُمْ شِئًا**

وگفتہ اند کہ غذائے نفس در عشرت است کہ ہر یکے بحضور دیگرے خوش است و ہمین غذائے دلہا و صحبت است۔ صاحب یار را گویند و یار جز ہمارے نباشد صحبت مستقیم نہ باشد تا آنکہ دروندیکے باوروند دیگرے موافق نباشد۔ خداوند تعالیٰ گفتہ است گمان بری تو کہ ایشان باشما بجمع اند و دلہائے ایشان پراگندہ است۔

قوله "والصحبۃ اذا صحبت شرا یطہا فانہا اجل الاحوال الاتری ان الصحابة رضی اللہ عنہم کانوا اجل الناس علما و فقہا و عبادا تاؤ زہدا" او تو کلاً و رضاً فلا ینسبوا الی شیئی من ذلک غیراً الصحبت التی ہی اعلاہا" پو صحبت بشرط خویش درست شد در اجل احوال باشد کارے بزرگے و حالے عالی بود تا پیدایمی آر و برائے آنکہ صحبت بشرابط خود درست شود و اجل احوال و اعلیٰ اوصاف باشد نہ بینی کہ صحابہ رضی اللہ عنہم ہر ایک از سایر امت فقیہ تر و عالم تر و زاہد تر و بویہ اند باین ہمہ بیہیچ چیز ایشانرا نسبت نکردند بہ صحبت نسبت کردند اصحاب رسول افتد گفتند۔ آرے و محقق و متیقن است کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مجمع فضائل بود و صحبت بین اشخصین محقق نباشد و ثبوت نیابد تا بہیتہا جنسیت نباشد فعلی ہذا معلوم شد ایشانرا گفتند گوئی افتد و اعلم و ازہد و اعرف خوانند۔

قوله "ومن اداہمسان لایجوری فی حدیثہم ہذا لی و ہذا الذی ولو کان کذا لم یکن کذا و لعل و عسے و لم فعلت و لم تفعل و مایجوری مجراہا فانہا من اخلاق العوام" و از آداب صوفیان است کہ بطریقہ تملک و تخصص نگویند ہذا لی این ملک من است و این خاص من است و ایشانرا این نیست کہ گویند اگر چنین بودے چنین نہ شدے چنانچہ یکے گوید اگر من در رہ بسیار زرقتمے مرا تپ نہ شدے و چنین

نہ چنانکہ ہذا و

حادثات دیگر زیرِ اچھ سیرت ایشان است ہرچہ ایشانرا پیش آید حوالہ بہ تقدیر کنند
و این چیز ہا از اوصاف خواص نیست از اخلاق عوام است۔

قوله "قال ابراهيم بن شيبان كُنَّا لَا نَصِحُّكَ مِنْ يَقُولِ
يَعْلَى" ابراہیم شیبان گفتہ است ما را صحبت با کسی نبودے کہ او گفتے فعل
من است۔

قوله "ولا يجرى بينهم الاعادة والاستعارة" میان
صوفیان عاریت دادنی نیست و طلب عاریتے نہ کس از عاریتے طلبید
و آن اورا بہمہ دادیم آنانکہ ہمہ خود را بذل مال کردہ بودند گاہ گاہے بسبب
آنکہ ایشان بعجز و زاری التماس کردہ بودند کہ البتہ ہرچہ از ما است ملک مخدوم است
گاہ گاہے بعاریت استندہ ایم این گمان مبری کہ انچہ ما میگوئیم بغیر تجربہ است
شاید چیزے ادنی است و آن در تصرف مانیفقارہ است مگر آن فوت شدہ باشد

قوله "وقال بعضهم الصوفي لا يعبر ولا يستعير ولا
يجرى بينهم المخاصمة ولا مجادلة ولا الاستمراء ولا
الازدراء ولا المزاحمة ولا المقابلة ولا الغيبة ولا النفيمة
ولا الوقعة ولا النقيضة بل يكون كل واحد منهم للكبير
كالولد للنظير كالأخ وللصغير كالوالد وللأستاذ كالمملوك" ^{ن کلاب}
این ہمہ بالا گذشتہ است شیخ مکرر میکند برائے آنرا تا طالب را تقربے شود بدانند
و برین باب اہتمام است۔

ن یقتدوا احدہم
بہم

قوله "ومن آدابہما اذا اجتمعوا ان یقتدوا احدہم
لیکون مرجعہم الیہ واعتمادہم علیہ" و بعضے از آداب صوفیہ
اینست کہ جبے مجمع ایشان باشد یکے را کہ اولایق سری باشد اورا سر کنند کہ ہمہ

قوله "ویكون ارجحهم عقلا ثم اعلاهم همة ثم اعلاهم حالا ثم اعلمهم بالمدن" ہب ثم استہم شیخ میفرماید کہ لائق سری کیت آنکے میان ایشان ہم از روے عقل راجح باشد و یکے از رجحان عقل این است کہ آنکہ او مقدم و سر باشد و قول و فعل او متبع بود باید کہ آن گوید و آن کند کہ متبع عوام و متبع مریدان و متوسطان و متہیان باشد و از ہمت ہمہ بلند تر باشد بیچ چیز از فی احوال و مقامات سرفرو و دنیا رہر چہ اورا بدہند ہست او از ان عالی تر باشد۔ وقتے خواجہ من مرا میفرمود اگر تو بصفوت آدم و نبوت نوح و خلعت ابراہیم و کلام موسیٰ و قربت عیسیٰ و محبت محمد سرفرو و آری صانع نباشی۔ و این سخن را دیدم کہ وقتے بایزید بایچی معا و گفتہ است شبی کئی بایزید رفت اور وقت خود بود ہمین گفت نہ نہ چو از وقت خویش فارغ شد کئی گفت بختی آن خداے و بوقتے کہ داشتی بگو کہ چہ بود کہ لالا میگفتی بایزید گفت کہ احوال مقامات بر من عرضہ میکردند من چہین میگفتم بچی گفت چو معرفت اختیار نکردی کہ از آن چیزے بالاتر نیست گفت خاموش باش من نمی خواہم کہ اور اجزا د کہے بشناسد بعد از ان بایزید ہمان سخن بایچی میگفت کہ من بالا بنشتم کہ شیخ این میفرمود۔ ثم اعلمهم بالمدن ہب یعنی کسے کہ در مذہب تصوف عالم تر باشد ناوردہ کسے است کہ او با علو حال و قایق علم تصوف در جمیع باشد۔ ثم استہم کیکہ در عمر از ہمہ بزرگتر باشد احترام و انقیاد او مردم را بیشتر باشد و گویند مرثیش قدم است ہر چہ در عمر و راز باشد با تجربہ ہو۔

قوله "قال رسول الله صلى الله عليه وآله وبارك وسلم
يَوْمَ الْقَوْمِ اقْرَأْهُمْ بكتاب الله فان استوا فافقههم في الدين
فان استوا فاشرفهم فان استوا فاقدمهم هجرة" برے

آن جن خود را شیخ حدیث رسول اللہ را تمایذ آدرود آنکہ او امامست کند باید از ہم بکمال است
قاری تر باشد یعنی عارف تر باشد سماع او و حافظ تر بقرات او اگر ایشان درین ہم
برابر باشند آنکہ حقیقہ تر باشد و مسائل فقہی سہوے افتد نیانے شود او دانند کہ
درین محل مسئلہ فقہ حسیّت و اگر درین ہم برابر باشند آنکہ شریفتر باشد میان ایشان
چنانکہ گویند بنی ہاشم از ہمہ عرب شریفتر اند و اگر برین ہم برابر باشند آنکہ بعمر بزرگ
است او پیش شود و اگر برین ہم برابر باشند ہر کہ از مکہ در مدینہ بہجرت از دیگران
پیشتر آمدہ باشد او پیش شود۔

قوله "وكان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقدم اہل
بدر علی غیرہم" و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بدریان را از دیگران
مقدم داشتے و برتر نشانده۔

قوله "روی انہ صلی اللہ علیہ وسلم کان جالسا
فی صفۃ ضیقہ فجاء قوم من البدریین فلم یجدوا موضعا
یجلسون فیہ فاقام النبی صلی اللہ علیہ وسلم من لم یکن
من اہل بدر من ذلک المجلس فجلسوا مکانہم فاشتد
علیہم فانزل اللہ تعالیٰ وَاِذَا قِيلَ اَنْشُرُوْا فَاَنْشُرُوْا یَرْفَعِ اللّٰهُ
الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا مِنْكُمْ" روایت آدرودہ اند کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
در حجرہ تنگے شستے ہووے بعضے اصحاب ہم باوے شستے ہوئے بعضے از اہل بدر
ورآمدند جاسے نشست ایشان نبود آنکہ او بدری نبود اور از مجلس ایستادہ کرد
و بدریان را آسجانشاند آنرا کہ بر کرد ایشان را دشوار آمد و نشان ایشان این آیت نازل
شد وَاِذَا قِيلَ اَنْشُرُوْا الْاٰیۃ۔

قوله "ثم احسنہم خلقا بہم ثم اقدمہم اجتمعا

شما اتمہم ادا با شما سبقہم بقاء المشایخ“ و آنکہ میان ایشان در خلق احسن باشد اگر بعضی ناگوئی و اگر بفتح ہر دو و جمعنی دارد و آنکہ میان ایشان در اجتہاد و مقدم باشد یعنی مجاہدہ بیشتر میکنند و پیش شود و آنکہ ادبے کاملتر دارد و آنکہ پیشتر مشایخ را دیدہ باشد او۔ اکنون اپنے شیخ فرمود از روے قسمت ہین آید اما این چنین کجا یا بند کہ این ہمہ دور باشم۔

قوله ”حکی ان علی بن بند ار الصوفی ورد علی عبد اللہ الخفیف زایرالہ من نیشاپور فتماشیا فقال لہ عبد اللہ تقدیم فقال باری عذر فقال بانک لقیتم الجنید و ما لقیتمہ“ حکایت آرند ابوعلیؒ بند ار بر عبد اللہؒ خفیف زیارت اند خواستند بجائے روند عبد اللہؒ خفیف گفت بند ار اگر پیش شو این بند ار گفت بکدام موجب از تو پیش شوم ابن خفیفؒ گفت تو جنیدؒ را ملاقات کردہ و من نکردہ ام پس یکے از موجب تقدم ملاقات مشایخ باشد

قوله ”وینخدمہم اصدقہم نیتہ و احلہم واقواہم قلباً و اکثرہم دیانۃ و امانۃ و صیانۃ و اقلہم اہتماماً بنفسہ و ذریتہ“ و خدمت مشایخ کسے کند کہ او ورنیت صادق تر باشد آرے بذل نفس خویش کردن و بخدمت یکے ایستادن برادر او جز بصدق نیت نباشد و آنکہ بول حلیم و قوی تر باشد و بویانت و امانت و صیانیت بیشتر باشد خادم این جنیں کسے باشد و دیگر خادم ادباید کہ اورا بانفس خویش و باہل و ولد خویش چندان اہتمام نباشد۔

قوله ”فالخدمت الدرجة الثانية من الشيخوخة“ و خدمت از شیخوخت یک مرتبہ فرو است چنانچہ بادشاہ بر تخت و وزیر بر زوبان۔

قوله ”کما ورد فی الخبر عن سید البشر صلی اللہ علیہ

وسلم انه قال سید القوم خادمہم“ چنانچہ از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم خبر ہے وارداست کہ آنکہ او خدمت قوم کند اور ہنر ایشان باشد زیرا چاہے اطعام میکند و رفع مونتہاے ایشان میکند و ایشان را فارغ میدارد و این ہم صفت غند کار است کہ بر موالی خویش کند و دیگر این نایب شیخ است کارے بنیابت میکند شیخ سید قوم است و این نایب او فعلی ہذا این ہم سید قوم باشد۔

قوله ”وقیل اذا صحبت انساناً فانظر عقله اکثر مما

تتظر دینہ فان دینہ لہ وعقلہ لا“ وگفتہ اند چون خواہی صحبت باکے کنی در عقل او بیشتر نگر کہ در دین او مرد و دیندار است اگر ابلہ باشد در تصرف او در کار او چندان رشدے نباشد اما عاقل آنچه باید و شاید آن میکند وضع اشئی فی موضعہ کاراوست زیرا چہ نفع دین او ہمدان دیندار باز میگردد و نفع عقل او بتو باز میگردد و بدو ہم۔

قوله ”ولا تصحب من کان اکثر ہمتہ الدینا والنفس

والہوی قال اللہ تعالیٰ ”فَاعْرِضْ عَنْ مَّنْ تَوَلَّىٰ عَنْ ذِكْرِنَا وَ لَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا“ صحبت کن باکے کہ بیشتر ہمت او دنیویا و ہواست خداوند تعالیٰ فرمودہ است رسول اللہ را کہ پشت وہ کسے را کہ از خداوند تعالیٰ روے گردانیدہ است و نمیخواہد مگر حیات دنیارا۔

قوله ”وقال اللہ تعالیٰ وَلَا تَطْغُ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ“

عَنْ ذِكْرِنَا وَ اتَّبَعَ هَوَاهُ“ و خداوند تعالیٰ فرمودہ است اما اطاعت کن کسے را کہ دل او از ذکر و غافل کردہ ایم و او پس روی ہو اے خویش کردہ است۔
قوله ”ولا یذکر عیوب الناس فقد قیل من ذکر

عیوب الناس فقد شهد على نفسه بعيوبها "و نباید صوفی را که شسته عیبهای مردم بگوید زیرا چه هر که این کار کند او بر عیب نفس خویش گواهی داده باشد زیرا چه نقد بارے غیبت است و ایذاے برا و رومن و نقد وقت خود را ضایع کردن است بشے کریمے۔

قوله "فانما يدرك بمقدار ما فيه" زیرا چه آنکس ذکر نمی کند

مصرع مگر چیزے کہ نسبت بد و دار دچنانکہ گفته اند

هر چیزے کہ کثر بینی عیب از نظرت باشد

و دیگر عیب مردمان کردن و گفتن عیب خدا کردن است زیرا چه بندہ خدا است خالق افعال و احوال او خدا است هر چه میگوئی ہو تعالیٰ خالق التنازیر و الیجات و العقارب اگر چه خالق کل شی است اے مرد نادان خلق را نظر خداے اکن زبان درکش۔

قوله "سئل ابو عثمان الحیری عن الصحبت فقال

توسع على اخيك بمالك ولا تطمع في ماله وتنصفه من نفسك ولا تطلب الا نصاب منه وتكون تبعاله ولا تطلب

ان تكون تبعالك وتنتكس ما اليك منه وتستقل ما منك اليه"

کے از ابو عثمان حیری ادب صحبت پر سپید گفت کہ آنچه مال تست بمال خود بر یا خود

فرانی کنی و ملے کہ اورا است در ان تو طمع نکنی بمالک بفتح لام ہم معنی دارد و بکسر لام

هم بماله و بماله اینجا هم فتح احتمال دارد هم کسر مافتح توسع کسر بر اے ترا است

طمع مکن بدانچه اورا است و از نفس خویش اورا انصاف دہی و از و انصاف بخش

طلبی و پسروا و باشی و نخواهی کہ او پسرو تو باشد آنچه از و بتو اگر چه اندک سد

بسیار دان و آنچه از تو بد و رسد اگر بسیار باشد اندک دان۔

قوله "قال محمد داود الرقي قلت للدقاق من

اصحاب فقال من يعلم منك مثال ما يعلم الله منك ثم تامله
على ذلك "رتقی میگوید کہ من از دقاق پرسیدم کہ صحبت با کہ کنم گفت با کہی کہ
انچہ از تو خواہم یاد آن صاحب بیاورد و تواز و این باشی کہ بمقابلہ آن ترا
فضیحت نکنند و ترا معیوب نکنند و اگر از حنات و اسرار باشد و افشار آن نکوشند

قوله "وقال بعضهم ما وقعخني في البلاء الا صحبت

من لا احتشمه" کہے گفتہ است مراد بلا نبینداخت مگر کہے کہ
او نزدیک من مختم نہ بود۔ از اینجا این معلوم شود کہ صحبت با کہی کند کہ او از تو
بہتر باشد۔

قوله "وقيل ليس في اجتماع الاخوان الا نس

لوحشت الفراق" چنین گفتہ اند و صحبت یا ران انسے نیست زیرا چہ وحشت
فراق پس آن در میان افتد۔ ازین جملہ این معلوم میشود با کہے موافقت نہاید۔

قوله "وقيل الشرف في ثلاث اجلال الكبير ومدا^تا

النظير و دفع النفس عن الحقيقين" و گفتہ اند بزرگی و درجہ بزرگی
را بزرگ داری زیرا چہ تو بزرگی بزرگ شناختہ باشی انگہ او را بزرگ داری
و آنکہ ہمچو تو باشد با او بزرگی باشی و بر کرد نفس از مردے خواری بر دفع نفس
از مردم خواری احسن الوجہ جز دلیل بر شرف فضل نہ باشد۔

قوله "وقيل الجلساء ثلثة جلیس تسفید منه فالزومه

و جلیس تفیدہ فاکرمہ و جلیس لا تسفید منه
ولا تفیدہ فاهرب منه" و گفتہ اند ہمیشیان سه اندیکے تواز و فایده
گیری پس اورا لازم گیر و ہمیشینے کہ تواز فائدہ دہی پس اورا اکرام کن و ہمیشینے کہ

نہ از آواز تو فایده گیر و نہ تو از وفایده گیری از تو بگریز۔

قوله "ومن آدابهم ترك الصلۃ والصولۃ قال ابو علی رودباری الصولۃ علی من هو فوقنا کتحۃ وعلی من هو مثناک سوء الادب وعلی من هو دونناک عجز" بعضے از آداب صوفیان است کہ برے نکلند و بر کسے زورے نکلند ابو علی رودباری گفتہ است صولت کردن بر کسے کہ از تو برترست قح است آن عیبے است کہ آن عیبب ہم بتو باز گرد و آنکہ ہیچوت اگر بر وصولتے کنی آن خود بے ادبی است و آنکہ فروتر از ان است صولت کردن بر و دلیل بر عجزتست زیرا چہ با کسے ہیچ خود و برتر از خودے صولت نمیتوانی کرد و میکنے و عاجزے یافتہ بر وصولت میکنے۔

نقط

قوله "وقال بعضهم من اوتی ولایۃ فتاہ فیہا فقد اخبر ان قدرہ دونہا" و بعضے گفتہ اند کہ ہر کہ ولایت یافتہ در آن خود نمائی و بزرگی نمود و خبر واد از دوئی مرتبہ خود کہ بسبب آن خود نمائی میکند پس اواز ولایت فروتر است آنکہ بران بزرگی میکند۔

قوله "ومن تواضع فیہا اخبر ان قدرہ فوقہا" و آنکہ او در ان ولایت تواضع میکنے یعنی او را در حسابے نمی آرد و خود را بدان وزنے و قدرے نمی دہد معلوم می شود کہ ازان مرتبہ او برتر است۔

قوله "وقیل ان عجب المساء بنفسہ احد فساد عقلہ" و گفتہ اند نظر کردن مرد بہ نفس خود یکے از فساد و عقل است۔

قوله "وقال اللہ تعالیٰ یلک الذی ارا لآخرۃ للذین لا یریدون علو فی الارض ولا فسادا" خداوند تعالیٰ میفرماید آن سرے آخرت میگردانیدہ ام ہر اے کسے را کہ در دنیا بزرگی و فسادے

نہی خواہند۔

قوله "وَلْيَحْذَرِ الْمُنَادِبُ أَنْ يُحْقِرَ أَحَدًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ"
وگو خدا کند شخصی کہ متادب باشد یکے از مسلمانان را خوار کند۔

قوله "فَقَدْ رَوَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ حَسْبُ امْرِءٍ مِنَ الشَّرِّ أَنْ يُحْقِرَ أَخَاهُ الْمُسْلِمَ"
بندہ است کہ یکے برادر و پنی را خوار کند۔

قوله "وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ اسْتَذَلَّ مُؤْمِنًا أَوْ مُؤْمِنَةً أَوْ حَقَّرَ لِفَقْرَةٍ وَقَلَّتْ ذَاتُ يَدَيْهِ شَهْرًا اللَّهُ تَعَالَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَمِثُّهُ أَفْضَحُهُ" **مصطفیٰ فرمودہ** است
علیہ السلام ہر کہ خواہد مومنے را ذلیل کند یا اورا تنخیر کند خوار کند بنا بر فقر او
بیبب اند کے براو یعنی در ملک او مالے بسیار نیست خداے تعالیٰ اورافرماے قیامت
شہرہ کند یعنی شہرہ بعد از ان فضیحت کند برین فضیحت کند کہ این کسے است
فقر را و اندکی مال را عیب کرد۔

قوله "وَقَالَ بَعْضُهُمْ مِنْ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَبْدِ اللَّهِ أَخِي"
بہ اخا بعضے صوفیان مجہنین گفتہ اند ہر کہ را خداے بر بندگی اوراضی شد تو
برادری اوراضی شو۔

فصل ۳

قوله "فَإِذَا نَزَلَ بِهِ أَحَدٌ مِنْ إِخْوَانِهِ أَوْ جَمَاعَةٍ"
قدم الیہم ما حضرہ من الطعام والشراب قل او کثر واگر کسے

از صوفیان از یاران فرو و آید طعمائے و شرابے پیش او موجود باشد پیش ایشان آرد
انک یا بیار۔

قوله ”روی عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال
هلاک المرء ان یدخل علیہ الرجل من اخوانہ فی حق
ما فی بیتہ ان تقدمہ الیہ“ از مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم روایت
کرده اند کہ رسول اللہ گفت است سبب ہلاک مرد اینست کہ مردے از برادران
دینی او برادر آید و پیش او چیزے نیار و سبب آنکہ چیزے انک است۔

۱۰۰۰

قوله ”وهلاک القوم ان یحقرُوا ما قدم الیہم“ و آنکہ
فرو و آید سبب ہلاک ایشان این باشد کہ انچہ پیش ایشان آرد و ایشان آنرا خوار
بدارند مرد و ازین ہلاک ضائع شدن و از رہ صواب دور افتادن است۔

قوله ”وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم ان من
مکارم الاخلاق التواؤد فی اللہ عزوجل“ و پیغمبر فرمودہ است
یکے از اخلاق پسندیدہ اینست کہ یکدیگر زیارت برائے خدا کنند۔

قوله ”و حق علی المؤمن ان تقرب الی اخیه ماتیسر
عندہ وان لم تجد الا جرعة من الماء“ و سزاوار است مر کے را کہ زیارت
کند بر برادر آئندہ خویش انچہ میسر باشد بیاورد اکنون تا ہر کسے را چہ میر است اگر ہیچ
نیاید مگر جرہ از آب ہمان بسندہ است۔

قوله ”فان لم تقرب الیہ ماتیسر عندہ لم یزل فی
مقت اللہ یومہ و لیلته“ و اگر انچہ میر است پیش نیار و ہمارہ آن روز خوش
و شب خویش در خشم خدا باشد۔

قوله ”الانتری ان ابراہیم علیہ السلام کما دخل

علیہ ضیفہ المکرمون مَا لَيْتَ أَنْ جَاءَ بِعِجْلٍ حَنِيدٍ، فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ قَالَ لَا تَأْكُلُونْ ابراہیم خلیل راصلوات اللہ علیہ مہمانان کرم رسیدند نہ اندورنگے نکر دے گوسالہ برایش ایشان آور دایشان نمی خورد و نگفت چرا نمی خورد قصہ در تفسیر سطور است ہر چہ زیادہ کنم مقصود اینست کہ چون مہمان بیلید چیزے پیش او آرند زیر اچہ چو مہمانان بر خلیل آمدند رنگ نکر دے فی الحال پیش ایشان چیزے آورد۔

قوله "حكي ان الحسن البصري كان اذا استاذن

عليه بعض اخوانه ان كان عنده طعام اذن له والامخرج اليه ولا يتكلفه فيما حضر" حکایت کردہ انداز حسن بصری اگر کسی بر حسن بصری آمدے و دستوری بدر آمدن طلبیدے اگر نزدیک او طعمانے بود اورا دستوری بدر آمدن فرمودے و اگر بر و طعمانے نبودے خود بر و ن آمدے

قوله "فقد روى عن ابن البختری انه قال لما نزلنا

على سلمان الفارسی بالمداین فقرب الينا خبزاً و سمكاً وقال كلوا انهما نارا رسول الله صلى الله عليه وسلم عن تكلف

ولولا ذلك لتكلف لکم" از ابو البختری حکایت آرند کہ او بر سلمان فارسی در آمد این جہان رفت و ادانے و ماہے پیش آور دگفت اگر رسول اللہ و تکلف نہی نکر دے بودے من بر اے شما تکلف می کردم۔

قوله "ولما ورد ابو حفص الحداد على الجنيد

تکلف فی خدمتہ فانکر علیہ وقال لود خلت خراسان

لعلمناك كيف الفتوت" ابو حفص حداد بر جنید فرو دآمد او در مہمانی تکلف

کرد ابو حفص انکار کرد و ابو حفص گفت اگر در خراسان بیائی من ترا تعلیم کنم کہ

فتوت چیت وجوانمردی چیت۔

قوله "فقیل له فی ذلک فقال صیرت اصحابی مخانیث
تقدم الیهم الوان الطعام واللباس والطیب کل یوم ابو حفص
راجئید پر سید چرا انکار کردی ابو حفص گفت کہ یاران ما را مخنثان میگردانی ہر روز
بیش ایشان طعام ہاے خوب می آری وجاہہا می آری وخوشبو ہا می آری۔

قوله "وانما الفتوت عندنا ترک التكلف واحضاد
ما حضر ابو حفص میگوید ونزدیک مانیت جوانمردی مگر ترک تکلف کنند واپو
بنقد حاضر باشد ہما زایش آرد۔

قوله "ثم اذا حضرکم الفقراء فاخدمہم بلا
تکلف حتی اذا جعت جاعوا واذا شبعتم شبعوا حتی یکن
مقامہم وخروجہم عندک واحد" چون فقر را بر تو فرو آورند
ایشان را خدمت بغیر تکلف کن و قتی کہ تو گرسنہ باشی ایشان ہم گرسنہ باشند و قتی
کہ تو سیر باشی ایشان ہم سیر باشند تا آمدن و رفتن ایشان بر تو یکسان باشد۔
قوله "قال یوسف بن حسین قلت لذی النون

مَنْ أَصْحَبُ فَقَالَ مَنْ إِذَا مَرَضَ عَادَ لَكَ وَإِذَا أَذْنَبْتَ تَابَ لَكَ
وَأَنشَدَ "یوسف حسین میگوید من ذوالنون را گفتم با کہ صحبت کنم ذوالنون
گفت با کہ صحبت کن کہ او مرضی شود ترا پسند و اگر تو گنہ کنی او توبہ کند بر لے
ترا و ذوالنون این شعر را انشا کرد۔

بیت

"إِذَا مَرَضْنَا اتَّيْنَاكَ نَعُوذُ بِكَ وَتَذُنُّونَ فَنَاتِيكُمْ فَمَنْعَتُنَا
چون ما رنجور شویم پر سیدن شما بیایم و چون شما گنہ کنید ما بیایم عذر گنہ شما بخوایم
اکنون چگونہ باشد کہ این قصہ برکس میرود گویند مقصود اینست صحبت با کہس کن کہ

او بیچ مطالب حق خویش از تو نکند بلکه ترا فضلے فاضلے باشد یا وے زحمتی شود
آن یار دگر اورا نپرسد بے شبهہ اور امرضے قوی تر از مرض من خواهد بود پس این
برود اورا پرسد کہ ترا کدام زحمت قوی تر از زحمت من بود تو چو نہ و اگر او گنہ کند
تو عذرخواہی یعنی اورا قہرے و زجرے ضروری افتاد کہ بگنہ مبتلا شد پس مرا عذر گنہ
او باید خواست اما ہما نچہ گفتہ اند مسلمان در کتب مشہور و مسلمان در زمین مقبول
و ازین گنہ خدا مراد نیست یعنی اگر بارے گنہ یارے کند آن یار عذر آن گنہ خواہد گوی
تو آن نہ کہ از تو گنہ آید اما من گنہہ کردہ ام از شومت ان از تو مکافات آمدہ است۔

قوله "لیس بصاحب من یقول لہ قم بنا فیقول
الی این" و گفتہ اند او یار نیست کہ چون اورا گویند بخیز تا روان شویم و او گوید
تا کجا۔ این سخن آسجا درست باشد کہ پیشینہ تا کجا بکاہلی و اندیشہ گوید و اگر برائے
این راجی پرسد کہ اگر دور است و اگر نزدیک بساختگی آن روان شود و او دین
قصہ داخل نباشد۔ و دیگر این مقال قوی است کہ ایشان جز برائے حق و بکار
حق نمیروند و طرفے دیگر میلے ندارند۔

قوله "و یجتنب البداء فانہ یھیج البغضاء و از
بداء بجنب کند یعنی یکدیگر بارے طریقہ استہزا بطیفہ گفتنی نکند زیرا چہ این
موجب عداوت یکدیگر است۔

قوله "قال اللہ تعالیٰ قَدْ بَدَّتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ
أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ" خدا فرمودہ است
بہ تحقیق از ظاہر سخن ایشان بغضا پیدا است و آنچه در سینہاے خویش پنهان
میدارند آن بدتر است۔ غرض شیخ از آوردن آیت اینست کہ بداء بہ بغضا کشد
و باشد کہ کسے بزبان سخن بازی گوید اما در دل از ان بدتر دارد۔

قوله "قال بعضهم الناس ثلاثة اصناف صنف كالغذاء

لا يستغنى عنهم وصنف كالدار يحتاج اليهم في بعض الاحالين
وصنف كالدار يحتاج الاحتواء منهم وما يتقرب منهم "بعضه صوفیان
گفتہ اند کہ مردم برستہ اند قسمی ہجو غذا اند کہ ہرگز بے غذا جیات نباشد چنانچہ شیخ
و مرشد و استاد و دوم ہجو دار و اند کہ گاہے با ایشان احتیاجی افتد چنانچہ صحبت
با نیکمردان و آنکہ از تقویٰ تہ در طلب شود و سوم ہجو در درج و علت آنکہ دکان
اند کہ منکر مذہب تصوف و طلب حق اندا حتر از ایشان واجب باشد البتہ
از ایشان بدور باید بود و گوش بسوئے ایشان نمی باید نہاد کہ قطع طریق دین اند۔

قوله "ویجتنب صحبت الاشرار فقد قیل صحبت
الاشرار خطر من صاحبہم فقد بالغ فی العرود" و از صحبت بدان
بدور باشند و بدان مردمان بدکار ہما پنچہ گفتیم مخالفان مذہب تصوف نہیں گفتہ اند یہیت
با بدان کم نشین کہ صحبت بد گر چہ پاکی ترا پلید کند

و ہم جنسیت علت صحبت باہر کہ شہینی مراز جنس او گیرند بدانکہ او با میخواران
شہینداری لذت از مجلس و حرکات و سکناات ایشان میگیرد یا آنکہ از ان بوس
لذتے دار و اقل من کل قلیل این باشد کہ مداہن و مداری است بعد از حمتے
و ہمت دینی نیست ہر کہ با ایشان صحبت کند او در غرور بہالغہ کمرہ باشد ہر چند کہ او
با خود میداند کہ من کسے ام از انچہ منم کسے نتواند از ان بگرداند و اگر نفس اولذتے
خفیئے و ذوقے لطیفے میگیرد ہر چہ ہستی ہستی از استراق نفس این مہاش۔

قوله "وانما مثله كمثل داکب البحران سالم ببدنه
من التلف لم یسلم بقلبه من الحذر" آنکہ او بغرور با اثر از صحبت
کنڈشل او ہمچنین باشد چنانچہ کسے دریا سوار شود اگر چہ تن از غرق سالم ماند

اما از خوف خالی نہ باشد۔

قوله ”وقيل من اكمل السعادات والرشاد صيانت المراء نفسه عن الاوغاد“ وگفته اند بعضی درست ترین نیک بختیها و درست ترین ره راست این است که مرد نفس خویش را از مردمان یاوه سالم دارد۔

قوله ”وقيل من يصحب صاحب سوء لم يسلم ومن يدخل مدخل سوء ينتمى“ هر که با شخصی که او به بدی مبتلا باشد با او صحبت کند البته سالم نماند او هم در بدی افتد چنانچه گفتیم و هر که جلے در آید که آنجا سوء است متهم شود رسول الله فرموده است۔ اتقوا مواضع التهم۔

قوله ”وقيل كل احد يعرف بقربائه وينسب الى خلطائه“ وگفته اند که هر که مردم را بیاران او بشناسند و بقربیان او بشناسند که هر چه ایشان اند او هم همچنین باشد او را از ایشان گیرند چنانچه گفته اند بیت زارغ باز اغان نشیند بطاشیند باطان روستی باروستی و قلتبان با قلتبان

قوله ”وروى انه وقف النبي صلى الله عليه وسلم على قوم فقال الا خبركم بخيركم من شرکم خیرکم من یرجى خیره ویومن شره وشرکم من لایرجى خیره ولا یومن شره“ واز رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم مرویت کہ فرموده است بیا گفتم شمارا بکسی که بهتر از شما است و بکسی که بدتر از شما است نیک تر شما کیست است که از او امید نیکی باشد و از شر او امان باشد

عنه در نسخہ منقول عنه بعد ازین اندکے عبارت غالباً از تحریر مانده است یعنی ترجمہ عبارت

”وشرکم من لایرجى الخ“ در تحریر نیامده است۔

فصل ۳۱

قوله "فی ذکر آدابہم فی الاسفار۔ قال اللہ تعالیٰ
رَجَالَ لَا تُلْهِیْهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِکْرِ اللّٰهِ" صفت مسافرا
ایست کہ ایشانرا خرید و فروخت و بازرگانی از ذکر خدا و از کار خدا باز
نمیدارد یعنی ایشان ترک بیع و تجارت کرده اند پس بیع و تجارت ایشانرا از ذکر
خدا باز نمیدارد۔

قوله "فسئل النبی علیہ السلام من ہم فقال
ہم الذین یضربون فی الارض یمتغون من فضل اللّٰہ"
از رسول اللہ پرسیدند کہ رجال لا تلہیہم ازین مردان کدام مرادند
گفت آنانکہ در زمین میروند یعنی مسافر میشوند و سفر ایشان براے آنراست
کہ طلب فضل و رحمت خدا است۔

قوله "وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم سافروا
تصحوا و تغتتموا" پیغامبر فرمودہ است علیہ السلام سفر کنید تندرست
گردید و غنیمتہا گیرید چنین گویند بخاصیت سفر تن مردم تندرست میگردد و از ہر
جسے غنیمتے میگردد۔ تاویل محققان چنین است از خود سفر کنید صحت معرفت شما
را بنقد باشد و از تجلیات و کشفات غنیمت گیرید۔ سفر کنید از ہر چہ قرار گرفتہ اید
صحت علم شود و بدینچہ علم نبودہ اید غنیمت گیرید تجلیات و کشفات کہ از ان وقتے
شمارا شعورے نبود سخن اینجا بسیار میتوان گفت اما ہمین قدر بس باشد۔ و شیخ
برائے این را می آرد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم امر بسفر کردہ است این

امراستجاب باشد ومنفعت این امر را تضحوا و تختنوا فرموده است وسفر کیست شایسته اہل معرفت باشد اما اگر مبتدی کند شاید براسے مجاہدہ نفس باشد۔ و اگر ازین مسافرت وصحت وغنیمت جہاد فی سبیل اللہ وارند ہم درست آید۔
قوله "وقال الغریب شہید و یفسح للغریب فی قبرہ کبعدہ عن اہلہ" رسول اللہ فرموده است آنکہ در غربت بمیرد شہید میرد و در گور غریب کشاده کنند آن مقدار کہ او از وطن و اہل خود دور افتادہ است۔ و اگر یفسح فی قبرہ کشاده گردد او را گورا و چنانچہ او از اہل خویش و افتادہ است کہ مضیق اہل و ولد بود و دل را از ان مضیق کشاده است همچنان گورار کشادہ شود۔ و از غریب غریبہ مراد باشد کہ در رہ کعبہ میرود یا در رہ زیارت رسول اللہ میرود یا در رہ مسجد اتقی میرود یا غریبہ کہ اللہ فی اللہ غربت اختیار کردہ است و انواع آنرا شیخ بیان میکند۔

قوله "وقال ابو حفص النیشاپوری رحمۃ اللہ علیہ ینبغی للمساقر ثلاثۃ اشیاء ترک تدبیر الزاد و تقدیر الطريق و یعلم ان اللہ حافظہ" ابو حفص گفتہ است کہ مسافر اسے چیز باید تدبیر از ان توشہ نکند و رہ را تعین نکند کہ امر و زاین قدر خواہم رفت ہر جا گہے نہی کہ بیند و آجے باشد اگر چہ باو یہ است و دل او را خوش آید ہمان منزل او باشد و بداند بیقین کہ نگہبان او خدا است۔ و دیگر ترک کند پز او کند و این نکند با خود کہ در فلان مقام خواہم رفت مثلاً از کوفہ تا بہ بصرہ بلکہ بہ نظارہ قطع متجاورات بگرد و برائے صنع و صانع باشد و براسے استماع تسبیح از زبان ہر موجودے بود کہ گفتہ و ان من شئی الا یسبح بحمدہ و این سفر جز مروت و متوکل و عارف خدا را نباشد۔

قوله "و افضل السفراء الجهاد ثم الحج ثم زیارت

قبر رسول الله صلى الله عليه وسلم" فاضلمتین سفر الجہاد است کہ جہاد اُن فی سبیل اللہ است و پیش ازین صوفیان بیرون می آمدند با مسلمانان جمع می شدند و با مشرکان جہاد میکردند بعد از آن حج است بعد از آن زیارت رسول اللہ و زیارت مسجد اقصی است این ثم بمعنی اورست۔

قوله "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم وفد الله

ثلثة الحاج والغازي والمعتن ثم زیارت المسجد الاقصی رسول اللہ فرموده است کہ گروه خدا را ندانند الحاج آنکہ قصد زیارت کعبه دارد و آنکہ بغیر ابرون آید و آنکہ برای عمره بیرون آید پس از آن زیارت مسجد اقصی یعنی بیت المقدس۔

قوله "وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم

لا تشد الرحال الا في ثلثة مواضع المسجد الحرام والمسجد الاقصی و مسجدی هذا " رسول اللہ فرموده است رحلہا را ننبدید یعنی بار سفر را ننبدید یعنی سفر نکنید مگر بسوی مسجد خانه کعبه مسجد اقصی بیت المقدس و مسجدی آنجا کہ مدفن رسول اللہ است۔

قوله "ثم لطلب العلم ثم لزیارت المشایخ والاخوان"

و سفر برای طلب علم را ہم باشد و اگر جائے باشد کہ آنجا عالمی غایت برینے بشهرے بشوند کہ آنجا عالمی است سفر کنند برای تعلیم روند برای زیارت مشایخ بروند یعنی مرشدے ہادی است زیارت ادب روند از و ارشاد و ہدایت ورہ وصول حق یا بند و دیگر ہم بدین معنی از نفع خالی نباشد و آنکہ امثال

مع و نسخہ منقول عنہ اینجا یک لفظ محوشده است۔

باشند البتہ صحبت اشغال مدہر یکے کار و دیگرے ہست۔

قوله "قال النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم حاکبیا عن ربہ حقت مجتہی للمتحابین فیّ وللمتزاوین فیّ" رسول اللہ از کلمات قدسی حکایت از خدا است تعالیٰ فرمودہ کہ خدا گفته است کہ سزاوار است دوستی من برائے کسیکے یک دیگر را دوستی برائے من میکنند۔ دو احتمال دارد سزاوار است محبت من برائے ایشان را و دیگر ایشان سزاوار محبت من اند کہ یکدیگر دوستی می کنند از گروہ من انکہ بہر من زیارت میکنند و ملاقات میکنند ہماچنانکہ گفتہ اند بیت با عاشقان نشین و بہین عاشقی گزین باہر کہ نیست عشق کم کن قرینہ را اینچنین باشد کہ یک دوستے مرد دوستے دیگر را پر سید کہ تو باوے عمرے است کہ دوستی برمی بری ہیچ امکان رہ وصول ہست یا نہ و دوست با تو گہے چنین میباشد کہ از جمال خود پر توے می اندازد و دیگر از عادات مرد است کہ در دمنند باور دمنند نشیند و یکدیگر در دمنند خویش حکایت کنند و این نوع از قبیل دواے در دمندان است۔ سخن و گریہ ہست اما ترجمہ دراز میشود۔

قوله "وفی الحدیث عن ابی رزین قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم زُر فی اللہ فان من زاد فی اللہ عزوجل شیئہ سبعون الف ملک یقولون اللہم صلہ کما وصلہ فیک" زیارت برائے خداے را ہماچنانکہ بالا گفت زیرا چہ ہر کہ زیارت برائے خدا را کند ہفتاد ہزار فرشتہ اورا رسانیدن بروند فرشتگان تسبیح کنند و گویند برسان اورا بمقصد و مقصود او چنانچہ او بہر توقصد رسیدن کردہ است۔

قوله "وناداہ منادان طبت فطاب ممساک و تنوات من الجنة مقعداً ففتبوا" و منادی اورا ندا دہد خوشش کردی ترا خوشی باد

و رفتن خوش باد و جاگرفتنی در بہشت جائے بودنی و شستنی۔

قوله ”ثم لرد المظالم و الاستحلال“ و دیگر سفر کند برائے
آزاد کہ مرد بر کسے ظلمے کردہ است برائے روان مظالم را و برائے آنکہ حق کسے بر تو
باشد برائے سبکی خواستن آن۔

قوله ”ثم لطلب الآثار و الاعتبار ثم لریاضت النفس“
بالاگفتہ ام

قوله ”و خمول الذکر“ خمول ذکر مبتدی را باشد کہ او در کار
چنان مشغول است کہ نداند کہ او چہ میکند و مردمان بدان اعتقادے بکنند وقت اورا
مزاحمت نہ نمایند یا منتهی است با کثر نہایات رسیدہ ہمہ روز منزلیتے و خوش جائے
اختیار کردہ تا مردمان اورا نشانند و او بوقت خویش با خدا فارغ باشد۔

قوله ”ولا یسافر للنزهت و البطر و الریاء و الجولان
فی البلد ان“ و سفر برائے آنرا نکلند کہ تماشا کنند کہ خود نمائی کنند کہ فلان جا کہ رفتہ ام
داز ہر مقامے کہ نشان پرسی گویم۔ سفر برائے آنرا نباشد۔

قوله ”قال ابو تراب نخشی لیس شی اضری علی المیدین
من اسفادہم علی متابعت المہوی“ ابو تراب نخشی گفتہ است بیچ چیز
مریدے را زیانکار تر ازین نیست کہ سفر کند بہوائے نفس انجمنین کسے را خود مرید
نتوان گفت۔

قوله ”وما فسد من فسد من المیدین الا بالاسفاد الباطلة“
فنا و کار مریدان جز سفرے کہ بہوائے نفس باشد نیست۔

قوله ”قال اللہ تعالیٰ و لا تکنونوا کالذین خر جوا من
دیارہم بطراً و ریاء التائس“ مباحثہ ہجو ایشان کہ از شہر ہائے خویش

نکولیدین

بیرون آمدند بخوشی و خود نمائی۔

قوله ”وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم یاتی علی الناس زمان یحج اغنیاء امتی للنزہت و اوسا طہم للتجارت و قراءہم للریاء و فقراءہم للسאלۃ“ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرماتا ہے کہ زمانہ یہی آئے گا کہ ان لوگوں کا قصد حج کنند برائے نظارہ و تماشا را و آنکے مردمان میانہ رو نہد برائے باز رگانی را و آنکے مردمان خود را عابد و زاہد دانند برائے ریا را تا بگویند حاجی بعد از اللہ و حاجی نعم اللہ و مردمان درویش برائے آزار بر و ند کہ چیزے بخواہند و در گرو ما بہ بندند۔

قوله ”وقال عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ الا ان الوفد کثیر والحجاج قليل“ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ فرماتا ہے کہ وفد کثیر و الحجاج قلیل ہوں گے۔ بدینہ تحقیق قافلہ ما و گروہ ہا بسیار و حج میر و ندا ما آنکسان کہ او بصدق و راستی حج مطلوب دارند اندک اند۔

قوله ”ولا یسافر بخیر رضا الوالدین والا ستاد و بخیرا ذنہم حتی لا یكون عاقا فی سفرا فلا یجد برکات اسفارا“ و سفر بغیر و ستوری مادر و پدر و بے اذن استاد نہ دو۔ میان رضا و اذن تفاوتے ہست شاید کہے بضرورت اذن دے و ہدا ما خوشی کار و گراست۔ تا او در سفر عاق نہ باشد۔ عاق اورا گویند بغیر مافی مادر و پدر و استاد و کند۔ اسے عزیز تجربہ معلوم شدہ است عقوق والدین و استادین شومنے دار و کہ از بسیار مواہب و موارد الہی محروم گرداند۔ مراد سفر بسیار ہو کہ ہر روز بہنہ لے و ہر شب جاے با شمشین من فرمود این کہ زیر پایے مادر باشی بہ از آنکہ بر عرش روی آنکہ سفر بہتوق کند برکت سفر نیابد۔

قولہ ”وإذا كان في جماعة مشى مشى اضعفهم“
 و بعد از آنکہ سفر با جماعتے باشد تو پیشتر و ایشان باشی باید کہ آنچنان روی کہ
 آنکہ ضعیفتر ایشان با تو برابر رو۔

قولہ ”ووقف لوقوف الرفیق ولا یوخر الصلوة
 عن اوقاتہا ما امکن“ اگر بایر سفر ایستند باید کہ تو ہم باستی نباید کہ او را
 بگذاری تو پیشتر شوی و نماز را از وقت او تاخیر نکند وقت مستحب را نگہدار و مسافر
 را اول وقت مستحب است و در تاخیر خوف فوت باشد تا آنکہ تواند زیر اینچہ
 الضرورات یجّ المحظورات۔

قولہ ”ویوشر المشی علی الركوب الا عند الضرورة
 فان سفرة الرياضة و طلب الزیادة“ و اختیار کند پیادہ رفتن از
 سواری زیرا چہ سفر او برائے ریاضت است و یا برائے زیادت کہ در وقت او مزید
 شود۔ آنکہ او راجع ہمت و حضور دل بفرغت مطلوب باشد او را سواری رفتن بہتر۔
قولہ ”وروی عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انه
 قال للحاج الراكب بكل خطوط یخطوها راحلة سبعون
 حسنة وللراجل بكل خطوط سبعمائة حسنة من حسنة
 الحرام“ از پیغمبر علیہ السلام روایت کردہ اند گفتہ است کہ مر حاجی کہ سوار میرود
 ہر گامے کہ مرکب او میرود ہفتاد و نیکی برائے او را میشود و آنکہ او پیادہ میرود ہر گامے
 او را ہفت صد میشود از نیکیہاے حرم۔

قولہ ”وقیل ما حسنات الحرم قال الحسنۃ بسبع
 مایۃ حسنة“ از رسول اللہ پر سیدند حسنات حرم چہ فضل دارد و جنات
 دیگر رسول اللہ گفت یک حسہ حرم بہ مقابلہ ہفت صد حسہ جائے دیگر۔

قوله "ودوی ان الملايكة تعانق رجالة في طريق مكة وتصافح اصحاب الرواحل وتسلم من بعيد اصحابا لمحامل" روایت کردہ اندھم از پیغمبر کہ فرشتگان مرپیا و گان حاج را کنار میگیزد و مروان را مصافحہ میکنند و اصحاب محامل را از دور سلامے۔

قوله "واذا كان في جماعت بذل جهده في خد متهم ما امکن ويرفع عنهم مؤتته" و اگر مسافر در جماعتی باشد بقدر طاقت خویش ایشانرا خدمت کند و تا تواند از یار ان مسافر مونت ایشانرا برگیرد۔

قوله "فقد روی عن عدی بن حاتم انه قال قلت یارسول الله انی الصدقات افضل قال خدمت الرجل صحابه فی سبیل الله" از عدی بن حاتم مروی است کہ از رسول الله پرسید از جملہ صدقہ کدام صدقہ فاضل است گفت این کہ مرد خدمت یار ان مسافر کند کہ ایشان برائے خدایا سفر کردند یا آنکہ این خدمت او برائے خدایا باشد۔ عدی بن حاتم طائی ہر آئینہ پر رسیدن صدقہ نسبت بدو وارو۔

قوله "ومن آدابہما اذا دخل الصوفی بلدافان کان فیہ شیخ قصد زیارتہ وان لم یکن قصد موضع الفقراء وان کان فیہما موضع قصد اقامتہا واکثرها جمعا واعظمها حرمة ویتفقند موضع الطہارت خصوصا والمیاء الجارية فیہ فیوشتر النزول علیہا دون غیرہا" از آدابہا این است چون صوفی مسافر در شہر و رآید اگر در آن شہر نیچے باشد قصد زیارت او کند و گرنہ آنچہ کہ جمعے از ان صوفیان و فقرا باشد آسجا رود و اگر

جائے است کہ بسیار سال باشد کہ آنجا صوفیان می باشند و فقر بسیار اند آنجا رود و اگر نہ آنکہ محب این قوم است او حرمت ایشان بسیار میدارد آنجا رود و اگر نہ موضع اختیار کنند این مواضع کہ گفتیم آن مواضع و این مواضع دیگر اختیار کنند

قوله "وان لم یکن لہم موضع ولا لہم جمع نزل علی اکثرہم محبة لہذا الطایفة و اکثرہم ایماناً لہم ومیلًا الیہم" بالاگفتہ آمدہ ام۔

ن و محل

قوله "واذا نزل دویرة الصوفیة ینجی ناجیہ و ینزع نعلیہ یبداء بالیسری فی النزاع والیمخی فی اللبس" و چون در سراے صوفیان نزل کند در گوشہ جدا شود و نعلین خویش را بکشد چون خواهد بکشد اول از پائے چپ بکشد و آندم کہ بخوابد بپوشد اول در پائے راست برپوشد۔

قوله "فقد قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا تنعل احدکم فلیبدء بالیمخی واذا تنزع فلیبدء بالیسری" رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمودہ است۔ اذا تنعل احدکم چو یکے از شما نعل پوشد آغاز کند از پائے راست و چون بکشد گو طرے چپ کشد۔

قوله "ثم یقصد موضع الطہارت یتوضا ثم یصل رکعتین" پس آنجا کہ صوفیان طہارت میکنند آنجا رود وضو بکند و دو رکعتہ شکر وضو بگذارد و تہت مکان ہم باشد۔

قوله "وان کان ہناک شیخ مقصود قصدہ و زاو قبل راسہ الا ان یکون حد ثانی قبل یدہ" و اگر در آن

مقام شیخے باشد کہ البتہ مردمان قصد زیارت او میکنند برود و زیارت کند و سر او را بوسد اگر این آئینہ پیر باشد و آن شیندہ جوان و آن برکس است دست بوس و زمین بوس کند۔

قوله "روی عن کعب بن مالک انہ قال لما نزلت توبتی

انیت النبی علیہ السلام فقبلت یدہ" چندے از صحابہ از سفر تبرک تخلف کردند آمدند در مدینہ رسول اللہ بازگشت ایشان خود را در ستونہاے مسجد بستند و گفتند یا توبہ ما قبول شود یا ہمچنین بستہ بے طعام و آب بمیرم رسول اللہ ایشان را از ان ستونہا کشاد ایشان آمدند و رسول اللہ را بتکی کردند این قصہ برائے آن آورد دست بوس آمدہ است۔

قوله "وحکی عن عبد اللہ بن خفیف قبل

ید الحسن بن منصور و هو فی الحبس فقال لو کانت الید یدنا لمنعناک ولكن الید ید اتبوسہا الیوم و تقطع غدا" و حکایت آرند حسین بن منصور و حبس بود عبد اللہ خفیف رفت دست او را بوسید حسین گفت اگر این دست دست من بودے من ترا منع میکروم تو امروز این دست مرا بوسی و فردا بخوابند برید یعنی این دست دست من نیست دستے بعاریت مقصود این داشت کہ عبد اللہ خفیف دست حسین بوسید۔

قوله "ثم یجلس عند الشیخ ساعة ولا یتکلم الا ان

یسأله عن شئ فیجیبہ عن سوالہ ولا یتلغہ سلاماً" بعد از ان بنزدیک شیخ زمانے بنشینند و سخن نگویند مگر آنکہ شیخ پرسد از آنچه پرسد این جواب گوید و سلام کہے نرساند چنانچہ عادت مسافران است کہ سلام مکر میرسانیم و سلام مدینہ میرسانیم سلام بابا غوری و سلام بابا جمال و سلام بابا خضر

میر سائیم و سیدی احمد میر سائیم این چنین ہدیان نگوید۔ ہمانکہ ولایتیکم گفتہ بود بندہ
بو وفا ماشیخ تصریحی و تشریحی میکند۔

قوله "ولایذکرا حد۱۱ لان یکون نظیر الہ فی الخ
اوان السب فیجوز ذلک" ہیچ کیے را پیش شیخ ذکر کنند مگر آنکے را کہ مثل او باشد
در عمر و در حال و مقام۔

قوله "ثم یرجع الی موضعه و علی المقیمین ان یسلوا
علیہ فحق القادمان ان یزارا لان یکون بمکة فان علیہ زیارۃ
المجاورین بحرمۃ الحرام بعد از ان مقامے کہ جائے شستن آیند گاہ
آنجابر و و بنشینند و آنکہ در آن مقام معتد و جائے دارند اور اسلام کنند زیرا چہ
او غریب آمدہ برائے تشکین خاطر اور اپس حق آیندہ اینست کہ اورا زیارت کنند
و ہمچنین گفتہ اند القادمان یزار و در روایتی دیگر القادمان یزور کنون
توفیق در روایتین این باشد و یزاران کان ممن یزار و یزوران
کان ممن یزور مگر آنکہ آن مردے کہ مجاوران بیت اللہ اند حق حرم
بیت اللہ این باشد کہ مجاوران اورا زیارت کنند نہ آنکہ مجاوران اورا
زیارت کنند حکم مجاوران قبہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم است۔

قوله "ثم یقدم الیہ ما حضر من الطعام من غیر
تکلف" و آنچه موجود باشد از خوردنی پیش او بیارند و دران باب تکلفی نہ باشد۔

قوله "فقد قیل الادب مع الضیف ان یبدء بالسلام
ثم بالاکرام ثم بالطعام ثم بالکلام" زیرا چہ گفتہ اند ادب ہمان
اینست کہ اول اورا سلام کنند و اورا با کرام و احترام پیش آیند ثم بالطعام
ثم بالاکرام زیرا چہ آن چیزے خوردنی پیش آرند بعد از ان سخن گویند و بعد

قصہ عکس رفت شیخ مقدم این فرمودہ بود کہ مسافر بیاید بگوشہ رود و وضوے بکند پیش آن شیخے کہ مقصود باشد اور از یارت کند دست بوس کند و نزد یک بنشیند سخنے نگوید مگر آنکہ اورا برسد تبلیغ سلام کسے نکند بعد از آن کہ شیخ چیزے پرسد از آن سخن جواب گوید پس آن موضعے کہ جائے نشست مسافران باشد در آن موضع برو و بنشیند بعد از آن پیش او چیزے خوردنی بیارند و اینچاہم سلام اکرام اطعام بعد از آن کلام۔

قوله "کفع ابراہیم الخلیل علیہ السلام مع ضیفہ الکرام اِذَا دَخَلُوْا عَلَیْہِ فَقَالُوْا سَلَامًا فَمَا لَیْسَ اَنْ جَاءَ بِعِجْلٍ حَنِیْنٍ" چنانچہ ابراہیم خلیل صلوٰۃ اللہ علیہ باہمان خویش کردہ اند فرشتگان آمدند چہار یکے میان ایشان جبرئیل بود صلوٰۃ اللہ علیہم و چون برآمدند سلام گفتند او سلام گفت پس خلیل اللہ مدد نگے نکرد آمد تا پیش ایشان گوسالہ بریان کردہ آورد و ایشان طعام نمیخوردند گفت اَلَا تَاْتَا کُلُوْنَ چرا نمیخورید غرض اکرام طعام پیش از کلام بود۔

قوله "وَلَا یَسَالُ عَنْ اَحْوَالِ الدُّنْیَا وَاهْلِهَا فَانْهَ مَا لَا یَعْنِیْہِ بَلْ یَسْأَلُ عَنْ اَحْوَالِ الْمَشَایِخِ وَالْاَخْوَانِ" و از مسافران احوال دنیا و اہل دنیا پرسند زیرا چہ از لایعنی وقت صوفی است بلکہ از مشایخ پرسند کہ گراویدی و از صوفیان کیانند کہ ایشان را دریافتی۔

قوله "وَجِبَ عَلَی الْمَسَافِرِ یَصْبِرُ رُکُوۃً اَوْ کُوزًا" ^{ن استصحاب} للطہارت و الرکُوۃ اوی" و رکوع آوندے پر آب باشد کہ با مسافران جامع آبے باید ابریقے یا آوندے دیگر ترضے و طہارت را۔ ابریقے چرمی بہتر زیرا چہ سبکتر است و آب بیشتر میگذرد و روے۔

قوله "وكان بعض المشايخ اذا صاح المسافر
يتفقد اثر حمل ركوة في كفه واصابعه فان وجد
احسن اليه والا اذ ذره و دده" وروش صوفیان است اگر مسافر
را میابد بدند و از دست او احساس میگردند که اثر از آن برداشتن رکوه در انگشتان
و کف دست او پیدا است یعنی البتہ در شتی آنکه رکوه میگیرد و گره می افتد در دست
و انگشتان او پیدا است اینچنین کسی را استخوان میگردند و مسافرت او را قبول میگردند
که مسافرے با شرط مسافرت است و اگر نه نمی دیدند او را عیب میگردند و در خانقاه
فرود آمدن نمی دادند۔

قوله "وقال بعضهم اذا رايت الصوفي وليس معه
ركوة او كوزاً فاعلم انه عزم على ترك الصلوة وكشف
العودت شاء ا و ا لى" و بعضے از صوفیان گفته اند چون بینی صوفی را که باو
جمع آب نیست بدانکه او قصد کرده است بر ترك صلوة و كشف عورت خواه
او این خواسته باشد خواه نخواسته باشد حالت او برین دلیل کند خواه طهارت
کند استنجا کند بآب و جامع آب برابرند اگر در کنار مکرے یا حوضے یا باینے
ضرورت برهنه باید شد وقت برود و نماز فوت نشود۔

قوله "ويستحب للمسافر استصحاب العصا والابرة
والحيط والمقض والموس ونحوها" و مستحب است که بدست او چوب
دستے باشد زیرا چه بتجربہ معلوم است که مسافران را اگر عصاے بدست نیت رفتن
درستے دست نمیدهد و دیگر بسیار موزیات بواسطه چوب دستے از ایذا ممتنع
میشوند چنانچه مار و کژدم و گرگ مار چون بدست مردم عصا بیند اخترازا کند همچنین
سگ و گوسپند و شتی و بسا باشد بچوب مار را بکشد و گرگ را براند و شاید شیر حمل

کند و توجوب پیش اوداری او یا چوب در افتد و تو بگذری و بروی۔ و اگر خواهی
 که کلوخ برائے استنجا بتانی بسان عصا کلوخے از زمین بر کنی بتانی و اگر
 خواهی بتوئے کنی و زمین سخت است سر شک بتو خواهد رسیدن سان عصا
 بزنی نرم کنی پس بتول کنی و دیگر آبے پیش آید و تو نمیدانی که غرقاب است
 یا پایاب عصا باندازد و دریابد که غرقاب است یا پایاب تا آنکه موسیٰ میگوید
 صلوة اللہ علیہ ولیٰ فیہا مآرب اُخریٰ و گفته اند کہ در منافع العُصا
 و سوزنے و ریسمانے برابر نباشد و موضعے کہ ستر آن واجب است بہ بنجیہ
 دوزند آن جامہ را و دو کار و برابر باید بدان موسے لب ہم توان استدن و تا
 ہم بتوان بریدن و استرہ ہم برابر باید برائے خلق و تراشیدن موسے و آنچه
 لابدی ازان ایشان است۔

قوله "فان ذلک مما یستغفی بہ علی اداء الفرائض" ^{نہ بیست و ہین}
 چنانچہ شرط اداے فرائض است۔

قوله "فاذا اراد السفر فالادب ان یطوف علی احوالہ
 و یعرف ہم مخرجہ و یودعہم" و چون خواهد کہ مسافرت بیرن
 آید بر یاران خویش بگذرد و ایشان را بساگاہانند کہ من روان میشوم و ایشانرا
 وداع کند زیراچہ اصحاب اند با ایشان یکجا بودہ اند میان ایشان معاظتہ
 گذشتہ است البتہ در وداع عذر یکدیگر خواستہ میشود و دیگر غیبت است
 تاہر یکے راچہ حادثہ پیش آید بار دیگر میپویندند یا نہ میپویندند چنانچہ گفته اند
 کاروان میرود و بار سفر می بندد تاکہ دانند کہ دگر یار ہما پیوندند

یا نہ بارے آخ کار روے یکدیگر دیدہ باشند۔

بیست

شتر بانا دے محل میارا رہا کن تا بہوسم ناقد را پاکے

قوله "و یستحب لمن هو صحبتہ تشیعہ کذا کان

ادب المشایخ" و مستحب است ہر کسے را کہ در صحبت او بود اورا چند گامے
برساند ہر چند کہ باوے قدرے پیشتر رو بہتر باشد آداب مشایخ ہمین است۔

قوله "و یستحب ان لا یفوتہ شیء من الاوراد خالصۃ

من الواجبات" و مستحب است کہ ہر کسے از اوراد فوت نشود

چنانچہ اشراق و چاشت و ادابین و تہجد و فی زوال۔

فصل ۳۲

قوله "فصل منہ قال ابو یعقوب السوسی یحتاج

المسافر الی اربعۃ اشیاء فی سفرہ والا فلا یسا فر عالم یسوسہ
وورع یحجزہ وخلق یصونہ و یقین یحملہ" ابو یعقوب

سوسی گفتہ است۔ سوس نام شہرے است ابو یعقوب از ان شہر است مسافر
بمسفر یکچہار چیز محتاج باشد نشاید کہ سفر کند علمے باید کہ نگہبان او باشد چند سُد

تیمم قصہ صلوٰۃ و اگر کارے پیش آید کہ جواز ولا جواز آن ہر کسے نداند مرد عالم بدانچہ
حکم فقہ است بران رود و دیگر کشتی سوار شود تو ج کعبہ چونہ نگہ دارد و دیگر برادر او رود

مقدم

عہ۔ در میان لفظ "باشد" و "نشاید" و نسخہ منقول عنہ بعض لفظ غالباً در کتابت نیامدہ است

غالباً آن الفاظ "بغیر اینہا" اند۔

حکم توجہ کعبہ آنجا چہ باشد و دیگر مسایل بسیار است کہ مسافر با پنچ محتاج است ^{ہر یک} اگر مرد و متفقہ نباشد اور اعمل دشوار باشد۔ و پاکی و تقویٰ باشد کہ اور از چیز ہا مانع آید مرد مسافر خود کام است و نفس او گستہ لگام است و مردم یکدیگر در آبادانی از بسیار چیز مانع اند مرد مسافر یا وہ میشود شرع در میان نمی ماند شاید فعلے از و صادر شود کہ آن مرضی حق نباشد پس ہر آئینہ تقویٰ باید۔ و خلقے باید زیرا چہ مرد مسافر تنگ مزاج و بد خود بد خلق باشد چہ او در ابتدا در حالت اقامت و خلق حسن استقامتہ یافتہ باشد آنچنانکہ ہیچ حادثہ اور از جاے نتواند جنبانید۔ یکے عیب سفر اینست کہ مرد مسافر میشود و بد خو باشد۔ و یقینے باید در بعضی در قوت و در ادب و دیگر موفیاتے کہ در باد یہ اند چنانچہ مار و کثر دم و شیر و گرگ و غیر ان اور ا یقینے با خدا باشد کہ ہر چہ کند خدا کند جز فعل او فعلے دیگر وجود ندارد و اگر ندارد او ندارد و اگر نبرد او نبرویں از شیر و گرگ و دیگر ہا و از بے طعامی و بے آبی چہ پاک۔ این سفر خاصہ عرفا با اللہ و علما باشد است چنانچہ ابراہیم خواص بود حکایت رفتن او در میان باد یہ ماران و افتادن او در میان چہ و برون آمدن او و کرتب سلوک مسطور است۔

قوله ”و سئل رومی عن اداب المسافر فقال لا یسبق
 ہمة خطوطہ و حیث ما وقف قلبہ یکون منزله“ ^{ابو محمد}
 رومی را از اداب مسافر پرسید نگفت باید کہ قصد از گام او پیشتر نباشد
 یعنی ہماںجا کہ ہمت او ایستادہ ہماںجا گام او منقطع شود ہماںجا بایستہ منزل کہ
 او ہماںجا باشد چنانچہ بالا گفستہ است و ترک تقدیر ال طریق و حیثما
 وقف قلبہ یکون منزله ہمانکہ گفتیم ہر جا کہ دل او بایستید
 ہماںجا قرار گیرد۔

فصل ۳۳

قوله فی ذکر ادا جہم فی اللباس قال اللہ تعالیٰ وَثِيَابُكَ فَطَهِّرْ تیل اے فقصر خداوند تعالیٰ رسول اللہ را فرمود جامہ خویش را پاک کن معنی کوتاہ کن و کوتاہی جامہ بسبب آنست برائے پاک داشتن جامہ را پس ادب صوفی آیینست کہ جامہ کوتاہ بود۔

قوله وروی ابوہریرہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انه قال ان اللہ یحب کل متبذل لایبالی ما لبس ابوہریرہ از رسول اللہ روایت کردہ است کہ بتحقیق خداوند سبحانہ دوست دارد ہر کہ متبذل باشد یعنی خود را خوار و دوار و دہر لباس کہ بیوشد بران اورا پاک نباشد خوش کلیم پلاس و ہر چہ باشد۔

قوله ”وکان عمر رضی اللہ عنہ یقطع کما جاوز الاصابع“ وروایت آرنند عمر رضی اللہ عنہ و بعضی علی را گویند آستین پیراہن او اگر از انگشتان او برون آدہ بودے آنقدر بریدے دور کردے۔ اما از جنید باز صوفیان لباس بروضع علم اختیار کردند مقصود ایشان درین باب این بود کہ بصورت فقہا باشند و در معنی عرفا۔

قوله ”وقال بعضهم الفقیر الصادق ای شیء لبس یحسن علیہ ویكون فیہ الملاحۃ والمہابة“ وچنین گفتہ اند درویش صادق ہر لباس کہ پوشد اورا زیبا آید و زیبائے او و مہابت او ہم بدان باشد صدق آرایندہ حال اوست۔ قصہ عمر رضی اللہ عنہ معلوم است کہ

از مدینہ در دمشق شترے داشت برابر و غلامے برابر او بود هر دو بنوبت بر شتر سوار میشدند آنروز که در دمشق درآمد نوبت سواری غلام بود غلام را سوار کرد و خود مہار شتر گرفته پیادہ پیش شد جامہ را از پیش گرد آورده و بر عقب برود و بر از اربند چنسا نیبہ و پاراموزہ گرفته بود سبب آن موزہ از پای کشیدہ و در کتف انداختہ و برین ہیئت درآمد و خلق را از ہیئت او نظر کردن بسوے او میسر نبود مقصود این است کہ اگر کسی خواہد کہ جامہ خوب بپوشد خود را بیا راید حاجت نیست اگر صدق با خود دارد همان بندہ است۔

قوله "ومن آدابہم فی ذلک ان یکونوا مع الوقت یلبسون ما یجدون من غیر تکلف والاختیار" و از آداب کلی این طایفہ اینست کہ ہر چہ در وقت یا بندہ از بغیر تکلف بپوشد۔

قوله "ویقتصرون علی یودون بہ الفرائض من ستر العودت" و میان صوفیان این روش ہم ہست کہ در لباس بدین اختصار کردہ اند کہ فوٹہ در رتہ باشد مقدار ستر عورت و طاقیہ بر سر کہ بدان ادائے فرائض شود۔

قوله "وما یدفع الفئۃ و الحر" و آنچه بدان دفع سر ماگرا شود خرقة و رشتے کند پر کا لہا بر ہم بدوزند سوزن بسیار زنند برائے دفع سرما و گرما زیرا چہ پوشیدن آنچنین خرقة و رشتے اندام خوے کند سرد شود و بماند کوئی مردم میان آب است و اگر بدان باد زنند خود بسیار خنکی شود۔

قوله "وہو ما استثنی النبی صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم من الدنیا و قال انہا لیست من الدنیا و کانوا یترقبون بکثرت اللباس و یواسون بالفضل" و اینقدر از

انہا است کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم استنہا کرده است کہ از دنیا نیت کہ
فروا ازین حساب نباشد و نخواہم کہ کسے حریص جامہ باشد و اینچہ جامہ زیادہ
باشد عطا کند کسے را کہ جامہ نباشد بدو دہد۔

قوله "وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم ثلثة یدخلون

الجنة بخیر حساب رجل غسل قوبه فلم یجد خلفا و
رجل لم ینصب علی موقدہ قد دان ورجل دعا شرا بہ
فلم یقل ایہا تریدہ" رسول اللہ فرمود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نہ نفر
در بہشت بحساب در آیند مردے کہ جامہ برتن است خواہد کہ بشوید جز آن
جامہ دیگر ندارد کہ بجائے او بپوشد و مردے کہ برائے دو دو یک در دیگران
پرنکنند یعنی دو جنس طعام برائے او را نیزند و مردے کہ آب طلبد ساقی او
نگوید کہ کدام آب میخواہی گرم و یا سرد و یا شور یا شیرین و یا آب نمر مقصود این بود
جز یک جامہ برتن است دو جامہ ندارد۔ حدیثی دیگر است۔ ان اللہ
وہب لابن آدم مالا بدلہ منہ ثوب یواری عورتہ
وخبز یسیر جوعہ و بیت کعش الطیر فقتل الملح
یحاسب یا رسول اللہ فقال الملح یحاسب۔

قوله "وعن عائشہ رضی اللہ عنہا انہا قالت

ما اعد للرسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من شیء زوجین
وعائشہ گفتہ است کہ بیچ وقتے برائے رسول اللہ دو چیز ساختہ کردہ نشہ آ۔

قوله "ویجہدون فی النظافت والظرافت و صوفیان

جہد دارند در نظافت و ظرافت یعنی ملوث و متلخ و مغبر بپوشد۔

قوله "قال النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم النظاف

من الایمان“ پاکے صافے ازواج ایمان است۔

قوله ”ورای علی بعض الوفود ثوبا و سخا“

فقال اما کان یجد هذا ماءً ما یغسل به ثوبه“ رسول اللہ ویدرود جامہ ریگین فرمود چہ حالت است این مردیچ جا آئے نمی باید کہ بدان جامہ بشوید ویریم آن دور کند۔

قوله ”وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم یحب ان الفقراء من اللہ فمابال و سخ فی الثیاب“ ہم در شان آن مرد رسول اللہ فرمود

آنگاہ کہ فقر از خدا آید ریم برائے چلاست اما آنکہ فراغت شستن ندارد چنان بوقت خوشی متغرق است کہ او پرواے شستن ندارد و نادردہ ایست ازین دایرہ بیرون۔

قوله ”وقال علیہ السلام ان اللہ یبغض الوسیح و رسول اللہ“

فرمودہ کہ بتحقیق خداے تعالی ریم را دشمن دارد زیرا چہ او نسبت بدل منافق و مشرک را بد

قوله ”ویکس ہون لبس الشہرت من الثیاب

ویتب کون بثیاب المشایخ“ و صوفیان مکروہ داشتند اندر پوشیدن جامہ کہ برائے شہرہ شود۔ عمر رضی اللہ عنہ فرمودہ است ایاکم و ثیابا لمحققہ و المشہورۃ جامہ کہ او در غایت حقارت است مردے کہ باشہرہ است پوشد سبب آن زیادہ شہرت او باشد و جامہ کہ بدان شہرت است مردے حقیر و ذلیل پوشد موجب شہرت او باشد و صوفیان بجامہائے پیران و مشایخ ترک کنند آن جامہ و راعیاد و جمعیات پوشند زیرا چہ احسن ثیاب ایشان ہمان است۔

قوله ”روی ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم دخل بعض

بیوتہ مع اصحابہ فامتلأ البیت و جاء جریر بن عبد اللہ البجلي

فلم یجد موضعاً فقعده خارج البيت فابصره النبی علیہ السلام فاخذ بعض ثیابه ولفقه ورحی به الیه وقال اجلس علی هذا فاخذ جریراً الثوب ووضعہ علی وجهہ وقبلہ "در روایت آرند رسول اللہ در خانہ نشستہ بود و اصحاب در آن نشستہ مجال نشست و دیگر بنو و جریر بن عبد اللہ سجلی آمد جائے نشست ندید بیرون نشست رسول اللہ جامہ خود را پیچید سوئے او انداخت و گفت برین بنشین جریر جامہ را بوسید بر چشم ہنہا و ہم در کنار گرفت نشست برائے این آورد این رزوا را کہ بجامہ مشایخ بترک کنند۔

قوله "واختار بعضهم الاختصار علی خرق تین کمیئت المحرم و کرہ الجمہور منهم ذلک الا للمحرم بمکہ لما فیہ من الشہرت و اظہار الزیادت علی الاقران" بعضہ صوفیان برائے لباس را بد و جامہ اختصار کردہ اند چنانچہ محرم فوتہ در تہہ و جامہ دیگر بالا و اکثر صوفیان این را مکروہ داشتہ اند زیراچہ موجب شہرت است مگر محرم را۔ و دیگر دلیل برین میکنند کہ او بر اصحاب و اقران خویش زیادہ تفضل میکنند۔
قوله "ویکرہ لبس الفرجیۃ ایضاً لا لمشایخ فانہ بمنزلۃ الطیلسان و السجادۃ" ولبس فرجین ہم مکروہ داشتہ اند۔ مگر مشایخ را زیراچہ ایشان خود شہرہ اند برین شہرت زیادہ نخواہد شد زیراچہ مشایخ را پوشش فرجین بمنزلہ طیلسان و سجادہ است۔ و این ہر دو خاصہ مشایخ است۔

قوله "والقلانس للمشایخ والبرانس للمریدین" آری مشایخ کلاہ ہا پوشند و برانس مریدان۔ برانس جامہ است بر سر می اندازند

در ان نزد یک بدوشانه می رسانند۔

قوله "و لیتحب الاقتصار علی ثوب واحد" و منتخب داشته اند کہ بر یک جامہ اقتصار کند جامہ نخستہ کنند کہ در سر مادر کار آید چنانچہ مرقتی در شتہ۔

قوله "و حکى من الحریری قال کان ببغداد فقیراً لا یکاد یجدہ الا بثوب واحد شتاءً و صیفاً فسئل عن ذلک قال کنت مولعاً بکثرت الثیاب فرأیت فی المنام کانی دخلت الجنة فرأیت جماعة من اصحابنا علی ما یدعون فقصدتهم فخال بیخی و بینهم ملائکة و قالوا هؤلء اصحاب الثوب الواحد و لک الثواب فانتهمت و قدرت ان لا الیس الا ثوباً واحداً علی ان اتقی الله" از حریری حکایت آرند در بغداد فقیر بود و اورا جز یک جامہ نمیدیدند از آنش پرسیدند او گفت من رخص بودہ ام بجا مہائے بیار و تمہین گویند این برائے لطافت و پاکی راسخے بخواب دیدم گوئی در بہشت در آمدہ ام و اصحاب من بر ما یدہ شستہ میخورند قصد کردم کہ من ہم بروم و با ایشان بخورم فرشتگان میان من و میان ایشان حایل شدند و گفتند ایشان مالکان یک جامہ اند و تو جا مہاداری بیدار شدم با خود قرار دادم کہ بعد ازین جز یک جامہ ندارم تا آنکہ بمیرم۔

قوله "و قیل للجنید قد کثرت المرقعات و التوکی" و قد افشوا هذا المذهب فقال الآن طاب السلوک و یرونکم با بصادهم و انتم فی الستر مع الله" بر جنید گفتند کہ مرقع پوشان

و ابرین گیران بسیار شدند جنید گفت الآن طاب السلوک اکنون سلوک خوش شد
یعنی چنانچہ باندیشند زیرا چہ مردمان صادقان را بران نظر میند کہ ایشان ہم سیکے
از ان مرقعہ پوشانند و مرد سالک بفراغت با خدا مشغول باشد۔

قوله "وکان ابو حاتم عطار اذ اراد ان یصحب

المرقعات یقول یا سادقی نشرتمہ اعلامکم و ضربتمہ طبلکم
فلیت شعری باللقاء ۱۲ الرجال تکولون" ابو حاتم عطار با این
مرقعہ پوشان گفت اے بہتران من امروز علمہاے خویش کشا دید و طبلہا زدید
کاشکے با تم نزدیک حضرت لقاءے باری شمار از کدام مردمان شمرند۔

قوله "وقال علی بن بندار ثوب ۱ ستجیز فیہ الصلوۃ

اکره ان ابدلہ للقاء الناس بخیر منہ" ابو علی بن بندار گفته است
بہجامہ کہ نماز را بدان روادارم مرا دشوار آید کہ او را بہجامہ دیگر بدل کنم برلے لقاء
مردمان را۔ نیکو سخنے است این اگر کسے راستر حال مطلوب باشد بخوابد کسے بر فقر
او مطلع نشود برلے دیدار مردم را جامہ پوشد کہ ایشان او را مستغنی و متمتع دانند
عظیم کارے است۔

قوله "قال ابو حفص الحداد اذ اریت صنوء الفقیر

فی ثوبہ فلا ترجع خیرہ" ابو حفص حداد گفته است روشنی فقیر اگر از
زیباے جامہ بینی از و چیزے امید دار۔ آری درویشے کہ خود را بہجامہ آرایتا
مردمان بدانند کہ نہہ جمالے و نہہ نورے کہ در روے آن بزرگوار است
از و توقع خیرے نباشد اما درویشے مرشدے کہ او متوجہ الیہ مراد است اگر
او خود را بہشتی بصفے ظاہر کند تا تو بہ مردمان در سترافتد این نیز استقامتے بوجہ
درستے دارد شیخ محی الدین ابن اعرابی درین سخن مبالغتے کردہ است۔

فصل سی و چهارم

قوله "فی ذکر آدابهم فی لاکل قال الله تعالی کُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا" خداوند تعالی فرموده است بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید۔ اتفاق طایف صوفیان است هر چه در اے قوام بنیه باشد آنرا از قبیل اسراف گیرند و هر چه بغفلت خورند و بلذت نفس خورند و بغیر حضور خورند این خوردن همچو گاو و خروس گ باشد این را نیز اسراف گیرند۔

قوله "وقال الله تعالی کُلُوا مِنْهَا وَاطْعَمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ" خداوند تعالی گفته از آن طبیبات بخورید و فقیر محتاج را هم از آن بدهید اینجا درست آمد بعضی درویشان گفته اند که آنچه خود خورند فقرا را همان خوراند۔

قوله "وقال بعضهم اَدَبُ الله تعالی ان لا یطعمون الفقراء الا مما یاکلون" بعضی گفته اند خداوند سبحان درویشان را ادب آموخته است که فقرا را نخوراند مگر آنچه خود خورند اینجا نیز شیخ بحسب ضعف مزاج و بر وفق طبیعت پزیر خورد که آن غیر طعام فقرا محتاج آن باشد شاید۔

قوله "وقال النبی صلی الله علیه و آله وسلم اذا کال احدکم فلیقل بسم الله فان نسی فی اوله فلیقل اذا ذکره من اوله الی آخره" رسول الله فرموده چون یکی از شما طعام خورد گوید بسم الله گوید و اگر فراموش کند گوید و آخر گوید۔ بدانکه در گفتن بسم الله طعام از میان برگرفتن و روئے بخدا آوردن است و در گفتن

بسم اللہ امتلائے معدہ است نازک ترین طعامها و ہر کہ بسم اللہ گوید و راول
 قوتے کہ ازان طعام باشد و در نامرضی حق صرف نشود و در گفتن بسم اللہ و خوردن
 شیطان باوے شریک نشود و چنین گویند ہر کہ بے بسم اللہ طعام خورد و او ہمچنان
 باشد گوی گاوے و خرے و سگے و ہر کہ بسم اللہ گوید خورد و او طعام میخورد و ہر کہ
 و ہر لقمہ بسم اللہ گوید او نور میخورد و ہر کہ و ہر لقمہ فاستح خواند و رول و برون
 ظاہر و باطن او ہمہ نور باشد۔ بعضے مژگان ماہرین صفت بودہ اند کہ
 گفتیم در بسم اللہ خواصے است اگر بنویسم ترجمہ و راز میشود بدانی کہ بعضے
 از حروف اسم اعظم در بسم اللہ مذکور است رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
 مطلع بطبیاع و خواص و حقایق اشیا است ہم ازان عالم فرمودہ است کہ
 چون خوری طعام بسم اللہ گو و بخور و ہر کہ اول بسم اللہ گوید معلوم شود کہ او
 طعام بشرہ نفس نمیخورد و سخن اینجا بسیار است اما اطالت ترجمہ اختصار میکنم۔
قوله "وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم و اشار الی

مژگان
 آستان

القصة کلوا من حوائیہا ولا تأکلوا من وسطہا فان البرکة
 فی وسطہا تنزل" کانسہ پیش رسول اللہ بود رسول اللہ فرمود از حوائی
 این کانسہ یعنی از گرد و گرد و بخورید و طعامیکہ میانہ است آن بخورید زیرا چہ بکرت
 و در وسط کانسہ فرو می آید رسول اللہ حکمتہ بیان کرد نفس و اہم است نظر بر میانہ
 میکند کہ تودہ طعام ہست پیش خویش میخورد و تودہ را باقی نمی بیند بدین خوش
 میشود و سیر میگردد اگر طعام از میانہ میخورد تمام طعام متلطخ و متلوث میگردد
 و دیگر را از کراہیت می آید و دیگر دلیل بر شرہ نفس میکند و دیگر درین بے ادبی
 بیعتی است آنچه گفتیم تو طبیعت خود را بکار و بہین کہ ہمچنین ہست یا نہ نزول برکت
 عبارت ہم ازین است کہ من بیان کردم و انچنین چیز ہا نکنند جز برحیصے بے ادبی

بے شرے اما اگر کسے تنہا باشد با او روئے نباشد او داند و کار او داند و
با این ہم وسط را سالم دارد۔

قوله "ومن آدابهم ترك الاهتمام في الرزق" وازادہ

صوفیان است کہ چندان اہتمام بر رزق نکنند کمتر از گاوے و سگے و خرے نباید
بود گاؤ و قتیکہ او برادر و خود آب ہمواد آشامید فارغ شست اگر چہ ثانی حال
ندارد و در طلب کہے و آبے نیست۔

قوله "وقلت الاشتغال بطلبه وجمعه وادخاره"

وایشان چنانچہ اہتمام بر رزق ندارند همچنان مشغول بجمع او ذخیرہ اوینند۔

قوله "قال الله تعالى وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ

رِذْقَهَا اللَّهُ يُرْزَقُهَا وَإِيَّاكُمْ أَمْ لَا تَدْخِرُونَ" این آیت
در شان قومے کہ در مکہ بودند بسبب ضعف و قلت ہجرت بدینہ کردند این

آیت نازل شد و چند جنبہ باشند عاقل و غیر عاقل بسبب ضعف خویش
رزق خویش بر نمیتوانند داشت یعنی کہے نمیتوانند کرد آن ضعیفان را و شمارا
کہ اقویا بید یعنی قادر بر کسب اید رزق خدا میدہد۔

قوله "وصح عن النبي صلى الله عليه وسلم انه

ما كان يذخر شيئاً لغداً" واز رسول اللہ روایتے صحیح است کہ امروز
برائے نفس خود را برای فردا ذخیرہ نکردے اما چنین آوروہ اند کہ وقتی زودجا
مطہرات را یک سالہ قوت داوہ بود۔

قوله "ولايكش ذكوالطعام فان ذلك من الشر" ووصفی

ذکر طعام بسیار نکنند یعنی در قلت او و در کثرت او و در مدح او و در قدح او مشغول
نباشد زیرا چہ آن از شرہ نفس است۔

قوله "حکى عن الرويमानه قال لم يخطر ببالى ذكرا للطعام منذ عشرين سنة حتى اخطى و او يقصد عند تناوله سد الجوع و يعطى النفس حقها دون حظها از ابو محمد رويم آورده اند که مدت بیست سال خطر طعام در دل او نگذشته است تا آنکه طعام را حاضر آوردند بقدر سد جوع خوردم برائے آنکه حق نفس است بدیم نه حظ۔

قوله "فان النبى صلى الله عليه وسلم قال ان لنفسك عليك حقا" زیرا چه پیغامبر گفته است نفس ترا بر تو حق است۔
قوله "وقيل لبعض المشايخ كيف يتناول الطعام قال تناول العليل الدواء یرتجى به الشفا و يمنهما من الشقة و المهم" بعضی از صوفیان را پرسیدند که طایفه صوفیان طعام را بچه صفت میخورند گفت چنانچه رنجور دار و خور و دوا خوردن دار و امید شفا کند زیرا چه قوام بنیه مطلوب است و اگر چه گرگی علت قوی است بنیه را ضعیف کند آنقدر که بنیه ضعیف نشود پس همچنین آید چنانچه رنجور دار و خور و دوا از قصد که بهم باشد و شره باشد آن از نفس منع کند۔

قوله "لقوله عليه السلام ما ملئ وعاء شرأ من بطن ابن آدم فان كان لا بد منه فثلث للطعام و ثلث للشراب و ثلث للنفس و لا يعيب طعاما و لا يمدحه" زیرا چه گفتار رسول الله است هیچ آوندے به شری نشد چنانچه شکم بنی آدم طعام اگر همچنین شد که از طعام چاره نیست ثلث شکم را بطعام پر کند و ثلث را به آب و ثلث برائے نفس را۔ و طعام را عیب نکند و بمبالغت نسایدا ما اگر طعام برائے

چند نفرے را بپزند و خباز و طبّاخ آن طعام را بے نمک بپزند و یا بسوزند حاضران طعام بخورند و اگر خورند بکراہیت خورند ضروری باشد کہ بر طبّاخ و خباز طعمہ کند تا بار دیگر او متنبہ شود و طعام را ضائع نکنند و اگر مدح کند برائے آنرا کہ تا طبّاخ و خباز بدانند کہ طعامے خوبے بختہ ایم بار دیگر ہم خوب پزند شاید اما برائے لذت نفس خویش از عیب و مدح محترز باشد۔

قوله "دوی ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ قال ما عاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم طعاما قط کان اذا اشتہی اکلہ والہ ترکہ" ابو ہریرہ از رسول اللہ روایت کنند کہ بیچ وقتے رسول اللہ طعامے را عیب نکردے خوردے نیکو بودے و اینک ترک آوردے بخوردے عیبے خضے درستے کردے۔ و در حق او این گمان نبیری کہ او آنچنان سیر بود کہ طعام دگر خوش نیاید نتواند خورد۔

قوله "وقال علیہ السلام اذیبوا طعامکم بذكر اللہ والصلوۃ ولا تناموا علیہ فتفسوا اقلوبکم" فرمود بگذازید طعام خورد را بذكر خدائے تعالی یعنی طعام خوردید نفس بران لذت گرفت اگر بمقابلہ آن ذکرے گویند و نمازے گذارند ان لذتے کہ نفس گرفتہ است بواسطہ ان تاریکی بر دل افتادہ است دفع آن تاریکی شود دل بصفائے خویش باقی ماند۔ دیگر از روے حکمت و طب است کہ ذکر ہاضم طعام است و نماز کذلک زیرا چہ در ذکر تحریک معدہ است و افرغ شدن آتش معلوم است ہر آئینہ بدان ہضم طعام شود و نماز ایستادن است و رکوع کردن است و باز قومہ است پس دوبار سجدہ کردن است باز ایستادن است این ہمہ تحریک اعضا است و موجب ہضم طعام است۔ و ہم بر طعام مخسپید زیرا چہ دل سخت گرد و چنانچہ گفتیم۔

قوله ”روی ان الله تعالى اوحى الى داود عليه السلام ما بال اقوياء ومبادرتهم الى الشهوات انما جعلت الشهوات لضعفاء خلقت ان القلوب المتعلقة بالشهوات عقولها محجوبة عنى“ چیت قوی دلازاودرت عقلہا را کہ بطرف شہوات میشتابند ومن شہوات را نکرده ام مگر برائے بندگان ضعیف دلازاوست ہمت را ودلہائے کہ متعلق بشہوات اند از من محبوب اند۔ ازین اقویا انبیاء و اولیاء مراد باشند و ازین ضعیفا عوام الناس۔ بدین گفتار طعنے خفے باشد مراور کہ بر زن اوریا میل کرد و ہرنہی دولی کہ میل بشہوت برداز من محبوب اند ازین۔

قوله ”حکی ان بشر ابن الحارث رؤی فی السوق فصل

عن ذلك فقال ان نفسی طالت فی منذ سنین بخیارۃ فمنعتها ورضیت الان بالنظر الیہا فاعطیتہا“ از بشر حارث حکایت آرند کہ در بازار میگذشت پرسیدند کہ چیت کہ در بازار میگردی گفت سالہا باشد کہ نفس من خیار مطلبد و من اورا از ان بازداشتہ ام امروز برین راضی شدہ است نظرے بخیار کند نظرے بدو دادہ ام اینقدر حظ بدو دادہ ام۔ این قدر بایہ دانست کہ بدان خیارے کہ بشر نظر کردہ است بیچارہ کہ اورا خواہد خوردن حال او چہ باشد نظر بشرہ و نظر بر غبت و شہوت۔ ہم ازینجا گفتہ اند کہ از طعام بازار اجتناب باید و اینقدر با بشر توان گفت کہ خوردن رواند اشتی کہ آن حظ او بود این نظر ہم خلق او بود این چہ را واداشت۔

ن تظالبنی

تھا

قوله ”ولا یكون لاکلہم وقت معلوم ولا یتکلفون

ولا یختارون الکثیر الردی علی القلیل النظیف“ طعام میثازا

وقتی معلوم نباشد این صفت متوکلان است چنانچه صفت ابوسعید است هر وقتی که برسد دفع حاجت کند و هم از اینجا است سهل بعد از قدری گفته است هر که صوم دوام بدارد و او را تمام کند بر چیز از دنیا بر وجهی شده است و در طعام تکلف نکند و دیگر تکلف و تحصیل او نکند و طعام بسیار روی را بر طعام قلیل نظیف اختیار نکند چنانچه ماش و لوبیا و جو بر نان گندم و برنج که اندک باشد آن بسیار برین اندک اختیار نکنند زیرا چه آن غلیظ است بطبی است معده را اگر آن کند آب بسیار خوراند و قوت او اندک باشد و طبیعت او را بسیار بخواند و کسل و گرانی اندام بسیار آرد و گندم و برنج سبک است و معده را سبک دارد و آب بسیار بخوراند و قوت در او بسیار باشد و در شکم او اندک طوف کند نشیننده خوف الخوف من طوف الطوائف -

قوله "قال الله تعالى فليَنظُرُوا أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا" قصد

اصحاب کهف برین جمله است ایشان در غار آمدند و آن وقت بامداد بود آمدند تا در خواب افتادند صد چند سال در خواب بودند بعد از آنکه بیدار شدند آنوقت میان روز بود با خود گفتند ما یانیم روز خفیم یا یک روز خفیم بعد از آن نظر کردند که ناخنها دراز شده و مو لب تالب فرو ریزه رسیده و بعضی عمارات دیدند که کهنه شده و خراب گشته و آن ایام که ایشان بودند آن عمارتها نبود و بانموده گفتند الله اعلم نمیدانیم تا چه قدر خفته ایم یکی را گفتند در می بایستان بود تو برو در شهر طعاسه پاکه بیا و روان طعام که لطیف باشد آن بسیار و حقایق سلمی از محمد فضل بخنی حکایت آورده اند که در ذیل این آیتنا و این گفته است وصیت کرده است چو بر عارفان خدا طعام بری که طعاسه لطیف ببری و برزاهد و عابد انجامد که توبه بری بری مقصود اینست که خدا شناسان طعام اندک خورند و خوب

قوله "ولا یلقم بعضهم بعضاً اذا حضر الطعام ولا یقل بعضهم لبعض کُل" و چون طعام حاضر شود یکدیگر در دهن لقمہ نہ ہند چنانچہ عادت اہل مکہ است ویکے مر دیگر یا نگوید کہ بخور مگر آنکہ شیخ باشد و بزرگ باشد او گوید مر کسے را کہ بخور برائے خوشی خاطر و رواج روزگار او باشد۔

قوله "فان الکمل فیہ سواء الا المشایخ لمن دونهم علی سبیل الانبساط لہم و ترغیبہم فی الخیر عند احتشامہم" زیرا چہ ہمداران برآمدنیکے مر دیگر یا گوید کہ بخور نہ آنکہ خود را از دیگران فضل دادہ باشد۔

قوله "واما عامۃ الناس فمن ادا بہم عرض الطعام عند الحضور واستدعاء الحاضرين الیہ" و بعضے از آداب صوفیان باطلق عوام اینست کہ طعام حاضر آوردہ اند کہ ہر کہ بخواد بخورد۔

قوله "ولا یاکلون الا مما یعرفون اصلہ ویتنبہون عن اکل طعام الظلمۃ والفسقۃ وان کان لہ وجہ من وجہ طعامے را بخورند مگر آنکہ بدانند اہل آن طعام را کہ از مشبہات نباشد آن طعام را بخورند و صوفیان تنزہ کنند از طعام خوردن فاسقان و ظالمان ہم ازین سبب کہ بر طعام ایشان اغما نہ نیست و دیگر اہانت ایشان ہم مطلوب است کلی و اگر چہ اصل وجہ آن معلوم باشد این لفظ دلیل برین کند کہ ترک طعام ایشان جز مقصود اہانت ایشان نیست۔ و دیگر طعام کسے کہ بخورد او را بر تو حقیقہ باشد نفس البینۃ رغبت کند بریکہ طعام او خوردہ باشد۔ رسول اللہ فرمودہ است اللہم لا تجعل الفاسق علی ید فیحبہ قلبی بار خدا یا فاسقے را بر من دست مدہ طعام فاسقے ظالمے بخورم حق ازو آنکہ می باید داشت زیرا چہ دل من

اور دوست خواہد داشتن۔

قوله "روی عن عمران بن الحصین قال نهانا

رسول الله صلى الله عليه وسلم عن اجابت الطعام الفاسقين
ويتنزهون عن قبول ارفاق النسوان واكل طعامهم ولا
يكرهون الكلام عند الطعام فقد قيل عن ذلك من فعل الجوّ
از عمران حصین روایت آرند کہ او گفته است کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
ما را از طعام خوردن فاسقان نہی کردہ است و تنزیہیہ کردہ است صوفیان را ازین کہ
در مونت عورتان و در رفیق ایشان در آیند و آنکہ درین تفسیر گفتند وَ وَجَدَكَ
عَابِلًا فَأَعْنَىٰ خَدَاوند سبحانہ رسول را منت می نہد کہ تو فقیر بودہ ترا بہ مال خدیجہ
غنی کردم ام المؤمنین خدیجہ رضی اللہ عنہا از دایرہ زنان خارج بود زیرا چہ رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمودہ کمل الرجال کثیرا و ما کملت من النساء
الا اربعة بسیار مردان بہمال رسیدہ اما بیچ زن نے بہمال نہ رسیدہ مگر چہار۔ آسیہ
زن فرعون۔ مریم دختر عمران مادر عیسیٰ۔ خدیجہ دختر خلیلہ۔ و فاطمہ دختر محمد رسول اللہ
ازینجا معلوم شود کہ خدیجہ دخلے در دائرہ زنان نہ داشت۔ و وقت طعام خوردن
اگر سخنے افتد خود را بہستم باز نہ دار نہا ما آنکہ وقت طعام خوردن دل او غرق
بمحضور خدا باشد و یا آنکہ در لغتہ فاسق میخوانند ایشان سخن نگویند مگر بضرورت و این کہ
صوفیان در خوردن طعام سخن مکر وہ نہ دارند بگویند کہ این کار مجوس است۔

قوله "ثم ان من الادب عند تناول الطعام التثني

والجلوس على الرجل اليسرى" و دیگر در طعام خوردن ادب اینست کہ
جامہا را اگر دوار یعنی آستین را بر کشد و دامن گرد آرد و بر پایے چپ شیند و پایے
راست بر آرد و بسم اللہ الرحمن الرحیم بگوید و گفته اند ہر کہ طعام خورد و تہنیمہ نگوید گوئی باشی خان نیخور۔

قوله "والسّمية والاكل بثلثة اصابع وما يليه و

تصغير اللقمة وتحديد المضغ ولعق الاصابع اين همه بالا گفته ام آمده ام۔

قوله "قال جابر اصرنا رسول الله صلى الله عليه وسلم

بلعق الاصابع والقضاع وقال ان احدكم لا يدري في اى طعام

البركة جابر رضى الله عنه از رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم روايت كرده است

كه امر كرده است بر ما رسول الله كه بعد طعام انگشتان و كانسه را بليسد اين بجاي

است كه طعامى باشد كه كام و انگشتان بدان متعلق شوند چنانچه پند وسدان

و گفت بتحقيق يكى از شما نيست اينكه در كدام طعام بركت است طعامى كه در كانسه ماند

و يا طعامى كه در انگشتان ماند يا طعامى كه خورده است بركت در طعام اينست كه

باندگى سير شود و ديگر بركت در طعام اينست كه سبب معصيت نكرد و نفس او ليئم

طعام تمام خورده اگر در وهم او سيري نيست انگشتان و كانسه بليسد در وهم او اين

آيد كه من سير شدم در اين ليسدن احد البركتين حاصل شود و اين جلئ باشد كه

اين طعام و اين كاف تنها ازان او باشد اما اگر چندين باشد يكديگر پيش خوش

كانسه را بليسد و آن طعام كه در كانسه باقى ماند اندك لذت مى دارد۔

قوله "وترك النظر الى لقمة صاحبه روى عن

النبى صلى الله عليه واله وسلم انه قال لا يتبعن احدكم

الى لقمة صاحبه "و كسى كه در طعام او شريك باشد و يا هم پهلوى او باشد

نظر بر لقمه يا خوش نكند و اين سخن از رسول الله مروست كه مردم نظر بر لقمه يا خوش نكند۔

قوله "فاذا فرغ من الطعام قال الحمد لله الذى جعل ارزاقنا

اكثر من اقواتنا "و چون از طعام فارغ شود حمد برين صفت كند كه حمد خدا براى كه رزق ما

بيشتر از قوت ما كرده قوت آن باشد كه قوام منيه ازان باشد۔

قوله "ولیس من الطرافت ان یعمس یدہ فی الطعام"

بحیث یتلطخ بہ" از طرفت طبیعت سالم نباشد کہ دست در طعام عمس
بکند خلط کند از طرف نظر فی نظر فی دست را آلودہ کند بہ تمام طعام۔

قوله "وقال بعض المشایخ الاکل مع الاخوان بالانبطا"

ومع الاجانب بالادب ومع الفقراء بالایثار" بعضے از مشایخ گفته است
طعامیکہ بارادان خوردن تکلفی نکنند چنانچہ خوش آید لقمہ پر آورند و اگر یکے مرد دیگر یا
لقمہ دہد شاید و اگر مردیکہ دیگرے را کہ بدیچون اخوان باشند یکہ یکہ گفته اند
ترک ادب میان اہل ادب ادب است۔ ادب اخوان اینست میان یاران
خدمت شیخ نظام الدین کہ یکہ دیگر خربزہ میخوردند حکایت مشہور است میان یاران
خدمت شیخ فرید الدین نیز بارہا گفته ام و خوردن با اجابت با رعایت ادب باشد
و تکلف باشد اجنبی با اسم اجنبی است بیگانہ بیگانہ است صوفی کہ با فقیہ شینند و
یا با اہل ظواہر چنانکہ مذکور مثل آن با محافظت جوانب شینند و با فقرا ہرچہ بایشان باشند
ہمان بہتر ایثار ہمانکہ از حصہ خویش خیزند بدیگرے دہند۔

قوله "وقال الجنید موالکلت الاخوان رضاع فانظر"

مع من تو اکلون" جنیدؒ گفته است این کہ با یاران یکہ دیگر خوردن چنانچہ در
شرع حکم رضاع حرمتے دارد و ہمچنین میان یاران احترام باشد گوی رضاع است
جنیدؒ این را رضاع حرمتے نامید ہمچنین زیرا چہ البتہ پس خوردہ یکے و دیگرے
خورد آب دہن او با آب دہن متمزج شود گوی رضاع است ہم لقمہ میشوند یعنی
صوفی باہر کسے طعام بخورد چون موالکہ اخوان رضاع بودہ یا شد پس برہیند کہ
باجزیت و بعضیت اثبات شود کہ گفته اند لقمہ از سگے در بیغ نیست صحبت از بائزید
در بیغ است۔

قوله ”و یختارون الاجتماع علی الاکل لقوله علیہ السلام“

خیر الطعام ما کثرت علیہ الایدی“ و اختیار کردہ اندک برائے طعام خوردن را صوفیان جمع شوند بخورند زیرا چہ رسول اللہ فرمودہ است کہ بہترین طعام ایست کہ در آن دستہا بسپارافتہ۔

قوله ”روی عنہ علیہ السلام انه قال الاکل مع الاخوان

شفاء“ چنانچہ گفتہ است سورت المؤمن شفاء ہے خوردہ برادر مومن شفاست۔ عجب نباشد کہ ازین مومن مومن کامل مراد باشد چنانچہ مشایخ پس خوردہ خود بمریض بدہند و یا سکا جہتمند بدہند آن پس خوردہ شفا دہرے برآندن حاجت باشد۔ لطیف دیگر ہم ہست اگر محبتی پس خوردہ محبوب خورد و موجب اند مال جراحت درود او شود۔

قوله ”وقال علیہ السلام شر الناس من اکل وحده

و ضرب عبدہ و منع رفقہ“ رسول اللہ گفتہ است بدترین مردمان کسے است کہ تنہا بخورد یعنی طعام خاص برائے خود را کند و از ان طعام نصیب کسے نکند و آنکہ بندہ خود را یعنی مستحق زدن نباشد بزند و عطا کسے میداند بغیر سبب بموجب بجل عطار باز دارد۔ شر الناس من اکل وحده چنین ہم گویند ہر کرا از خدا موارے موا ہے نصیب شود او از مستحق و قابل ضرتے کند میان اولیا او اثر اولیا باشد۔

قوله ”واذا اکل مع جماعت لا یمساک عن الاکل

ما داموا ینتنا و لو نہ لاسیما اذا کان متقدّمہم“ اگر با جمعی شستہ طعام میخورند ما دام کہ ایشان طعام خوردند دست از طعام نکشد انجمنین کسے را مرد رہزن گویند خصوص کسے کہ در جماعت سرایشان بودہ باشد زیرا چہ او دست کشد

دیگران لابی گرجہ گر سنے باشند بضرورت از طعام دست باز دارند۔

قوله ”روی عن النبی علیہ السلام انه اذا اکل مع جماعة کان آخرهم اکلًا“ از رسول اللہ مروی است چون با جماعتی طعام خوردے خوردن او پس خوردن ہمہ بودے۔ این سخن سہ احتمال دارد یکے آنکہ بماندے تا مادام کہ ہمہ خوردن فارغ شوند بعد از ان خود خورد۔ در قوت القلوب است کہ سیرت جو افراد انہیست چون طعام خوردن شنید تا مردم خود بخوردند شست باشند دست برین و بران بدارند تا ہمہ بخورد و بماند بعد از ان خود خورد و بگویند خدا یا بران بندہ رحمت کن کہ با من موافقت کنند تا اگر کسے بقیہ گرسنگی داشت باشد و از ان خویش تمام کند و احتمال دیگر ابتداء اکل خود نکند تا مادام کہ مردمان در خوردن شوند بعد از ان ابتداء کند باکل۔ احتمال بیوم چنان دست کشیدہ خورد کہ آخر اکل ایس اکل ہمہ باشد و شیخ ہم برائے این آورده است۔

قوله ”وسئل بعض المشائخ عن الکال الذی لا یبضر فقال ان یا کال بالامس لا بالامسوی“ و بعضے از مشائخ پرسیند کہ کال اکل است کہ مضر دل صوفی نباشد جواب گفتہ است بہ ام خورد بہو ان خورد و ام حقیقت کہ خدا فرمودہ است کُلُوا وَاَشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا اکل بہو اجابت کہ شیع نامے کنند۔ و دیگر بہ ام خوردن اینست کہ رسول اللہ فرمودہ کہ نفس راحق او بدہند حظ او ندہند حق اورا لابی اوست و اگر نہ ہلاک نفس و اضاعت او باشد۔

قوله ”وقال ابراهيم سفیان منذ ثلاثين سنة ما اكلت شيئاً بشهوة“ ابراہیم سفیان گفتہ است سی سال باشد کہ بیج وقتے طعام را بشہوت نفس نخورده ام ہما پنچہ گفتہ کہ حق او دادہ ام حظ او دادہ ام چنین گویند صوفیے مگر شبلی ”طعام میخورد و لذتے در کام یافت گوشہ زبان را با طعام خاید۔“

قوله ”روی ان رجلا تجاش عند النبی علیہ السلام فقال کف عنا جشاک فاکثر ہم بشبعا فی الدنیا اکثر ہم جوعا یوم القیامة“ از پیغامبر مروی است کہ مردے نزدیک او آروغ زود رسول اللہ فرمود بازدار از آروغ خود را زیرا چہ ہر کہ در دنیا بیشتر از ہمہ سیر است در آخرت بیشتر از ہمہ گرسنہ است۔

قوله ”وقال الحسن کان بلیة آدم فی اکلہ وھی بلیتکم الی یوم القیمة“ حسن بصری گفته است بلائے آدم در بہشت خوردن بود و تا قیامت بلا ہائے شما ہمین باشد۔

قوله ”قال سہل بن عبد اللہ لان اترك من عشا لقمة احب الی من احیا لیلة“ سہل عبد اللہ تنتری گفته است شبے یک لقمہ کہ از طعام شبانہ کم کنم نزدیک من بہتر باشد از شبے کہ ہمہ شب بعبادت بیدار باشم زیرا چہ طعام کم کردن موجب صفائے دل باشد و شکستن نفس باشد درین کم کردن طعام این ہر دو اثر نقد است اما در عبادت نیست۔

قوله ”وقال یحیی بن معاذ لو کان الجوع یباع فی الاسواق لما کان لطلاب الاخرت ان یشترؤا سواہ“ یحیی گفته است اگر در بازار گرسنگی فروختہ شود طالبان خدا نخرند جز گرسنگی را زیرا کہ بگرسنگی صفائی دل شود و دل آئینہ و ش روشن گردد و عکس جمال قدوسی و انوار سبحی درو ظاہر گردد و این عین مقصد و مطلوب است۔

قوله ”وقال لو تشفعت الی نفسك بالملائکة المقربین والانبیاء المرسلین فی ترک شہوت لردتہما جعین ولو توسلت الیہما بالجوع لانقادت لک وصارت من الطایعین“

وکی گفتمے است اگر بنفس فرشتگان مقرب را و پیغامبران مرسل را شفیع آری
کہ یک شہوتے را ترک آراوہمہ را روکن شفاعت کسے نشود و اگر تو بنفس
وسیت بگر سنگی بجوی ترا منقاد شود یکے از طایعان و مطیعان گرد و چنین
گویند خداوند تعالیٰ بنفس را بیا فرید و او را پر سید من انت کیستی تو گفت انا
انا و انت انت تو توئی و من منم یعنی توئی و یکے منم خداوند تعالیٰ اور اور دوزخ
انداخت ہفتاد ہزار سال بسوخت باز پر سیدش من انت گفت انا انا و
انت انت باز دوزخ انداخت ہفتاد ہزار سال دیگر بسوخت پر سیدش باز جواب
ہمان بود انا انا و انت انت سیوم بار انداخت و باز کشید و پر سیدش باز ہمان ہوا
بود فلسط اللہ علیہ الجوع خداوند بر و گر سنگی گماشت پر سید من انت
کیستی تو گفت من بندہ تو تو خداے من چیزے بدہ کہ بخورم۔

قوله و من الی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال دخلت
علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ و سلم و هو یصلی جالساً
فقلت ما اصابک قال الجوع فبکیت فقال لا تبک ان شئت
القیمت لا یصیب الجالیع اذا احتسب ذلک فی الدنیا و از ابوہریرہ
روایت کنند کہ او گفت بر رسول اللہ در آدم و رسول اللہ شستہ نماز میگذارد
ابوہریرہ پرسید یا رسول اللہ چہ رسید ترا چشد کہ تو شستہ نماز میگذاری رسول اللہ
گفت بگر سنگی ابوہریرہ میگوید کہ من بگرستم رسول اللہ گفت بتحقیق ترا
بیاگا ہانم کہ سختی قیامت گرسنہ را زسد وقتے کہ در دنیا این کار برائے خدا اثر کنم
قوله ”و روی عنہ علیہ السلام قال من احسن

بنفسہ نشاطاً فلیذ بحمہا بالجوع و العطش“ و از رسول اللہ
مروی است ہر کہ از نفس خویش نشاطے احساس کند یعنی نشاط نفسانی و ہولے

این جهانی احساس کن دین ستور و آن خرا بکار و گر گنجی ذبح کند۔ رسول اللہ تشریح استعانت کرده است نفس را بگاؤے و بگو سفندے نسبت کرده است و چون گاؤ و گو سفند را ذبح کنند بکار و بیا آنچه مانند بدان باشد بدان کنند ملزوم گفتہ است لازم مراد داشته است۔

رباعی

در مطبخ عشق جز نکور انکشد لاغر صفتان و زشت خور انکشد
گر عاشق صادق ز کشتن بگریزد مردار بود هر آنکس او را نکشد

قوله ”و یکرہ الانتظار عند حضور الطعام“ و ادب دیگر این است کہ چون طعام را پیش آرند انتظار مکروه باشد این در انتظار کفلائے بیاید بعد از آن بخوریم تا و دو طعام پیش آرند خودند انتظار ناخوش کنند و این حالتی باشد کہ مردم تنہا خورند و اگر در جمیع باشد الابدی کہ چون خصم گوید بسم اللہ بخورید بعد از آن بخورند۔

قوله ”وقد قیل قلوب الابرار لا یحتمل الانتظار“ گفتہ اند ولہاے نیکمروان تحمل انتظار ندارند۔ و جائے دیگر است قلوب الاحرار آن مناسب تر است ابرار نیست احرار بدان مانند کہ رغبت بہ نسبت پادشاہ این لفظ تقاضا کند کہ مراد شیخ مصنف اینست کہ چون طعام حاضر شود انتظار برائے کسے نکند۔

قوله ”و یکرہ تفویت الوقت بالاشتغال بالاکل“ و مکروه

ع۔ و نسخہ آداب المریدین مکتوبہ شیخ احمد سہروردی در میان این جملہ و جملہ ما بعد این عبارت زیادہ است۔ ”حکی ان بعضهم انه کان یفطر علی حسوۃ یحسوما ویقول الوقت اعز من ان یشغل بالاکل“ حضرت مخدوم بندہ نواز این را در ترجمہ نیاوردہ اند۔

باشد کہ آن قدر خوردن مشغول شوند کہ وقت صوفی فوت گردد۔ گفتہ اند۔ مصرع

صاحب وقت عزیز است غنیمت دارش

چند

قوله ”و یکرہ الکشاہم تلثم من یخدمہم مما بین
ایدیہم لا سبھا اذا کان ضیفا فانہ لا یجوز لہ التصرف فیما
قدم الیہ الا بالاکل“ و مکروہ داشتہ اند کہ لقمہ در دہن کسے کنند کہ ایشانرا
خدمت میکند خصوصا کسے را کہ مہمان باشد زیرا چہ اورا در آنجا تصرف غنیمت
مگرہین بخورد چیزیکہ پیش او آورده اند خوردن یا آنکہ گفتہ اند مہمان فضول نمی باید۔
قوله ”وقد اختلف العلماء فی تملیک الضیف ما قام
الیہ فقال بعضهم یملکہ بالا حضار یدیدہ وقال بعضهم بالتناول
وقال بعضهم بالوضع فی الضم وقال بعضهم باستیفاء الاکال
بالبلع“ و علماء ورین کہ پیش مہمان چیزے می آرند اختلاف کرده اند بعضے
گویند کہ این طعام کہ پیش او نہادند گوئی ملک او کردند بعضے گویند آن مقدار کہ
اولقمہ کند و در دہن اندازد آن ملک اوست بعضے گویند آن مقدار کہ فرو برد آن
ملک اوست۔

قوله ”وقال الجنید تنزل الرحمة علی الفقراء
عند الطعام فانہم لا یوکلون الا بالایشار“ جنید گفتہ است برادریشا
صوفیہ نزول رحمت برایشان وقت طعام است زیرا چہ ایشان نمیخورند مگر بایشان
یعنی ہر یکے میخواہد کہ دیگرے بخورد۔ حکایت چند نفر اصحاب عبد اللہ خفیف کہ
بعد چند فاقہ یک صبحک روزینہ رسیدہ بود و در کتب مسطور است۔

قوله ”وقال بعض المشایخ وجب علی المضیف ثلثہ

۱۲ شفاء بان يطعمه من الحلال ويحفظ عليه مواقيت الصلوة ولا يجلس عنه ما قدر عليه من الصعام - واما على الضيف ان يجلس حيث يجلس وان يرضى بما قدم اليه وان لا يخرج الا بعد استئذان "بعضے مشائخ گفت اند آنکہ او مہمان دارندہ است مہمان را طعامی بخوراند کہ از حلال بودہ باشد و باید بروے کہ وقت صلوة نگہدار و بدان وقت طعام نیارود کہ وقت نماز مہمان فوت شود و یا بوقت مکروہ و بر آنچه اوقا در باشد آن طعام از ایشان نگہدارد - و آن سہ چیز کہ بر مہمان واجب است ہر جا کہ او بنشاند بنشیند یعنی البتہ صدرے و پایا نے اختیار نکند و آنچه پیش او آرند بدان راضی باشد و جز بدستوری مضیف بیرون نیاید اما اگر مضیف حدے کردہ باشد و اگر از ان حد تجاوز شود اگر غیر از ان او بیرون آید -

قوله "روى عن ابن عباس رضى الله عنه ان النبي صلى الله عليه وسلم قال ان من السنة ان يشيع الضيف الى باب الدار" واز ابن عباس مروی است کہ او گفته است کہ یکے از سنت است کہ مہمان را تا درخانہ رساند -

فصل ۳۵

قوله "في ذكر آدابهم في النوم - روى عن النبي صلى الله عليه وسلم انه قال من نام حتى اصبح بال الشيطان في اذنيه" از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ اند ہر کہ بخمید تا آنکہ صبح و مداو کسے است کہ شیطان در ہر دو گوش او بول کردہ است محمد ثنان

این حدیث در باب کسے گویند کہ اواز نماز خسپہ تا صبح نماز خفتن بگذارد
و شیخ مصنف برائے این را می آورد کہ شب بخید و ہر شب غافل باشد از یاد خدا و
از عبادت خدا ہمچنین باشد گوئی شیطان در ہر دو گوش او بول کر دہ است یا بحقیقت
کہ او بول کر دہ است یا غفلتے کہ بروطاری شد بدان مانند گشت کہ شیطان بروماغ
او قاور شد و غالب آمد منع خواب دماغ است خواب ہم از دماغ خشک شد غفل
پذیرفت خواب او پرید اکنون این مجازاً باشد یا حقیقت کہ شیطان بول کر دہ
چنانکہ گفتیم۔

قوله "ومن آدابہم فی ذلک ان یجتنب النوم بین
جماعت فتعودا فاذا غلبہ النعاس بینہم فاما ان یقوم او یفتح
عن نفسه بمحادثۃ او غیہا" و یکے از آداب صوفیان این است
جائیکہ عمارت مردم شستہ باشند در آن محل از خواب اجتناب کنند یا از استراحت و
برو یا بتدبیر و اگر از خود خواب را دفع کند و خود را در حکایتے آرد از ہیئتے ہیئتے
بگرد و خود را گوشمالی بدہد و امثال این۔ و دیگر در خواب استرخائے مفال است
شاید از مردم چیزے جدا شود کہ آن سبب خڑہ او باشد ناگہان آوازے
ناسازے بکند بخیز و سخنے ناہموارے بگوید زیرا چہ او از خود خبرے ندارد۔

قوله "ولا یتعود الا نبطاح فان کان من لہ غطیط"
یعنی وقتے کہ مردم در خواب باشد و از دماغش آواز غرغری آید۔

قوله "فیتعود النایم علی الجنب ولا یستلفی بررہ"
وسینہ و شکم بخید زیرا چہ این خواب مدبران است این خوابے است کہ سبب فضیحتی
آن شخص است۔ شخصی را جس باد شود و طبیب فرماید کہ بر روی اُنت و عقب را
بلند کن برین تدبیر باد کشادہ شود و ہر کرا در خواب آواز جیندہ بیاید اورا باید کہ

عادت خواب بر پہلو کند اگرچہ بدین ہم عادت نخواہد رفتن اما بیشترے بسیار کم شود
 و گفته اند رسول اللہ را غلطیہ بود امر طبیعی است از امر طبیعی چارہ نباشد۔ و ہر کرا
 خواب بکلی از دست بہر البتہ دروغ غلطیہ باشد و بر روی وسینہ و شکم افتادہ است
 این صورت آن است کہ فردا آئنا و صدقنا دوزخیان را موئے پیشانی گیرند بر روی
 بر زمین زنند۔ و ستان غلطیہ مگر کسے کہ نظر بر مساوات دارد و تفکر در نیرات
 کند یا خواہد کہ طایفہ کہ ایشان طبر دارند چنانکہ ملائکہ و ابدالی و بعضے جوگیہ ایشان را
 بیند اگر این مرد مستلقی با صفا و جلا و با وضو باشد رستان غلطیدن این مرد شخص
 برائے نظارہ نیست اور در تفکر بران غلطیہ است۔ اما در ضمن این ہم شود و چنین
 ہم باشد کسے رستان غلطیہ بمراقبہ کہ بدان ہیئت اورا حضور دست و ہدشتہ مراقبہ
 و در رہ روی مراقبہ کردن حضور بہ تمام انشاء اللہ دست و ہد اما مستلقی را غلطیدن
 بمفصلے بر جائے خویش است دل بحضور میدہد بہ تمام و کمال دست و ہد و رسول اللہ را
 گفتند علیہ السلام کہ او مستلقیا غلطیدے و چنین گویند کہ او برین ہیئت غلطیدے
 انتظار وحی کردے و ہمچنین ہم ہست در نظارہ علویات بودے۔

قصہ

و

قوله "و یجتہد ان یکون نومہ للہ او باللہ ولا یکون
 نایما عن اللہ" و باید کہ خواب او با جتہاد او یا باللہ باشد یا باللہ باشد۔ نوم للہ
 اینست کہ بقصد و اجتہاد خود ساعی بنخبد تا زمان ثانی بنشاط و بفرغت بقیہ کمالی
 عبادت تواند کرد و ہم برائے این مصلحت است البتہ صوفیان قیلو کہ کنند۔
 خواجہ من فرمودہ است کہ ہر کہ قیلو نکند بداند کہ ہمہ شب میخپد یعنی اگرچہ او
 خود را بیدار دارد اما ذوق بیداری ندارد باگرافی طبیعت است از کارے کہ
 خفتہ است۔ و دیگر اول شب قدرے بخپد برائے آنا تا آخر شب بنشاط خیزد
 و بذوق نماز تواند گذارد و ذکر تواند گفت۔ یک قسم آن گفتہ بود کہ للہ قسم دوم

اینست که با خدا خپد این را دور معنی است یکے این است که او با خدا خپد یعنی خدا باوے است بر دقلبی بخضور او باقی است و آن موجب خواب می باشد زیرا چه دل و دماغ او خشک شده است اورا بخدا خواب می آید خواب او به از بیداری دیگران است و دیگر بالمشق یعنی به سبب خدا خپد خواب با اختیار ندارد اگر خدا چنانچه بخپد و اگر بیدار در او بیدار باشد این مرد ملوب الاختیار است هر چه از ان سومی آید او هم بر آن است۔ و دیگر خواب فی الله گویند و این را شیخ نغفہ است این خواب و ضیعی نباشد شسته غلطیده بهر بیئت که اورا بنایطانند او بغلطه و خواب بروافتد این خواب فی الله گویند۔ و قوم عن الله عبارت ازین است که از خدا غافل خپد نعوذ بالله من شره چنانچه مردمانیکه مخدره استعمال کرده اند و ایشان از خواب آمد۔

قوله "فاما النائم لله فهو القاصد الى اخذ بلغه من النوم يستعين بها على اداء الفرائض و تحصيل النوافل خصوصاً آخر الليل لما روى في الحديث ان الحق عز وجل يقول آخر الليل هل من داع فاستجب له هل من سائل فاعطيته سؤله هل من مستغفر فاعف له" این را تحت بیان کردم اول شب میخپد برائے این مصلحت را زیرا چه از رسول الله مروی است که حق سبحانه و تعالی آخر شب میگوید هست خواهنده از من چیزی بخواد من آنرا استجابت و قبول کنم آن خواست او را بدو بدهم و هست خواهنده که من خواست او را بدهم و هست کسے او از گنه خویش آمرزش میخواد که من او را بیا مرزم آخر شب هوا خنک میشود غلبه خواب از سرمه و دل بخضوری تمام میباشد بطبیعت او و هم چه بخضور تمام خواهد امید استجابت باشد و در حدیث است که در آن زمان

خواہہا راست بیند و محدثان این را دو معنی گفته اند یکے آنکہ بحقیقت جاری است دوم آخر فصل ربیع گفته اند زیرا چہ گرما سخت نیست و سرما سخت نیست ہوا معتدل است و رآن وقت ہر چہ در خواب می بیند آن راست می باشد و ہمچنین آخر شب ۔

قوله ”و اما النایم باللہ فهو العارف الذاکر لا تأخذہ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ“ الی ان یرد علیہ النوم من غیر اختیارہ “ او گفته است غنودن او غنودن نیست آن ہمہ در حکم بیداری است زیرا چہ او بخدا میخندد و برین عبارت کہ لَا تَأْخُذُہُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ صفت باری است تعالی شیخ چون نگوید لَا تَأْخُذُہُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ مگر اشارت برین میکند کہ این شخص با خدا یکے شدہ است و بوصف خدا موصوف گشتہ است پس مجاز توان گفت لَا تَأْخُذُہُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ۔

قوله ”وہم الذین یبیتون لیسجدوا قیاماً“ ایشان امانے اند کہ شب میکنند بصفہ سجود و قیام ہما پنچہ گفته نوم العالم عبادت۔

قوله ”و اما النایم عن اللہ فهو الغافل عنہ کما جاء فی مناجات داود علیہ السلام کذب من ادعی محبتی فاذا جنہ اللیل نام عنی الیس کل محب یحب خلوت حبیب فہا انا مطلع علی قلوب احبائی “ نوم عن اللہ کہ اگر بید آنکہ از خدا غافل خسپد و نایم عن اللہ اورا ہم بتوان گفتن کہ او از خدا فارغ شدہ است و آرزوے در روش نماندہ است بغیم میخسپد چنانچہ در مناجات داود آمدہ است کہ خداوند با اورا ز میگفت دروغ گفت ہر کہ دعوی محبت من کرد و چون شب آمد بخفت نہ آنکہ ہر جا کہ دوستی است دوست دارد کہ با دوست خود بخلت رازے گوید۔ ہا، کلمہ تنبیہ است یعنی بدانید کہ من بر ولہائے دوستان خویش مطلع ام

کیست کہ او محبت من شبہا بیدار است و کیست کہ او بغفلت خفته۔ چنانچہ ہم باشد کہے بقصد خپد مگر خیال محبوب بخواب بیند و رکتب اصول کلام و در بعض فتاویٰ این سخن ہست کہ باشد کہے کہ خدایرا بخواب بیند این خیال نیست این حکایت از حقیقت است زیرا کہ سلف صالح ازین نشان دادہ اند۔

قوله ”و من آدابہم النوم علی الطہارت علی الشق

الایمن فیقول باسماک اللہم و ضعت جنبی و باسماک ارفعہ اللہم ان امسکت نفسی فارحمہا و ان ارسلتها فاحفظہا بما یحفظہ عبادک الصالحین اللہم قتی عذابک یوم تبعث عبادک“ و یکے از آدابہائے ایشان نہایت کہ با وضو خپد و آنکہ از رسول اللہ مروی است کہ گہے جنب خفتے و نزدیک تخت او کانسہ چوبی بودے شب خاتے دوران بول کر دے باز خفتے او صاحب شرع است قول فعل او ملزم و موجب است امت را تعلیم میکند کہ واجب و فریضہ نہایت کہ اگر کہے ہمچنین خپد مباح باشد۔ و بہ پہلوئے رات غلطہ و وقت غلطیدن این سخن گوید اللہم و ضعت جنبی الی آخرہ اے بار خدا پہلوئے خویش را بنام تو نہاد و بنام تو برگیر صفت خواب امینت روح از تن جدا میشود و چون بیدار میگردد او باز بتن می آید پس میگوید اے بار خدا اگر باری روح مرا نفس مرا باز نگردانی بتن پس برو رحمت کن و اگر اورا باز گردانی بتن باز دہی اورا نگہ دار از چیز ہائیکہ رضائے تو نباشد بخیریکہ نگہ میداری بہ بندگان صالح رحمت خویش را اے بار خدا نگہ دار مرا از عذاب خود روزیکہ برا انگیزی یعنی کہ حشر کنی بندگان خود را۔

قوله ”و ید ذکر اللہ تعالی کلماتنبہ فان تواضعا

وصلی رکعتین شمر نامہ کان اولیٰ ہر بار کہ بیدار شود و ذکر خدا گوید لا الہ الا اللہ گوید و اگر سیدار شود و توضی کند و دو گانہ بگزارد و بعد از ان بغلطہ بہتر باشد۔

قوله "ویکرہ النوم بعد صلوٰۃ الصبح و بعد صلوٰۃ المغرب"

بعد از ادائے فرضیہ بامداد و بعد از ادائے صلوٰۃ مغرب پیش از ادائے نفلتین مکروہ باشد مگر کسی کہ ہمہ شب بیدار بود و اگر او برائے آنکہ گرانی خواب از سر او دفع شود بعد فرضیہ چیزے بخواند از او را بغلطہ نوے خفیفے باشد بیدار شود و بنشاط باقی اور او و اشراق و چاشت تواند گذارد شاید خواب انہمین در آنوقت مکروہ نباشد۔

قوله "وقیل من اراد قلت النوم فلیجتنب شرب الماء"

الا قد رلتسکین العطش" و گفته اند ہر جا کہ خواہد کہ اور خواب کم شود آب بسیار نخورد گو پرہیز کند بران مقدار کہ دل و جگر راز یا نکار نیاید۔ و مگر نخواہد کہ آب کم خورد کوزہ بر آب بستانند فاحش کند مضمنہ کند چنانچہ اعصاب حلقوم تر شود و آب برون اندازد و آنقدر آب فرو درود کہ صایم را مفسطرافتد و موجب مسکن حرارت دل و جگر باشد نفس و اہم است در وہم ہمچنین میرود کہ من کوزہ پر آب استعمال کردم بدین اور اسکو نے حاصل میشود و آنکہ آب کم کند برائے تغلیل نوم را اور اباید بیشتر از ان کم کند۔

قوله "ومن کان بین جماعة فناموا فاما یوافقہم"

وینام او یقوم عنہم" و اگر میان جماعتے شستہ باشد و ایشان برلے خواب بغلطند باید بموافقت ایشان او ہم بغلطد یا آنکہ از ایشان برخیزد و جا حکایت موافقت و گریز و حکایت ابوالحسن فوری و مسافر یکہ ہوا نقت او علطید ورتذکرہ مسطور است۔

قوله "و یستحب القیلولة لیستعان بہا علی قیام اللیل"

و متجب است که میان روز صوفی بخنجد و بدان خواب استعانتی باشد برای بیداری شب را - خوابی من این سخن میفرمود قیلوا فان الشیطان لا تقیل قیلوله کنید که شیطان قیلوله نمیکند یعنی میانه روز بخنجد که شیطان میانه روز نمخند - مولانا کمال الدین خواهرزاده شیخ شسته بود از خواب پرسید لا تقیل چرامونث گفته آنت رسول الله الشیطان بخبائثه از سبب خبائث او او را رسول الله بصیغه تانیث ذکر کرده ام از اینجا است که گفته اند شیطان مونث سمعی است -

قوله "وقیل النوم اول النهار خرق و اوسطه خلق و آخره حمق" و گفته اند اول روز خفتن مرد و خرق است دو لفظ انکارند یعنی خارق عادت است انسان اول روز نخند و میانه روز ضعف انسان است و این خلق از ان صلحا و انبیاء است و آخر روز چون نخند لیل بر حاکم آن نایم است مگر کسی که قیلوله او را شده باشد بے از اسباب اگر آخر روز برای دفع گرانی اندام بغلطه و غنودنی کند شاید -

قوله "وكان بعضهم لا يضطجع من الليل و ادام على ذلك ثلاثين سنة انما يستند الى الجدار عند غلبة النوم و يصوم النهار و بعضه یحین بوده اند که شب اصلا نمی خنجد و بعضه بوده اند که تا سی سال پہلو بر زمین نہ نہاوند و اگر خواب غلبه کرد تکیه دیوارے مانده اند و چنین هم هست چون مردم عادت خواب بتکیه گیرند خواب بمراد آید و آن تکیه بجای غلطیدن باشد - و روز را روزه دار و صوم دوام گفته اند و صوم داودی گفته اند وقتی بدار و وقتی نذر و این گفته اند اما آنکه او صایم باشد شب آنقدر بخورد که استیفا خوردن روز شود و مقصود اینست صایم باشد تقیل خوردن و آشامیدن -

قوله "قال الجنيدُ اِنِّي على السَّيِّءِ السَّقَطِي نيف
وثلثون سنة ما رَأَيْ مَفْطِجاً الا في علت الموت" **جنید گفست**
بر سرّی سقطی سی و چند سال گذشت کہ اورا کسے غلطیہ ندیدہ مگر در مرض موت
قوله "وحكى ان ابا يزيد مدّرجليه في المحراب
فنودي من جالس الملوک بلا ادب فقد تعرض للقتل" **وقتے**
بایزیدؒ طرف محراب پا دراز کردہ است آواز شنید ہر کہ در حضرت بادشاہان
بے ادبی کند او خود برائے کشتن خود پیش آمدہ باشد این حکایت مناسبتے نہ است
اما استطرادے گفتہ است۔

فصل ۳۶

قوله "في ذكر آدابهم في السماع قال الله تعالى
وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَأَىٰ عَيْنُهُمْ كَفَيْضٍ
مِّنَ الدَّمْعِ وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَىٰ فَبَشِّرْ عِبَادَ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ
الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ قَالَ اللَّهُ تَعَالَىٰ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ
يُخْبَرُونَ قَالَ مجاهد الى يستمعون" **شیخ مصنف اہتمامے کہ در باب**
سمع دار و سر آیت کلام اللہ برابرے اثبات سمع حجت میدارد و اِذَا
سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَى الرَّسُولِ الایۃ چون چیزے بر رسول اللہؐ از خدا
حکمے آیتے فرود آید نہ بینی تو چشمہاے ایشانرا کہ از ایشان آب چشم روان میشود
و درین عبارت مبالغتے تمامے است یعنی چون بر صوفیان از حق دار وے میشود
آن دار و سبب میگردد برائے گریہ ایشان را آیتے دگر آرد و فَبَشِّرْ عِبَادَ الَّذِينَ

الایہ پس بشارت بدہ اسے محمد آنا زاکہ قول حق میشوند و اتباع احسن آن قول
 میکنند۔ القول لفظ بعومت شامل ہر قولے است زیراچہ الف و لام در القول
 برائے جنس است پس روئے آنکہ احسن قول است میکند مقصود از آیت آوردن
 اینست کہ صوفیان سماع میشنوند کہ سماع یکے از حسن قول است پس
 ایشان از حق واردے میشود ہرچہ احسن آن وارد است ایشان اتباع آن
 میکنند و ایشان را در آن حالت تجلیاتے و کشفاتے می باشد اینچہ از میان آن
 تجلیات اجل و احسن است اتباع آن میکنند۔ این کلام بہ بالغت برائے اثبات
 سماع حسن اور آورده است، ومعنی آیت و تفسیر این کلام در تفسیر ملتقط بہ بالغہ
 کردہ ام اگر ترا نیکبختی باشد نظارہ شود۔ فَهَمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ
 بہشتیان در روضہ باشند کہ آنجا سرود گویند اہل بہشت را لذتے ازان باشد و ریج
 نعمتے آن لذت نباشد و از خواجہ خود شنیدہ ام کہ اہل سماع در بہشت
 آرزوے سماع کنند ہواے از فضاے عرش بوز و برگ سدرہ یکدیگر بزنند
 آوازے بخیزد کہ اہل سماع را بدان لذتے باشد کہ از ہمہ لذات نعیم لذت
 تر و اگر اہل دنیا بشوند ہمہ از خوشی بہرند۔ مقصود آوردن شیخ این بود کہ
 اہل سماع را در سماع وجدانے است کہ بہشتیان را در بہشت نخواہد بود اگر
 باشد برتر از ہمہ نعمتہا باشد و لو سمعت اہل الدنیا لما تواطوا طرباً
 قوله "وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم ما اذن اللہ
 شیئ کاذبہ لنبی حسن الصوت بالذکر" رسول اللہ فرمود از
 هیچ چیز خدا آنچنان راضی نیست ہچو رضائے او کہ نبی را کہ ذکر حسن صوت باشد
 قوله "روی انہ فُری بین یدیه ان لَدَینَا آنکارا"

وَجَحِيمًا وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا فصحق "و روایت
 آورده اند کہ پیش رسول اللہ این آیت خوانند اِنَّ لَدَيْنَا اَنْكَالًا وَجَحِيْمًا
 بتحقیق نزدیک ماسختہا است و دوزخ است طعام یکہ بہ غصہ باشد
 و عذابے سختے رسول اللہ اینہا بیہوش افتاد و رین آیت معنی ظاہر است
 ہمانکہ گفتیم۔ و دیگر عاشق مبتلا سوختہ را صفت این باشد ان لدینا انکال الایۃ
 ہر چند کہ از محبوب بر محب ہمہ لطف و کرم و صورت اتصال روے نماید در واد
 بیشتر و خوشگی او بر تر۔ یکے گوید

عجب نیست کہ گشتہ شود طالب دوست عجب نیست کہ من واصل و سرگردانم
 شعر دیگر گوید

ہمہ کس ذوق خور می گیرند ذوق غم گیرا جان قدر
 خورش طوطیان شکر باشد نقل میخوارگان بود بگر

اے دوست من دانستی کہ در دچہ باشد و در وچہ بلاے است سالہا
 آرزوے آن داشتی چون بچیدی از پا در آمدی آرے اِنَّ لَدَيْنَا اَنْكَالًا
 وَجَحِيْمًا وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا آہ آہ۔

قوله "روی انه قرى بين يديه فكيف اذا اجئنا
 من كل امة يشهيد و جئنا بك على هوءا شهيداً فبكي
 طويلاً" و ہمچنین گویند پیش رسول اللہ این آیت خوانند چونہ باشد ہر امنے
 تا گواہی بیارند و تا بر ہمہ گواہ آرند زیرا چہ رسول اللہ گریست و تا دیرے گریست
 اکنون این آیت از بس شادی و خوشی است زیرا چہ او را فضل بر ہمہ آمد
 از بس تحزن و تعلق بلاے است بزرگ او را بر ہمہ در حضرت گواہی بہاید واد
 و او بصفت خویش رحیم و کریم است او را گواہ بیارند براے الزام و احجاج

ایشان را و این برو سخت دشوار است۔ آیت برائے این را آور دو کہ از سماع گریہ باشد گریہ بشادی باشد و گریہ غم ہم باشد۔

قوله ”روی عن عائشہ رضی اللہ عنہا انہا قالت کانت عندی جاریۃ تستمعنی فدخل رسول اللہ علیہ السلام وہی علی حالتہا ثم دخل عمر ففترت فضحک رسول اللہ علیہ السلام فقال عمر ما یضحکک یا رسول اللہ علیہ السلام فحدثہ فقال لا اخرج حتی اسمح ما سمح رسول اللہ فامرہا فاسمعتہ“ وعائشہ رضی اللہ عنہا روایت می کند کہ عورتی دختر کے پیش من سرود می گفت مرا می شنواید و رسول اللہ در آمد و او ہمچنان سرود می گفت عمر آمد و گریخت رسول اللہ خندید عمر از موجب خندہ رسول اللہ پرسید رسول اللہ برو حکایت گفت کہ عورتی بر عائشہ سرود می گفت من آدم نگریخت تو آدمی بگریخت عمر گفت بخدا از اینجا نرم تا آنچه رسول اللہ شنیدہ است من ہم نشنوم رسول اللہ اورا طلبید و او سرود می گفت رسول اللہ و عائشہ و عمر می شنیدند کارے کہ رسول اللہ کردہ باشد اقل اباحت باشد بلکہ مستحب شیخ اثبات اباحت و استحباب سماع بہ آیات و احادیث کرد پس آن شروع در انواع آن کرد۔

قوله ”وسئل ذوالنون المصری عن السماع فقال وادد الحق یزجج القلوب الی الحق فمن اصغی الیہ بحق تحقق ومن اصغی الیہ بنفس تزندق“ ذوالنون مصری را از حال و آل سماع پرسیدند گفت سماع وارد حق است چیز از خدا بر بندہ فرو دی آید و لہا را بسوے حق میکشد ہر کہ بسوے آن دارد کہ گوش بحق داشت محقق و متحقق شد و ہر کہ بسوے آن گوش بنفس داشت زندیق شد۔ بچند معنی

دارو یعنی او متصف بصفہ حق است محقق و متحقق شود و ہر کہ او بسبب حق شود یعنی
انچہ حق وجہا باشد۔ دیگر کجی شود یعنی او از خودی زفتہ و نفس انسانیہ او باقی
سمع انجین کہے بزند کہ شد۔ سخن مختصر میکنم کہ ترجمہ دراز نگر دو۔

قوله "وقال السامی سقطی تطرب القلوب المحبین
عند السماع تخاف قلوب التائبین وتلتہب قلوب المشتاقین"
سامی سقطی گفتمہ است آنکہ مچان حق اند چون سماع میشنوند دلہاے ایشان
خوش میگردد۔ آن مردم کہ تائب اند گنہ با خود دارند اگر چہ ازان گنہ توبہ کردہ اند
بر آئینہ گنہ یاد می آید خوف بر ایشان غالب میشود۔ دلہاے مشتاقان در التهاب
در رنج و در اضطراب و درومی افتد۔ محب مشتاق ہم باشد و محب واصل
ہم باشد ہم واصل کہ اشتیاق با وے باقی باشد۔

قوله "وقیل مثل السماع کمثل الغیث اذا وقع علی
الارض الطیبة تصبح الارض مخضرة کذلک القلوب الزکیة
یظہر مکنون فوائدها عند السماع" وگفتہ اند مثل سماع ہمو مثل ابریت
کہ از و باران بچکہ بر زمین افتد۔ آن زمین تمام سبز شود ہمہ منجین دلہاے کہ پاک است
ظاہر بیگود فایده ہاے آن دلہا نزدیک شنیدن سرود۔

قوله "وقیل السماع یحرک ما ینطوی علیہ القلوب من
السرور والحزن والحنف والرجا والشوق ودرہما یحرکہ الی البقاء
و درہما الی الطرب" وگفتہ اند خاصیت سرود این است ہر چہ دل بدان در
پیچیدن یعنی دل بران قرار گرفتہ است و آن در دل تنگن است ہمان چیز از دل
برون می آید و در جنبش میشود اگر شادی با خدا دار و سماع می شنود شادان تر میگردد
و اگر اندوہے در دل دار و ہمان اندوہ غالب تر میگردد و لے اندوہ گین است کہ بخا

رہ نمی یابد و در سماع همان اندوہ غالب میشود و اگر از خدا ترسے دارد یعنی ترسد کہ نباید کہ مراد من بدانند میبایں ترس غالب تر میشود و اگر امید دارد کہ او ارحم الراحمین است رحمت او بر غضب او غالب است امیدے کہ دارم از کرم این تقاضا است کہ مقصود بدان خواهد داد ہمین امید در سماع بر و غالب می آید و اگر شوق دارد کہ بر اسے وصول مراد را تا فلق و اضطراب میباشد ہمین قلق و اضطراب غالب میگردد چون اینچنین باشد این انواع باشد بسا باشد کہ بخوشی کشد و بسا باشد کہ بگریزد۔

قوله "وقيل السماع فيه حظ لكل عضو فربما يبيك وربما يصرخ وربما يصفق وربما يرقص وربما يعنى عليه" و گفته اند در سماع ہر عضو را حظے است بسا باشد کہ مرد در سماع بگریزد و فریاد کند و نعرہ زند و بسا باشد کہ بر قصد بگریزد و بسا باشد بیہوش شود و بیفتد در اغماض و اطاعت سماع است جملہ اعضا را از بس لذت یا از بس حزن بیہوش میشود۔

قوله "وقيل اهل السماع ثلاثة ومستمع بريء ومستمع بقلبه ومستمع بنفسه" و گفته اند شنوندگان سماع سه نوع اند یکے اینست کہ بخدا میشود یا اینست کہ بحضور خدا میشود یا اینست خدا باوے برین صفت است کہ یکے با حریفے سماع سلی میشود این نیک تا و است و نیک بازگشت فہم ہر کسے تا اینجا نرسد و دیگر سماع بخدا این باشد بسبب طلب او و بسبب وجدان جمال و جلال او بسبب دریافت رضاے او۔ و آنکہ بدل میشود یعنی دلے حاضر دارد و صدقے و طلبے و صلے در ستے و سیوم آنکہ او بنفس می شود یعنی نفس او مزاج وقت اوست و خودی او باوے است و متروک و متہلل است قرار با خدا ندارد و محلے ہشتم

ورستے باوے نہ۔

قوله "وقال بعض المشايخ لا يصلح السماع الا لمن كان

قلبه حيا ونفسه ميتا فاما من كان نفسه حيا وقلبه ميتا فلا
بعضه پیران گفتہ اند سماع لایق نباشد و صام نبود مگر کسی را کہ دل او زندہ باشد
ونفس او مردہ باشد۔ اور اگویند کہ ہرگز نمیرود و ہوارہ با خدا کے خویش باشد
و یگانگی درستی باوے بود آنکہ گفتیم ہواست کہ نفس او مردہ باشد بدانی دل ہرگز نہ
ہرگز نمیرود و دل ہرگز مردہ است ہرگز نزدیک و دور باعث نیست زیرا چہ زندہ است زندہ را
بعث نباشد و اگر مردہ آن مردہ است کہ اور از زندہ نخواہند کرد و این سخن در
لطایف قشیری است و اینکہ گفتہ اند سر باخفتہ دلہا بیدار عبارت ہم ازین است
و آنکہ دل او مردہ باشد نفس او زندہ سماع لایق حال او نباشد۔

قوله "وقيل لا يصلح الا لمن فنيت حظوظه ولبقیت

حقوقه و خمدت بشریته" و گفتہ اند سماع لایق نیست و نشاید کہ
بشود مگر کسی را کہ حظہاے نفسانی او تمام فانی شدہ باشد و حقوق حقانی
باقی ماندہ و آتش بشریت او خامود یافتہ یعنی خطے کہ دروے است آن ہمہ حق
حق شدہ باشد۔

قوله "حكي عن بعضهم قال دأبت الخضر عليه السلام

فقلت ما تقول في السماع الذي عليه اصحابنا فقال هو الصفاء
السلال الذي لا يثبت عليه الاقدام العلماء" کہے از صوفیان
خضر را دید و از و پرسید چو میگویی تو درین سماع کہ صوفیان ما میشنوند گفت کہ
سماع نیکوے نخواستہ ماندر و جز قدم علما استوار نتواند ایتا یعنی سماع حلی و محلے
دار و عالم ربانی باید تا محلے درستی و تحملے راستے اور دست و ہدای تشبیہ و تعطیلے

اور اتعالیٰ تنزہ تمام و کمال تو اند کرو۔

قوله ”وقیل السماع مقدحة سلطانية لا یقع فیہا الا فیمن قلبہ محتاجة بالمحبة و لنفسہ محرقة بالمجاهدة“ جنین گفته اند سماع مقدحہ سلطانیہ است شمع مشعلہ بادشاہانہ است کہ روشنائی نیفتد مگر در دل کسی کہ آن دل بحبت حق سوخته باشد و نفس او بحبت حق خاک و خاکستر گشتہ یعنی آنقدر مخالفت نفس کردہ باشد کہ پہچان شدہ چنانچہ گفتیم۔

قوله ”ومن آدابہم ان لا یشکلفوا فیہ ولا یكون لهم وقت معلوم کذلک ولا یسمعون للمطایب و التلہی بل یسمعون ما کان داخل فی اخلاق او صاف التایبین و الخایفین و الواجین“ ویکے از آداب در سماع اینست بتکلف نکلند و قتے نابودہ را نطلب و قتے نکلند مگر آنکہ خواہد کہ بموافقت اصحاب دست و پای بزند بدین نیت کہ ازینا تواجد و جدے حاصل شود و برائے سماع را و قتے معلوم نباشد چنانچہ مردمان را ہست روز جمع یا شب جمعہ و قتے معین میشود و همچنین باشد زیر اچھ سماع وارد غیب است و ہر چہ از غیب باشد همان بسماع نسبت دارد کہ او یاں جنین گویند بعد ہفت روزے خلوتیان را سماع بشنوائند۔ و سماع برائے خوش کردن خود بتکلف و خود را بستم بلہو انداختن سماع صوفیان جنین نباشد۔ و آنکہ سماع بشنوند ہر چہ صفت مرد تائب باشد یعنی از گنہ باز گشتہ و بعبادت خدا مشغول شدہ باشد و آنکہ او را خوف باشد و آنکہ تیرسد کہ نباید کہ بہراد خود ز رسم و آنکہ امید دارد از رحمت و از کرم او کہ بمقصود خود رسد چنانچہ گویند امید دارد چنانم کہ بتہ کشاید

یعنی بیٹے باشند ان صفت کسے باشد کہ وقتے خلایق رضاے محبوب کارے کردہ امروز ازان باز آمدہ است چنانچہ بیٹے۔

خلایق کردی و بد کردی و خطا کردی بیاہر آنچہ کہ کردی ازین طرف بکل است یا طالبے سخنے دار و بیٹے بہناست آن کہ بناید بمراد خود برسم چنانچہ یکے گوید بیت
بتم سلطان ملک حسن و من در ملک ویشاں
ولاد اسن فراہم کن کجا ما و کجا ایشاں

قوله "و ما یحثم علی المعاملات و یجدد لہم

صدق الارادت و من لا یعلم ذلک فعلیہ ان یقصد من یودیہ فیہ" و آنچہ ایشان را بسوے معاملات صوفیہ برانگیر و آن بشنود و آنچہ ارادتے کہ با خدادارند آن بشنود کہ ارادت و صدق ایشان قوی تر گردد و آنکہ این چیز را در سماع نداند و صحبت کسے باشد کہ اورا این چیز را تعلیم کند۔
محمد حسینی میگوید سماع نقد تعلیم نخواہد شد نقد وقتے کہ با و بیت ہمان چیز معلوم حال او خواہد شد۔

نقص آبادی

قوله "قیل للنصیر آبادی انک مولج بالسماع فقال

نعم هو خیر من ان نقعد و نغتاب الناس فقال له عمرو

بن ہبیر بن یحییٰ ہیہات یا ابوالقاسم ذلہ فی السماع شامن کذا و کذا سنۃ تغتاب الناس فیہا" مجلسے بود ابو القاسم نصیر آبادی

گفتند کہ حریص و مبتلا بہ سماعی گفت آری بر ازان است کہ بنشینم و غیبت موم

ہندی گویم ابو عمرو یحییٰ گفت ہے ابو القاسم ازین سخن بدور باش زلت است

فرو د افتادہ است در سماع بدتر ازان است کہ یک سالہ مردمان را غیبت گوئی۔

نصیر آبادی سماع با غیبت نسبت داد ہر آئینہ جو اش بہین باشد کہ بو عمر گفت

سماع نسبت با اہیت دارد اگر اندکے آن تراہب و آن تراغب تفاوت

شود کار بچیز دیگر کشد سخن درین مسلمان است۔ ازین کہ عمر و بانصیر آبادی این سخن گوید بقیع سماع نباشد ہر یکے را حالے و مقامے و کارے است نیست حقوق عباد است و اگر در سماع زلتے است ہمیدان شخص منحصر است۔

قوله "قال ابو علی الرود باری بلغنا فی هذا الامر الى مکان مثل حد السیف ان ملنا کذا ففی النار" رو د باری میگوید کار ما در سماع بجائے رسیدہ کہ اگر مارا اندک اجزائے شود در آتش ہجران افیتیم اندیشہ معشوقہ حاضر باشد و شراب در کار عاشقانستان گرد و خوف آن باشد کہ عاشق با قضا سرستی و غلبہ عشق او با معشوقہ جوانی کند معشوقہ اورا در سوز ہجران اندازد و وقت این کار کنان دانند کہ میگوئیم مشکل حالتے است اگر عاشق دست آویزے کند بر مزاج معشوق نیفتد ہماکہ در بلاے ہجران گرفتار گردد و اگر شرط ادب نگہ دار و گستاخی نکند از خط ادب نگذر و ثنائی حال از و مقصودے طلبد معشوقہ گوید کہ در غلبہ شوق و قوت عاشق نیست با تو خلوت کردم و چند قدے پیو دم توستان شدی باین ہمت توانستی کہ بغرض خویش پیوندی من چہ کنم۔ بیچارہ البیس اگر سجدہ کند گوید غیر را سجدہ کردی و اگر نکلند گوید کہ امر مرا بجانیاوردی لاحول ولا قوۃ الا باللہ کجا افتادم۔

قوله "ولیس من الادب استدعاء الحال والتکلف للقیام الا عن غلبۃ الحال تزدد و تزجج" و از آداب سماع نیست کہ البتہ خواہند کہ در سماع حالے طاری شود ستمے کند برائے ایستادن را مگر آنکہ غلبہ حال شود آنکہ از شستہ خیزد۔ ازین غلبہ حال این مرا نیست کہ مرویجہ شود یعنی حال چنان قوت گیرد و زور آرد کہ اورا شستن نگذار و ایستادہ کند۔ نیکو ستمے است کہ شیخ مصنف فرمود اما اگر یکے برائے این غرض کہ استدعاء حالے کند و آن

بغلیہ حضور دل باشد بغم معشوق دل مالا مال است و شخص مصیبت زدہ است اور بتکلف استدعا احتیاجے نیست این خود مستعد این کار است و گفته اند اور ہا بخور و تا بخسپد وارد قوت گیر و آنکہ در سماع خیر و دیگران گفتہ اند وارد نیست تحف غیب است سلطانے است کہ بہر بار باز نگرود کہ اورا باز یابی غنیم است۔

قوله "او یكون علی سبیل مساعده لصادق او مطایبة من غیر تشاکرو اظہار حال و ترک ذلك اولی" و اگر با صاحب وقتے موافقت کند شاید و اگر نکند شاید بہتر اگر انہیں میکند اظہار حالے و غلبہ وقتے این از مساعدت نباشد این از ریا باشد۔ موافقت و صورت است یکے آنکہ نمیخواہد کہ او تنہا رود موافقت میکند تا موجب جمعیت باطن او باشد یا آنکہ او صاحب حال و صاحب ذوق است یا او موافقت میکند تا ازان حال و ذوق اورا ہم نصیبہ شود۔

قوله "روی عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انه کان یحظ الناس فصعق رجل من جانب المسجد فقال من ذا الذی الملبس علینا دینافان کان صاد قافقد شہر نفسه وان کان کاذبا محقه اللہ" مروی است کہ رسول اللہ مرد مرا پند میداد از گوشہ مسجد مردے نعرہ زد و خاست رسول اللہ فرمود کیست اینکہ دین مارا بر ما تلبس میکند اگر این صاعق صادق است خود خود را شہرہ کردہ میان مردم و اگر کاذب است خداے تعالیٰ اورا نیست گرداند رسول اللہ بمعجزہ دانست کہ نعرہ زد و مردے سبک مزاج است انہیں کسے لا یمتابہ۔

قوله "و یکرہ للشبان القیام بحضرت المشایخ و اظہار الحال" و مکروہ است جو انازا کہ بحضرت مشایخ بہ اظہار حال ایتادہ شوند۔

قوله ”حکی ان شاباً کان یصحب الجنید و کما سمع

شیاً یزعم ویغیر فقال له ان ظہر منک شیء بعد هذا
فلا تصحبنی فکان بعد ذلک یضبط نفسه و رہما کان
یقطر من کل شعرة منه قطرة عرق حتی کان یوماً من
الایام زعم زعقة یخرج فیہا روحہ“ حکایت گویند جو انے صحبت ^{ن غنیمت}
جنید ہوئے او وقتے کہ سماع شنیدے نعرہ زوئے و متغیر شدے جنید گفت با او
اگر بعد ازین مثل این را تو پیدا کردی از تو پیدا شد و صحبت من نباشی بعد از انکہ
جنید این سخن گفت او برخو گرفت بسا ہوئے کہ از ہرین موئے او خوے روان شد
و بعضے گویند آن روزے کہ مروخون از ہرین موئے او روان شد روزے همچنین
ہو کہ آہے بزد کہ جان از قالیش رفت زہے پیر مودب مرشد کہ جنید بود تا آنکہ از حال
انجین میدانت باین بہم منع کرد کہ اظہار حال نکند زہے آن جوان مرشد کہ آنقدر
بر خو گرفت کہ جان از قالیش رفت۔

بیت

جانم زورون میدہد آواز مرا لے کابل راہ عشق و رہا مرا

قوله ”ولا رخصت للاحداث فی القیام و التحرك

اصلاً و اکثر المشایخ یکرہون حضورہم و مجلس السماع“
و مرا مار در رخصت نیست کہ ایشان در سماع با سیتند و حرکت نکنند ہیچ وجہی
ایشان از رخصت نیست و بیشتر بران حضور این احداث را در مجلس سماع مکروہ
داشتہ اند۔

قوله ”وان کان الوقت حدا فلا یجوز للمتکلف

المداخلۃ و المداخلۃ علی طریق الموافقت ایضاً“ و اگر
میان صوفیان حدے شد یعنی ہر یکے بوقت خویش مستغرق است نہ شاید

ویگرے را کہ تکلف کند برائے موافقت را در آید و مزاحم وقت ایشان شود چنانچہ بجنود
احداث مکروه در مجلس مشایخ بوقت سماع مزاحم وقت حد۔

قوله ”حکی ان ذا النون المصری دخل بغداد فدخل
علیه جماعت و معهم قوال فاستاذنوه ان یقول شیئاً
فاذن لهم فانشد (القوال)“ حکایت از آنکہ ذوالنون مصری در بغداد
آمد بر ذی النون جماعت مردم آمد و با این جماعت قوالے ہو و از ذی النون و ستوری
طلبیدند کہ این قوال چیرے بگوید پس ذوالنون اذن داد کہ بگوید پس آن قوال
این شعر خواند۔

قوله
”صغیرُ هواک عذبنی فکیف به اذا احتنکا
وانت جمعت فی قلبی هوئی قد کان مثقو کا
اما ترثی لمکتئبٍ اذا ضحك الخلی بکا

نطاب قلبه و قام و تواجد و سقط علی جبهته و سال
د مر علی جبینہ و لا یقع علی الارض ثم قام واحد منهم
فنظر الیه ذوالنون المصری و قال الذی یزاک حیث نقوم
فجلس الرجال و السکون مع حضور القلب و جمع الهم اندک
هواے تو مرد عذاب انداخت یعنی اول میلے کہ شد پس چونہ باشد کہ عشق زور
آورد و تمام مرا بگیرد و تو در دل من جمع شدی ہو کہ آن مشترک بود بدل و روح تن
یا آنکہ ہو ایک بود میان من و تو آن ہمہ بر من جمع کردی تو مرثیہ نیکنی نیگہری بر کس مصیبت
برائے گرفتارے رنج افتادہ را وقتیکہ او حالے از درد غم و عشق بخند و او بگرید۔
ذی النون خوش شد یعنی واردے در و در آمد بجااست تواجدے کرد و قہقہے

تا آنکہ بر روی افتاد پیشانی شگفت قطرات خون از پیشانیش جدا می شد و برین نمی افتاد و در آن مجلس یک نفر خاست بر اسے تواجد را ذوالنون سوے او دید و گفت
الَّذِي يَرْتَلِيكَ حِينَ تَقُومُ وَتَقَعُ كَتُوبُ خَاسْتِي بِرَاسِ تَوَاجِدِ رَاخِدَا تَوَ
میدید یعنی تو از غلبه حال و قوت و وقت سخاسته خدا میداند آن مرد صادق بود
فی الحال باز ماند و بر جاسے خود قرار گرفت حکایت بر اسے این آورد که چون وقت
حد باشد دیگر بر امرار حمت و اذن نشاید۔

قوله "وَالْوُقُوفُ عَلَى احوال المستمعين اَوْ فِي
من المداخلت والمناحمت لانه محل الاستقامت
والتمكن والمهدق والانصاف من ادب الحضرات" این
واقف بایستد بر اهل حد و بر کتے از ان گیر و بهتر آنکه پریشان در آید و مزاحمت کند
زیرا چه سکون از ادب حضرت باری است هر که حضورے باشد البته در و انصاف
وسکونے باشد۔

قوله "قال الله تعالى فَلَمَّا حَضَرُوا هُ قَالُوا اَنْصِتُوا وَخُ
فرموده است هر گاه که جن حاضر شدند بر رسول الله رسول الله قرآن میخواند با خوشی
گفتند که خاموش باشید که خواندن رسول الله بشنویم۔

قوله "وقال الله تعالى وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ
فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا" و خدا فرموده است فرو شد آوازها و نشنوی تو مگر
چیزے باریکے مقصود از آوردن این هر دو آیت این بود که حالت حضور و وقت
حد سکون و قرار می باید داخلته و مزاحمت نشاید۔

قوله "واذا اتفق مجلس السماع فيبداء بالقلان وينتهي به
و چون خوابد سماع آغاز کنند آغاز بقرآن کنند و ختم بقرآن کنند زیرا چه اعتبار ابتدا و اورد

یا انتہا۔ اوسط مسلمان ہم پر طرزے است اول وسط نسبت بہبتند دارد و آخر وسط نسبت بہنتہا دارد و چہ اول و آخر سماع بقرآن باشند ہمہ کوئی سماع قرآن بودہ باشد بہت میان صوفیان این روش کہ در اول سماع مقری پنج آیت بخواند و آخر سماع ہم و اگر مقری نہی باشد و بہت در سماع فاتحہ میخوانند و در آخر سماع فاتحہ میخوانند۔

قوله "فقد حکى عن ممشاد الدينورى انه رأى

رسول الله صلى الله عليه وسلم فى المنام فسأله عن اجتماع القوم للسمع فقال لا بأس أبداً و ابا لقمان و اختتموا بالقرآن " حکایت گویند کہ ممشاد دینوری رسول اللہ در حق سماع کہ اصحاب ماثنونہ رسول اللہ فرمود بدین بابہ کہ نیست بگو آغاز بقرآن کنند و ختم بقرآن کنند ہم برائے آزا آورد کہ بالا گفتہ بود کہ آغاز بقرآن کنند و ختم بقرآن چہ کوئی تو در باب کیکہ مصطفیٰ و مرتضیٰ و رضا و شہید کربلا جلوه کردہ باشند سماع بشنوند و رقصہا بزنند شراب طہور و رکام میکنند و ہستی وقت رقصہ بزنند۔

قوله "ويكره للبد سماع الغزل والاوصاف فانها

يعيد الغوساً" و مرید طالب راسماع غزل و صف ضد و خط شنیدن مکروہ باشد زیرا چہ غورے غایبے دارد۔

قوله "حكى عن بعض المشايخ انه قال السماع شهوت

فى قعر شبهة لا يحسن تناولها الا العارف ذو بصيرة و فطنة يحتبس الشهوت ولا يمس بالشبهة" از پیرے از شیخ حکایت آرند کہ گفتہ

مہ بعد از لفظ "رسول اللہ" و نسخہ منقول عنہ چند الفاظ در کتابت نیامدہ اند۔ غالباً تمام عبارت اینچنین بود "رسول اللہ را پسید و رقی الخ"

سید از "رضا" غالباً مراد حضرت امام حسن اند کہ ایشان را "رفنا" گویند۔

سمع لذت نفسانیت و رقعہ شہد است یعنی شہدہ باریکے دارد و احتمال این شہوت
نشايد مگر عارف نے را کہ با بصیرت باشد این بدو احتمال است عارف با بصیرت
ازین شہوت لذت گیر و زیان وقت اذیت و دیگر این شہوت نے کہ در قعر شہوت
صاحب بصیرت حظ روح را چنان برگیرد کہ هیچ ازین شہوت نفس باوے خلط
نشود چنانچہ پرندہ خودے ہست رنگے سبزے دارد و کہ سبزی او مختلط بلعمان
سیاہی میزند بر گلے می شیند نو کے تیزے درازست دارد و ہر چند کل تلخ است
اندک شیرینی کہ ہمان قدر می چیند می تاند شہوت را بدر بر و شہد را مساس نکند
چنانچہ گفتیم۔

قوله "وقال الجنيذ كل مرید را یتہ یمیل الی السماع

فاعلم ان فيه بقية من البطالت" جنید گفتہ است ہر مرید را کہ بینی کہ میل
بسمع میکند بدانکہ در و بقیہ از بطالت ہست اینجا گمان رو و مار جنید میگوید
مرید را میل بر سماع نشان بطالت اوست اما ترا باید دانست کہ جنید
میگوید مرید سماع میشوند میل بر سماع میکنند تا بقیہ را نقیہ کنند یعنی بقیہ ہو اگر در و
میشوند تا بقوت سماع آن بقیہ را بد و بر و چنانچہ صابون بر جامہ ریگین زدن تا سفید۔

قوله "وقيل السماع صراط ممدود يقصده صاحب

یقین و وجود و صاحب شک و وجود اما ان یرفع سالک
الی اعلیٰ علیین او ینکبہ فی اسفل السافلین" گفتہ اند سماع
ہمچنین است ہموچہ کشیدہ است چنانچہ صفت او گفتہ اند صاحب یقین
و وجود قصد وے کند و بران بگذرد و یکے باشد صاحب شک و انکار
یعنی یقینے درستی کہ اصحاب مواجد را باشد اورا حاصل نیت و کشف و تخیل کہ
ہست آن ندارد و گوئی منکر است آنکہ او برین پل صراط میرود چو آن صفت کہ گفتیم این

الثلاثه فی الحایط وکان قد صلی ثلاثین سنۃ صلوۃ الصبح
 بوضوء العشاء، از عبد اللہ خفیف حکایت آرند کہ او گفتا است با احمد ابی ابی ہر
 بشیر از در مجلس بودہ ام دران جمعیت اتفاقے سر و گفتند وقت شیخ احمد خوش شد فحاش
 و تواجد سے میگرد مقابل او صفہ بود و بعضے ابنار دنیا آسنا بودہ اندر یکے میان
 ایشان تقسیم کرد شیخ احمد منارہ شمعے بود آرا گرفت و طرف او انداخت بر و رسید
 بدیوار رسید سپایہ آن منارہ بدیوار غلیبہ اگر بر و رسیدے تا چہ شدے مقصود
 ازین حکایت این بود کہ آنکہ بلہو تقسیم در سماع بایستاد و در مجلس سماع نشاید اما فقیہ
 جامع طبع را و متعلم خشک مزاج را از سماع آسنا نمان بیرون کنند چنانچہ مگس از شہد
 و بھین گویند شیخ ابی احمد الجواری سی سال نماز صبح بوضوء، عشاء گذار و یعنی اینچنین متعب
 و سماع میشنید و بتبسم و تہلی اینچنین معاملہ می کرد۔ و از اینجا این معلوم شود کہ گمان
 نبرد کہ صوفیان در سماع بخیر می باشند خبرے تمامے است اما چندین اعمال آرند
 یکے از اعمال ایشان سماع است۔

قوله "سئل بعض الشایخ عن شرب القلوب
 من السماع و شرب الارواح منه و شرب النفوس منه فقال
 شرب القلوب الحکم و شرب الارواح النعم و شرب النفوس
 ما یوافق طبعها من الحظوظ" محمد حسی میگوید چنین گویند و انسا
 پنج چیز است روح قلب عقل طبع نفس روح ذوق از نغمہ گیر و ذوق
 از حس گیر و طبع در راستی و کثری موسیقار بیند عقل معنی مکنے کہ شاعر کردہ است
 دران بیند نفس در ارکان وزن قصص بیند مردم بہر چہ مشغول شوند ذوق یکے ازین
 باشد باقی دیگر چہا خصم مزاحم اند پس فوق تمام دست نمد و آرام و قرار کمال نباشد
 اما چون سماع بشنود ہر پنج چیز بغذا اسے توش مشغول شوند و ای یکے مریکہ سے را

نصم ومزاحم نیست آرام وقرار صوفیان وابتلائے سماع ہم ازینجا است۔

قوله "وسئل عن التكلف في السماع فقال هو على ضربين
تكلف من المستمع لطلب الجاه او منفعة دنيوية وذلك
تلبیس وخیانہ و تكلف منه لطلب الحقيقة لمن يطلب الوجد
بالتواجد وهو منزلة التباكي من البكاء قال عليه السلام
اذا رايت ما همل البلاء فابكوا فان لم تبكوا فتابكوا "بعضی از پیران
پرسیدند کہ در سماع بستم در آید شما در باب او چه میگویند آن بزرگ جواب گفت
تکلف در سماع بر دو نوع است یکے تکلف کہ شنونده سماع از جهت طلب جاہ
و منفعت دنیاوی کہ مردمان پهنید و معتقد شوند کہ مردے صاحب ذوق صاحب
حال است جاہے پیش آید و کسے دست و ہد و پایے گیر و دوزخیز از دنیاوی ہم رسد
و آن تلبیس است و آن خیانت است دروین خدا از شر اینچنین کسے نگہ دارد و تکلف
دیگر است کہ بستم در سماع درمی آید برائے این را دست و پایے میجنہاند و موافقت
اہل ذوق میکند تا از برکت این موافقت و جنبا نیدن دل و قوتے ذوق و حالتے
دست و ہد و این نیز واقع است بسیار و بدان ماند چنانکہ کسے در مجلس مصیبت
بگرید کہ برائے موافقت مصیبت زوگان بستم میگیرند چنانکہ رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم میفرماید چون بہ بیند اہل بلار ایعنی مصیبت زوگان را پس بگرید
و اگر گریہ نیاید پس بستم بگرید۔

قوله "قال ابو نصر السراج رحمة الله

اهل السماع على ثلاثة طبقات منهم يرجعون
في سماعهم الى مخاطبة الحق لهم فيها يسمعون
وطبقة منهم يرجعون في ما يسمعون الى مخاطبة

احوالہم ومقاماتہم و اوقاتہم فہم من یتبطون بالعالم ^{ببطون}
 ومطالبون بالصدق فیما یشریون الیہ من ذلک وطبقۃ
 منہم الفقراء المجردون الذین قطعوا العلائق ولم یتلوث
 قلوبہم بحبب الدنیا والجمع والمنع فہم یستمعون بطیب
 قلوبہم مع اللہ ویلیق بہم السماع فہما قرب الناس
 الی السلامت واسلمہم من الفتنة "ابونصر سراج گفتہ است وغوش
 سخنہ کہ گفتہ است اہل سماع سربطہ اند طبقہ از آنہا اند آنچه در سماع میشنوند بیستہ
 ونعمہ بمخاطبہ حق و بمخاطبہ خدا باز میگردد یعنی ایشان از خدا بچیز ہا مطالبہ ہستند چنین
 کنند و چنین نکنند چنین باشند و چنین نباشند این محل در خاطر ایشان است
 ایشان سماع بدین محل میشنوند۔ وطبقہ دوم سماع میشنوند بمخاطبہ احوال ومقامات خود
 یکے رضا دارد و یکے تسلیم دارد یکے تفریض یکے توکل دارد و بران میشنوند و در حالت
 مطالب بعلم اند و بصدق اند از ان حال عالم باشد تصحیح توکل وتصحیح رضا وصدق
 کہ در ان باب آمدہ است کہ ہر یکے چنانچہ آمدہ است درست و راست کردہ است
 چنانچہ باید در سماع وطبقہ دیگر است کہ ایشان مجرورانند از جملہ علائق آرسے توکل تفریض
 و رضایکے از علائق است مجرورانند و دل ایشان بیچ ازین لوث این جہانی ندارد
 و بیچ قیدے در پائے ایشان نیست میشنوند سماع را بخوشی دل با خدا سماع لایق
 ایشان است از ہمہ بلاستنی نزدیک تراند و از فتنہ سماع ایشان سالم تراند و سہ
 بیتے و گر گفتہ است۔

بیت

آہنجا کہ منم نہ لا است نے جلنعم	زیرا چہ ہمہ کیست نہ افزونست نہ کم
بیزارم از وصال و از ہجران ہم	بیگناہ ام از وجور و لذات والم
نہ حال بماند و نہ فوق مقام	نہ ماند م من نہ او گہشت عدم

اکنون اینچنین کسے ہر آئینہ سالم تراز ہمہ باشد و خوشی دل با خدا ہم این را است
سماع میشنود غیر حق را لکد کوب کرده است و دست از ہمہ وجودات افشاندہ است
و نعرہ ہو ہو میزند۔

قوله "وکل قلب ملوث بحب الدنيا فسماعه سماع طبع
و تکلف" ہر دے کہ آلودہ بحبت دنیا است سماعے کہ او میشنود بحکم طبیعت ستے
کردہ دل را بحضور می آرد و آنکہ دست و دلی یعنی سخت برائے سماع دے باید کہ ہیچ
آلودہ و ملوث نباشد برائے سماع را دے صافے شفا فے باید۔

قوله "وقيل يحتاج الى السماع من كان ضعيف الحال"
چنانچہ بالاسن جنید گفتہ ام یہاں معنی است اینجا مرد با حاصل و در حضور قوی استوار
و محتاج بسماع نباشد را و کسے ہست ہما پنچہ گفتیم اگر سماع شنوند بطیب القلب
مع اللہ بشنوند۔

قوله "فقال الحصري ما دون حال من يحتاج
الى مناجاة يزعجه و لعمري لا يحتاج التكلّي الى نايحة" ہری
گفتہ است چہ کمترین حالے دارد کہ او محتاج بدین باشد کہ اورا جنبانندہ نباشد
و بجان سر خود عورتے اگر پیر او مردہ باشد محتاج بنوحہ کنانندہ نباشد۔ محمد عینی میگوید
ہمچنین است کہ شیخ حصری میفرماید اما اگر نزدیک تنکلے تابچہ باشد حال او چونہ باشد
و کار او چگونہ بود و این سخنے کہ حصری گفتہ است مخصوص بسماع اہل طلب است
اما آنانکہ بحضور محبوب دست میزنند و از ناز و کرشمہ او ذوقے میگیرند آن سماع
مردمان و گراست۔

قوله "وقيل ان السماع لقوم كالدواء و لقوم مرحة"
و گفتہ اند مرقومے را سماع ہمچنین است کہ ہر دردے دارد و کے مرد عاشق ہمجور

بہیچ رہے فرجہ وصال نبی بیند سماع بشنو و سماع اور اپیشوای ور ہمرآن رہ شود و قوے را
سماع ہجو مروہ است آلت راحت است سماع میشنو و دلش کشادہ میگردد و راحت
و ذوق با فراط و کمال میگیرد و مردان غیب گویند ساعتی سماع بشنوم بار وجود
فرو داند ازیم۔

قوله "وقال الشيخ ابو عبد الرحمن السُّلَمِيُّ الوجد
قد يكون زيادة لقوم ونقصاناً لقوم آخرين وهو كالسلاح
بصلح للجهاد في سبيل الله وتقتل اولياء الله وكذلك
الشمس تصلح شيئاً وتفسد شيئاً" ابو عبد الرحمن سلمی گفته است مرقومے را سماع
موجب زیادت حال او باشد چنانچہ گفتم و قوے را سماع نقصان حال او
بود یعنی موجب جنبش او از نقصان حال اوست و آنکہ گویم نہ بشرط می شود
از ان نقصان است این را بحث خارج است و سماع ہجو سلاح است کہ
مرد غازی بران عمل میکند و خصم را دفع میکند برو غالب می آید و بسا باشد همان
سلاح ہو را زینکار افتد سنانے بر خصم انداخت و درست رسانیدن نتوانست
آن سان سلاح خصم شود و زینکار این باشد و همچنین آفتاب بر آید و چیزے را
اصلاح کند کہ بد و میوہ پختہ گردد و شیرین شود و بر چیزے دیگر بر آید آنرا گندہ کند
و ضائع سازد۔ این سخن دلیل برین کند ہر سماعیکہ مستمع بشرط نمیشود موجب نقصان
ظالم اوست۔

قوله "وقال السماع من حيث المستمع وقد سمع بعضهم
طوافاً يصيح يا سعت برئى فاعنى عليه وسئل ذلك فقال حسبه
يقول سعت برى" ابو عبد الرحمن گفته است سماع بحساب مستمع گویند ہر چہ میگوید
این مستمع دران محلی می رود بحسب آن این را وجدانے و ذوقے میباشد صوفی شنیدہ

از شخصه که او فریاد میکرد این سخن میگفت ستر بری آنکه او شنید نعره زد و بیهوش شد از و پرسیدند که موجب بیهوشی تو چه بود گفت که تیگوید ستر بری یعنی سعی کن که بیکه مرا بینی و ستر بری سبزی است تر بے و پودنے و تره باشد او فریاد میکرد بدل سبزی این با آن گمان رفت بحسب گمان خویش معنی راست گرفته و بران معنی علیگشت مقصود سماع بحسب متمتع است از پدر خود شنیده ام که صوفی آواز گا و شنید در رقص شد او را از موجب رقص پرسید نگفت گا و میگویی سجان۔

ن یقول سورا

ن سائل

قوله "و سماع الشبلی منشداً اینشد

سائل عن لیلی فهل من مخبر یكون له علم بها این تزول
فرعق وقال لا والله ما فی الدارین عنه مخبراً "شبلی" این بیت
شنید می پرسم از لیلی هست خبر گویند که او کجا فرو می آید شبلی نعره برآورد و گفت بخدا
که در هر دو سراے از و هیچ یکے را خبر نیست که او کجا فرو می آید مقصود این بود که شبلی میگوید
که هیچ یکے از خدا بخدا که چیزی علی ندار و از و نشانے نمیدهد یعنی سماع بحسب متمتع است

ن الصبیح

ن سائل

قوله "وقال الصبحی یجب ان یکون الواجد اذا کان
وجدہ صحیحاً محفوظاً فی حال وجدہ لا یجری علیہ
لسان الذم بحال" صبحی گفته است واجب است چون وجد واجد صحیح باشد یعنی
بحقیقه و بمواظبه قرار گرفته بود و و انباشد زبان کسے بر بدی برود و و۔

قوله "وقیل الوجد سر صفات الباطن کما ان الطاعت

سر صفات الظاهر و صفات الظاهر الحركت والسکون و صفات
الباطن الاحوال والاخلاق" و همچنین گویند وجدان و اندوه نیافت از سر صفات
درون است چنانچه طاعت ظاهر است نمازے و خواندن و دیگر حرکاتے و سکنا تے
که در آن بایست از سر صفات ظاهر است غرض وجد و وجدان نسبت بباطن دارد

وطاعت و عبادت نسبت بظاہر۔ این نیگوید کہ ہر و جمع نشوند بیان نسبت وجودی میکند طاعت و عبادت اگر وجد و وجدان نیست بکار نیاید۔

قوله "و اما حکم الخرقۃ التي تقع في السماع فما كان منها على طريق المساعدة فمهي للجماعت وما كان منها لفظي القوال وانشاد منشد فان له هناك جماعت فانها للفظي خاصة وان كان هناك جماعت فقد اختلف اقوال المشايخ فيها فذهب بعضهم الى انها للفظي لانه لما وجد القايده في سره من جهته خلغ عليه بدلا عما تحفه به وذهب بعضهم الى انها للجماعت و القوال فيها كما حددهم لان البركت حضور الجماعت لا تقصر عن قول القوال" و اما خرقه در سماع می افتد و ستارے وجہ و مصلای اگر بطریق مصاعدت است از میان جمع باشد یعنی ہر چہ جمع بدان حکم کنند و ہمراہ روند یا خود این خرقہ ہم از ان جمع باشد یکدیگر قسمت کنند بتانند یا بفروشد خرچ کنند و اگر موجب افتادن خرقہ بگفتار قوال باشد و بگفتار کسے کہ شعر کسے خواندہ است و اگر او آنجا نباشد آن خرقہ مر قوال و منشد را باشد و اگر جماعت باشد صوفیان در ان اختلافی کردہ اند و بعضے گفتہ اند برین آورده اند و این سخن کہ گفتہ کہ این خرقہ قوال را باشد زیرا چہ ہر گاہ کہ او فائدہ سر خود از ویافت بدل آن خلغ کردہ ہر آئینہ از کسب اوست و چون کسب اوست ہم بدو دہند و بعضے صوفیان برین رفتہ اند کہ این خرقہ مر جماعت را باشد قوال را یکے از ایشان شمرند زیرا چہ برکت حضور جماعت از قول قوال ہیچ کم نیست پس موجب این ذوق از قول قوال و از برکت جماعت شد پس این خرقہ از ان ہمہ ۔

قوله "روی ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال یوم

بد من اتي مكان كذا فله كذا ومن قتل قتيلا فله كذا ومن
اسرا سيرا فله كذا افتنانع الشبان والفتيان واقام الشيوخ
والوجوه عند الرايات فلما فتح الله على المسلمين طلبوا ما
جعل لهم فقال الشيوخ كنا ظهرا لكم ورداء فلا تذهبوا
بالغنائم ودونا فانزل الله تعالى يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْاَنْفَالِ
قُلِ الْاَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَقسمها النبي عليه السلام
بينهم بالسوية "برائے اثبات این سخن را در قصہ درستی می آرود شیخ فرمود
در حرب بدر بعد از آنکه غنائیم جمع شد آنرا که پیش جنگ کردند آن جوانان و مردان
جنگی ایشان شتافتند برین که این غنائیم ما را بدهند که این کار ما کرده ایم که نزدیک علم
ایستاد و بودند گفتند ما پشیمانان و نگهبان شما بوده ایم از پیش ما این غنائیم چو نزد
بعد از آن در شان ایشان این آیت نازل شد عز من قائل يَسْأَلُونَكَ
عَنِ الْاَنْفَالِ قُلِ الْاَيْتَةُ الْاُولَى مُحَمَّدٌ غَنَائِمُ لَكَ خذ است در رسول خدا است
آنچنان که رسول قسمت کند حق شما باشد پس آن رسول الله میان هر دو طایف غنائیم
برابر قسمت کرد یعنی قوال پیش دستی کرد و تو که در جمع حاضر بودی بهر دو موجب
خرقه افتاد قسمت هم میان هر دو باشد۔

قوانا

قوله "و منهم من قال ان كان من جملة القوم فهو
أحد منهم وليس له الاستبداد بشئ منها وان كان اجنبياً
فما كان منها لها قيمة يوشرونها وما كان من خريقات
الفقراء فهم اولى بها ومنهم من قال ان كان القوال
اجبيرا فليس له منها شئ وان كان مبتزعا فله ما يصلح له
منها شئ" وبعضه گفته اند اگر قوال هم از طایف صوفیان است او هیچ چیز

مخصوص نباشد و چیزے تنہا نبود و اگر آں قوال از صوفیان نیت اجنبی است
بیگانه است و اگر خرقتها ازان است کہ اورا قیمتے ہست چیزے می ارز و این خرقة
ازین خرقتها فقر است پس آں فقرا بداراں اولی تر باشند ہما کہ گویند الفقراء
اولی بحرقة و بعضے گویند اگر قوال اجیر باشد یعنی بہ اجرت آوردہ باشند
اور ایچہ ازان خرقتها نصیب نباشد حق او همان اجرا دست و اگر تبرع است
یعنی با جرت نیامدہ است بہ تبرع آمدہ است پس ایچہ لایق او باشند آن بدہند۔
قوله "و اذا قلنا انہا لہم فلا یستعجلوا بہا ما داموا
فی السماع فاذا انقضی وقتہ فجمعوها فی الوسط" گفتیم
کہ تحقیق خرقة ایشانرا باشد و در ان قسمت شدن شتاب نکنند ما دام کہ در سماع
اند و قتیکہ از سماع فارغ شوند خرقتها را جمع کنند بنہند۔

نکات و اشارات

قوله "ثمان کان محباً لہم فحکمہ ان یفندیہا بسما
یوجب وقتہ من غیر معارضة فیہا ولا مناداة علیہا فان
ذلک استحقاق بحقہا و حقہم" اگر میان ایشان کسی از ایشان نیت
و لے محب این طایفہ ہست پس حکم او این است کہ برو خرقة فدیہ کنند خرقة او ہم
قسمت کنند با آنکہ معارضہ در میان نباشد و آن خرقة را ندانکنند کہ ازان کمیت
این زیر اچہ این ندانند کہ استحقاق حق خرقة است و استحقاق حق قوم باشد۔
قوله "ثمان کان هناك شیخا لہ حکم فالحکم
فیہا الیہ من تحقیق و تبدیل و رد علی اصحابہا" این احکام
است در امثال و اجناس است و اگر آچنان شیخے باشد کہ او صاحب حکم است
حکم مرا ورا است ہر حکمے کہ او کند او را شاید وہمہ در تصرف او راضی باشند و اگر آن
خرقة را پارہ کنند بدہند و اگر تبدیل کند و اگر دہد و خرقة را بر اصحاب ہم شاید

گفتیم کہ تصرف بدست اوست۔

قوله "وقال اهل الشام الفقير اولى بخرقة وانكر الجمهور ذلك" "اهل شام گفتند خرقہ فقیر ہم بفقیر بدہند زیراچہ او بدین اولیٰ تر است شاید او در ثانی حال سبب آن متعلق شود و اکثر صوفیان این معنی را انکار کرده اند۔ اما میان صوفیان ما این رسم بود کہ خرقہ تمام بقوال می دادند و ہر کس کہ خرقہ او افتادہ است بجای او اورا خرقہ دیگر میدادند۔ این معاملت خدمت شیخ نظام الدین ما است اما در خانقاہ خواجہ ما خرقہ را با صاحب خرقہ میدادند قوال را خوشنود میگروانیدند۔

قوله "ومهم من قال ما كان وقع منها على سبيل المساعدة" "و شوباً بالتکلف قالہ داوی" "وبعضی از صوفیان گفتہ اند ہر کہ خرقہ بطریقہ موافقت دادہ است رواں خرقہ ہم بدودہند داوی۔

قوله "واكثر المشايخ يكرهون طرح الخرقه على سبيل المساعدة لما فيه من التكلف المبين للحقيقت" "واكثر مشایخ این را مکروہ داشتہ اند کہ بر طریق مساعدت و بطریق تکلف خرقہ را بدہند زیراچہ این تکلف مباین مر حقیقت راست و مر محقق را با تکلف چہ نسبت۔

قوله "وان لم يكن هناك شيخ له حكم يمشون فيه حكم الوقت ولا يؤخرون ذلك" "واگر دران جمیع شیخہ نباشد بر جمیع حکم کند دران حالت بحکم وقت روند یعنی ہر چہ وقت تقاضا کند باتفاق یکدیگر بجا می کنند و این را تاخیر نکنند ہر چہ باشد در جمع یا در حال۔

قوله "ويكرهون تخريق المسحات الا ان يكون تبركا" "وما كان منها من خرق الفقراء فما كان منها يصلح للرقاع

فتخريقه اولی لكل نصيب ولا يبقی البعض محروما“ و مکروه داشته اند کہ خرقة ہا را پارہ کنند مگر برائے تبرک را و اگر از آنہا باشد کہ آن جامہ را خرقة کنند پارہ کردن بہتر است زیرا چہ بہمہ پر کالہ بدہند و تا برکت آن ہمہ را نصیب شود و باید کہ ہیچ یکے از ایشان محروم نہ اند ہمہ را برسد۔

قوله ”ويفرق على الحاضرين دون الغائب لان

الغنيمت لمن شهد الواقعة فاذا حضر معهم فالمحبوب ^{من المحبوبين} منهم يعطون من الخوق فكيف اقسم ذلك اختلاف المشايخ فيه“ و ہر کہ حاضر است اور ابدد و انکہ غائب است اور اآن نصیب نیست ^{مرازاں} زیرا چہ غنیمت در جنگ کسے بر د کہ او در وقت جنگ حاضر باشد اور اہم ازین تقسیم خرقة اختلافی فہ کر وہ اند۔

قوله ”فقال بعضهم يقسم عليهم بالتفاضل كقسمت

المواريث والغنائم“ بعضے گفتہ اند بتفاضل بدہند کسے را ببار کسے را اند کہ چنانچہ قسمت موارث است مرد و دو حصہ و عورت را یک حصہ چنانکہ قسمت غنائم است سوار را دو حصہ و پیادہ را یک حصہ۔

قوله ”وقال بعضهم ان كان يقسم ذلك شيخ يقسم

بالتفاضل وان كانوا يقسمونه فيما بينهم قسموه بالسوية وما لم يصلح فيها الرقاق فلا يثار بها بمستحق من الفقراء اولى“ و بعضے گفتہ اند اگر آغا شیخے باشد چنانچہ اور ا خوش آید قسمت کند و اگر نہ میان خویش قسمت کنند یکد یک را مثال را بسا وات و آنکہ از آنہا است کہ رقعہ از و بخرقہ نتوان دوخت آزا بفقیرے اولی تر۔

قوله ”وما كان من ثياب المحبين فالبيع اولى ا

ایشان بہا للبقوال دون التخیل "وآنکہ از جامہاے مجاہد صوفیان است
فروختن او بہتر و یا ایشان بقوال کنند و آن را پارہ نکنند زیرا چہ پارہ کردن برائے
تبرک را است و جامہ مجاہد را چہ تبرک است این را ہم بقوال بدہند۔

فصل ۳۴

قوله "فصل فی ذکر آدابہم فی التزوید الاطمان یرغب
فی المساقۃ الدینیۃ الصالحۃ" واین کہ صوفیان خواہند کہ تزویج کنند۔
اوب، دران باب چیت محمد حسین میگوید ایا کم و التزوید ایا کم و التزوید
ایا کم و التزوید خصوصاً فی زمانہا هذا اولی این است کہ اگر غیت
کند و عورتے کہ دیندار باشد صالح۔

قوله "قال النبی صلی اللہ علیہ والہ وسلم تنکح
المساقۃ لدینہا و مالہا و جمالہا فعلیک بذات الدین تربت
ید الی" زیرا چہ رسول اللہ فرمودہ است صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نکاح کردہ
شود و عورت را برائے سہ چیز را بد آنکہ او دین دار است و برائے آنکہ او مالدار
است زیرا چہ او مالدار است این مزاحمت نکند برائے ہر چیزے را و برائے
آنکہ عورت جمیلہ باشد اگر مرد را شستہ دینی یا دنیاوی مزاحمت او کردہ باشد
ساعتے نظر بجمال عورت کند چیزے از تداوی و حشت او نشود۔ از حدیث این
معلوم شد کہ در ہر کہ این سہ چیز بجمع باشد اورا نکاح کنند لدینہا مقدم
داشت زیرا چہ او برائے مطلق جمع را است اہم المہات همان است ہمانکے گفتہ بودم
رسول اللہ میفرماید کہ بر تو باو کہ عورتے دیندار باشد اورا نکاح کنی خداے تعالیٰ

تراوستے و ردین خواہد داد یعنی نظر ہمال نکنی نظر جمال نکنی نظر بدین کنی۔

قوله "وقال اعظم النساء بركة ایس هن مؤنة و

رسول اللہ گفته است بہترین عورتان کسے است کہ مؤنت او بر تو اندک باشد۔

قوله "وقال عمر بن الخطاب رضى الله عنه خلقت

النساء من ضعف و عورت فداؤ و اضعفهن باسکوت و

عورتا ہن بالبیوت "عمر ابن خطاب رضی اللہ عنہ گفته است خلقت عورت

از ضعف است یعنی نشاۃ ایشان فروتر نشأت مردان است و چیز است کہ

اور انہاں توان داشتن زیر کہ از عیب ہر کہست عیب نہاں دارد پس دوائے

ور و ایشان سکوت و پوشیدن عیبہائے ایشان بخانہ باشد۔ سکوت عبارت

ازین است ہر چہ ایشان طبع کنند ترا از ان اغماز باید کردن و بہر جفاۓ کہ ایشان

پیش آیند ترا خاموش باید بودن جواب نبی باید داد و ہا پنجہ گفته جواب الجاہل

السکوت نبی باید داد و ہا پنجہ گفته۔

قوله "وآدابہم فی ذلک ان لا یتنوج للدنیا

ولا لذات الیسار بل للسنة والعفت ثم یقوم بما لا بد

من الکفایت بحسب الطاقۃ فان عجز او طلبت فوق الطاقۃ

خبر ہابین الوفاق علی المسکنۃ او بالطلاق الفراق اقتداء

بر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حیث انزل اللہ تعالیٰ

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ إِن كُنْتُمْ تُرِيدْنَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا

وَذِيْنَتِهَآ الْآيَتِہ "واوب در باب تزویج این است کہ نکاح ایشان سبب

غنائے ایشان نباشد و برائے صرف شہوت را نباشد بلکہ برائے رعایت

سنت باشد پس آن مرد و نا کج بحسب طاقت خویش کفایت مؤنت او کند و اگر

انہیں عاجز آید یا زن انچہ طاقت تو نیست آن میطلب پس اختیار بدست او وہ شوہر را بفقر و فاقہ اختیار کند و یا طلاق چنانچہ رسول اللہؐ کردہ بود و بر رسول اللہؐ این فرمان آمدہ بود اے پیغمبر خدا بر زنان خویش بگو اگر شہادت حیات دنیا میں خواہید دے آرائی دنیا میں خواہید بیاہید یا شہما بطریق بہتر کشادہ کنم۔

قوله "وَكُنَّ تَسْعَافِخِرَ هُنَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَبَدَأَ بِعَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا وَقَالَ لَهَا ابْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَ بِحَدِيثٍ فَاسْتَشِيرِي فِيهِ أَبَا بَكْرٍ فَلَمَّا أَخْبَرَهَا بِهِ فَقَالَتْ إِيكَ اسْتَشِيرَا أَبُو فَاخْتَارَتِ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالِدَا رَاخِرَتِ وَقَالَتْ لَا تُخْبِرُنَا بِكَ هَذَا فَقَالَ وَاللَّهِ لَا تَسْأَلِيْنِي عَنْ ذَلِكَ لَاخْبِرْتُمَنِ فَلَمَّا أَخْبَرَ هُنَّ اخْتَارَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ فَشَكَرَ هُنَّ اللَّهُ تَعَالَى ذَلِكَ" وایشان نہ عورت بودہ اند رسول اللہؐ را نہ حرم بود کہ رسول اللہؐ را بفقر و فاقہ اختیار کردہ بودند چون این فرمان آمد رسول اللہؐ آغاز بعائشہؓ کرد مرا از خدا اے تعالیٰ فرمان آمدہ اول مشورت با پدر خویش بکنی بعد ازاں مرا جوابے بدی عائشہؓ گفت یا رسول اللہؐ چہ فرمان آمدہ است گفت کہ شمایا مرا یا دار آخرت را با فقر و فاقہ اختیار کنید و یا نفس خود را عائشہؓ گفت ایہ ابوی من ترا و دار آخرت را با فقر و فاقہ اختیار کروم عائشہؓ گفت یا رسول اللہؐ این حکایت بر زنان دیگر نگوئی چنانچہ ابتدا مرا پرسیدہ زنان دیگر را ہیچنان پرس رسول اللہؐ گفت انجین بکنم بر زنان دیگر گویم کہ بر عائشہؓ این سخن گفتم عائشہؓ مرا بفقر و فاقہ اختیار کرد شما چہ گویند ہمہ چنانچہ عائشہؓ اختیار کردہ بود ہیچنان اختیار کردند پس خدا ایشانرا شکر کرد یعنی قبول کرد و وعدہ جزائے ثواب ایشان کرد۔

قوله "ثُمَّ انْزَلَ لَا يَحِلُّ لَكَ الْيَسَاءُ مِنْ بَعْدُ الْآيَةُ"

بعد از ان این آیت نازل شد کہ بعد ازین ترا عورتان دیگر حلال نباشند۔

قوله "و ادلی فی زماننا مجانبہ التزوید و یقع النفس بالریاضت والجوع والسهر والسفر" شیخ میگوید کہ در زمان ما بہترین است کہ تزویج نکنند نفس را ریاضت کنند بصوم و بہ بیداری شب و بتقلیل آب و جائے بجائے بگردند و نہ ریاضت نفس نشود۔

قوله "روی ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال علیکم بالنکاح فمن لم یستطع فعلیہ بالصوم فانه له وجاء" ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ روایت میکند کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت بر شما باد یا مؤمنان نکاح کنید و ہر کہرا استطاعت مؤمنان زن نباشد برو باد کہ روزہ دار و زیر کہ روزہ ہر نفس را بر کار رخص را کردہ است۔

قوله "وقیل لبعض الصالحین لا تتزوج فقال لی نفس لو تمكنت من تطليقها فكيف اضم اليها اخرى" بعضے از صوفیان را گفتند چرا زن کنی؟
مراحم باشد مرا همچنان مراحم است اگر تو انم طلاق گویم برو زنی دیگر چه خواہم؟

قوله "وقال بشا لودفعت الى الاهتام بمونة دجاجة ما امنت على نفسي ان اصبح بشا طيباً بشرحاني را گفتند زن چرا نمیکنی گفت اگر مؤمنان ما کیانے اقیم یکے از انکہ با مان بد باشم مرومان در شنید میترسم کہ یکے از ایشان باشم حاصل این است یعنی اگر مؤمنان زن اختیار کنم انچه منم نباشم۔

قوله "وقال مكابدات العفت البس من مصالحت

عنه۔ در نسخہ منقول عن کاتب ایچا تقریباً ایک سطر عبارت در کتابت نیاوردہ۔

من تطليقها
مراحم

العیال وقال رایت الصبر عنہن اسہل من الصبر علیہن“ گفتہ است رنج ویدن در عفت آسان تر است از ان مشقت کہ در مصالحت عیال باشد ہر دو مشقت است عفت آسان تر از مشقت اصلاح عیال است۔ آری این کارے با خود و آن با دیگرے خود را توان برہ اوزدن و دیگرے را چون توان برہ خود آوردن۔ ہم گوئند است زیر اچہ دیدہ ام صبر از ایشان کردن آسان تر است از صبر بر ایشان کردن۔

قوله ”قال بعضهم مقاسات العیال عقوبت لتقید شہوت الحلال“ و بعضے از ایشان گفتہ است مشقت کشیدن عیال عذابے است بسبب مقید شدن بشہوت حلال۔ آری بندے ہست و ر پاوے بند حلال اندیشہ باید کردن کہ بہ بند ماندن چہ بلائیت بہ نسبت از کشادہ تن۔

قوله ”حکی ان رجلا خطب الی میمون بن مہران ابن تہ فقال لا ارضیہا لک قال لہ قال تطلب حلی و الحلل قال فعندی منہما ما ہی ترید قال اذا لا ارضیہا لک“ و حکایت آوردہ اند کہ مردے دختر میمون مہران را خطبہ کرد پس میمون گفت من اورا برائے تو دادن راضی نتوانم کہ پس گفت چرا گفت او پیرایہا طلبد و حلیا طلبد مرد گفت آن چیز ہا نزدیک من ہست این گفت اکنون ترا بتوانم برائے او خوشنود کردن۔

قوله و اداد بعضهم تطلیق زوجتہ فقیل لہ ما یسوء منہا قال العاقل لا یمتک ستروز جتہ فلما طلقہا قیل لہ لم طلقنہا قال مالی و الکلام فیمن صادر“ اجنبیۃ منی“ و کہتے خواست میان صوفیان زن را طلاق گوید گفتند کہ ام عیب است و رو کہ ترا بد نمودہ است کہ سبب آن تو اورا طلاق میگوئے گفت عاقل ہتک ستر عورت خویش نکند بعد از ان

طلاق گفت گفتند چرا گفتی تو طلاق اورا گفت چه باشد مرا کہ او عورت بیگانه است
من عیب او بگویم۔

قوله ”روی ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم لما ہتم
تزوج فاطمة رضی اللہ عنہا من علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ
قال له تکلم لنفسک خطیبا وقد اجتمع المہاجرون والانصار
نقال الحمد للہ حمدا ً یبلغہ ویرضیہ وصلی اللہ علی
محمّد صلواتہ تزلفہ وتختطّیہ والنکاح ما امر اللہ بہ
ورضیہ واجتماعنا ما اذن اللہ فیہ وقدرہ و ہذا
محمّد رسول اللہ ذوّجنی بنتہ فاطمہ علی صداق خمس مائۃ
درہم وقدر ضیت فاسلوہ وامشہدوا۔“ وقال علی رضی اللہ
عنہ ما کان لنا الا اھاب کبش نبیت علیہ باللیل ونعلف
علیہ الناضح بالنہار“ حکایت اینست کہ آن روز کہ رسول اللہ خواست فاطمہ را
بعلیٰ بدہد زید اسلم را فرمود کہ ابو بکرؓ را بطلب بیا رہ بعد از ان گفت برو عمرؓ را بطلب
پس آن گفت عثمانؓ را بطلب بعد از ان فرمود اخراجی یا بنتی من وداء
الحجاب بمتاعک گفت اے دخترک من برون آے و متاع خانہ را بیرون آر
فاطمہ رضی اللہ عنہا یک دست آسیا بیرون آورد و یک بوریا بیرون آورد و از برگ
خرما بالشتے آورد و شمش غیر مدبوغ و یک کافسہ چوبی بیرون آورد و شکستہ چند جاتیرہ
زودہ و یک چادر بر سر گرفتہ بیرون آمد ہفت تو بہم دوختہ آسیا را رسول اللہ برگرفت
بوریا را ابو بکرؓ بالشت را عمرؓ کافسہ چوبی را زیدؓ اسلم فاطمہؓ ان چادر را بر سر گرفتہ پس
ہمہ آمدند بر در علیؓ زیدؓ اسلم بکریت رسول اللہ را پرسید کہ موجب گریہ تو چیست گفت
فقر تو و صبر فاطمہؓ عجب فقرے کہ تو داری زہے صبرے کہ فاطمہؓ دار و در رسول اللہ فرمود

یا زید ہذا لمن یموت کثیر خمش کن اے زید مگر این قدر متاع برائے کسے
 کہ خواہد مرد بسیار است۔ علی برون آمد زمین بوس رسول اللہ کرد و فرمود فاطمہ بتویس پار
 خطبہ کن این خطبہ کہ شیخ مصنف نوشته است علی مرتضیٰ این خطبہ خواند ستودن من خدا را
 ستودنی کہ بخدا برسد و خدا را راضی کند و صلوة بر محمد و صلواتی کہ بہ محمد نزدیک
 شود و برو حفظ و خوشی باشد و نکاح کہ عورت را بر مرد سپارند از آنها است کہ خدا فرمود
 و رضائے خدا بران بودہ و این کہ یکدیگر جمع شدہ ایم و حال اینست کہ مہاجر و انصاء
 جمع شدہ اند ابو بکر و عمر از مہاجران بودند و زید و اسلم از انصار این اجتماع از آنها
 است کہ خدا بران راضی و برین تقدیر کردہ است مرا با و دختر فاطمہ بر مقابلہ پانصد
 درم و بدین راضی شدہ ام من پس از پیغامبر رسید و برین گواہ شوید خطبہ تمام
 شد۔ و علی گفته است آن روز مایک پوست کبشے بود کہ آرد را خمیر میکردند و برو
 آسے ہم میکردند و آنکہ بر ما بود علف او از ہمبدان میخورانیدیم و شب را ہم برو
 میخسپیدیم۔

فصل ۳۸

قوله "فصل فی ذکر ادابہم فی السؤال قال اللہ تعالیٰ فی مدح
 الفقلاء لَا یَسْأَلُونَ النَّاسَ الْحَافَا وَقَالَ وَ أَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَ"
 میان صوفیان سوال آمدہ است ایشان سوال کردہ اند و ادبے کہ در آن آمدہ است
 شیخ میفرماید خداوند سبحانہ در مدح فقرائے اصحاب صفہ میفرماید ایشانے مردانے اند
 کہ سوال بالاح نمیکنند یا اینست کہ اصلاً سوال نمیکنند یا آنکہ سوال میکنند و الاح نمیکنند مردانے اور
 شیخ ہم برین مصلحت بود کہ سوال کنند و الاح نکنند و خداوند رسول اللہ را فرمودہ خواہند

از خود مران وسخت گو۔

قوله "وقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم اعطوا السائل ولو جاء علی فرس وقال لو صدق السائل فی سواله ما قلع من رده وقال ما صاحب الصدقة تباعظہ اجر من الذین یقبلہا اذا کان محتاجا" رسول اللہ فرمودہ است کہ بدہند سائل را اگرچہ بر اسپ سوار آمد یا بر اسپ سوار است سائل اما احتیاجے دارد کہ بفروخت خواست میکند و رسول اللہ فرمودہ اگر خواہندہ درخواستن خویش صادق است یعنی سوال بجاخت ماسر میکند ہر کہ اورار و کند باوجود آنکہ شے با او بہت رنگاری نیاید رسول اللہ فرمودہ آنکہ او صدق میدہد اجرا و عظیم تر است از یک بجاخت ماسر میکرد زیرا چہ صدقہ گیرند برائے بنائے مینہ میکند کہ بران عبادت میتوان کردن و برائے آنکہ رعایت حکم میکند کہ **وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ**۔

قوله "وقال علیہ السلام من سأل مسئلة وهو عنہا غنی فانما یستکثر من النار وقال لا تحل الصدقة لغنی لا الذی مسرة سوي" و ہر کہ چیزے میخواست او بدان حاجت ضروری ندارد پس بتحقیق او کہے است کہ آتش دوزخ را بر خود بیشتر میکند۔ رسول اللہ گفتہ است روانیت صدقہ مر کہے را کہ او قوت یکر وزہ دارد بلکہ یک ساعت و ہلال نیت مر کہے را کہ او صاحب قوتے و استوار باشد یعنی قوت آن دارد کہ یک روزے بے طعام تواند ماند فساد بنیہ او نشود۔ این ترجمہ بر حسب عنایت صوفیہ گفتم اما از روی ظاہر معنی اینست صدقہ روانیاست مر کہے را کہ او مالک نصاب است دوم مر کہے را کہ او خداوند کسب و عمل است میتواند بارے بر سر گیر و بجائے برساند و مردے باید میتواند کہے و عملے کند این چنین را صدقہ دادن زیادے باشد۔

و دیگر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم طرفین نگہدار و معطلی را میگوید تو عطا کن اگر
خواہند ہر آپے سوار آید و خواہند ہر را میگوید تو سوال کن تا ترا حاجت ماسہ نہ باشد۔

قوله "و عن عمرو بن الخطاب رضى الله عنه انه قال
كسب فيه بعض الدنيا خیر من مسألة الناس" و از عمر آرد
کہ او گفته است کہسے کہ در و خواری باشد بہ از آن است کہ از کسے چیز
خواہد چنین گویند کہ شخصے سبے پر قذرہ برگرفتہ میرفت و بارانی می افتاد
آن نخب بر اندام او میرسید او نفس خویش میگفت کہ اے مطیع و منقاد ان شری
یا دنیا ازین بدتر کنم کسے از او پرسید کہ ازین بدتر چه باشد گفت از بچہ خود کسے چیز نمی خواهم
قوله "قال الجنید کل صوفی عقود نفسه اخذ الاسباب

عند وقوع الشدايد فامنه لا ينفك عن رق نفسه ولا يحمله
الصبر" ہر صوفی کہ نفس خود را عادت کر و کہ ہوت سنتی کا تعلق اسباب میکند او کسے
است بتحقق کہ ہرگز از بند نفس خویش آزاد شدنی نیست و صبر جمیل اورا نہا شد۔

قوله "وقال ابو حفص من تعود السؤال ابتلى بالطمع
والحيانت والكذب" ابو حفص حداد گفته است ہر کہ بخوانست مبتلا شد
نفس او بدان عادت کر و مبتلا بطمع شود چشم طمع در و کشادہ کر و و عجب
نہا شد کہ چون خوں گیر و بنیانت و بکذب مبتلا شود چون عادت گرفت خوف
باشد کہ بدین ہم کشد۔

قوله "و آدابهم في ذلك ان لا يسئلوا الا عند الضرورة
والحاجة ولا ياخذوا الا قدر الكفاية" و ادب ایشان در سوال
اینست کہ جز حاجت ماسہ از کسے چیز نہ خواہند و نگیرند مگر آنکہ حاجتہ کہ در وقت
بود ہما نقدر را بکفایت باشد۔

قوله "وقال بعضهم الفقير اذا اضطر الى السؤال فكفارة

صدقہ" بعضے از ایشان گفتہ است چون فقیر مضطر بسوال شود همان صدق او کفارت سوال او باشد و اضطرار ہا پنچہ گفتہ ام کہ اگر سوال نکند ہلاک بنیہ خود کردہ باشد لفظ کفارت دلیل برین کند کہ سوال امرے مذموم است چنانچہ مصیبتہ وزلتے باشد کفارت او صدق اوست۔

قوله "وقيل لا يجوز رد طالب اما كريم فتصونه اليهم

فتصون نفسك عنه وتصون وجهك عن رده" وگفتہ اند خواست خواہندہ رو نہ کند زیرا چہ اگر خواہندہ کریم است کہ سوائے بضرورت میکن تو را و چیزے بہی صیانت کرم او کردہ باشی و اگر خواہندہ لیئم است صیانت نفس خویش کردہ باشی و آبروے نفس خویش از سبب رد کردن او نگہ داشتہ باشی۔

قوله "ويكوهون السؤال لانفسهم ويستصوبون

للاصحاب" سوال بغیر ضرورت برائے خود را رواند اشتہ اند و برائے دیگر را مستحب گفتہ اند بارے فقیرے باشد برائے او خواست کند متشن باشد۔

قوله "حكي ان ممشا الد بينوري كان اذا اورد عليه

الغرباء دخل السوق وجمع من الدكاكين شيئا وحمل اليهم ولا يعودون ذلك سوا لانه من التعاون على البر والتقوى" حکایت گویند کہ ممشا دینوری بعضے گویند ابو الحسن نوری چون برایشان فقر امافر فرومی آمدند اگر ایشان را چیزے نبود در بازار میرفتند و در دوکانہا خواست میکردند آنقدر جمع میکردند و می آوردند کہ ایشان را بس کند و این را از خواست مذموم نمی شمردند بلکہ از قبیل تعاون بر تقوی میدانستند یعنی یاری کردن کسے را بر نیکی و پارسائی و این سنت پیغامبر است زیرا چہ اورا این میرت بود اگر فقیرے آمدے بر و چیز نبودے

بہ اصحاب حوالہ کر دے۔

قوله "وكان النبی صلی اللہ علیہ والہ وسلم یسأل

لاصحابہ ولو كان سوءاً لا حترز منه" واگر انہیں سوال مذموم ہو دے
رسول اللہ نکر دے آئے بھین آید کہ شیخ میفرماید فاما ابنی امتہ بود امر بود او حکم
کر دے سوال بروچہ نسبت۔

قوله "و یستحب بذل الجاہ للاخوان" و مستحب است کہ

جاہ خود را برائے یاران صوفی دینی را بذل کنند یا ریی ہم باشد بین یدی الناس
خود را برائے یاران صوفی از و کمتر کنند نمایند و آنکہ کمتر باشد خود را از و پست سازند
و خواست کردن برائے کفایت حوائج اصحاب را رختن آبروئے جاہ خود را باشد
این نیز مستحب و مستحب است۔

قوله "وقال بعض المشایخ لا یصح للفقیر الفق حتی یبذل

جاہہ کما یبذل مالہ" فقر مر فقیر را درست نباشد تا آنکہ بذل جاہ نکنند
چنانکہ بذل مال میکنند۔

قوله "و ادب الخادم فی السؤال ان لا یری نفسہ

فی الاخذ و الاعطاء و یکون معولاً علی ہمم الفقراء و یکون
کالوکیل علی الفریقین" بر خادم است کہ چون فقیر بر شیخ خود فرو آید و خرچ
بہت نباشد خادم سوال کند و ادب درین باب اینست کہ وجود خود را ہمو کیلے نہ اند۔

قوله "قال الشبلی اذا خرجت الی الناس للسؤال

فلا تراهم ولا نفسک" شبلی گفتہ است چون بسوے مردمان بیرون آئی
و از ایشان سوال کنی ایشان را و خود را در میان نہ بینی و ہندہ و خواہندہ را بخندانی۔

قوله "وكان الشیخ ابوالعباس النہاوندی اذا ورد

علیہ الغرباء دخل السوق وجمع ما ينفق من الاطعمة وبيعها على يده اليهم وكان يقول منذ عشرين سنة ما اخذت من احد شيئاً كان يكره السؤال وينكر على اهله "وچون بر ابو العباس نہاوندی فقرامی آمدند و در بازار آوردے و در خواست کردے و از ہر جنس طعام جمع کردے و برایشان آوردے و گفتے مدت بست سال باشد کہ از کسے چیزی نہ خواستہ ام ہمان معنی باشد کہ از خدا بخدا می خواست و ہر کرا خواست برین صفت نبودے او آن خواست را روانداشتے۔

قوله "وقال الجنيد لا يصح السؤال لاحد الا من كان عند العطاء احب اليه من الاخذ" و جنیدؒ گفتے است سوال روایت مگر کسے کہ نزدیک او سائل معطی را این سائل سبب میشود تا معطی ثواب رسد این سائل حاجت اشارت میجو اہد کہ دست برادر مومن دست معطی شود و دست این بخت سائل شود کہ الید العلوی خیر من الید السفلی۔

در السائل

قوله "والاولی للمخادم ان يستقضى ما يحتاج اليه من نفقة قومه بالمعروف و ينفق عليهم ثم يسأل و يقضى دينه فان ذلك اقرب الى السلامة" و مرخا دم را بہتر باشد کہ بر اے خرج فقرار قرض بستاند پس آن بخواست قرض را فرود آر و سخت گوی سوال برو فرض نہود و چون قرض شد سوال برو فرض شد پس بہترین باشد این عمل بسلاستی نزدیکتے۔

قوله "وقدر خص بعضهم في السؤال لمن يقصد بذلك تذليل نفسه" و بعضے رواداشتنے اند کہ صوفی سوال کند کہ در خواہد کہ نفس خود را خواہد کند۔ و من میگویم بعضے ہم ازین سبب سوال نکنند کہ نفس را

عہ مہارت بے ربط است۔ در نسخہ منقول عنہ ہمچنین است۔

عادت خواہد شد و چون نفس غوار و ذلیل شود و ہمت معالی دروے نماید۔ ان اللہ
یحب معالی الہم و بیکرہ سفسا فہا۔“

قوله ”وقیل لاخیر فین لم یذق طعم اہانت الود“

و ہمین گفتہ اند نفسی کہ امانت رو پنچشیدہ باشد دروے خیرے نباشد۔ ہمانجا
میگویم نباید کہ ذوق امانت او را شیرین شود ہمین بس نیت ہر روز در حضرت
خدا چند کرت دست بر میداری و بیشترین است کہ نمیدہد ذوق رو پنچ خودے
چہ مطلوب و چہ مقصود باشد۔

قوله ”وکان بعض المشایخ لا یاکل الا من السوال

فسئل عن ذلک فقال اخترتہ لکراہیۃ نفسی لہ“ و سیرت
بعضے مشایخ ہیں بود جز از خواست نخوردے اور ازان پرسیدند گفت این
اختیار کردہ ام زیرا پنچ نفس را دشوار است اینقدر آرے دشوار است فاما خوف
آن است کہ خوف نگیرد۔

قوله ”وقیل حکم الفقیرانہ لا یسأل الا وقت الحاجۃ

من غیر عزم تقدم ولا عقد تاخولسانہ یشیر الی الخلق
و قلبہ الی الحق“ و گفتہ اند حکم فقیر در خواست اینست کہ پیش از آنکہ احتیاج
حاجت ماسہ شود سوال نکنند و نخواہد برائے آنرا کہ بدارم تا وقتے و گر بخورم کذلک
بعد دفع حاجت ماسہ او آن است کہ زبان او اشارت بخلق میکند گوی از خلق
میخواہد فاما دل بحتی۔

قوله ”وقیل سعی الاحرار لاخوانہم لا لانفسہم“

ہمانکہ بالا گفتہ است برائے خور انخواہند برائے دیگرے را خواہند۔

قوله ”وقیل الاکل بالسوال خیر من الاکل بالتقوی“

و بعضے گفتہ اند کہ نجواست بخورند بہتر از آنکہ بتقوی خورند یعنی مردمان اور متقی
و متعفف دانند و بدان بیارند چیزے کہ آن قوت او شود۔ آری تقوی فروشی
دین فروشی است و در گداے جاہ فروشی۔

قوله ”وقیل من سأل ولہ ما ینغنیہ خیف علیہ“
ان ینخاصہ کال الفقراء یوم القیمۃ ویقولون اخذت ما حل
اللہ لنا ولم تکن منا“ و چنین گفتہ اند ہر کہ سوال کند و مراور اپہیزے باشد
کہ اور از ان سوال ہے نیاز کند فردا فقرا دامن او بگیرند کہ آنچه بر اے ما بود تو
گرفتہ و توازا ما نبودہ۔ مرا عجب از ہر دو است چہ باشد ترا احتیاج نباشد نجواست
و خواہی و دیگر یا اگر خواست دامن گیر دہ کہ آنچه از ان ما بود تو کمردی ہر دو بولعجب مرنی
مردان اند۔

فصل ۳۹

قوله ”فی آدابہم فی حال المرض روی عن رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم انه قال حمی یوم کفارت سنۃ و قال
للا نصار لما حموا ابشوا و افاہا کفارت و طہور عظیمہ“
ما ینت حالت مرض و عظیم رعایتے در حالت رعایت کردن از رسول اللہ مروی
است کہ تپ یک روز کفارت گنہ یک سال است تر سائے طیبے این سخن بہنہ ایمان
آور دگفت تپ یک شبینہ قوت یک سالہ بر دہی او بنی اللہ بود بغیر علم طب دین
سر اطلاع یافت و رسول اللہ انصار را فرمود مگر بعضے محموم شدہ ہووند فرمود کہ بابتشار
باشند کہ این کفارت گناہان است و پاک کنندہ خطاہا۔

قوله "وقال بعض الحكماء ان في الحلال النماء لا يذنبني" ن الذم من النماء
 للعاقل ان يجهلها فانه تخيص للذنب و تعريض ثواب الصبر
 و ايقاظ من الغفلت و اذكار بالنعمت في حال الصحة و تجديد
 التوبة و حث على الصدقة " بعض حکما گفته و زحمته‌ها کہ خدا بندگان را
 میدہ نعمت‌ها است و راں نباید عاقل را کہ از ان غافل باشد زیرا چہ علم غایت
 و دور کنندہ گناہاں است و پیش آورندہ است ثواب صبر را و از غفلت بیدار میکند
 و نعمت صحت را یاد میدہاند و تجدید توبہ میکند و برمی انگیزاند کہ مریض صدقہ بدہد
 یعنی بواسطہ مرض چندین کار ہائے نیک میشود۔

قوله "حكي ان ذا النون دخل على مريض يعودہ
 فَأَنَّ أَتَةً فَقَالَ ذَا النُّونُ لَيْسَ بِصَادِقٍ فِي حَبِّهِ مِنْ لَمْ يَصْبِرْ
 عَلَى ضَرْبِهِ فَقَالَ الْمَرِيضُ بَلْ لَيْسَ بِصَادِقٍ فِي حَبِّهِ مِنْ لَمْ يَتَلَذَّذْ
 بِضَرْبِهِ" ہمچنین گویند ذوالنون پرسیدن مریضی رفت مریض یک نالشی کرد
 ذوالنون گفت او درد دوستی دوست صادق نباشد ہر کہ برزدون دوست صبر کند
 مگر آن مریض یکے از محبان بود پس مریض ہمچنین گفت کہ در محبت صادق نباشد کہ او
 لذت ضرب محبوب نگیرد مریض مگر این جواب داد کہ نالہ من از وجع ضرب نیست این
 نالہ از لذت ضرب او بود۔ ہمچنین ہم گفته اند لیس بصادق فی دعواہ من لَمْ
 یصبر علی ضرب مولاہ و دیگرے گفته است لیس بصادق فی دعواہ
 من لَمْ یَتَلَذَّذْ بِضَرْبِ مولاہ و بیومی گفته است لیس بصادق فی
 دعواہ من لَمْ یَشْکُرْ عَلٰی ضَرْبِ مولاہ و شہبازے و گر گفته است۔
 لیس بصادق فی دعواہ من لہ شعور فی ضرب مولاہ۔

قوله "حكي ان بعض العارفين مرض فوصف علة

للطیب فقیل له الیس هذا شکوی قال لا انما هی اخبار عن
قدرة القادر "چنین گویند مریض بر طبیب حکایت مرض گفت طبیب
گفت نہ آنکہ این گلہ است کہ ازو میکنی گفت این گلہ نیست این اخبار از قدرت
قادر است۔

قوله "وقال خادم الکلیب السنجاری قال لی شیخی یوما
هل ترى علی ظاہر جلدی موضعا خالیا من الدود غیر اللسان
فقلت لا فقال کذلک لیس فی داخل جلدی موضع خال
من الدود غیر القلب" کلب سنجاری مر خادم را گفت کہ در تمام اندام
من نظر کن جائے ہست کہ کرم نیست مگر زبان گفت آری ہر جہا ہست مگر
زبان گفت ہم ہمچنین است ورون تن من ہم ہمہ جا کرم است مگر در دل زبان
را براے ذکر و شکر داشته است و دل را براے حضور و فکر و چنین گویند
کلب مجذوم شد از شہر بیرون آمد و در بادیر افتاد شبے اصحاب جبریل رفتند
بر گرد او بایستادند و گوش باصفا داشتند کہ درین حالت درین بلا او باخدا چہ
میگوید و چہ می نالند شنیدند کہ می گوید یا رب اسمی کلب و جسمی مجذوم
و دسمی ہذا فاقہ این جبریل و من المبارزت اے خداے من
نام من سگے و تن من از جذام میگدازد و خوردن من بعد چند روز بفاقہ کجا است
جبریل درین میدان بلا و محنت معلوم شود کہ مبارز کیت اوست یا من۔

قوله "واعتل مشاد الدنیوری فقیل له کیف
تجد العلت فقال سلوا العلت کیف تجد فی فقیل له کیف
تجد القلب فقال فقدت قلبی منذ ثلاثین سنة" دنیوری
علیل شد پرسیدند کہ زحمت را چو زنی یابی گفت زحمت را پرسید کہ مرا چو زنی یابد

گفتند مال دل تو چیت گفت سی سال است کہ دل را گم کردہ ام۔

قوله "وقال بعض المشايخ لان اعاني فاشكوا حبابي

من ابتلى فاصبر" بعض مشایخ گفتہ اند کہ نزدیک من این دوست تڑپت کہ با صحت باشم و شکر گویم نہ آنکہ مریض باشم و صبر کنم زیرا چہ بر عافیت طاعت برجسے کہ ادا باید کرد ادا کردہ میشود اما آنکہ نتوان طاعت بر سید و رادائے آن طاعت آن نیست مطیع را کہ ہیچ لذتے این جہانی و آن جہانی برابر آن نباشد صوفی پرسید کہ فردا در بہشت نماز خواہد بود گفت نہ او گفت نفس مزین مقامے را کہ دوران نماز نباشد۔

قوله "وقال الله تعالى في قصة سليمان عليه السلام

يَعْمُرُ الْعَبْدُ طَاعَتَهُ أَوْ أَبْ وَفِي قِصَّةِ أَيُّوبَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَبَلَايِهِ يَعْمُرُ الْعَبْدُ" و خداے گفتہ است نیکو بندہ سلیمان علیہ السلام کہ اداب است کہ او بہر چیز بہا بازیگر و لفظ اداب شامل است مرصراہم و مرشکراہم و گفت نیکو بندہ ایوب است کہ او صابر است۔

قوله "وقال النبي صلى الله عليه وسلم تداء واعباد

الله فان الله تعالى لم يخلق داء الا لخلق له دواء فقتيل يارسول الله هل يرد التداءى من قضاء الله شيئا فقال هو من قضاء الله فرمودہ است کہ اے بندگان خدا در دوائے خوشی دار و کنید پرسیدند یا رسول اللہ این تداءى چیزے از قضاے خدا رد میکند فرمود این دار و کردن ہم یکے از قضاے اوست و در داء و خاصیت فی مرض نہادہ اوست این ہم یکے از قضاے اوست۔ این تمام شیخ حکایت ہائے مختلفہ آور و بیان مریض کرد بلکہ ادنیٰ اینکہ ننا کہ کہ بسبب لذت نباشد و دیگر عفت خواہد کہ

آن موجب شکر است آن ہم از ادب مرض است و اگر میان صوفیان کسے دار کند
آن نیز از آداب ایشان است و باشد یک در مرض اورا از مرض شعور نباشد
و باشد کہ کسے اور در مرض چنان بنیاز و سرفراز باشد چنانکہ حکایت کرد ہر دو شکر ریز
و صبر از آداب بیمار ان حضرت است و اگر کسے حکایت از مرض کند ہم شاید زیر پاچہ
او حکایت از قدرت قادر میکند و در ہر حکایت ادبے است باختلاف آن
ذکرے کردہ است تو فہمے بر۔

فصل پنجم

قوله "فی ذکر آدابہم فی حال الموت قال النبی
صلی اللہ علیہ وسلم واكثر و اذكر هادم الذات فما ذكره
عبد فی سعة الاضاقت علیہ ولا ذکرة فی ضیق الا وسع
علیہ" رسول اللہ فرمودہ است مرگ را بسیار یاد کنی کہ شکنندہ ہم لذتہاے
فانی است بیچ وقتے بندہ در خوشی وقت خلش مرگ را یاد نکند مگر آن تنگہ
او برو فراخ شود زیر پاچہ ہر چند کہ برو وقت تنگ آید یاد آورد این نیز بگذرد یعنی
روزے باشد ازین جہان بروم و این تنگہ نماند این یا تہمتہ حدیث است یا شیخ
میفرماید غالب اینست کہ شیخ میفرماید۔

قوله "وقال علیہ السلام عند الموت واکرباہ
فقیل انما قال ذلک ترکاً للتجلد علی اللہ و قیل اخباراً
عن شدۃ لیکون الخلق علی حذر من کس بہتہ" رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم آخر وقت این سخن میگفت و اگر باہ زہے سخن این براے

آزگفت نخواست با خدا تجلدے کند حضرت بے نیاز است اظہار عجز و مسکنت و ران حضرت لایق تر باشد و دیگر گفته اند کہ خبر داد از سختی وقت موت تا مردمان ازان در خوف بگذر باشند۔

قوله وقيل انما قال ذلك اعترافا بالعجز وتواضعا ليشاع ذلك "ہمان سخن بالا است کہ ترکاً للتجلد شیخ بعبارتے و دیگر باز میگردد ترجمہ اینست این سخن نکتہ ایست مگر برائے آنکہ اعتراف بعجز میکند و بنا بر توضیح میکند تا این صورت کردن میان امت مشروع ماند۔

قوله وقيل انما قال ذلك لما كوشف الموعد ولفناء الملك الودود و قال و اكر باه من زحمت الدنيا و زحمت الخلق ^{نادر} هو اكر باه من بقیة الحجاب متى يكون الوصول للرب لا رباب و دیگر موجب گفتن و اكر باه این ہم باشد کہ احوال امت بروے ران حالت مكشوف شد کہ امت بعد از وہفتا و فرق شوند ہمہ بر ضلالت باشند مگر یکے و آن اندک باشد مینالہ کہ سالہا مشقت دید برائے اقامت دین و بعد ازان بران نمانند من عند انفسهم ہر چہ خوش آید بکنند و دیگرے نالہ کہ بعد از من ایشان را کہ منع کند کہ من از سنگ پرستیدن و از مردار خوردن و از رہزنی کردن و بچگان و رزمین کردن و قطع رحم کردن بہمہ مشقت باز آوردم این چنین کسان بعد از من وفا کنند بر فرزندان من بر فاطمہ و بر حسن و حسین و علی جفا ہا کنند و چنانچہ دشمنان را برانند ایشان را بہچنان برانند ہر چند کہ در اثنائے مرض فریاد کردم گفتم اذکوکم اللہ فی اولادی و فاہم از ایشان توقع باشد کہ سروران دین من انداز ایشان باشد کہ بر فرزندان جفا کنند حسن و حسین را بکشند و با علی قتال کنند و دشنام دہند و فاطمہ را برانند تو چہ میگوئی چہ آفت کہ فریاد کند و اكر باه و اكر باه و ہمین گویند

این سخن یک نفس است ہم برائے آنکہ ہر گاہ کہ موعود بود مکشوف شد ہنوز چیزے از
 محاب دنیاوی باقی ازان مینالد کہ ازین برہم تا بدان برسم و دیگر گویند کہ در دنیا
 تجلیات داشت جمالے در پردہ صورتے میدید آن فوت میشو و تحفہ و گر ازان دنیا
 ہم در دنیا کر وند و آن در آخرت بدہند ازان می نالد کہ محبوب را در پردہ ویدن لذتے
 دارد کہ لذت در ظہور و کشف گل نیست بہتر بہ معلوم باشد کہ چون بالبا سے بہتر
 پیش آید آن جمالے کہ وارد کہ اگر برہنہ شود آن جمال نہ ماند و دیگر گفتہ اند در شرف
 داند برہم در مان الزین جہاں میر و وفوت لذت در میشو و گفتہ اند۔ بیت
 ہمہ کس ذوق حور میگید و ذوق غم گیر اے جوان قدرے

و دیگر این چنین گفتہ اند چو ملک الموت برو آمد گفت مرا فرمان است اگر
 رضا دہی من تصرف کنم گفت جبرئیلؑ گفت کہ عزرائیلؑ چنین میگفت تو چہ میگوئی
 جبرئیلؑ گفت ان رباک لیشتاق الیک و چون جبرئیلؑ سخن گفت رسول اللہ
 بازگشتن را اختیار کرد فرمان آمد بر ملک الموت تو از میان دو روشن دانم و دوست
 من صورتے از حظیرہٗ قدس تجلی کرد بوسہ برب زو و کازک برب نہاد از لذت در دان
 کاز فریاد بر آورد و اگر باہ روح مقدس از قالب او اضطراب کرد برائے خروج
 را بوسہ دیگر و رخسارہ بوسیدہ و کازے زو و روح تا بحلقوم رسید از بس لذت
 و بس ذوق پیشانیش را بخاسید اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُونَ تمام شد
 نہہے در و زہے ذوق و زہے اتمام کار۔ آئی والی بخشی شناسی اللہم اذقنا
 بفضلک یا ارحم الراحمین۔

قوله "قال الحریری كنت عند الجنید وقت وفاته وكان

عہ در نحو منقول عنہ اینجادوسہ الفاظ از کتابت ترک شدہ اند۔ غالباً عبارت این چنین است جبرئیلؑ

بنیاد جبرئیلؑ آمد گفت الخ"

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 یقراء القرآن فقلت اذ فُتِحَتْ یاسیدی فقال احوج ما کانت
 تفتقد الیه الساعة وها هو ذا انطوى صحیفتی فختم القرآن ثم
 نشر ابتداء وقرأ سبعین آیه من البقرۃ و مات سراحۃ اللہ علیہ
 حریری میگوید آخر وقت بر جنبید حاضر بودم و او قرآن میخواند گفتم زُہے بانفس خوش
 کن جنبید گفتم محتاج ترین وقتها این وقت است صحیفه اعمال مرا می بینید میخوانم
 ختم من همین باشد ختم قرآن کرد و هفتاد آیت و اگر از سورہ بقره خواند بعد از آن
 جان خود را بخدا سپرد می گوید وقت غنیمت است در تلاوت و در صلوة و در دیگر
 اعمال لذت منی خاصه است ان فوت میشود باز سزاوارتر است درین گلزار گذرے
 بود گلے و میوه که توانم بچینم و بستانم۔

چو گلهامجیدے یارب ازین بلغ اگر چیزے گفتے باغبانم
 قوله وحکی ان خیر النساء نظری ملک الموت وقت

الترغ فقال لما انت عبد مامور وانا عبد مامور واما مرت به لا يفوتك
وما امرت به يفوتني فدعا بماء وتوضا وصلى ثم كبر الله
الكبر ومات رحمه الله عليه "وچنین گویند آخر وقت ناسج ملک الموت را
دیگفت بنده و ترا کارے فرموده اند آن از تو فوت شد فی نیست من نیز بنده ام
مرا هم کارے فرموده اند آن فوت میشود زمانے فرصتم ده تو ضے کر و دو گانه گذارد
جان بجان افرین داد۔

قوله "وكان علي بن سهل يقول اتروني اموت كما
يموت هؤلاء المرضى انما ادعى فاجيب وكان يوماً جالساً
اذا قال لبيك ومات رحمة الله عليه "علي سهل عبد الله تشرى
گفتے چه بینی مرا همچین میرم چنانچه این رنجوران می میرند و مرا بنحواً و من اجابت

و موت کنم روزے شستر بود و بعضے گویند در رہ میرفت لیک گفت جان ہد او۔

قوله ”وحكى عن احمد بن خضرويه لما حضرتہ

الوفات كان عليه سبع مائة دينار دينا وغرما وة حوله فظفر
اليهم ثم قال اللهم انك جعلت الرهون وثيقة الارباب
الاموال وانت تاخذ وثيقة غرماي فادعني فدق داق
الباب وقال هذا ادا احمد خضرويه قيل نعم قال ين
غرمما وة فخرجوا اليه فقضاهم ثم خرجت روحه وچنين
گویند احمد خضرويه چو آخر وقت شد واداران او آمدند گرد او ایستادند چشم کشود ورو
ایشان دید گفت خداوند اتو گرد واثیقه مال واداران کردی وشیقت من تویی
استواری من برتست وکان وکار من توی از جهت من تو ادا کن ہمدین بود ناگہاں شخصے
آمد و در او زد و گفت این خانہ خضرویه است گفتند آرسے درون آمد گفت کہ واداران
احمد کیانند حق ایشان راستم در وادو باز گشت پس روح او از قالب جدا شد۔

قوله ”ولما حضر ابا عثمان الحیری الوفات خرق ابنه

القميص ففتح عينيه وقال يا بني خلافت السنة في ظاهري من
دياء الباطن في القلب“ ابو عثمان حیری چو آخر وقت او شد غیبتے آور و چشم
بست پس او پیراہن پارہ کر و چشم کشاد دید گفت پسرک من خلافت سنت کردی در
ظاہر از ریائے نفاق باطن شد۔

قوله ”وقيل للجنيد عند الموت قل لا اله الا الله فقال

نسيتہ فاذکرة“ گویند جنید را اور آخر وقت گفتند بگو لا اله الا الله گفت چہ گمان
می برید کہ من فراموش کرده ام کہ اکنون یاد کنیم من ہمہ غرق اویم بیرون و درون ہمہ
آن دوست گرفت نامیت زمین بر من باقی ہمہ دوست بدین۔

قوله "وقیل لابی محمد الد ویلی قال لا اله الا الله قال

هذا بشی وقد عرفناه وبه نفخی" وگویند کہ در آخر وقت بر ابی محمد ویلی گفتند کہ بگو لا اله الا الله گفت ویر است کہ شد کہ خفتہ ام و ہم بدان فانی می شوم۔

قوله "والرویم كذلك فقال لا احس غیره" وگویند

در آخر وقت رویم را گفتند کہ کلمہ شہادت بباید گفت او گفت کہ من جز او را اساس نمی کنم۔ شکل سخن است این سخن نزدیک بمقال محی الدین ابن اعرابی می کشد او گفته است الحق محسوس والخلق معقول۔

قوله "حکی ان اباسعید الخراز کان یتواجد عند

الموت وکان قد مات جمیع بدنہ وبلغت الروح حلقومہ و هو یرتجز ویقول "حکایت آرند کہ ابوسعید الخراز در آخر وقت در آن حالت تواجد میکرد و حال این بود کہ تمام تن کہ مرده بود در روح بحلقوم رسیده و این بیت میگفت۔

قوله

حین قلوب العاشقین بذکره و تذکار هم وقت المناجاست

و اجسام هم فی الارض سکری لحبه وارواحهم فی العجب نحو العلی تسری
هذا یدل علی سروده و سکون ضمیر سر "میل دل عاشقان بذکر او است
و یاد کردن محبوب ایشان در از گفتن با محبوب نہانی است میان او و میان این
دو تنہائے ایشان در زمین مدفتانند بدو تنی محبوب و جانہائے ایشان از سبب
دوستی سوئے علی سوئے عالی محاکمہ رود۔ این شعر و این گفتار و در آن وقت دلیل خوشی
او قرار باطن اوست۔

قوله "ونظرا لحسن البصری الی رجل یجود بنفسه

و این بیت
در المناجاست

فقال ان اسماء هذا آخره بجدیر ان یزهد فی اول وان امراً ^{بالمعنی}
 هذا اوله لجدیر ان یهاب آخره "حسن بصری مردے را دید کہ در حالت
 نزع بود گفتہ است آخرین مرد سزاوارترین است کہ اورا ترسے بر عاقبت خود
 باشد یعنی آنکہ اول بدنیاً محب باشد سزاوار آن است کہ باختر ترسد باید کہ در آخر
 او ترس باشد۔

قوله "وحکی ان الشبلی اعتل علة فارجع بموته
 فنادا المشایخ ودخلوا علیه وجلسوا حوله فقال الیش الخبر
 فقال المالکی وكان اجراهم علیه جاء القوم الی جنازته
 فقال العجب العجب من اموات جاوا الی جنازة حی" چنین گوینہ کہ
 چون شبلیؒ مریم شد برصے کہ موت او بدان بود پس مشایخ نشینند و شافقتند و
 بروے آمدند و گرد او نشستند پس گفت چیت خبر یعنی کجا آمدید چه خبر دارید پس
 مالکی گفت کہ او از ہمہ گسخت تر بود و مردمان آمدہ اند تا بر جنازہ تو نماز گذارند گفت عجب
 عجب کہ مردگان آمدہ اند کہ بر جنازہ زندہ نماز گذارند یعنی آنرا کہ حیات بآللہ
 نشدہ است اورا مردہ انکار۔

قوله "وقال ابو بکر الدینوری لما حضرت وفات
 الشبلی فقال علیؑ درهم مظلمة فتصدقْتُ بالوف عن صاحبه
 وما علی قلبی شغل اعظم من ذلک ثم قال وضی فوضاته
 ونسیت تحلیل الحیته وقد امسک علی لسانه فقبض علی
 یدی وادخلها فی حیته وقد عرق جبینه ولم یذب
 علیه هذا القدر من السنن ثم مات" ابو بکر دینوری خادم شبلی
 بود چو آخر وقت او شد زبان او ماند و پیشانی او نحوے کرد و مرافروء بشارت کہ مرا

وضو بکنان من وضو کنانیدم و تخلیل بجمہ فراموش کروم دست مرا گرفت زیر بجمہ خویش آورو
تخلیل کروڑھے مرد کہ در انہیں وقت نخواست کہ این قدر سنت از وفوت شود و گویند
او در وقت مردن میگفت کہ یکدم من برین است آن درم مظلم است مگر از زمین
افتاده یک درمے برداشتہ بود برائے آزار ہزار با بنام صاحب او صدقہ دادہ ام
ہنوز از دل من تعلق نرفتہ است۔

قوله ”ودوی عن ابن عباس رضی اللہ عنہما انہ دخل
علی عمرو بن العاص وقد احتضر فدخل علیہ ابنہ عبد اللہ
فقال یا عبد اللہ خذ ذلک الصندوق فقال لا حاجة لی فیہ
فقال انہ مملو ما لا فقال لا حاجة لی فیہ ثم قال عبد اللہ
لیتہ مملواً فنقرا فقال ابن عباس قلت یا ابا عبد اللہ کنت تقول
اشتہی ان ادی سر جلا عا قلا یموت فاسالہ کیف تجددہ و کیف
تجددک فقال اجدا انی ادی السماء کاہنہا مطبقة علی الارض
وانا بینہما و کاہن النفس تخرج من حُرْمٍ ابرۃ ثم قال اللهم
خذ منی حتی ترضی ثم رفع یدیه وقال اللهم انک
امرأت فعصیت و نہیت فارتکبت فلا یرؤی فاعتذر و لا
قوی فانتصر و لکن اقول لا الہ الا اللہ قالہا ثلاث ثم
مات“ ابن عباسؓ روایت میکند عبد اللہ عباسؓ میگوید عمرو عاصؓ را حالت
حضور موت شد پسر او عبد اللہؓ برود آمد صندوقے پیش او بود پسر را گفت بتان
این را پسر گفت مرا بدین حاجتے نیست گفت این صندوق بمال مالا مال است
پسر گفت مرا بدین حاجت نیست گفت اے کاشکے کہ پر بفقیر بودے پسر پرسید کہ
این زمان خود را چونہ می یابی مگر گفتہ بود کہ مراد آخر وقت پرسند از حالت آخر وقت بگویم

گفت می بینم گوی ہفت طبق آسمان آورده اند بازین چسنانیدہ من در آن میانم و ازین نگذاشته اند جز مقدار سر سوزنے کہ از ان نفس بیرون می آید گفت اللهم اے بار خدا ایچہ تو مرا فرمودی نکردم و ایچہ مرا بازداشتی من همان کردم ازین کار جان بر آرمیت و عذر آن می خواهم و اگر اعتماد ہم بدین است کہ ایمان برین صادق است کہ لا اله الا الله گفت و ہم بدان مروی دانی و نام این حکایت بر اے چه آورد کہ بدانند کہ عمر و عاص آخر وقت بر کلمہ توحید رفت ہر چند کہ او مکر ہا کرد و فتنہ در دین انگیزت با این بہم دید از رسول اللہ انیقہ را گویند بگفت فانسیتہ فا ذکرہ و ابو محمد را گویند لا احسن غیوہ و ہبیل عبد اللہ لیک گوید و جان بدہد و این را برین شرط ذکر دہ میگوید کہ ہر کس بحسب عمل خویش روزگارے دارد و مختم او ہم برین است بیچ معلوم ہست کہ این مرد بر مرتضی چہا باختہ است پس در تواریح مسطور است من چہ نویسم۔

قوله "ولما احتضر عبد الملائک بن مروان نظر الی اولادہ حوله و بناتہ یبکون فانشد" بعد از آنکہ عبد الملک مروان در محضر موت شد نظر بسوے فرزندان و دختران خویش کرد کہ ایشان در آن محل این بیت خواند۔

قوله شعر
و مستخبر عنایرید بنا الریدی و مستخبرات والعیون سواجم
و بسا خبر جویندگان از ما کہ ہلاک ما می خواہند و بسا عورتان خبر جویندہ ہلاک می خواہند
و چشم ایشان میرود۔ این حکایت نیز نمیدانم شیخ بر اے چه آورد و مگر بر اے آنکہ و
بصداہا تبین الاشیاء۔

عہ در میان لفظ "ایشان" و "وران" چند الفاظ در نسخہ منقول عند در کتابت نیامدہ اند لہذا عبارت ناقص ماندہ۔

فصل ۱

قوله "فصل في ذكر آدابهم في وقت البلاء قال الله تعالى وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا قِيلَ طَبْحُنَاكَ لِبَلَاءٍ طَبْحَا حَتَّى صَرْتَ صَافِيًا نَعْتًا" خداوند سبحان گفت فتنہ کر دیم بر تو فتنہ کردن۔ شیخ لیل را میفرماید طَبْحُنَاكَ طَبْحَا بخشم ترا بخشنے تا آنکہ صاف کر دیم از دو صاف بشری و بزود و دیم ترا از آفات انسانی۔ بعضے صوفی را خداوند در بلا اندازد آن سبب تصفیہ و تمقیہ او باشد۔ ادب و ریس باب اینست کہ چون بلا بر صوفی افتد او بداند کہ این معنی از خدا آمدہ است کہ بلاں صاف و پاک گرداند طَبْحُنَاكَ طَبْحَا چنانکہ زرو نقرہ می پزند تا ریم ایشان برو و تا صاف نقی روشن گردد۔

قوله "قال النبي صلى الله عليه وسلم ان الله اذ خرب البلاء لا ولياءه كما اذ خرب الشهادة لا حباؤه" پیغامبر فرمودہ است خداے تعالیٰ ذخیرہ کردہ است بلا ہمارا برائے نزدیکان خود و شہادت برائے دوست و ارندہ خود را یا برائے آنرا کہ ایشان را دوست میدارد۔

قوله "قال النبي صلى الله عليه وآله وسلم نحن معاشر الانبياء اكش الناس بلاءاً اشمالا مثل فالامثال" پیغمبر فرماید ما گروہ پیغامبرانیم بیش از مردمان بلا بر پیغامبران باشد پس آنکہ ایشان فروتر از ایشان باشند و پس آنکہ مانند باشند۔

قوله "قال النبي صلى الله عليه وسلم احب العباد الى الله شاب عابد و مبتلى صابر و فقير ناشط" رسول اللہ فرمودہ است

دوسترین بندگان خدا را نزدیک خدا جو اینکه خدا پرست باشد و مبتلا صابر باشد بلا بردا فتاده است او صبر میکند و فقیریکه فقیری خوش میکند یعنی فقیر شاکر۔

قوله "قال النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ان اللہ تعالیٰ یتعاهد عبدہ بالبلاء کما یتعاهد الوالد الشفیق ولده" رسول اللہ فرمود: تحقیق خدا تعالیٰ تعہد بندہ خود میکند بہ بلا چنانچہ پدر مشفق پسر را بنمت پرور۔

قوله "وآدابہم فی ذلک ترک الجزع والشکوٰی ملاحظۃ ثلثۃ البلوی" و آداب ایشان در باب بلا اینست کہ نالہ نکنند و اگر نالہ کنند نہ تنگ آمدہ از دست بلا نالہ کنند ازین نالہ کنند کہ دوست با من باہمہ دوستی چنین میکند یا آنکہ از بس لذت کہ او را اختیار برائے بلا کردہ است ازان نالہ اگر تجربہ کردہ باشی بدانی اہل ہوا چون لذت برایشان غلبہ کند بگریند و آب از چشم ایشان روان شود دیدارند کہ تاچہ درویدہ و رسیدہ است و نظر برین کنند کہ ازین بلا تاچہ شمرہ رسید امتد زور غنۃ بلاچہ شمرہ بار آرد۔

قوله "وما اعد اللہ الصابرین حیث قال عز وجل اذْیَأُوْنِی الصَّابِرُوْنَ اَجْرَهُمْ بِغَیْرِ حِسَابٍ" انچہ خدا تعالیٰ برائے صابران ساخت کردہ است اینست کہ گفت است اِنَّمَا یُوْنِی الْاِیۃ تمام داوہ شود صابران را اجر ایشان بغیر حساب یعنی بیش ازان کہ مقابلہ صبر باشد ازان بیشتر باشد۔

قوله "فمن شہد البلاء من المبتلی غاب برویتہ عن وجدان مراد البلاء وصعوبتہ قال اللہ تعالیٰ

مع در نسخہ منقول عنہ در میان "رسید" و "بلا" دو لفظ غلط نوشتہ شدہ و مسخ کردہ شدہ است۔

وَأَصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا إِلَّا تَرْىٰ ان صَوَابَاتِ يَوْسُفَ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَيْفَ غَبِنَ فِي دَوَيْتِهِ عَنْ وَجْدَانِ الْمَلَقَطِ وَتَشْعُرَنَّ بِذَلِكَ إِلَىٰ أَنْ غَابَ "ہر کہ بلا را حاضر شد و نظر میلے افتاد کہ از دوست است غائب شود از رویت بلا و سختی بحضور میلے۔ حکایت سہار و عشق او با دختر بادشاہ و اندام او بچہار صد تا زیانہ بار ہا گفتہ ام اللہ سبحانہ گفتہ است کہ صبر کن زیرا چہ بمنظر ما آئی کہ بینی تا آنکہ خواہر گان زلیخا میان ترنج و دوست فرق نکر و نہ بجائے ترنج دست را بریدند از بسکہ بدل جمال یوسف از خود غائب از خود و از الم دست خود غائب کند۔

قوله "قَالَ اللَّهُ تَعَالَىٰ فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا" خداوند میگوید سبحانہ بعد از آنکہ یوسف را دیدند و او را از حسن و نکام از ہمہ برتر دانستند و بجائے ترنج و سہا بریدند و گفتند کہ ہرگز این فرزند آدم نیست و این بشر نیست۔ و از جملہ کلام شیخ این معلوم شد کہ یکہ در شاہد بازی باشد و برو بلا افتد و ربکی جمال او چنان مشغول شود کہ از الم بلا اورا شعورے نہاند۔

قوله "وَقِيلَ لِبَعْضِ الشُّطَارِ مَتَىٰ يَهُونَ عَلَيْكُمُ الضَّرْبُ وَالْقَطْعُ فَقَالَ إِذَا كُنَّا بَحِينَ مِنْ يَهُوَا لَا فَنَعُدُّ الْبِلَادَ دُخَاءً وَالْجَنَاءَ وَفَاءً وَالْمُحَنَّةَ مُنْحَةً" وگفتہ اند بعضی ازین جو انان ہو او پرست و عشق باز را پرسیدند کہسے باشد کہ بلا بر شما آسان نہاید گفتند و تقییکہ کہسے را کہ دوست میداریم بر ما بلا افتد و او در محضر ما باشد حکایت مجنون و سنگے کہ زیر غوفہ لیلی بود بار ہا گفتہ ام و چو در محضر محبوب میباشم بلا بر ما نہا میگرد و وجفا و فایا باشد و محنتی کہ می باشد ان محنت عطا می باشد۔ محنت و محبت تصحیف اند از کان کہ تو امان ندادہ

شدہ اند محنت قلب محبت است پس ہر جا کہ محبت آید محنت آید۔

قوله "وانشد المجنون بن عامری شعر

ومن اجل ليلى فنج القلب والحشا ومن اجل ليلى قربوا لى مكّاويا ^{ن مکانیا}
ومن اجل ليلى رَحَلَّ القوم من مِثِّى ^{بمنصّج د مائی} حبذا كنت جانيًا
واز سبب ليلى دل را درون عذاب کرده است وہم از سبب او ليلى نزدیک من میشود
محل و مرتبہ من ہم از سبب ليلى قوم روان شدند با آرزو ہائے خوش بختين خونہا
من زیر اچھ کہ من گنہہ گارم و خالى بودہ ام۔

د جانی

"وَمَنْ اجْلَهَا سُمِّيَتْ جُنُونًا عَامِرِي فَدَتْهَا مِنْ الْمَكْرُوهِ لِنَفْسِي وَمَالِيَا"
وہم از جہت ليلى مرا مجنون عامری خواندند فلّا فائدہ از دشواری کہ مرا رسد و مال نفس
من حاصل شعر این آمد کہ در عشق و محبت از بلا و محنت خالی نہ باشد و عشق من و محبت
از بلا ہا لذت اوست باشد و خود را فدائے او کند۔

قوله "وله ايضا

اضل لال ليلى من رضاها واحتمل الاصاغر والكباير اقواها ^{شعر}
خوار ہا میشود و کسان ليلى را در رضا ليلى کہ مگر ليلى بليلى برین راضی و تحمل ميکنیم از ہر بزرگي
و خور وے۔

نی خواہا
ن و الکباير

قوله

"تداويت من ليلى وحبها لکما يتداوى شارب الخمر بالخمر"

در و مر کہ از ليلى بود دار وے آن در وہم از ليلى ميکروم چنانچہ مرد ميخوار کہ اورا خمار

علہ و نسخہ آداب المریدین ہدایں شعر شعرے ديگراست کہ آنرا حضرت مخدوم در ترجمہ نیاوردہ اند

فلولا لك يا ليلى لما جئيت طارقا أدُّوْ رُعلَى الابواب بالذل راضيا

علہ۔ در نسخہ منقول عنہ کا تب اینجا ترجمہ نسخ کردہ است۔

زحمت دہد واروے اوہا غمراشد حاصل بیت این آمد جنایتی کہ از بیلی برشد و روے
کہ ہم ازو آید دوائے آن ہم بیلی توان کرد مقصود شیخ ازین بیت اینست بلائے
و مرارتی کہ از حضرت برسد دوائے او ہم بدو باشد چنانچہ گفتہ اند اعوذ بک منك۔
قوله ولا بکی الفیض عفا الله عنه وغفر الله له شعر

و لا بکی الفیض

وقف الہوی بی حیث انت فلیس لی متاخر عنه ولا متقدم
الو الفیض کنیت ذوالنون است این بیت مراد است بایستاد عشق بن کجا کہ تویی
من ہما سخا ایتا دم و نیست مرا مکن کہ از و پیش روم یا پس آیم۔

فانما در الملامۃ
هو الذی لا یبذل
فانما الذی لا یبذل
فانما الذی لا یبذل

الملا مت فی ہواک ازیدت جفاً لک کراک فلیلمتنی اللوم
من در عشق تولدت در ملامت میگیرم زیرا چہ مرا بنام تو ذکر میکنند پس بگویند ملامت
کنندگان را مرا بسیار ملامت کنند۔

أشبهت اعدائی فصرت أجنبهم اذا کان حظی منك حظی منهم
شدی تو مشابہ دشمنان بن پس ہمنان شدم کہ آن دشمنان ترا دوست گرفتہ زیرا چہ
حظی کہ من از تو میگیرم آن حظ مرا از ایشان حاصل است۔

و آهنتی فآهنت نفسی عاملاً یا من یهون علیک ممن یکرم
تو اہانت کردی خوار کردی من نفس خود را بقصد خود خوار کردم اے کسے کہ خوار
شدن کسے کہ او مکرم است بر تو آسان است شیخ تقدیر میکنند این
ابیات را با مقصود خود میگوید۔

قوله الا تری ہولاء کیف یهون بلاء فی رویت
محبوب ہم میتلذذون و یتفخرون بہ یکذا من یکون صادقاً
فی دعواہ و متحققاً فی بدواہ لا یوثر فیہ تغیر الزمان و طوارق
الحدثان فی بینی بگو برین شطاران عشق بازان مجاز چونہ آسان

ن کیف یهون
علیہم تحمل
البلاء

یشو و برایشان تحمل بلا و در حالتی که نظر بر محبوب است چو نہ بیلالذت میگیرند و چو نہ بر بلا
فتخار میکنند و ہمچنین است کیکہ در دعوی محبت صادق باشد حال او ہم ہمچنین
و دواثر نکند در ایشان تغیر زمان از صحتی بمرض و از ضائق و عشرت و حالت بضیق
سختی آنقدر کہ ایشان از کار ایشان بدر بود ایشان در قدم خویش و در کار خویش
سختانت دارند این احوال طاریات است بیاید و برود۔

قوله "قال بعضهم
ذُلُّ الْفَتَى فِي الْحُبِّ مَكْرُمَةٌ وَخُضُوعُهُ لِحَبِيبِهِ شَرَفٌ"
خواری مرو عاشق و دوستی بزرگی اوست و خاضع شدن او بر اے محبوب او
شرف است۔

قوله "دوی انه قیل لحسین بن علی رضی اللہ عنہما
ان ابا ذر یقول الفقرا احب الی من الغناء و السقم احب
الی من الصحت فقال رحمہ اللہ ابا ذر اما انا اقول من التکل
علی حسن اختیار اللہ لہ لم یتمت فطانہ فی غیر الحالت التي
اختارها اللہ لہ" و حکایت آورده اند کہ ابو ذر غفاری گفتہ است فقر نزدیک
من دوست تر از توانگری است و مرض دوست تر از نزدیک من از صحت این سخن
بحسین علی رسید رضی اللہ عنہما او گفت رحمۃ اللہ علی ابا ذر یعنی نیکو سخن گفتہ است
اما من این میگویم ہر کہ خود را برا اختیار خدا بر بست بیچ چیزے آرزو نکنند ثانی
را کہ اللہ تعالی بر اے او را اختیار کردہ شدہ است چون فقر و غنا و سقم
و صحت ہم از خدا بودہ باشد و ہر دو از خدا آید و معارف ہر دو را بیک نظر مہند
قوله "حکی ان جماعة دخلوا علی الشبلی و هو فی
الماستان مقید فظروا لہم و قال ایش انتم قالوا احباؤک

نہایت
سختی
را

فرما ہم بالحجارة فہربوا فقال یا کذا بون تدعون محبتی
ولا تصبرون علی ضاربی أبعد و اعنی "و حکایت گویند شی را
بوہم جنون ہمارستان شستہ بودند جماعتی از صوفیان برو آمدند گفت بر کدام
وصف اید شما کہ آمدید گفتند ما دوستان تو ایم ایشا زابنگ زدن گرفت ایشان
گر سخت گفت مدعیان کذاب دعوی دوستی من میکنند و از زدن من میگریزید
دور شوید از من۔

قوله "من آدابہما لا یتأوت ولا یعجز بل
یتجلد و یتصبر" بعضی از آداب صوفیان در بلا اینست کہ خود را در نمازت
نکند یعنی خود را بستم تصبر کن نیکو سخن است کہ شیخ گفتہ است اما آنکہ آخر وقت رسول اللہ
دا کر باہ گفت شیخ آنرا بیان کردہ کہ ترکاً للتجلد این خلاف آنست۔

قوله "سوی ابوہریرہ عن النبی صلی اللہ علیہ
وسلم انه قال المؤمن القوی احب الی اللہ من المؤمن
الضعیف۔ احرص علی ما ینفعک و استعن باللہ ولا تعجز
وان اصابک شی فقل قد ساء اللہ و ما شاء فعل و ایاک و لوفتح
بابا من عمل الشیطان" ابوہریرہ از رسول اللہ روایت کرد مومننہ کہ
قوی است دوست تراست نزدیک خدا از مومننہ کہ ضعیف است آری مومن
قوی خراج ہمہ شب تواند ایستادہ خدل را پرستد و ہمہ شب تواند کہ شستہ بند کہ
و بمراقبہ مشغول باشد مومن قوی تواند کہ بیای خلیش در خانہ کعبہ رود بے آنکہ راحلہ
باشد مومن قوی تواند کہ دہگان و بستگان روز و سہ طعام نخورد و آب نخورد مومن
قوی تواند کہ سماعہا بذوق بشنود مومن قوی تواند ہر بلائی کہ بر دافتہ آنرا تمام
آشامید و بقوت صبر برد تواند ایستاد مومن قوی اگر بتجلیات جمال و جلال

ہر گندل

شود اضطراب نکند و از جان بچند و المومن الضعیف بمحزول عن ہذا
 کلمہ ایکے را خدا کے قوی آفرید بر اسے آزمائے اور جات مثوبات تجلیات
 و کشفات را محیط گرد و بیچارہ ضعیف از و چہ سزد چہ آید جز آنکہ دے سروے بزند
 و چشمے ترے بکند و آہ و آہے کند و ہو سہا شستہ بخورد و وہم از بیجا گفتہ اند برے
 سلوک را جو ان باید بلکہ آغاز جو انی و با این بہم بحضور ہم باشد مادہ طلب و مایہ
 وصول دروے مرتب است مرشدے بر سر ادا افتد باند کے بہ غرض پیوند و میان
 عتق باز جز جو ان کمتر باشد و اگر عشق بازے پیر است ہمدین پیری
 کردہ است اکنون معلوم شد کہ مومن قوی بہتر از مومن ضعیف
 قولہ اِحْرُصْ شَیْخٍ پند میدہد حریص باش بر چیزے کہ ترا نفع کند و
 یاری از خدا طلب و عاجز مشو پس میلنے از کار دامن کہ کجاست و کجا این کار بہت
 بر بند البتہ ہر کہ بہت بر بست او بہت خود رسید و اگر ترا درین رہ چیزے برسد یعنی
 انچہ از خدا رسیدنی است بگو انشاء اللہ انچہ خدا تقدیر کردہ بود همان رسد و اتمتر از
 کن از گفتار او یعنی این گمہ اگر اینچنین نشدے و اگر چنین شدے چہیں نشدے
 تو در کار باش بقدر غنیمت شمر زیرا چہ اومی کشاید ورے از عمل شیطان و این او
 بہانہ جوے است و ترا از کار باز ماندن است کہے گفتہ است ۛ

وی رفت و گذشت و باز ناید فرو آید و اگر نیاید شاید
 امروز بنقد وقت خوش باش رفتہ رفت است انچہ آید آید۔

قوله وقال ابن عطاء في اوقات البلايتين صدق
 العبد من كذبه فمن شكر في اوقات الرضا وجزع في
 اوقات البلا فہو من الكذابین قال اللہ تعالیٰ اَلْمَرْءُ اَحْسَبُہُ
 النَّاسُ اَنْ يُّشْرِكُوْا اَنْ يَقُوْلُوْا اَمَّا وَ هُمْ لَا يَفْقَهُوْنَہُ وَلَقَدْ

فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلْيَعْلَمَنَّ
الْكَاذِبِينَ ؕ ابن عطاء گفتمے است در وقت بلا محب صادق از محب کاذب
پیدا میشود ہر کہ در وقت آنکہ دوست بر وزمی کند خوش میشود و شکر بجای آرد چون
بلا افتد جزع کند و بنالدا و عاشق صادق نیست ادا زان عاشق است کہ بسیار
دروغ گویند تسک میکنند زیر اچہ خداوند گفتمے است آن کسانیکہ ایمان آورده
چہ گمان برند کہ برایشان بلائے بیفتد مومنانیکہ از ایشان پیشتر بودند ایمان آورده
برایشان بلا ہا افتاد و خداست خدا این بود تا صادق از کاذب پیدا شود۔

قوله "وقال الله تعالى وَ لَنْبَلُوْكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْجُودَ مِنْكُمْ وَ الصَّابِرِينَ" ہر آئینہ تحقیق شمار یا از ما ٹیم چیز عظیمہ بلائے محکمے تا معلوم
شود کہ میان شما مجاہدیت و صابریت۔

قوله "ثم ان البلاء للانسان بمنزلة الدب اغ يستخرج
الرغونات من الانسان ويصيرها الى حالت يمكن الاستفادۃ
منه" شیخ میفرماید تحقیق بدان بلا برا ولیا برین ماند چنانچہ چرے را دباغت بدہند
چرم مراد باشد رطوبتہا باوے و پلیدی باوے اور اداغت بدہند صاف
و پاک بکنند تر یہا و پلیدیہا بہ تمام از و برود آسچنان گرد کہ جلد مصحفے شود بدین
مشابہ است برفوس کہ ہر کہ دور تے کہ دروے است و ہر بقاے شہوانی کہ دروے
است ہمہ بلائے بود۔ اور اصفا کردہ لایق حضرت میکند۔

قوله "وقال الجنيد البلاء سراج العادفين ويقظة
المريدين وهلاك الغافلين" و بنید گفتمے است بلا چراغ شناسندگان
خدا است چنانکہ شب تاریک پیش یکے چراغ باشد و ہر چیزے را چنانچہ
اوست بہ بیند بشناسد ہچنان عارف بلا بر و افتد چشم او خدا میں گرد و دیرین

بلا مشاہدہ میلے کند بداند بلا نعمت من اللہ است اگر در نعمایم تجلی مشاہدہ است
اما در بلا تجلی مخصوصے و مشاہدہ مخصوصے است و طالبان از خواب غفلت بیدار
میکند ایشان میدانند کہ طلب حق بے مقاسات بلیات و محن و آفات نباشد
ایشان با خود گویند ما را از انواع طلب شمر دو از مریدان خود دانست آنگہ بلا نصیب
ما کردہ گفتیم چو بلا مشاہدہ و باعث است نفس راست پس اینچنین میشود کہ نفس را بلا
بیدار میکند از خواب غفلت و آن کسانیکہ خدا را نشناختہ اند و جزاے این
دنیا و حاصل این دنیا در دل ایشان اعتبارے ندارد و این سبب ہلاکت ایشان
میشود۔

قوله "ان جعفر الصارق رضى الله عنه كان اذا
اصيب يقول اللهم اجعله ادباً ولا تجعله غضباً" از جعفر صادق
رضی اللہ عنہ مروی است کہ در نزول بلا گفتے خداوند این بلا آنچنان کن کہ ادب
ما باشد یعنی موجب تحبیس و ترقی و درجات عند اللہ بود و چو صبر و رضا با آن بدہر
آئینہ موجب تکفیر و نوب و سبب کشف جمال محبوب بود۔

قوله "وذلك البلاء منه ما يكون تحيصاً ومنه ما يكون
تاديباً ومنه ما يكون عقوبةً وخذلاناً" آنچه ما گفتیم این تمام
بیان است۔

قوله "وقال الحريري البلاء على ثلاثة اوجه على
الغافلين نقم وعقوبات وعلى المذنبين تحيص للجنایات
وعلى الانبياء والصدیقین من صدق الاختیارات" حریری
لغتہ است بلا برر نوع است بر غافلان ہم انتقام است و عقوبات است حظہا کہ
ایشان دانند و ہوا ہائے کہ در آن رضاے خدا و پیغامبر نبود و تمام و کمال گرفتند

ہر آئینہ انتقام و عقوبت برایشان بلا افتاد چنانچہ قصہ نوحؑ و لوطؑ و شعیبؑ شنیدہاں
و بر مومنان گنہگار غیبت کردن گناہان و شستن جنایتہاے ایشان است۔
و بر انبیاء و بر صدیقان حضرت صدق اختیارات ایشان است یعنی اختیارے کہ
ایشان کردہ اند بلا علامت صدق ایشان است چون علامت صدق باشد
مزید باشد و ترقی باشد ایشان قدمے در مقام صبر و رضا نہند بلا برایشان اندازند
نشان صدق قدم ایشان پیدا کردو۔

قوله "ولا یکن الوقوف علی آدابہم و سیرہم
الابذ کر حکا یا تمہم" انچہ قوم صوفیان را در صبر معالمتے و محالفتے است یکان
یکان گفتن عسرتے و اروا اما از بعض حکایات ایشان معلوم میشود کہ ہر یکے ازین
باب چہ نشان میدہند۔

قوله "وقد سئل الجئیذ ما فایدة المریدین
فی الحکایات قال انها تقوی قلوبہم فقیل هل فی ذلک
حجة من کتاب اللہ تعالیٰ فقال نعم" از جنید پرسیدند کہ حکایتہاے
سلوک گفتن از ہر جنس مرید از اچہ نفع میکند گفت دلہاے ایشان را در طلب
و مشقت دیدن و در مجاہدہ قوی میگرداند قوتے میدہد گفتند برین سخن بیج جہتے
از کتاب اللہ واری گفت آرے۔

قوله "قال اللہ تعالیٰ وَ کُلًّا نَقُصُّ عَلَیْکَ مِنْ أَنْبَاءِ
الرُّسُلِ مَا نُنِیْبِتُ بِہِمْ فُؤَادًا وَ لَکَ" ترجمہ آیت اینت ہر حکایتہاے کہ
از ان انبیاء مابہر توقصہ میکنیم ہر یکے از انہا است کہ دل ترا استواری و قوتے
میدہد مثلاً قصہ موسیٰ بر رسول اللہ میکند آن مشقتے و مذلتے کہ او بر فرعون
کشید محنتہاے و بلاے کہ بر رسول اللہ از قوم او میرسید دل متزلزل متزلزل

نیکرود و استوار میشو و کہ بر طایفہ ما ازینہا بسیار کردہ اند۔

فصل ۲۲

قوله فصل فی ذکر آدابہم فی الرخص قال النبی صلی اللہ

علیہ وسلم ان اللہ تعالیٰ یحب ان یوتی سخصۃ کمایحب ان یوتی عزایمہ "انچہ میان صوفیان رخصت است اگر محققان ایشان بدان مباشر شوند بصلحتی کہ ایشانرا پیش افتد از درجہ تحقیق و از عالم حقیقت واپس نیایند۔ پیغامبر فرمودہ است بتحقیق خدا و دست میدار کہ مردم آتی بر رخصت گرد و مباشر او شود چنانچہ دوست میدار و مباشرت عزایم را۔ ہر چند کہ میان عزیمت و رخصت تفاوتی باشد اما چو ہر یکے معروف خویش بمحل خویش معمول شود تسویہ آید۔

قوله "و قال عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ عن

رسول اللہ صلی اللہ علیہ والہ وسلم ما بالنا نقصا الصلوۃ و قد امنّا فقال علیہ السلام صدقة تصدق اللہ علیکم فاقبلوا صدقته " رسول اللہ در سفر بود بر آنجا کار رسید کہ خوفی از عدو نہاد عمر گفت یا رسول اللہ حیثیت کہ ما قصر صلوٰت میکنیم و حال ما اینست کہ ما اینیم از عدو پس رسول اللہ فرمود کہ صدقہ در سفر خدا شمارا واذہ است پس شما صدقہ اورا قبول کنید مگر این در فتح مکہ بود و رسول اللہ بعد فتح مکہ تا پانزدہ روز در مکہ نہادہ است بغزوہ و دیگر بیرون آمدہ است۔

قوله "و الرخصت منہا کل یرد علی البدن من المیدین

و یستریح فیہ المتوسط من السالکین ویتسع الیہ الفایز
من العارفين ولا یستوطن فیہ المحققون لانہ واد متع
ن الرجل کثیر الافات الاعلی نیت الرجل اضطراباً رخصت بشاب آب
خروے است کہ بر مریدان فرومی آید یعنی وسعتی برایشان میشود و آن سالکے
کہ متوسط است اور اندک استراحتے میباشند و آنکہ مرد عارف است فایز است
بر اسرار ربوبیت او خود کسے است ہرچہ خوش آید کند او متشرع است این رخصت
اور اشرعیتے میشود کہ مردمان را ہرگز نہ برود ہرچہ خوش آید بکند و محققان این را وطن نمیانند
قرار گہ ایشان نیست این رخصتے پیش آمد بصلحتے آزا کرد گذشتند وطن
چرا نمیسازند زیرا چہ این وادی فراخے است کہ درو آفات بسیار است یکے
از آفات ہمین است کہ نفس آسان گیر میشود و خوے بد میگردد نفس بدان ماند کہ
مہار او بدست راکب باشد و تازیانہ او بدست راکب تا دوا بہرہ رست و دو
طرفے دیگر میل نکند و در رہ رفتن کاہلی نکند و ایستادہ نشود و فرو دنیا بدورین مقام
مگر نیت آنکہ لابد فرو آید و روان شود۔

قوله فالمرح في جانب الحمى يوشك ان يواقع الحمى
الا ان حمى الله محارمه "آنکہ او گر دحمی میچرد حمی حدے میکند چو بے می نہند
کہ درین کسے ورنیاید و آنکہ او گر دحمی میچرد و نزدیک باشد کہ دحمی افتد و آن موضع
ممنوع یعنی رخصت قریب بمشتبہ است و مشتبہ قریب بمکر وہ و مکر وہ قریب بحر ام پس
ابتدا عادت بر رخصت نہاید کردن کہ خوف آن باشد کہ در مشتبہ افتد۔

قوله "وكل من انخطأ عن درجت الحقیقت وقع في طر
الرخصت و من سقط منها وقع في الضلالت و الجهل" ہر آئینہ
ہر کہ از عزیمت فرو افتد در رخصت افتد و ہر کہ از رخصت فرو افتد در ضلالت و جہل

اقتدیعنی در مشتبہ و مکروہ و حرام افتد فعلی ہذا بہرہ خود را بر رخصت نہ ہند کہ خوف آن باشد کہ گفتیم۔

ن در این فیصل

قوله "والرخصت فی مذهب الصوفیۃ هو الرجوع

عن حقیقت العلم الی ظاہر العلم وذلک نقص فی حالہم" رخصت برائے ضعف را است کہ ایشان قوام بعزیمت نمی توانند کرد کہ آن حقیقت است بازگشت از مقصد از انجا کہ قصد کردہ اند عبارت از ہجران و حرمان باشد شکم پر خوردن مروج از روی شرع محض است طالب مرید چون سیر خوردن مبتلا شود حقیقت پیشینہ از موار و قوم محروم گرد و گفتہ اند لو ابتری المرید بکثرت الا کال بکۃ لہ و زحمة علیہ۔

قوله "سئل بعض المشائخ عن سوء ادب الفقیہ

فقال الخطاطہ عن درجۃ الحقیقت الی الظاہر وکذلک قال ذوالنون المصری ریاء العارفین خیر من اخلاص المریدین" پیرے را پر سیدند کہ مریدے کہ بے ادب شود حال حکم او چیست جواب داکہ بے ادبی او فرو افتاد و است از درجہ اہل حقیقت وہم ازینجا است کہ ذوالنون مصری گفتہ ریائے عارفان بہتر از اخلاص مریدان است یعنی عارف را رخصت است کہ او ریائے کند و آن ریاء بر اے ہوائے نفس خویش را است آن ریاء برائے آن است کہ متابعان و مریدان پیہند رہان کنند کہ شیخ کردہ است مثلاً کار عارفان بجائے است کہ زیادتی نوافل و مقاسات شداید او را احتیاج ہے نہ اند بلکہ ترخیص لطیف تفریح و انساب نزولایق تر باشد و او را برے مریدان و متابعان کہ ایشان پس روئی او کنند وہم کار کنند یعنی احتیاج او بر خود این سختی نمی نہند این صورت ریاء است و لے ریاء نیست کہ بہتر از اخلاص مریدان است۔ اینجا این سخن را دوسرے معنی دیگر است اما

من بنی نویسم کہ تا ترجمہ دراز نشود۔

قوله "وسئل عن ذنوب المقربين فقال حسنات
الابرار سیئات المقربين" و ذوالنون را از گنہ مقربان پرسیدند کہ ایشان
چہ گنہ دارند گفت اینچہ ابرار را احسان است آن سیئہ مقربان است یعنی ایشان
آن سیئہ ندارند کہ از مذموم شرع است حسانت ابرار سیئہ ایشان است۔

قوله "ورأى الجنيد بعد موته فى المنام فقیلاً
ما فعل الله بك فقال ويحنى على كلمة سبقت منى وذلك
ان سنة احتبس المطر فقلت ما احوج الناس الى المطر
فقال ما يدريك ان الناس يحتاجون الى المطر تعلمنى وانى
عليهم خبيراً ذهب فقد غفرت لك" جنیدؒ را بعد نقل او در خواب دیدند
گفتند کہ خدا باتو چہ کرد گفت سبب یک سخنہ کہ من گفتم مرا سرزنش کرد و آن سخن چہ بود سالے
جس مطر یعنی اماک باران شد با حضرت گفتم تا چہ حد مردم بہ باران محتاج اند خداوند تعالیٰ
گفت من نمیدانم کہ مردم تا محتاج مطر اند کہ من علیم و خیر امین چہ بے ادبی بود کہ تو گفتی برو ما این گنہ ترا از یاد
قوله "روى ان ابا هريرة رضى الله عنه اتى النبي

عليه السلام فقیل مات فلان من اهل الصفة وترك
دينارين او در همين فقال كبتان صلوا على صاحبكم"
ابو ہریرہؓ روایت میکند کیكے از اصحاب صفہ مروود دینار یا دو درم گذاشت
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود این دوداغ اند نماز بگذاردند بروی
شیخ ازین دوسہ حکایت این بود کہ حسنات الابرار سیئات المقربین
در مے و دینارے نگہداشتن از روے شرع مباح است برائے مصلحت دینی یا
مستحسن اما بہ نسبت مقربان سیئہ است۔

قوله "وقد صح ان في الصحابة رضي الله عنهم من مات خلف مالا جماً لم ينكر عليه واما انكرهم من لانه خالف معناه دعواه" واین معنی صحیح است کہ بعضے صحابہؓ مردہ اند و مالے بسیار گذاشتہ اند و رسول اللہؐ برایشان انکار نکرد و زیراچہ ایشان ابرار بودہ اند و این شخص نسبت بمقربان داشت و دیگر فقیر زیستے حال او مخالف دعویٰ او شد۔

قوله "الاترى ان الصلوة طاعة لكن لمن لم يكن محدثاً وفقرات القرآن قربة ولكن لمن لم يكن جنباً فمن صلى محدثاً او قراء جنباً استحق المقت والعقوبت" نہ بینی کہ نماز طاعت است حرمہ بعینہا است و لے مرکسے را کہ او محدث نہ باشد و تلاوت قرآن مستحب و متحسن مرکسے را کہ او جنب نہ باشد و اگر کسے باین بہم محدث باشد و نماز بگذارد و جنب باشد تلاوت قرآن کن متحق عقوبت و عذاب باشد۔ فقہار! اینجا اختلاف است۔

قوله "وقال عليه السلام من تشبه بقوم فهو منهم" ادا بذلک التشبه بسیرتہم لا ملبسہم۔ رسول فرمودہ است برکہ تشبہ بقومے ایشان کند نہ تشبہ بہ بصورت آنکہ تشبہ بسیرت ایشان کند و معنی ایشان دروے نہ باشد و او را ہم از ایشان شمرند و آنکہ بجز و لباس باشد مباشرت ایشان ہم نہ اگر این تشبہ بدوستی ایشان کردہ است تشبہ لباس ہم نسبتہ بدیشان برد و اگر ازین لباس خواہد فرخی رزق را و او را از ایشان دور تر گیرند۔

قوله "لانه دوى عنه عليه السلام انه قال من تميا للناس بقوله ولباسه وخالف ذلك اعماله فعليه لعنت الله والمليكة والناس" زیراچہ مروی است از صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گفتہ است ہر کہ ساخت شود براسے مروان را بسخن خویش و لباس

خوش و عمل کہ او دار و دو سخنے کہ میگوید اعمال او مخالف آنست پس لعنت خدا باشد
یعنی از خدا دور و از ملائیک دور باشد یعنی از معاملات ایشان دور باشد مثلاً
مردے لباس صوفیان کند و آن سخنے کہ صوفیان کنند و آن سخنے کہ صوفیان گویند
از مسلک و مقصد آن سخن گوید و او را نہ عمل ایشان نہ حال ایشان جزاے او
آن باشد کہ رسول اللہ فرمود۔

قوله "ثم ان لهم في رخصهم آداباً و اخلاقاً
يحتاج المراتخص الى معرفتها و التمسك بها ليكون مترسماً
برسمهم متحلياً بحليتهم الى ان يبلغ مقامات المحققين
و احوالهم" این گفتم کہ عزیمت و رخصت خجین و خجین است اما این بدان کہ
ایشان از رخصت ادبے و اخلاقے ہست شیخ آنرا بیان میکند مردے کہ رخص
مشغول شو و معرفت ادب رخصت اور الابدی باشد کہ بدانکہ مترسم این
طائف باشد این سخن زیادتے است شیخ میفرماید الى ان يبلغ زیراچہ رخصت جہتہ
راہم باشد و متوسط راہم باشد و متہمی محقق راہم باشد کارے پیش افتد و بضورت
علی رخصت کند گذرو۔

المرخص

قوله "فن رخصتهم اتحاد الصنعت و الاستناد الى
المعلوم" ویکے از رخصت صوفیان اینست کہ صنعتے بگیرند صنعتے بکنند و از بزرگان
ویا از کسے دیگر معلومے بتانند و بر آن تکیہ کنند۔

لنفس لاخذ
الصنعت
والاستناد
بالمعلوم

قوله "و ادبهم في ذلك ان لا يتمكها لنفسه بل
يجعلها في المصالح و لا يزيد على نفقة سنة له و لعياله
و لمن يربيه اقتداءً برسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم
روی عن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ انه قال کان اموال

بنی النضیر مما افاء اللہ علی رسولہ مما لم یرجف علیہ المسلمون ^{ن یجف}
 بخیل و لارکاب و كانت له خاصة و كان ینفق منها علی اہلہ
 نفقة سنة و ما بقی له جعلہ فی الکراع و السلاح و العدة
 فی سبیل اللہ عز و جل "و ادب ایشان درین باب اینست کہ معلومی
 کہ بتاند برائے نفس خویش را نستاند و آزار نخلد و مالک نشود و زیادت نفقت
 یکسالہ برائے خود و برائے عیال خویش را نگہ ندارد و ہر کہ در مونت اوست زیرا چہ
 رسول اللہ جنین کردہ است کہ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ روایت کردہ است کہ
 اموال بنی النضیر را یعنی حامل مالے کہ از بنی نضیر بودے رسول اللہ برائے
 اہل بیت را دادے و ہر کہ مونت او بودے و باقی برائے استعداد قتال و جہاد
 بودے و آنکہ در کتاب گفتہ است - لہ و لعیالہ و آنکہ بودے نہ آنکہ برائے
 نفس خویش خرچ کردے از ہر جا کہ فقیرے آمدے محتاجے غریبے اور او دے
 و گفتہ اند مات رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم و ددعہ
 مہ ہونۃ ابو شجۃ الیہودی علی شعیب را خذہ و یقوت عیالہ
 قوله "و منها الاشتغال بالکسب لصاحب العیال
 او الوالدین" و بعضے از رخص اینست کہ صوفی کب کند برائے قوت ماور
 و پدر را -

قوله "و آدابہم فی ذلک ان لا یسغلہ ذلک عن اداء
 الفرائض الی او جبہا اللہ تعالی علیہ فی اوقاتہا و لا یراکہ
 سبباً للرزق بل ہو معاونت للمسلمین" و ادب و باب کسب
 اینست باید کہ انچنان باشد کہ در ادائے فرائض ہرچنانکہ ادائے او مشطوریست
 مزاحمتے خلل نشود و این بدانند کہ آنرا سبب رزق ساز و نیی اگر نگنہم خدا رزق ندہد

الاشتغال
 بالکسب

بلکہ چنانکہ کسے درکار مسلمانان معاونتے مکند از ان قبیل و اند۔

قوله "ولا يشتغل بذلك الاوقات بل يجتهد ان يجعل اوقات كسبه من وقت الضحوة الى آخر وقت الظهر ثم يرجع الى صحبتته فيصل معهم الخمس الى الضحوة المقبلة من الغد وان فضل من كسب عن نفقة شئ اثر به اخوانه واهل صحبة" صوفی کہ یکسب مشغول باشد باید کہ ہمہ وقت خویش یکسب مصروف نکند از اول وقت چاشت تا آخر وقت ظہر مشغول باشد یعنی اورا در اول وقت او تا چاشت فارغ میشود و آخر وقت ظہر نماز بین الصلواتین و اورا و نماز دیگر و او امین بدل مشغول باشد و برین اوقات صحبت ہم با طایفہ صوفیان باشد و باقی وقت تا بامداد ہم با صوفیان باشد ہم با ایشان بگذرانند ہم با ایشان بخوانند و آنچه فاضل از رفیع عیال ماند آنرا ایشان برابر اوران صحبت مکند۔

قوله "ومنها السؤال و آدابهم في ذلك ان لا يسئل الا وقت الحاجة قدس الکفایت لمن یمونہ ولا یبدل ما رآه من یهون علیه رده" و بعضے از رخص صوفیا خواست است و ادب ایشان درین باب اینست کہ خواست نکند مگر بوقت حاجت بقدرے کہ سد جوع شود پس سد جوع اینست کہ قوام بنیہ بر او باشد کہ دست مونت او باشد مثلاً چنانکہ ولد صغیر و مادر او آبر و سب خویش زود از کسے کہ روگردن او بر و آسان باشد۔

قوله "قال النبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم اذا سأل فاسئل الصالحین ویتلطف فی السؤال من غیر تواضع رسول اللہ" میفرماید اگر ترا احتیاج بخواست افتد پس از صالحے بخواہ کہ او ترا بخواری رو کند و در خواست تلطف کند یعنی نرمی بخواہد تواضع سخت نکند کہ خود را خواہد گرداند

چنانچہ رسم گدایان این زمانہ ماست۔

قوله "فقد روى عن النبی علیہ السلام قال لعن الله

فقیرا تواضع لغنی من اجل ماله" از رسول اللہ مروی است کہ اگر گنتہ است خدا لعنت کردہ است فقیر میرا لعنت بران فقیر باد کہ تو انگریا بسبب تو انگری او تواضع کند۔ این سخن در حق متدگان است کہ اہل غنا و اہل دنیا را بسبب غنا لایشتا تواضع کنند اگر تواضع از سبب آنست کہ ہر یکے را بر اندازہ اور رعایت باید کرد تا نظرت دل او شود شاید۔ رسول اللہ فرمودہ است نحن معاشرا الانبیاء امرنا ان انزل الناس علی قلوبنا۔ ما گروہ پیغمبرا ہم را ماموریم برین کہ مردمان را حسب مرتبہ ایشان فرود آوریم۔ دشاہ و وزیر و آنکہ بدیشان نسبت دارد بر اندازہ ایشان فرود آرنہ صلاحت علماء بر اندازہ ایشان۔

قوله "روى عن جعفر صادق رضى الله عنه وارضاه

این دوسہ بیت از جعفر صادق روایت کنند۔

قوله "شعر

لا تخضعن لمخلوق على طمع فان ذلك وهن منك في الدين
بمخلوقین بر طمع بخوار مشو نیز اچہ آن خواری دین تست۔

واستغن الله عن دنیا الملوك كما استغن الملوك بدنیاهم عن الدين
از دنیا ملوک بحدابے نیاز شو چنانچہ ملوک بسبب دنیا از دین مستغنی شدہ اند همچنان
تو بدین خود از دنیا استغنی شو۔

واسترزق الله مما فی خزائنه فان ذلك بين الكاف والنون
رزق از خدا خواہ از ان فائزے کہ در خزائن است آنکہ در غزنین است میان کاف
و نون است از بہرہ کلمہ کن گوید تا از عدم بوجود آید۔

ن

قوله "وما يحصل من سؤاله لا يدعه في ملكه بل يسلمه الى عياله ليفسح قلبه من شغلهم ولا ينفقه بالاسراف ولا يجعل ذلك عادة ومعلوم انه" وانچه از خواست او حاصل شود او را در ملك خویش نگذارد یعنی البتہ خرج کند و آنرا بعیال خویش تسلیم کند خرج نہ کند باسراف و آن خواست را عادت نگیرد و آنرا معلوم معین خویش نگرداند ہر بار این کار نکند۔

الاستاذ

قوله "ومنها الاستدانت ثقة على الله عز وجل" وبعضه از رخص صوفیان این است کہ بوقت حاجت دینے بتانند بنا برین کہ بہ خدائے دارند از غیب برسد از ان فرو آورند بایزید و یحییٰ معاذ رازی و ابو بکر و راق از ایشان مروی است کہ ایشان دین استہ اند و خواجہ ماہم استہ۔

قوله "واد بهم فیہا ان یکون ذلک المصالح والاخوان عند الضرورت ولا یخفل عن الالہتمام بالتوجہ والاداء" و ادب ایشان درین باب اینست براسے مصالح اخوان باشد در ماندہ را یاری کند و از توجہ آن کہ البتہ باید واد و ادب باید کرد البتہ غافل نہ شود۔

قوله "روی عن النبی علیہ السلام قال من ادا ن دینا وهو ینوی اداؤہ وقضاؤہ ومات ولم یتزک وفاء فضى الله لغريمته یوم القیمت" از رسول اللہ مروی است کہ رسول اللہ فرمودہ است ہر کہ دین بتاند و البتہ بہت قصد دل خویش نیت فرود آوردن دین دارد و اتفاق تقدیر برین افتد کہ او بمیرد و دین ادا نہ کردہ باشد خداوند سبحانہ فردا آمنتا خصمان او را خوشنود کند۔

تکالیف و فی الاسفار

قوله "ومنها حمل الزاد فی الاسفار واد بهم فی

ذلك ان لا يخل به على من في صحبته من يحتاج اليه "وبعض ازان
رخص صوفيان اينست که در سفر توشہ برابر بردارند و ادب و رين باب اينست کيک وصيت
او باشد از و ندارند۔

قوله "روى ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان فی سفر
فامر ان ینادی الامن کان معہ فضل مراد فلیفقد بہ من لا ینظر
بہ و ذکر من الاصناف ما ذکر حتی ظننا انه لیس لنا فی فضل
الذی فی ایدینا حق لیس لغيرنا" رسول اللہ در سفر بود آنجا فرمود ہر صاحب
بدانید ہر کيک توشہ زیادہ است کسے را بد ہد کہ او توشہ ندارد و کسے را مر کسے زیادہ است
کسے را بد ہد کہ او را مر کسے نباشد آنقدر رسول اللہ فرمود کہ ما دانستیم کہ انچہ بر ما است
ما را و ان حقے نیت۔

نصف چہل دوم
پارہ چہل و نہم

قوله "ومنها الحج عن الغیر بالاجرت" و بعضے از صوفیان
رخصتہا اينست کہ از جہت دیگرے حج کنند و مقابلہ آن اجر تے بتانند۔ آرسے
نیکو کارے است اگر چہ ثواب او خواہد برد از جہت کيکے حج کردہ است اما آن دوید
و پوسیدن و آن سر بہنہ گشتن و آن مناسک سجا آوردن و عرفات ایتادن و آن
لذتے کہ در ان حالت است آن مخصوص ذات اوست اگر چہ ثواب او خواہد بردن
از جہت کيکے حج کردہ است۔ بدان ماند ترا یکے مشغول و ہد مثلاً مجنون چیزے بدست
تو دہد کہ این را ببر بدست لیلی برسان ہر چند کہ این از جہت مجنون رفت و لیلی بران
مجنون باشد اما چشم او کہ بناظرہ جمال لیلی آسودہ و نظر بر قد بالائینہ و مکراد و لب
و دندان و خندہ او ہیں تناول محظوظ است بدان شنیدہ این بیت را بیت
اے پیک نامہ بر کہ خبر میری بدوست اے کاشکے بجائے تو من ہوئے رسول
قوله "و ادبہم فیہ ان لا یفعل ذلك الا عند الضرر"

ثم يجعل نفقة في ذهابه واماته من ذلك لا من السؤال ولا

من الاوقاف“ وادب وآنکہ از بہت دیگرے حج کند این است کہ این نکتہ مگر

بضرورت و ضرورت این است کہ مضطر شدہ باشد بروست کسے صاحب قوتے

از دست او خلاصی و بجاتے میسر نیست مگر آنکہ از بہت او برو و حج کند و بگوید اورا کہ من

میروم و از توج میکنم یا آنکہ او قاہر و غالب است بقہر و غلبہ میفرستد و آنکہ مر فقیر

باشد برائے قوت خود را و قوت عیال را حج کند از بہت دیگرے شاید۔ این نوع

اوقات بسیار باشد۔ و این نفقہ خرچ در رفتن کند و باز گشتن کند و این نفقہ کہ بتاند از اوقات

اوقات آنجا فرو آید و از ان اوقات کہ باشد نستاند بخور و یا خواست کند کہ بخور و کہ این نوع نکند

قوله“ قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم من حج عن میت

کتب للمیت حجة والحاج براۃ من النار“ شیخ ابن حدیث را طریقہ سوال

جواب میفرماید گوئی کسے پرسد کہ شاید از بہت دیگرے حج کند شیخ میگوید آگے

روایت زیراچہ از رسول اللہ مروی است ہر کہ حج کند از بہت مردہ نوشتہ شود حج او

و آنکہ حج کردہ است اورا بیزاری از آتش دوزخ باشد۔ ہر چند اینجا از بہت

میت گفتہ است و آنجا حج با آخرت است۔ لیکن اینقدر ثابت باشد کہ از بہت

غیر حج کردن شاید و آنکہ برائے حاج را برات من النار میشود من این سخن بالا

گفتہ ام۔

قوله“ ومنها الاسفار للددوان فی البلدان وادبہم

ان يجعل قصده فیہا زیارت اخ او استیصال حق او طلب علم

ثم یحصل فی سفر غرضہ“ و بعضے از رخص این است کہ سفر کنند برا

آنرا کہ در شہر بگردند و ادب درین باب اینست کہ صوفی صالح برادر دینی باشد

مقصود زیارت او بود یا کہ را برو حق باشد برائے کمالی آن حق را برو دیار بل

الاسفار للددوان
فی البلدان

طلب علم باشد در شہرے کہ اوست آسنا عالمے نیست در شہرے کہ عالم است برے
 طلب علم دران شہر رود بعد از ان درین سفر خویش غرض حاصل کند یعنی استکمال
 و زیارتے و تحصیل علمے نیکو سخنے است کہ شیخ فرمود اما اگر برے استکمال و آن
 خود فرض باشد اما این سفر در و دران فی بلدان نباشد بلکہ فرض باشد این
 سفریت کہ پنجم فرض حج مہاجر زیارت رسول اللہ است اگر مہجر و دران فی بلدان
 و وضمن آن پنچین کارے ہم ہست طلب علمے و زیارت صالحے و وجہ توجہ باشد

قوله "ومنها القيام والحركة في السماع وآدابهم في

القيام والحركة
 في السماع

ذلك الوقت ترك المداخلة والما احتما دام الوقت
 جدا و اذا كان طيبة يجوز ذلك على سبيل المساعدة
 والفتحة والمطايبة عن غير تساكين ولا اظہار حال)
 و این تمام در آداب سماع بالا رفته است۔

قوله "ومنها المزاح وآدابهم في ذلك بجانب

المزاح

الكذب والغيب والمحاکات والنض والاستخفاف وما يذهب
 بالمساوت و بعضے از رخص صوفیان مزاح است کہ سرور ایشان تضحی است
 رضی اللہ عنہ و او مزاج بود و ادب آن درین باب ایمنست و روغے نگویند
 و غیبے نکلند غیبت خود از قبیل مزاح حرام است بدتر از زنا است و یکدیگر
 حکایتے نکلند و سخرے نکلند بیان واقع مزاح خوبے نکلند و باستخفاف پنچین
 نکلند کہ میان مردمان خوار شوند و آنچه مردت ببرد آسنا سخن نکلند یعنی نہ مروت قابل
 بودند مروت آنکہ در باب او کرده اند مزاح۔

قوله "وقال النبي عليه السلام ان الله لا يواخذ

المتاع الصادق في مزاحه" و رسول اللہ فرموده است خدای تعالیٰ

عہ۔ این عبارت را کہ در تفسیر است کاتب خود منقول عنہ در کتابت نیا ورده۔ از کتاب آداب المریدین نقل کرده شد۔

نگیرد آن مزاح کنندہ را کہ در مزاح خود صادق باشد یعنی سخنی راستے گوید کہ خاطر مرومان در آن خوش نشود۔

قوله "وعن علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہ اللہ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یستأجر الرجل من اصحابہ اذا کان یراہ مغموما بالملاحیۃ" و از علی رضی اللہ عنہ مروی است کہ او گفته است کہ رسول اللہ را این صفت بود کہ اگر کسی را نگین دیدے بہ مزاح اورا خوش کردے۔

قوله "ویکرہ الاکثار منہ خاصۃً لذوی الہیبات فقد قیل لا تمزح الشرایف فیحقد علیک ولا الذلّی فیجری علیک" و مزاح بسیار کردن مکروه است کہ اکثر اوقات خود را بہزل و ہد و این کار مردم سبک طبیعت است خصوصاً مرومانے کہ سر باشند و با ہیبت و وقار زمیند مرد بزرگ مزاح نکند و بر شریف طبیعت مکن زیرا چہ او بر تو کینہ خواہد گرفت و بردنی طبیعت مکن زیرا چہ او بر تو شوخ خواہد شد۔

قوله "وکان النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا یلیقّت الی اصحابہ مخافۃ ان یراہم یمین حون فیثوشون" و گفته اند از رسول اللہ مروی است کہ اورا ستا و چا طرف اصحاب ندیدے خوف آنکہ نشاید ایشان در مزاح باشند و از من شرمنده شوند ایشان بدانند کہ رسول اللہ می دید در تشویش افتد کہ پختل بر رضاء او نبودہ باشد۔

قوله "وكان بعض اصحابه مَدَّ و كان ياكل

التمر فقال له النبي عليه السلام اتاكل التمر و بك سمد
فقال يا رسول الله انما اكلُ بالجنب السليم فضحك
شخصه چشم دروداری و خرما میخوری یعنی زیانکار است او گفت
یا رسول الله بطرف چشمه میخورم که درد نمیکند این سخن او بمطایب گفت
رسول الله را غش آید قسم کرد۔

قوله "ومنها اظهار العلوم الذي لا يبلغ استعمالها

و ادبهم في ذلك طلب الافادت والنصح والارشاد
و بعضی از خص بعلم علمے است کہ دروین چندان نفعے ندارد و چنانچہ
بعلم منطق و ریاضی و اقلیدس و ادب دران باب این باشد شاید
کہ ازان کسے را فائدہ برسانیم و ارشادے و نصھے شود بدین کہ این
علم را دانستم و چندان دروین بکار نمی آید بلکہ زیانکار ہم ہست۔

قوله "قال النبي صلى الله عليه وسلم

نضر الله امرأ سمع مقالتي فوعاها فاذاها كما سمعها
فرب حامل فقه غير فقيه و رب حامل فقه الى
من هو افقه منه " رسول الله فرمودہ است رحمت خدا بر مردے
باو کہ گفتار مرا بشنود و آنرا یاد گیر و نگہ دارد و پس چنانچہ شنیدہ است
ہیچنان بر دیگرے ادا کند زیرا چہ شاید مقالتي کہ این شنید و معنی آن دانست

ع۔ در میان الفاظ "شخصه" و "چشم" کاتب نسخ منقول عند چند الفاظ را در کتابت نیاورد
و عبارت را ناتمام گذاشت۔

اظهار العلوم الذي
لا يبلغ استعمالها

بفہم خود آزاد بیگرے رساند کہ آن شخص ازین فقیہ تر باشد پس او
معنی و دیگر فہم کند و از ازاں استنباطے کند۔ این حدیث برائے آزما
آورد اگر چه علومے ہست کہ بران دروین چندان نفعے نیست اما ذہن مردم
اطراف علوم را حاوی میشود بسبب آن و انا تر میگردد پس نصیح و ارشاد حق اوست
و فہم معنی ہم بد و نسبت دارد۔

قوله "و منها لبس الم فعات المعولة

و آدابہم فیہ مجانیۃ الشہرت منها ولا یضیع
اکثر اوقاتہ بالاشتغال بہا و تلفیف بعضہا الی بعض
و التجاوذ فی ترتیبہا فان ذلک تفویت الوقت
بلا فایدة دینیة و لا دنیویة " و بعضے از رخص
پوشش مرقتہاے کہ دران عمل بسیار شود یعنی از ہر جنس پر کالہ درو
بخیمہ میکنند و در و جمال و بہائے میباشند در پوشش صوفی ادب
درین باب اینست کہ پوشندہ را قصد شہرت نباشد و اگر وقت
خوبہ بخیمہ زد و او بر عایت مرقتات او مشغول نباشد و البتہ
خواہد کہ مرتب و مرفہ ماند و درین کار ضائع کردن وقت است کہ درو بیج فایده
دینی نہ بلکہ زیانکار۔ از کلام این معلوم میشود کہ این در باب کہ است او خود بدست
خویش بخیمہ میزند و در تزئین و تحمین آن میکوشد اگر شخصی ادرا بخیمای دہد و مقابلہ
آن اُجرتے دہد او میکوشد ازین دائرہ خارج باشد۔

قوله "و کان المشایخ اذا راؤ الفقیر محتاجا و ذی تزئین

مرقتہ و لباسہ از در وۃ حتی قال بعضہم لما فقد و
الفایدة عن بواطنہما اشتغلوا بالظواہر و تزئینہا رسمہا

تہی الخلق
المعولة

آن بود هر که راحی دیدند در آراستن مرقه مباهلتی کرده است بر و عیب میگرفتند تا آنکه بعضی همچنین گویند که این طائفه اند که فایده باطن را گم کرده اند و به آراستگی ظاهر مشغول شده اند۔

قوله "ورای النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم علی بعض الوفود ثیاب ارثۃ فقال الک مال قال نعم قال فلیلبس ویستحب فی ذلک التوسط" و رسول اللہ بعض مردم جامہ کهنہ پارہ وید پر سیدش و گرداری گفت آری گفت اورا پس بپوش۔ ازین سخن مقصود این آمد کہ مردم متوسط باشند پارہ سخت پارہ پوشیدہ و نہ آراتہ سخت آراتہ میان پوشند روا باشد۔ قال عمر رضی اللہ عنہ ایاکم و ثیاب المشهورات عمر فرمودہ رضی اللہ عنہ پیرمیزید از پوشش جامہ ہا کہ در ان شهرت باشد و آنجامہ کہ از تنگ فرو دافتادہ باشد غرض عمر ازین گفتار متوسطات۔

قوله "ومنها المعانقة عند الملاقات وتقبيل بعضهم بعضاً وادابهم فيه ان يكون ذلك مع اشكالهم و جنسهم و اهل الانس منهم" و بعضی از ان خص اینست کہ چو ملاقات شوند یکدیگر کنار گیرند بعضی بعضی را بر پیشانی یا بر کتف یا بر دست یا بر رخسارہ یا بر سینہ بوسہ زنند و ادب درین باب اینست آنکہ مثل او باشد جنس او بودہ باشد ہر دو شیخ باشند یا مرشد یا ہر دو طالب و مرید۔

قوله "روی عن الہیثم بن التیہان انہ قال لقینی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی بعض طرق المدینہ فعاقتی و قبلنی" از ابوہیثم تیہان مروی است کہ رسول اللہ در راہی از راہ ہائے مدینہ مرا وید کنار گرفت و بوسید این کنار گرفتن رسول اللہ بدان ماند کہ بزرگے مرکوبک

خویش را بیند اور از شفقت کنار گیر و بوسد و شیخ ہم بر اے این آورده است کہ رسول اللہ کنار گرفته و بوسیدہ اند۔

قوله "وَسَّالَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَصْلِ
الْمَعَانِقَةِ فَقَالَ اثْبَاتُ الْمَوَدَّةِ" رسول را از سر معانقہ پرسیدند کہ معانقہ
چیست رسول اللہ گفت بر اے اثبات دوستی است۔ وقتے اینچا سخنے گفتے بودم
دو دوست ہر یکے خواہد بود دوست خود یکے گرد و آن یکے شدن میسر نہ صورت
آن این باشد کہ ہر یکے کنار میگیر و گوئی برین اشارت میکنند کہ من میخوام ہم با تو
یکے گردم کل بکلک ممزوج و متحد۔

قوله "وَمِنْهَا حُبُّ الرِّيَاسَةِ وَأَدَابُهُمْ فِيهِ أَنْ يَعْرِفَ
قَدْرَ نَفْسِهِ وَيَحْفَظَ حَدَّهُ وَلَا يَتَمَتَّحَ فَوْقَ قَدْرِهِ وَلَا يَنْزِلَ
أَلَا فِي مَنْزِلَتِهِ" و بعضے از رخص صوفیان اینست کہ ایشان سر و بزرگی را دوست
دارند۔ مرا ازین قسم عجبہ تمام است یعنی بہت میسر کسے را کہ خدائی خدا را مالک
شود و لاجل و لا قوۃ الا باللہ بیچ نبی مرسل و ولی مقرب را نیست فعلے ہذا ذل و فقر
نیستی و اماندگی و بیچارگی نا بودگی نامرادی و طیفہ تو شد و عزت و کبر یا عظمت شان
رب العظیم آمد آنکہ این حب ریاست نہ آنکہ طلبے است و محبتے است کہ تا شبے از ذیل
حکایت رسول اللہ شنیدہ کہ بروچہ ذل و چہ خواری گذشت و پیغامبران دیگر را
چہ گویم و آنرا کہ قطب عالم نامند مردمان دیدہ اند و در بازار سگبازی و بوزنہ بازی
میکنند۔ حامل این آمد ہر کرا حب ریاست در سراسر است سگ بازی از حقیقت
کاراوست و آن ادبے کہ شیخ بیان میکند بر عکس قصہ است دیرا چہ میگوید و
ادابہم فیہ ان یعرف قدر نفسہ و ہر کہ قدر نفس خویش دانت
ہر گز خطرہ حب ریاست در خاطر او نگذرد و آنکہ اندازہ خویش را نشاند و برتر از

اندازہ خویش آرزوے بکنداین کسے است کہ خدایرا شناخته است و اندازہ خویش ندانست
 است۔ پیش من این سخن بود کہ از رسول اللہ مروی است۔ آخر ما یخرج من دوا
 الصدیقین حب لجاہ مردمان میگفتند با خواجہ کہ با صاحب جاہ صدیق چونہ
 خوانند خواجہ جواب فرمود کہ صدیق نام نہادہ اند باعتبار مامل یعنی بعد از آنکہ
 این برود آنکہ صدیق شود و دم جواب فرمود کہ صدیق نام جاہ را از توجہ گرفته اند چنانچہ
 وجہ را از مواجہ و بعضی صوفیان گفتہ اند ہم در عوارف است کہ من و تو توجہ خلق را و
 اقبال ایشان را بسوے خویش دوست میدارم نہ برائے آزاد دوست میدارم
 کہ من صاحب جاہے و مقبولے در دنیا باشم من برائے این دوست میدارم کہ
 قبول خلق علامت قبول حق است یعنی آرزوے کہ اقبال خلق را دار و از مراد برود
 او صدیق است آخر چیزیکہ او از مراد برود این رود اینچاسن بسیار گفت و شنید
 نیگویم تا ترجمہ دراز نشود۔

قوله "فقد قيل ينبغي للعاقل ان لا يرفع نفسه فوق
 قدره ولا يضعها عن درجته" گفتہ اند مرعقل را کہ برتر از منزلت
 خویش آرزوے نبرد اگر از منزلت خویش آرزوے اخراوی باشد یا کار خود
 بجائے رساند کہ از ان برتر منزلتے نماید و منزلتے خود را از درجہ خویش فرود نیارود
 گر من ز مے مغایرستم ہستم
 بر من ہر کس گمانے دارد
 من زان خودم چنانچہ ہستم ہستم
 عاقل آن نکند کہ فعلہ از درجہ خود فرود افتد۔

قوله "وقيل ارتفاع الجاهل فضيحة كارتفاع المصلوب"
 وگفتہ اند جاہل کہ خود را برآورد بان مانند چنانچہ یکے را بردار نہند۔ لطیفہ است
 ع۔ این رباعی است کاتب نسخہ منقول عنہ مصرع ثانی را در کتابت نیارود مصرع سوم را ناقص نوشت۔

مجھے راہروار نہادند کسے پرسید تو مرد منہمی این ندیدہ بووی درخوم خود گفت از قلع
ویدہ بودم این ندانستم کہ مرا بردار خواہند نہاد۔

قوله ”وقيل الخمول خير الجاهل من النباهت لان
الخمول سائر لعل عايبه والنباهت نشأ لمثالبه“ وگفتہ اند کہ خمول
بر مرد کہ نام او میان مردم نباشد سازد از تراست جاہل را و اگر نہ فضیلت شود
زیرا کہ خمولت پردہ است مرعوب را و از اشہرت سبب فضیحتی آن معیوب است۔

قوله ”ولا يطلب مالاً يناله فان ذلك تضيق ما في يده“
انچہ دریافت و روسع مردم نیست آزا نطلبہد زیرا چہ آنچہ نقدے کہ او دار و تنفیع آن
نقدہ وقت اوست مثلاً چیزے از تو فوت شد او را کہ فایت میرسد و تو شستہ غم آن
چندان خوری کہ نقدہ وقت را ہم و معرض فوت اندازی۔

دی رفت و گذشت و باز نیاید فردا آید و گرنیاید شاید

امروز بقدر وقت خوش باش رفتہ رفتہ است ہر آنچہ آید آید

اما اینجا سخنے ہست ہر چند کہ اہل حمیت دانستہ اند محقق ایشان است کہ بندہ را بروں
آمن از امنیت خود در جنہر استحالہ است مقید آن ہمہ وقت می نالند و می زارند
و خواہشے میکنند تا آنکہ یکے میگوید۔

ببینی و بینك انی یزاحمنی فادفع بجودك انی من البین
ایجا سخنے گویند در قول اللہ کہ وَالشَّفْعُ وَالْوَتْرُ کسے را گویند کہ بمقصود رسیدہ
و بیشتر رہند آنستہ ہم بر آن قرار گرفتہ شفع چرا میگویند او را زیرا چہ او مثلے نظیرے
دارد و تو عارفے ناہمت را گویند ہر چند کہ میدانند کہ این در را چنان محکم رہبستہ اند کہ ہرگز این
ہمہ ہوارہ سر بر آن در میزند و باز گشت رہ نداند و پیشتر را ہم رہ نہ پس طاق ماند و تنہا
ماند لہ مثل و نظیر وقتے کسے گفتہ بودہ است۔

بیت

بار خدا مرا بگردان بہتر از آنکہ ایشان گمان میبرد و بر معاظمتی کہ ایشان مطلع نمید آرزو تو بیا مرز تو پوشش و آنچه ایشان میگویند تر بر آن مرا بگیر شاید فرو آید و صد قنا اعمال صالح را بمقابل قبول خلق و مدح مادی و جان گیرند مرد و عاقل بے جزا ماند گویند جزای شما ہم در دنیا و اودیم۔

قوله ”روی عن علی ابن طالب رضی اللہ عنہ انہ سمع

مدح مادی ح لہ فقال انا دون ما اظهرت و فوق ما اضميت“
 کسے ترضیٰ را مدح میکرد و گفت من فروتر از آنم کہ تو اظهار کردی و برتر از آنم کہ آنہا را تو نہاں کردہ داشتی مگر آن مادی جبر در دل داشت غیر آن کہ اظهار کردہ است سبب آن ترضیٰ این سخن فرمودہ است و ہمچنین گویند مگر مادی کسے از اہل کتاب بود و در بعضے تو اریخ ہمچنین مگر عثمان رضی اللہ عنہ مدحے کرد و گویم آنچه کلی درین باب بود شیخ مصنف طرف آن اشارتے بکرد و تقرب سلاطین نشاید مگر برائے این مصلحت کہ امورے کہ از آن عباد اللہ است بہر تدبیرے کہ داند و دستگیری آن در ماندگان کند و کار ہائے ایشان را بکفایت رساند چنانچہ شاعرے گفتہ است ہ
 سایہ خورشید سواران طلب رنج خود و راحت یاران طلب

مگر چیزے ازین نوع شیخ بالا گفتہ است ہمہ ان کفایت کرد و آنجا گفتہ است و کان النبی صلی اللہ علیہ والہ وسلم یاخذ ملکاً کافراً۔

قوله ”ومنها تعییر لفسفاء باسلافہم فی حال صخر

والادب فی ذلک ان لا یكون الا فی مقابله سوء ادب و تكون تعریضاً لا تعریضاً“ و بعضے ازان خص این است کہ صوفیان بر نفس و جہال را

عہ کاتب نسخ منقول عن عبارت ہمیں طرہ خط نوشتہ است۔ غالباً مراد حضرت مترجم این است کہ صوفیان بر نفس و جہال عیب نمکنند بلکہ اگر ضرورت پیش می آید بر کہہا کہ اسلاف ایشان میکردند تعریض میکنند۔

تائید الفیض
ن الفیض

عیب و اسلاف اکساب ایشان کنند مردمان کار ہائے کنند کہ آن نسبت بہ اہل تصوف نادر و آباد و اجداد ایشان اکسابے و اعمالے و ارندہ کہ میان مردمان آن کسب معیوب و معرود است این ہمارا بدان عیب کنند صریح نگویند ہمیں قدر گویند کہ توازن جنس ایشانی نسبت تو بد ایشان باز میگردد۔

قوله ”روی ان نقرا من الیہود حصہ“ واعند رسول اللہ

صلی اللہ علیہ والہ وسلم واذوہ و نقصوا دینہ فاشتد علیہ فانزل اللہ قل هل اُنبتکم شئاً من ذلک متوبۃً عند اللہ من لَعَنَہ اللہ الایۃ فقال النبی علیہ السلام

یا اخوان القردة ”مردمانے از یہود بر رسول اللہ آمدند و رنجانیدند عیب

دین او کردند بر رسول اللہ این سخت دشوار آمد این آیت در شان ایشان

نازل شد خبر دہم شمارا بہ شرے کہ بد ایشان رسد بد تراز آنست کہ ایشان

کردہ اند صریح نکرد و گفت ایشان تراز رنجانیدند براے ایشان را شرے ازین

بیشتر است چنانچہ ابوذر غفاری پیش عثمانؓ در ایام خلافت او شتہ بود مال

عبدالرحمن بن عوف پیش عثمانؓ براے قسمت میراث آوردند عثمانؓ گفت این مال

گذشتن ہم بد نیست زیراچہ در شہ او را کار آمد کعب احبار چند سخن موافق عثمانؓ گفت

ابوذر غفاری عصار بر کعب چنان زد کہ شکست و این سخن گفت یا ابن الیہود یہ

اتمدح ما ذنبہ و رسول اللہ یہود را اخوان قرودہ و خنازیر بخواندے برین نسبت مدحتہ

کہ طایبہ ایشان سخن شدہ اند بوزنہ و خوک گشتہ اند۔

قوله ”ومنها اظہار الطاعات والعبادات واحہ بہم فی

ذلک ان یکون اظہارہا لیتاد بہ بہ المرید او یقتدی بہ

مبتدی ولا یلتفت الی قبول الخلق و رد ہم“ بعضے ازالہ نفس

ایست کہ موافیان عبادتے کہ کنند و بقصد اظہار کنند و ادب آن درین باب این باشد

اظہار الطاعات
والعبادات

کہ مریدان و مسترشدان و معتقدان کنند کہ ایشان میکنند و این در باب کے است کہ
او بقصد اظہار میکند اما اگر کسی است کہ او دروے دار و سبب آنکہ آن ورو او
ظاہر خواہد شد ترک نیارد اظہار او قصد نیست اما چہ کند او را کار خود باید کرد
فضیل عیاض فرمودہ است کہ ترک عبادت کردن از سبب خلق کہ خلق بنیدریا
است و عبادت کردن برائے آنرا کہ خلق بدانند و ہاں معتقد شوند کفر است این
معاملت میان جمہ صوفیان است کہ ورو وقت خویش را از سبب خلق ترک نیارند
و از سبب خلق نکنند۔

قوله "سئل النبی صلی اللہ علیہ والہ وسلم عن الجہر
فی القرآن و الاختفا فقال ان تبدا و الصداقت فی جماعہ
الایت قلت ہذا فی الفضائل والنوافل فاما الفرائض فلا خلاف
بین اهل العلم ان اظہارها اولی قال النبی صلی اللہ علیہ
والہ وسلم الجاہر بالقان کا الجاہر بالصدقة و المستر
(بالتقن کا المستر) بالصدقة " رسول اللہ را از قرآن جہری پرسیدند
گفت اگر علی نیک را اظہار کنند نیکو چیزے است منعی ممنوعے نیست و اگر
نہان دارند آن است کہ امکان نہاں است آن بہتر است یعنی ہر دو بہتر است
این گفتار و اخلاقیے کہ گفت در نوافل است اما در فرائض بہتر از اظہار نیست
زیرا چہ منبای او ہر اشد تہار شدہ رسول اللہ فرمودہ است آنکہ قرآن را بلند خواند
بدان ماند کہ کسی صدقہ را آشکارا بدہد و آنکہ قرآن را پنهانی خواند بدان ماند کہ
صدقہ را پنهانی دہد و در ہر دو باب وسط مطلوب جہر برائے آنرا کہ مردمان مانند
کہ اوتانی و قاری است مذموم جہر بقرات مگر برائے آنکہ در گوش کے افتد او را
عہ این الفاظ در میان قوسین را کاتب نسخہ منقول عنہ در کتابت نیادرودہ۔

بہتر ہی و ذوق کلام و ہمت سخن باشد و برتر برائے آنکہ اثر او در دل او افتد و او ادا
رؤف از دودل را گرم کند این نیز مستحسن و مستحب باشد۔

قوله "ومنها التبرز للزہد و ادہم فی ذلک الی یرتاد
خلوۃ فی کہف او وادی او موضع یخلو امن انواع المنکر لئلا
یتولد منه ما لا یقوم باذاتہ ثم یتشبه باصحابہا ان قائم
فی مواضع المنکر و کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یحب الی
لحضرت و الماء الجاری" و بعضے از رقص اینست کہ صوفیان بروں آیند
راے نظارہ و تماشاے و ادب و دین باب اینست اینکہ بیرون آیند اختیار کنند
نج و گوشہ خلوتی کہ آنجا بفرار خاطر بخدا مشغول باشند و بیرون آمدن سبب آن
نست کہ ہمارہ در کج و مضیق افتادہ میباشد این نفس موذی یک ماندہ کہ گہے
نشادگی ہم طلبد برائے دفع و حشت او را دفع ملالت او را کہ از کجے بیرون آیند
باشد میان صوفیان ہم کہے کہ بیشتر در صحرا ہا و در باغات و در کوہ ہا باشند وقت
بشان بدان خوش است و کار ایشان ہم بران تمام است۔ این سخن کہ شیخ گفت در باب
رومانے است کہ ایشان کج نشینان اند و خلوت افتادگان اند۔ و آنکہ شیخ فرمود
بگوشہ و خلوتی و کج اختیار کنند برائے آنرا کہ صحرائے است شاید چیزے
ر نظر آید کہ آن منکر است و آن در نفس افتد احتیاج بہ اذالت آن نشود و برائے
نرا کہ تبرز برائے زہدست باید کرد و سیرت رسول اللہ را حجت میدارو کہ
ول اللہ را سبزہ ہا خوش آمدے و نظر بر ایشان کردے و کذلک آب
و ان ہم و این خضر و آب روان کجا بیا بدتا از خانہ بصحرانزد۔

قوله "ومنها النظر الی المباحی و ادبہم فی
لک بجانب المحرمات والمنکرات منها فما حرم فعلہ حرم النظر
انظر الی المباحی

الیہ "و بعضے از رخص اینست کہ چیزے باشد کہ متضمن است کہ باشد لہو است
نظر بسوے او از باب رخص است و ادب در ان نوع اینست کہ چیزے محرمے یا
مباح شر نشوند انچہ متضمن لہو است او محرم نباشد. و بعضے چیزے کہ او حرام است
چنانچہ کشف عورت، و جزآن -

قوله "سروی عن عائشة رضی اللہ عنہا انہا قالت کانت
الحبشة تلعب وانا انظر الیہم من باب حجرتی ورسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یستزنی بردائہ فلم ینصرف حتی
کنت انا الذی انصوف" از عائشہ شروی است کہ حبشہ رخص میکرد و بدالت
حرابت بازی میکرد و عائشہ رضی اللہ عنہا از درون خانه خود نظارہ ایشان میکرد
و رسول اللہ مرابرواے غمیش پوشیدہ بود تا آنکہ من ایستادہ نظر میکردم رسول اللہ
ہم ایستادہ نظر میکرد تا آنکہ ملول شدم بازگشتم بعد از ان رسول اللہ ہم ایستادہ
اینست لہوے کہ محرم نباشد اگر نظر در آن کنند شاید و انچہ حبشہ بازی میکرد بدالت
حراب بازی کردند بازی آن حرابہ مباح است و چنانچہ آشاکرون و تیراندختن -
قوله "ومنها حضن و المجلس التي یجری فیہا الخوض

فی ترہات الکلام وادبہم فی ذلک اجتناب السماع الغیبت
و المنکر منہا" و بعضے از ان رخص اینست کہ در مجالسے کہ سخنان گویند یکدیگر
کہ آنرا بحقیقت معنی نباشد ادب در ان باب اینست باید کہ آن غیبتے نباشد
و سخنے منکر شرعی نباشد و این حضن و باید کہ بضرورتے افتادہ باشد چنانکہ در مجالس
نکاح و عروسی از ہر بابے میگویند اجتناب از ان لابی باشد و اگر بداند کہ البتہ
ازین خالی نخواہد بودن البتہ از ان مجالس اجتناب باید کرد و مراد بیانست
آسجا حاضر نشود -

حضرت المجلس الذي
يجري فيها الخوض
في ترهات الكلام

قوله "روی عن جابر بن سمرہ رضی اللہ عنہ قال جالس النبی صلی اللہ علیہ والہ وسلم اکثر من مائة مرة فكان اصحابہ یتناشدون الشعر ویبتدون من امر الجاہلیت وهو ساکت وسمای تبسم معهم" جابر بن سمرہ میگوید بیشتر از صد مجلس بارول اللہ شستہ ام و صحابہ رضوان اللہ علیہم انشا و اشعار جاہلیت میگردند و آن متضمن ہرے بود و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم حاضر بود و نگہ تبسم میگرد۔

قوله "ومنها تناول الاطعمة الطيبة وادبهم في ذلك ان لا يجعل ذلك عادة بل يكون ذلك بين فاقة سابقة ورياضة لاحقة یسلم له ذلك" و بعضی از ان خص نیست کہ صرفیان طعامے لطیف بخورند و ادب درین باب اینست کہ این طعام خوب خوردن را عادت نگیرد و باید کہ ریاضت سابقہ بودہ باشد یا بعد از ان کہ این خوردن باشد البتہ ریاضتے کند تا کہ درست آن دفع شود و تفسیر این آیت **فَلْيَا تَكْمُرُ زَيْدٌ رِزْقَ مِمْنَهُ وَلَيَسْتَطْفُ قَوْل** خواجہ محمد فضل لمخنی می آرہن این سخن مرو عارف خدا شناس طعام خوب خورد و لطیف خورد و اندک خورد۔

قوله "روی عن علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ انه قال کان النبی صلی اللہ علیہ والہ وسلم یعجبه التریذ وروی انه کان یعجبه الطیب و الحلو فلا یردہما حتی یمین منها" از مرضی رضی اللہ عنہ مروی است رسول اللہ را تریذ خوش آمد و شیرینی خوش آمد و خوشبوی خوش آمد و خوشبوی مقوی روح حیوان است بہ ان در حضور و مراقبہ جمع ہم است دفع خشکی طبیعت است و تریذ سرج الہضم است

تناول الاطعمة
الطیبة
ادبهم

وسریع الزوال است و شیرینی خشکی مزاج را رطبت می دهد و دماغ را قوت می دهد آنکه اورا غم و اندوه این جهانی و آن جهانی باشد و آن موجب خشکی دماغ و گرمی دل است شیرینی بخورد تا دماغ مزاج خلط نیفتد و رسول اللہ در تصرفات آہیہ بود از خشکی و گرمیش چه کم آید۔ و نباشد ذاکرے و فاکرے کہ قدرے اخلاط سوداوی در معده او نباشد زیرا چہ حضور در خشکی دست و پد نہ در تری نمی دانی کہ نقش در سنگ در است نہ در آب۔

قوله ”روی ابوہریرہ رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ قال اذا عرض احدکم الطیب فلا یردھا حتی یمین منها“ ابوہریرہ روایت کردہ است کہ رسول اللہ فرمودہ است بر ہر کہ خوشبوے راعرض کنند رد نکنند چیزیے ازان مساس کند۔ سر این بیان کردم۔

قوله ”قال النبی علیہ السلام انہم شواللحم نہشتا فانہ آہنا و امراء“ و قال النبی صلی اللہ علیہ والہ وسلم سید الطعام اهل الجنة اللحم و سید الطعام اهل الدنيا اللحم پیغامبر فرمود علیہ السلام بدنہ ان گوشت را زیر اچہ آن گوشت گوارا ترا و زود و مضم است گوشتی کہ متصل استخوان است بچینی لطفی می یابد آن چربی کہ در استخوان است بگوشت میرسد بدنہ ان پخت میشود لذیذ تر میشود و رسول اللہ فرمودہ است بہترین طعاماے بہشت و بہترین طعاماے دنیا ہیں گوشت است۔

قوله ”و من ہارہن الثیاب علی الصام و ادبہم فیہ ان لا یكون ذلک الا عند الضر و رت و رهن النبی علیہ السلام درعہ عندی ہودی با و سق من الشعیر“ بعضے ازان خص این است

عہ در نسخہ منقول منہ ایجا عبارت ہمچنین نوشتہ۔ غالباً چند الفاظ از کتابت ترک شد۔

دھن الثیاب
علی الطعام

کہ صوفیان جامہ خود را اگر و کنند برائے طعام را و ادب ایشان درین باب اینست کہ مہمان
برایشان برسد و نقدے مدارند کہ اذان چیزے پیش وے آرند جامہ گر و کنند
و طحائے پیش مہمان آرند و دیگر از سبب گرسنگی نزدیک مخصوص شود تا آنکہ سوال مباح
گر و وزیراچہ رسول اللہ زہرہ خویش را بر بیہودی گر و کردہ بود بمقابلہ چند و سبقت جوآن
برائے قوت عیال را بود و رسول اللہ چون از جہان سفر کرد زہرہ او را بوشمہ بیہودی
گر و بود ہم ہر آنچہ گفتم بر دایتے و آن بعد نقل او عایشہ را کنایندہ است بر وایتے
مترضی و این حدیث برائے آن آور د کہ صوفیان برائے طعام جامہا گر و کنند۔

و من تحمل الجفاء ولاذی
الہوان من الہوان

قوله "ومنها الہرب من الہوان ومن تحمل الجفاء ولاذی" وادبہم فی ذلک طلب السلامة الصدر واجتناب المعادات
و بعضے از رخص اینست آنجا کہ خواری باشد اذان مقام احترام از دوا آنجا کہ جفا
باشد و رنجے باشد قوم صوفیان سروران زشتید ہواے ایشان ہواے دین است
و اعزاز ایشان عزت دین باشد سبب آنکہ مردے نہیں و جانی و موزی بدکار نشود
و دروین امانتے نشود احترام کنند و ادب ایشان درین باب این بودہ باشد کہ
سینہ از وہم کینہ سلامت ماند و مبادا کہ سینہ ایشان بر کسے کینہ گیر و جز در افتاد
دین و دنیا او نباشد نباید در خاطر او چہ غرض باشد کہ مردم عدو مومنے شود۔

قوله "قال بعض المشايخ الفراء ملا يطاق من سنن
المرسلین قال اللہ تعالیٰ حاکباً عن کلیمہ موسیٰ علیہ السلام
فَفَزْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُكُمْ" بعضے مشایخ گفتے اند کہ گریز از چیزے کہ طاعت
بشری نیست از سنت پیغامبران مرسل است چنانچہ رسول اللہ از مکہ بمدینہ آمد و
ابراہیم علیہ السلام از شہر نمرود با سارہ سفر کرد و تا موسیٰ قبطی را مشت زد و او برجلے
خفت فرعونیان خواستند کہ موسیٰ را بکشند اذان گریخت در مدین آمد بر شعیب علیہ السلام

الفصل بطولها۔

قوله "وقال الشافعي رحمة الله عليه اظلم الظالمين
 لنفسه من تواضع لمن لا يكومه ودغب في مودة من لا ينفعه
 وقبل مدح من لا يحرفه" وشافعي گفته است ظالم ترین نفس خویش را
 اوست که تواضع کند مرکے را کہ او مرا ورا اکرام نکنند زیرا چہ رسول اللہ فرمودہ است
 لا یجل لامرء ان یزل نفسه چون نفس ذلیل شود دل متناو او گردد و از بسیار
 چیزے کہ آن شریف و عزیز است محروم ماند رسول اللہ فرمودہ است ان الله
 یحب معالی الهمم ویکره سفاسفها و دیگر او ظالم ترین نفس خویش را کہ
 رغبت کند بروستی کسے کہ ازو نفع دینی نباشد و کسے کہ بر حال و مال او مطلع نباشد
 اور امدح کند این طرفین می آید۔

قوله "وقال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم
 ليس للمومن ان يذل نفسه" حاصل این حدیث گفته ام آمده ام اما
 اینجا سخنی است یعنی مرد مومن نفس خود را بمعصیت خدا خوار نکند۔

قوله "ومنها الانبساط الى الاصدقاء في قصد منازلهم
 والالام بهم من غير استدعاء وادبهم في ذلك تخصیص
 من یفرح بذلك و یعرف موضع ذلك من الاکرام۔ قصد النبی
 صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دادا المہیشم بن التیمہان و معہ ابوبکر
 وعمر رضی اللہ عنہما فقدم الیہم ما حضرا من تمر و لبن فاکلوا
 و شربوا و قالوا هذا من النعم الذي لا تسئلون عنه" و بعضے
 از ان رخص اینست کہ یاران ہمہ کار کشا و گئی کنند و بر ایشان بروند و فرو آیند بغیر
 آنکہ ایشان استدعا کردہ باشند و ادب درین باب اینست بر کسے روند کہ بر فترت

الانبساط
الى الاصدقاء

و فرود آمدن او خوش نشود رسول اللہ با ابو بکر و عمر و در خانہ ہمیشہ رفت بغیر استماع او
خرا و شیر کہ بر و موجود بود پیش آورد و ایشان خرا خوردند و شیر آشامیدند رسول اللہ
فرمود کہ این نعمتے است کہ فرود ازین نپرسند۔

مع العتاب
ان

قوله ”ومنها المعاتبت مع الاخوان و ادہم فیہا ان
يقصد بذلك ازالة ما وجد عليه من قلبه لا التعيب بالنظر
القلب من الغل والحقد و قبول عذر صاحبه“ و بعضہ از ان
رخص این است برادران تصرف یکدیگر عتاب کنند و مقصود ایشان این
بودہ باشد کہ اگر گرانی از یارے ایشان را در دل باشد عتاب کنند تا آن گرانی
از دل ایشان برود و نہ برائے آنرا کہ عیب را بگویند بلکہ برائے این را گویند
کہ دل پاک شود از گرانی غل و حقد ہما پنچہ گفتم عذرے کہ او گوید انرا قبول کند۔
قوله ”فقد قيل

اقبل معاذیر من یاتیک معتذرا ان برعندك فيما قال او فجزا
فقد اطاعتك من ارضاك ظاهراً وقد املك من يعصيك مستتراً
قبول کن عذر کسے بر تو بر عذر خواہی پیش آید و اگر چہ سخن بدگفتہ است یا نیک
گفتہ است تو قبول کن باسم عذر است ہر طریقے کہ او اعتذار میکند تو قبول کن باسم
و گر چہ آن عذرے کہ او میگوید ہیچان است یا نیست تو قبول کن ”فقد اطاعتك
من ارضاك ظاهراً“ و قد املك من يعصيك مستتراً و آنکہ
میخواہد ترا خوش کند ظاہراً و ترا مطیع شد و آنکہ گنہ خویش را بر تو پنهان داشتہ آمد
و ترا بزرگی داد۔

قوله ”وقيل ظاهراً العتاب خير من مكنون
الحقد“ و گفتمہ اند کہ عتاب ظاہر بہ از کینہ پنهانی است۔

قوله ”روی قبر موالی علی ابن ابی طالب رضی اللہ عنہ

قال دخلت مع عليّ على عثمان رضي الله عنهما وهو امير المؤمنين
فاختار الخلوت فادعى الى علي رضي الله عنه بالتخي فتخيت
ناحية فاخذ عثمان يعاتب عليا وهو مطروق لا يتكلم فقال
لما لا تتكلم فقال له ان كنت قلت لم اقل الا ما نكره وليس لك
عندي الا ما تحب قبر مولى علي ابن ابی طالب رضي الله عنه سيگوید با علی عثمان
رفتہ و او آنروز امیرالمومنین است خواستند یکدیگر سخن گویند کہ کسے نشنود علی با من
اشارت کرد کہ برو من گوشہ گرفتہ ماند عثمان چیزے چیزے بطریق عتاب با علی
میگفت و علی سرفرو داد انگندہ میشنید و سخن میگفت عثمان گفت چرا سخن نمیگویی علی
گفت اگر من سخن گویم چیزے باشد کہ ترا دشوار آید و نزدیک من نیست مگر چیزے کہ
آن محبوب تست و علی نمیگوید آنچه تو گفتی من نہ گفته ام و ترا آن دشوار آید و تو قبول
نکنی و نزدیک من نیست جز آن چیزے کہ محبوب تست۔ غرض شیخ اینست کہ معا تبہ
آمده است بآنکہ ایشان افضل صحابہ اند میان ایشان عتاب بود۔

قوله ”حکي ان يحيى بن خالد عاتب عبد الملك بن صالح

في شئ كان بينهما وقال في ضمن كلامه انك لحقود فقال
ان كان الحق عندك بقاء الخیر والشرف في القلب فانهما
الباقیات عندی فلما ترا ضیا و قام عبد الملك قال يحيى ان
هذا الرجل قریشی و ما رايت رجلاً ذین الحق بعبارة حتى
اذهب سماجت غیره “ حکایت آرند یحیی خالد عبد الملك صالح را عتابے کو
در چیزے کہ میان ایشان گذشت در ضمن کلام خویش یحیی گفت کہ تو کینہ ورزی یعنی کلام
او متضمن این بود عبد الملك صالح گفت اگر مرا تو از کینہ اینست کہ بقاءے یحیی

کے و بقاء ہدی کے در دل ہست پس بضرورت آن ہر دو در ول باقی اند رفتنی نمید
آن قدر محذوف است اگر این مراد و ایریم کہ مقابلہ آن انتقامے نلکم و فردا دامنیکہ تو شوم
پس بدان کہ من حق و نیم پس آنکہ ہر دو راضی شد ندیکجی گفت من ندیدم مروے را کہ
حق را بعبارتے خود اینچنین ترتیبے دہد و من می گویم این سخن در شتے است شدہ بود کردہ
چونہ از ول میرود اما انتقامے و مقابلہ اختصا صے و در ایرین نباشد۔

مدح المذموم
و ذم المصنوع

قوله "ومنہا مدح المذموم و ذم الممدوح و ادبہم فی
ذلک ان یحفظ حدود الحق فی الجانبین ولا یجتاوز الی متابعة
النفس و القول بالمہوی" و بعضے از ان خص اینت مذمومے را مدح کنند
و ممدوحے را ذم و ادب درین باب اینت کہ در ہر دو طرف حدود حق نگہ دارند و
تجاوزے بحب نفس نکنند و سخنے بہوا نگویند۔

قوله "روی ان رجلین من سادات العرب حضرا مسجد
رسول اللہ صلی اللہ علیہ والہ وسلم فمدح احدهما صاحبه
و اطلاہ و قصص صاحبه فی نظریۃ فوجد علیہ من ذلک
فاخذ یدہ فامثالہ فانکر النبی علیہ السلام ذلک منہ فقال
واللہ یا رسول اللہ لئن صدقت فی الاولی ما کذبت فی الاخری
والا انسان لا یخلو من مناقب و مثالب و الراضی لا یری المثالب
و الساخط لا یری المناقب فقال النبی علیہ السلام ان من البیان
لسحراً" شیخ برائے آنکہ مدح مذموم کنند این حکایت آورده مروی است و نفرے
از بزرگان عرب و مسجد رسول اللہ حاضر شد ند پس یکے مر صاحب خود را مدحے کرد
و آثر با انتہار رسانید و دوم صاحب خویش را در مبالغتے خویش تقصیر کرد و از ان
اوراد شوار آمد پس ہچنان آمد کہ معایب اورا ذکر کردن گرفت پیرغا مہر گفت صلی اللہ

علیہ وآلہ وسلم اگر در اول صادق در دوم کاذب و اگر در دوم صادق در اول کاذب
 آن مر و گفت بخدا یا رسول اللہ مردم خالی از معایب و از محاسن نیست اگر و گفتار
 اول صادق و دوم کاذب نہ ام و اگر در دوم صادق و اول کاذب نہ ام و اول اللہ
 فرمود ان من البیان لسحراً بتحقیق بعضے بیان از آئنها باشد کہ نسبت بسحر
 دار یعنی عجوبہ است گویم مرو شاعر البتہ کارش مگر بعضے وزن کردن و یکے را با دیگر
 نسبت دادن مرو شاعر البتہ از ہجوے شجوعے خالی نباشد البتہ بتکلمہ جنائت باشد ہر
 چیزے را قدر آن شناسد ولذت آن گیرد و ہموارہ و شش غرق خویلات
 و خطرات باشد و امثال این مثالب او باشد و گویم مرو شاعر خوب طبع و قصہ
 مطول باشد کہ بیک مصرع تمام کند کیس باشد و حق شناس باشد و مرد ما را
 تواند بعبارت خویش از خود راضی دارد و وزم باشد و نعیم باشد و رشتی بر مزاج اوست
 ندارد اکنون نظارہ شو شخص واحد را محاسن ذکر شد ہم معایب با مرو شاعر از ہجس
 محاسن و معایب است اما برابرے اختصار این میکنم و گویم دنیا فانی بے وفا و بیچ
 چیزے در روے نماند و باید و با کسے خاکی است خاک دانست و گویم مزرعہ
 آخرت است سبب ترقی درجات مر و است و موجب اوراک سعادت اوست
 و سرای اعمال حسد است و علی ہذا ہم ازین سبب اختصار میکنم۔

قولہ ”و منها هجران من يستحق ذلك و ادبهم فيه ان
 يقصد اظهار الحق و تحقيق الباطل و المعادات في الله عز وجل
 و یکے از خص اینست کہ بد و دشو ندیا اورا از خود دور کنند کسے را کہ مستحق اینست
 میان صوفیان این سخن جاری است کہ صحبت اختیار است و ادب ایشان
 درین باب این بودہ باشد کہ مد اہنت در میان نباشد حق حق باشد یکدیکہ
 عداوت نبود و مراد ایشان این باشد کہ اظہار حق شود و باطل نباشد و عداوتے

فان من يستحق ذلك

اختیار

برائے خدارا باشد الحب فی اللہ والبغض فی اللہ عین معلوم و محقق آ
قوله "ہجر النبی علیہ السلام کعب بن مالک وصاحبہ

لتخلفہم عن غزوة تبوک و امر اصحابہ بہ ہجر انہم و ترک
 محالستہم و مکالمتہم حتی نزل ہذا الایت و علی الثلثة
 الذین خلفوا ما حتی اذا ضاقت علیہم الارض بما رحت
 و ضاقت علیہم انفسہم الایۃ " کعب مالک و دو یار از صحبت
 خود و اصحاب خود منع کرتا آنکہ در دنیا با ہم فراخی کہ دارد برایشان تنگ شد
 تا آنکہ آیت قبول توبہ ایشان نازل شد مقصود شیخ این بود کہ مقصود کسے کہ
 لایق صحبت او نباشد و صحبت او نباشد اورا از خود دور کنند۔

قوله "و منها تخریق المرقعات علی اصحابہا و الادب

من ذلک ان یقصد بہا ابطال تمویہہ و خیانتہ و خدیعتہ ^{فی تخریق المرقعات}
 و تلبیسہ قال اللہ تعالیٰ تَتَّخِذُونَ اَیْمَانَكُمْ دَخْلًا بَیْنَكُمْ
 اے مکر و خدیعتہ " بعضے از شخص سوفیان اینت کہ مروان را
 برین کہ ایشان مرقع پوشند و نہ آنکہ ایشان بحق پوشیدہ اند آن مرقع ایشانرا
 پارہ کنی۔ برائے اظہار تلبیس و خیانت اور اتنا دیگر این پیشہ و این شیوہ نشود چنانچہ
 گفت حق تعالیٰ بگیرید سوگند ان خود را کہ در و مکر و خدائے باشد۔

قوله "و مثلہا ازالة الشعر المزور علی منحل نسب

الشرف و انه من اولاد العلویۃ فیجب انکار ذلک و اظہار
 فساد ما ادعاه من ادعاء النسب لئلا یغتر بہم من لا یعرفہم
 و مثل این خرقہ اینت کہ سادات فاطمیہ و علویہ کسے را پرند کہ گیسو بافتہ
 گیسو ہائے زور بکشایند یا خود صلقہ کنند و مقصود دارند کہ اظہار فساد و کنند

وادب ایشان درین باب اینست که اصلاح ذات البین کنند مثلاً میان مرے
 و عورتے مشابہتے شود تا آنکہ خوف تفریق باشد۔ گویند چرا ازان مرد بیگانه میشوی
 و چرا از و جدا میگودی و او ترا خواہان است و مبتلاے تست او چرا ترا نمیخواہد و آنکہ
 و باتسری و با دیگرے سخن میگوید مردان را آمدہ است اما دل او برتست تو صابھی
 و ما در فرزندانی ہنجو کار و بار ہمہ بر تو خواہ است واجبست ہنجو آب بشکائی است
 بیا ید برد و ہمچنین باشو ہرا گویند کہ ما در فرزندان تست و ہمہ خود را بنو بر بستہ است
 و دل او ہمہ بر تو دارد و دیگرے اورا چہ کار آید او ہر چہ دارد ہمہ با تو دارد این
 ہر دو صورت اگر چہ ظاہر کذب است اما بحقیقت بر استی باز گرد و امثال این
 نظارہ بسیار است نوشتن این ترجمہ دراز شود ہم برین ابراہیم علیہ السلام سخن
 گفتہ است و صورت صدق معنی کذب قصہ اینست شبے آزر ابراہیم را در بتخانہ
 گذاشت رفت تیشہ است ہمہ بتان را شکست و بتے کہ میان ایشان بزرگ
 بود تیشہ آور و بردست او داو آزر آمدہ گفت کہ کرد این بتان را کہ شکست
 ابراہیم گفت آنکہ بزرگ میان ایشان او شکست چون تیشہ بدست بت بزرگ
 بود کہ بزرگ بود صورت نمود کہ این شکست و تاویل این بود کہ بزرگ ایشان
 شکست و ازین بزرگ یا خود را مراد داشت یا خداوند تعالی را بصورت صدق
 بود و در معنی کذب و قصہ داو و اینست داو در انود و نہ حرم بود بتدبیرے اورا یا
 دفع کرد وزن اورا نکاح کرد در بیت المقدس شستہ زبور سنجہ اندر و فرشتہ بصورت
 آدمی پیش او ایستاد و طلب حکم یکے میان دو گفت کہ مرا یک میش و ازین را نوؤنہ
 میش روا باشد کہ یکے را ازان من ہم بتاند و ازان خود صد کامل کند و او گفت علیہ السلام
 روا نباشد آن ہر دو یکدیگر را دیدند و قسم کردند و غایب شدند داو و اوست کیش را
 در میان نبود این قصہ من است کہ بر من نوؤنہ حرم بودند و ازان اورا یکے بود آزر

ہم آوردم صد کمال کردم الفصہ بطولہا مقصود اینست زن را کنایت از میش کردونہ اورا نودہ نہ بودونہ اورا یکے اما صورت مثلاً کردونہ بصورت راست بود و ومعنی دروغ۔

قوله ”وَحكى ان جعفر الصادق رضى الله عنه ناظر

مرجیا عند ابی جعفر المنصور فقال جعفر اتی النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بمرجی فامر بقتله فقال الماسی عجیباً لہ ۲ این کان الارجاع فی عہد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال لم یکن فی عہد رسول اللہ من این جیت بہ فقال انجحف فہم استجنحت الکذب علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فقد قال من کذب علی متعمداً فلیتبو امقعداً من النار فاحتج جعفر عنہ بقصۃ ابراہیم علیہ السلام وبقصہ داودؑ فالقطع الماسی ” حکایت اینست شخصے بر خلیفہ منصور ووافقی مذہب مرجیہ پیش آورد و خفیہ اورا دعوت کرد و مذہب مرجیہ اینست کہ مردم ہر چہ کند خدایش بیامزد منصور یہ جعفر صادق رضی اللہ عنہ را طلبید مرجی مذہب خویش بیان کرد سید جعفرؑ در مناظرہ باوے این گفت کہ بحضرت رسول اللہؐ مرجی آمد و رسول اللہ حکم بقتل او کرد و مرجی گفت در ایام رسول اللہؐ نبود تو از کجا آوردی و آن مرجی گفت بر رسول اللہؐ تو عداً آوردی و گفتی و ہر کہ بر رسول اللہؐ خدا و رخا و رخ گوید جائے نشت او و دروغ باشد یہ جعفر صادق گفت دروغ نگفتم من فرض مسئلہ کردم اگر این چنین مرجی در ایام رسول اللہؐ بودے اورا قتل فرمودی مرجی ملزم شد مقصود شیخ ازین حکایت این بود کہ ظاہر دروغ شاید و بہ حقیقت حق باشد حکایت طائفی بنظر غلیفہ و آنکہ امام اعظمؑ اورا الزام داد بفرض مسئلہ اینجا مناسب تر باشد و سید جعفر صادقؑ بقصہ ابراہیم پیغمبر و قصہ داود علیہما السلام احتجاج کرد بچنین فرض مسئلہ دروغ

نسبت کردہ اند این ہم از ان قبیل است و قصه ابراہیم و وقعه را احتمال دارد یکے
آنکہ سارہ را گفت خواہر من است و سارہ حرم او بود بدین تاویل گفت کہ خواہر
دینی و دختر عمہ او بود و احتمال دوم آنکہ تیشہ بر دست بت بزرگ داد و گفت بَلْ
فَعَلَهُ کَبِيرُهُمْ و این قصہ داؤد بالا گذشت جاہل اینست کہ انجیل دروغ
گفتن در میان صوفیان از باب رخصت است۔

بابت اعجاز

قوله "ومنہا زیارت الحجاز واد بہم فی ذلک ان یکون
قصدہ التقرّب الی اللہ والتزاور فیہ وطلب البرکۃ
والدعاء" و بعضی از رخص اینست کہ زیارت زنان زایل کنند مقصود ایشان
درین باب اینست کہ ایشان عورتانند زایل اند شکستہ و لان اند و عاے ایشان را
امید قبولی باشد و دیدن ایشان براس دریافت خاطر ایشان باشد و دل شکستہ را
دریابند خالی از فائدہ نہ باشد و آن موجب تقرب حق باشد۔

قوله "روی عن ابی بکر الصدیق رضی اللہ عنہ قال
قوموا بنا نزد ام ایمن کما کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ والہ
وسلم یزودھا" از ابو بکر رضی اللہ عنہ مروی است کہ در ایام خلافت خویش
صحابہ را فرمود بخیزید تا زیارت ام ایمن کنیم چنانچہ رسول اللہ اورا زیارت کرے۔

قوله "ومنہا التکلف مع ابناء الدنیا والرؤساء
والسلاطین والقیام لہم وحسن الاقبال علیہم واد بہم
فی ذلک ان لا یکون طمعا فی دنیاہم ولا فیما عندہم کان
النبی علیہ السلام یدخل علیہ سادات قریش فیکرمہم
و یجلمہم و یحسن مجالستہم و قال اذا تاکم کرم قوم
فاکرموہ" و بعضی از رخص اینست اگر کہ بر صوفیان از اہل دنیا و رؤساء

التکلف مع ابناء
الدنیا والرؤساء
والسلاطین
و لا لا تخاف
جاء عنہم

قوم و سلاطین بیاید ایشان بتکلف برائے اور اقیامے بکنند و بایشان بحسن اقبالے
و بشائستے پیش آیند ادب و برین باب اینست کہ برائے طمع منفعت دنیاوی
ایشان زانبا شد بلکہ برائے آزا باشد کہ بران بطرب نفوس ایشان بشود صورت رسول اللہ
این بود کہ چون بر رسول اللہ بزرگان قریش آمدندے و رسول اللہ با ایشان سخن گفتے
تعظیم کر دے و بزرگ داشتے و این فرموده است چون بر شما بزرگ دارید و خواجہ من
در آخرین وصایا کہ وصیت این بود کہ رسول اللہ فرموده است۔ نحن معاشر
الانبياء امرنا ان يتنزل الناس على قدر منازلهم ما گروه
پیغامبرانیم ما مور برانیم کہ ہر ایک را برابر اندازہ مرتبہ او فرود آریم۔ درویش باید کہ
ہر یک را برابر اندازہ او فرود آرد۔

قوله "ومنها البكاء عند المصيبة وادبهم في ذلك

ان يكون من غير نوح ولا رفع صوت بكاء النبي صلى الله عليه

وآله وسلم عند موت ابنه ابراهيم عليه السلام وقال

العين تدمع والقلب يحزن ولا تقول ما يسخط الرب وانا بك

يا ابراهيم لمحزون" و بعضے از خص اینست کہ وقتیکہ مصیبت باشد بگمبند

و ادب در این باب اینست کہ نوحہ در میان نباشد و اورا بصفت او ذکر کنند نباشد

و رفع صوتے نباشد مروی است کہ ابراہیم پسر رسول اللہ فوت شد رسول اللہ میگفت

و آب چشم او میرفت صحابہ پرسیدند تو ہم میگفتی فرمود العین یدمع والقلب

یحزن آب از چشم میرود و دل اندوگمین میشود و ممنوع اینست کہ این سخن نگویند کہ

دران رضائے خدا نباشد و این سخن گفت انایت یا ابراہیم لمحزون و نون

اینست تو اب ابراہیم ما اندوگمینیم اینجا پرسند کہ رہا بحال او لایق تر بود پس

اگر یہ اورا چہ نسبت باشد رسول اللہ امرے طبعی بیان کر دود اندوگمین شد

الکائنات الخیر

ن بقول

بسبب اندوه گرمی بخار برآمد آن بخار در سطح و ماغ رطوبت هست این گرمی بآن رطوبت منضم شد آن رطوبت چکیدن گرفت چنانچه حمام وره بیرون آمدن آن جزیره چشم و بینی نیست فعلی بذالین منافی رضا نباشد۔

میتا الأحداث

قوله "ومنها صحبت الاحداث وادبهم فیها ما قد مضی ذکره فی باب ادب الصحبت" و بعضی از ان خص اینست که با جوانان هم صحبتی باشد و ازین احداث شاید امارو هم مراد باشد و ادب ایشان درین باب اینست که ایشانرا نصیحت کنند و ارشاد و چنانچه بالا رفت است مقصود این باشد که ایشان قابل اند و ایشان چندانی لذت دنیا نیافتند و اکثر مشایخ هم از خودگی باز درین کار و درآمد چنانچه عبید و ابویزید و ابو عثمان حیری و خواجہ من و خدمت شیخ نظام الدین و بیشتر مشایخ۔

من یکدیگر و بیکدیگر

قوله "ومنها اظهار البشامع من یکره قلبه وادبهم فی ذلک ان یکون القصد فیہ طلب السلامة لا ریاء ولا نفاقاً" بعضی از خص از آنها است شخصی باشد که دل به او کاره است راضی نیست با او به بشارت و بشرت پیش آیند و از ان مقصود این بوده باشد که از شر او سالم مانند آنکه از برای نفسانی و ریائی باشد۔

قوله "روت عایشة رضی اللہ عنہا ان رجلاً استاذ علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وانا عنده فقال بین ابن العشریت و اخو العشریت ثم اذن له فلما دخل علیه لآن له القول فتعجب من ذلک فلما خرج سألتہ عن ذلک فقال یا عایشة ان من شر الناس من اکسر مہ الناس النقاء فحشوه۔ ینشد الشافعی رحمة اللہ علیہ شعر

من انقضاء

لما عفوت ولم احقد علی احد اذخنت نفسی منہم المعدادت

عائشہ رضی اللہ عنہا روایت کردہ ہے کہ شخصے آمد و اذن و آید طلبید رسول اللہ
گفت بیس ابن العشا ات جاء از قومی بد آمدہ است یعنی مروے خنیں
و چنان است پس دستور و او کہ و آید بعد از و آید رسول اللہ باوے سخن نرم
گفت عائشہ گفت من در عجب بودہ ام کہ ان چه بود رسول اللہ گفت و این
معاملت چه بود رسول اللہ باوے کرد بعد از انکہ اورفت عائشہ پرسید
رسول اللہ فرمود من شر الناس الی آخرہ بدترین مردمان کے است کہ
اور امروم سبب انفاے فحش او گرامی کند و انکہ و غیب او گفت بیس ابن العثیرہ
جاء بکمل شخصے از کفارہ قریش خواہد بود زیرا کہ شر الناس گفت شر الناس جز کفارہ
و این شعر از انشاء شافعی است لما عفوت الی آخرہ ہر گاہ کہ ہمچنین
شدم کہ گند دیگریر اعفو کردم بر ہیچ یکے حد نکردم خلاص دہانیدم نفس خود را
قصدے کہ یکدیگر عداوت کنند و خلاص دہانیدم نفس خود را از اندوہ شمی
یکدیگر۔

”إِنِّي أَحْيَيْ عَدُوِّي عِنْدِي وَبَيْتَهُ لَا دُفْعَ الشَّرِّ عَنِّي بِالْحَيَاتِ“
تجیت میکنم دشمن خود را در حالت دیدن یعنی وقتیکہ اورا می بینم سلام میکنم تجت
میکنم بر اے آزا و رفع میکنم شر او را از خود تجت کردن باوے۔

”وَأُظْهِرَ الْيَشْرَ لِلْإِنْسَانِ الْبَغْضَةَ“ کانہ قد احسا قلبی مسترا
و اظہار بشر و بشارت میکنم این اظہار بشر باوے گوئی در و نہ بخوشی پراست۔

وَلَسْتُ أَسْلَمَ رِمْنٍ لَسْتُ أَعْرِفُهُ فَكَيْفَ أَسْلَمَ مِنْ أَهْلِ الْمَوَدَاتِ
النَّاسُ دَاوُدَ وَأَوَّاءُ النَّاسِ تَرْكَمَهُمْ وَفِي الْجَفَاءِ لَهُمْ قَطْعُ الْإِخْوَاتِ

میر در کتاب ادب الکریمین کہ بخط شیخ احمد السہروردیست این یک بیت زیادہ است
فَخَالَطَ النَّاسَ وَاصْبِرْ مَا لَقِيتَ لَهُمْ أَصَمَّ أَبْكَمَّ أَعْمَى وَالتَّعْبَاتِ

این دو بیت در نسخہ ہست و در نسخہ نیست عربی ظاہر است ترجمہ و را ز کلمہ و یار بزرگ
عزیز برادر من مولانا جمال الدین مغربی این چند بیت ہمدان معنی گفته است شعر
الی احیی عدو الا طیق بہ خوف التسلط من باب المداوات
لا لنفاق و لکنی بمصلحت اری بہا انہا بعض العلاجات
عسی لعال برد اللہ خاطرہ الی طریق التصافی والمودات
نپعتدی بی محابا بعد بغضہ و ہذا من کرامات التخیات
قوله "و منها مقارنۃ او باش الناس علی اقتدارہم

مقایسہ او باش الناس

و مقدار عقلو لہم و الادب فی ذلک طلب السلامت
من غوا یلمہم

تعد و الذیاب علی من لا کلابہ و یبقی مرض المساجد الحامی طام
بدونہ گرگان برکے کہ اور اسگان نباشد و نگہ ندارد موضع سجدہ را نگہ دارندہ باشد
مسجد را حامیان باید کہ نگہ دارند و اگر نہ بت پرستان خراب کنند۔

قوله "و منها ذکر من فیہ عیب بما یکرہ و ادہم فیہ ان

ذکر من فیہ عیب
بما یکرہ

علہ در کتاب آداب المریدین نوشتہ شیخ احمد سرودی بعد از غوا یلمہم این عبارت زیادہ است۔ و بیش از ثانی

و اکثر لئی طول النوی داد غربۃ اذا انالاقیت الذی ما اشاکلہ
نخا مقنہ حتی یقال سحیۃ و لو کان ذاعقل لکنت عاقلہ

و منها الاعتضاد بالسفہاء المہمات و دفع المضرات و ادہم فیہ ان یقصد بذلک صیافۃ
نفسہ و ماء وجہ عن مواجہۃ غیر اشکالہ قال الاخف بن قیس اگر موافقہا و کفر فافہم یقولکم
النار و العار و وی ابن سیرین قال کان عمرؓ یعجبہ ان یتحجہ سفیہ لیس سفہ السفیہ بہ

عندہ۔ یعنی نہ۔ تعد و الذیاب علی من لا کلاب لہ۔ و یبقی مرض المساجد الحامی طام
کاتب کتاب ترجمہ آداب المریدین کہ از ان زمین کتاب نقل کردہ شدہ است تمام این عبارت و ترجمہ را از آن کہ کردہ است۔
علہ در نسخہ منقول عن ابن مفسرہ، یحییٰ نوشتہ۔

لَا يَذْكُرُ مِنْ عِيُوبِ النَّاسِ إِلَّا مَا اسْتَوْثَمَهَا لئَلَا يَكُونَ هَتَاكَ حُرْمَتِ
مَسْتَوْرَةٍ“ و بعضے از رخص اینست کہ ذکر کنند کسی را کہ در وی عیب باشد بچیزی کہ اورا
دشوار آید و ادب درین باب اینست عیوبی کہ خفیہ باشد بدان ذکر نکنند مگر بعضی
کہ اورا بدان شہرت شدہ است چنانچہ مومنان و مفیدان و بعضے کہ ذکر ایشان
نموان کرد تا بہتک حرمت مستورہ نباشد و مقصود ایشان درین باب اینست کہ امثال
این افعال را دیگرے بہا شرف نشود و شاید کہ ایشان بشنوند بدانند کہ مامردمان معیوبیم
بجمل کہ توبہ و بازگشتے کنند۔

قوله ”ووت عایشة رضى الله عنها كانت عند رسول الله

صلی اللہ علیہ وسلم فدخل عینیہ بن حصین من غیر
اذن فقال علیہ السلام این الاستیذان فقال لما استاذن علی
رجل من مضر منذ اذ رکت فلما خرج قلت من هذا فقال حمق
مطاع“ عایشہ روایت میکند کہ من نزدیک رسول اللہ بودم و عینیہ بن حصین
در آمد بغیر اذن رسول اللہ از او پرسید کہ طلب دستوری کہ باشد یعنی شرط و رکن
اینست کہ برائے در آمدن را دستوری بطلب گفت از آن گنجے کہ در یا فتم مردی کہ
او از مضر است بعد از آن کہ او برون آمد از رسول اللہ پرسیدم کہ این کیست گفت
اجتمع است مطاع یعنی احمق است سر قوم کہ اورا اطاعت میکنند۔

قوله ”وقال علیہ السلام للمستشیرة فی امر الخاطبین

”اما فلان فشیخ واما فلا یضع عصاه علی عاتقه“ عورتے رسول اللہ
آمد و گفت یا رسول اللہ میان رفیق کہ انکاح کنم گفت زیر مردے است شیخ و دیگر
از آنها است کہ آوند خلق است میزند و دیگرے فقیر است اسامہ بن زید را گفت

کہ ابن را بخواہ میان این سرفرکے را اختیار نکرد مقصود اینست بیکے را بروئے گویند
تا مطلع بر عیب خود بود و از ان صفت باز آید چنانکہ رسول اللہ عیب ایشان را بران
عورت گفت در فتنہ ہم ہست کہ در مصاہرت انچہ باشد گویند۔

قوله "وقال عليه السلام ان صفوان خبيث اللسان
طيب القلب" رسول اللہ گفتہ است بتحقیق صفوان زبانے بدے وارو یعنی
ہرچہ در دل باشد فی الحال بر زبان آورد اما دلے پاکے وارو۔

مواصات الشعراء
وامثالہم

قوله "ومنها مواصات الشعراء وامثالهم وادبهم في
ذلك ان يقصد صيانة عرضه وسلامت دينه منهم واعطاء
سؤلهم وبعض ما مولهم لكيلا يفترون عليه" وبعضی از جنس
صوفیہ اینست کہ باشعرا مواصاتے کنند و موافقتے کنند و با ایشان بہ زعمی پیش آیند
و چیزے بدیشان بدہند مقصود اینست کہ گوہر نفس خویش را از ایشان نگہ دارند
و دین خود را از ایشان نگہ دارند تا ایشان بر و افترا نکنند۔

قوله "قال عليه السلام ما وقي به الرجل عرضه فهو
صدقة" رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت انچہ مردے براے می فطت
عرض خویش بکسے بدہد و دین صدقہ است۔

قوله "وروي ان بعض الشعراء حضر عند رسول الله
صلى الله عليه واله وسلم فانشد شعرا ذكر فيه الغنایم اذ
بقوم حنین وقال نظماً

انقسم نهمی ونهب البعید بین عینیہ والاقرع
فقال رسول الله صلى الله عليه واله وسلم اقطعوا عني
لسانه فاعطى خمساً من الابل مروی است کہ بعض شعراء

نزدیک رسول اللہ حاضر شد پس انشاء و شعرے کرد و در ان قسمت عنایم را ذکر کرد
غنیمتہاے کہ در روز جنگ حنین گرفته بودند و نظمے گفت اتقسمتہای الی
آخر کہ تو قسمت میکنی نہب مرا و نہب بندگان را میان عینہ و اقرع رسول اللہ
فرمود زبان اورا از من برید پس آنرا شیخ شردا و یعنی تا او از گفتنی بدہاند۔
قوله ”روی ان کعب بن زہیر کان قد ہجا النبی صلی

اللہ علیہ وآلہ وسلم فاہد سادہ شمراتاہ مسلما فمدحہ
بالقصیدۃ المعروف فنقال فیہا شعر“ حکایت کعبؓ زہیر میان علما
شہرت دار و کہ رسول اللہ را ہجو کردہ بود و رسول اللہ اورا مباح الدم ساختہ بود
کہ ہر جا کہ یابن بکشند و او شنید و غیبت اسلام آورد یکایک بر رسول اللہ آمد
تا قصہ عشق بنیاد نہاد و دور و ہجران معشوق آغاز کرد و گفت۔

بانت سعاد فقلبی الیوم متبول متتم اشرها لم یفد مکبول
دل مظهر رسول اللہ بدان متعلق شد و اورا این شعر خوش آمد بعد از ان غرض خویش
پیش آورد۔

نبیت ان رسول اللہ اوعدنی والحنوعند رسول اللہ ہامول
فکساہ النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بردتہ الی کان
اشتریہا معاویۃ من کعب وھی الی الی یلبسہا الخلفاء الی
الیوم“ آگاہانیدہ شدم کہ رسول اللہ مرا ابعاد کردہ است ترسانیدہ است
و مباح الدم کردہ است و حال اینست کہ از رسول اللہ امید واری عفو است
بعد از ان کہ رسول اللہ گفت تو کیستی او گفت اشہد ان لا الہ الا اللہ
وحدہ لا شریک لہ و اشہد ان محمد عبدہ و رسولہ
گفت من زہیرم رسول اللہ خوش شد جبہ خویش از بر مبارک خویش کشید و اورا

و اد مقصود این بود که رسول اللہ علیہ السلام شعر شنیدند و عفو کردند و حاجہ دانستہ ایم
و شیخ میگوید روایے خود او این ظاہر تراست و معاویہ از کعب زہیر طلبید او
ندا داد و بعد از ان از پسر اوسسی ہزار دینار خرید و این روایت عن ابن ہریرہ
تا بہ امرائے عباسیہ تا عیسیٰ این جامہ بود این زمان نمیدانم چه شد مقصود کلام این
بود کہ شاعر را چیزے باید داد۔

قوله "ومنها نهب النشار والادب فيه مجازت الشراء" ^{فہما الشراء}
و ان یقصد ادخال السر و دعلی صاحبہ "و بعضے ازان خص
نہب نثار است یعنی اگر کسے جائے رختنی کند صوفیان در آئین یکدیگر بتانند
شاید و ادب درین باب اینست شرف نفس نباشد بکا ہر اسے خوش کردن صاحب
نثار باشد در آنچہ نکاح عایشہ رضی اللہ عنہا شد رسول اللہ شکر نثار کرد و آن
افتادہ بود کہے بخورد رسول اللہ صحابہ را گفت الاتم بہوا شما نہب نمیکنی گفتند
یا رسول اللہ تو ما را از نہب منع کردہ گفت من از نہب غنائیم منع کردہ ام نہ از نہب
ولایم صحابہ در آمدن آن شکر را گرد می آوردند تا آنکہ ہر یکے بر دیگرے غالب می آید۔
قوله "روی ان معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ قال

شهدت املاک رجال من الانصار فخصم النبی صلی اللہ علیہ
والہ وسلم و املاک الانصار یم قال علی الألفیت والخیر والطیر

نہب

المیون اذ فوعا علی سراسر صاحبکم فاقبل البلال طبقا فیہما
الفاکمۃ و السکرینتش علیہم فامسک القوم و لم ینہبوا فقال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ما اذین الحلم الاتم بہوا
فقالوا یا رسول اللہ انک نہیتنا عن النہب یوم کذا فقال منما
نہیتکم عن نہب الغنائیم لہم انہم کم عن نہب لولایم ثم قال لا فانہوا

قال معاذ لقد ساريت عليه السلام يُحَجِّرُ دَنَاوَنِي سَرَاهُ فِي ذَلِكَ
النَّهَابِ "معاذ جیل" روایت کرده است مروے از انصار بودند در نکاح اوجا
بودم و مصطفیٰ اورا این دعا کرد این نکاح الفت با دبر دوستی با دیا بر خیرے و نیکی
با دوبر فالے مبارک با دبرین شخصے کہ اورا نکاح شدہ است چیزے میوہ و شکرے
بر دبریزند پس بلال رضی اللہ عنہ طبعے آورد در میوہ بود و شکرے بود برایشان نثار کرد و کہے
گردنی آورد و بنی ستید رسول اللہ فرمود این آرا تکی حلم شما است کہ نہیب نمیکنید
گفتند یا رسول اللہ تو فلان روز ما را از نہیب منع کردہ پس رسول اللہ گفت کہ
من از نہیب غنائیم منع کردہ ام نہ از نہیب ولا یم از اینہا منع نہ کردہ ام پس گفت
اکنون بدانند و بیاین و نہیب کنند معاذ میگوید من دیدم رسول اللہ طرف خوش
میکشید تا خود بتانیم این حکایت و لالت برین کند کہ نہیب ولا یم مستحب باشد۔

قوله "ومنها الافتخار و اظهار الدعوى و ادبهم فيه

الافتخار و اظهار
الدعوى

ان يقصد به اظهار نعم الله تعالى عليه قال الله عز وجل وَاَمَّا
بِنِعْمَتِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ و يكون ذلك عند غلبات الحال او مفاخر
مع ضد و بعضے از ان شخص افتخار است و اظهار دعوی و ادب درین باب نیست کہ
نعمت از ان خدا است مروے است بر طریقہ شکر آزا اظهار کنند خداوند تعالی
فرمودہ است رسول اللہ را نعمتے کہ ترا از خدا ریدہ است مردمان حکایت بگویند یعنی
حال غلبہ کردہ است در ان غلبہ مال گویند و عذر این باشد کہ بر طریقہ شکر باری باشد۔

قوله "وقال النبي صلى الله عليه واله وسلم عند غلبة

الحال انا سيد ولد آدم ولا فخر و آدم ومن دونه تحت لوائ
لو كان موسى حياً لما وسعه الا اتباعي و كان اذا رجع الى نفسه
يقول انا ابن امراة كانت تاكل القديد انما انا عبد اكل

کما یا کل العبد ھوّن علیک فلتستبمک لک انا عبد رسول اللہ فرمودہ است
 در غلبہ حال کہ من بہتر فرزندان آدم و مرادین فخرے نیست یعنی بیان واقعی است
 کہ میکنم و برائے اعتقاد امتان را میکنم آدم و آنکہ جزاوست از انبیا و از اولاد
 من باشند اگر نبوی علیہ السلام زندہ بودے ہیچ رہ نہودے مگر کہ پیروی من کند۔
 این بخلہ حال بود و چون بخوش باز آمدے گفتے کہ من پیس عورتے ام کہ اوقدیر
 خورے و روزگار گذرانیدے و گفتے کہ من بندہ ام چنانچہ بندگان غورند چنان
 میخوم و نہ آنکہ خواجہ باشد و طعام بر آن نہادہ و مرد مرلج شستہ بر طرلج جباران
 باناز تقسیم آسان کن برین بادشاہ نہ ام مگر بندہ۔

قوله "و اما عند الضد سر و کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ
 وآلہ وسلم لما اتاہ وفد بنی تمیم بخطیبہم و شاعرہم للتفاخر
 فدعا النبی علیہ السلام ثابت بن قیس و کان خطیبہ فاجاب
 خطیبہم و غلبہم و دعا حسان بن ثابت و کان شاعرہ فاجاب
 و ذکر فی قصیدۃ لہ "و آنکہ مخالف باشد از رسول اللہ مروی است بعد
 ازان کہ گروہ بنی تمیم بر رسول اللہ آمدند خطیبے و شاعرے دارند باوے آمدند
 بتفاخر آمدند بر اے نمودن بزرگی را پیغمبر خواند ثابت بن قیس را و او خطیب بود
 و خطیبے بود کہ ایشان آوردہ بودند آرا جواب و او بر ایشان غالب آمد و حسان ثابت
 طلبید و او شاعرے بود و حسان شاعر ایشان را جواب داد و قصیدہ دار و حسان در آن
 ذکر کرد

بیت .

"بنی دارم لا تفخروا ان فخرکم یعود و بالاعند ذکر المکارم"
 اے بنی دارم افتخار مکنید زیراچہ فخر شما نزدیک دیگر مکارم و بال باشد بر شما یعنی آن
 فخرے کہ شما میکنید خود ذکر مکارم مکنید آن فخر بر شما و بال شود۔

بیت

نہیں
ہو سکتا

”انتم علينا تفخرون وانتم لنا خول من بين طير وخادم“
از کار بہ کہ شمار ما فخر میکنید و شما نزد یک من بہ مرتبہ خول باشید میان طیر با یک و خادم۔

قوله ”فقال النبي صلى الله عليه واله وسلم لقد كنت غيباً
ان ياب يا اخادرم انذركم انك ما ظننت ان الناس لشوة وكان رسول الله صلى
الله عليه وسلم اشد عليهم من شعر حسان فقاموا مغلوبين مقهورين
ثم اسلموا فاحسن اليهم فكساهم“ لے بر اور ان دارم من غنی ام از شما من یاد و نام
شمارا آنچہ مردمان فراموش کردہ و سخنے کہ رسول اللہ گفت سخت تر از سخن حسان بوزیر
حسان چیرے ظاہر گفت و رسول اللہ از ان چیز ہائے کہ مردمان فراموش کردہ بوند
آن خواست بگوید ایشان سخت و شرمندہ تر شدند مغلوب و مقہور شدند یعنی با دشمن
بر اندازہ او با یک گفتن پس اسلام آوردند بر ایشان احسان کرد پس ایشان را جامہ پوشانید
تا آنکہ عیب ایشان را پوشید بر ایشان نگفت۔

قوله ”ومنها الحرد والضر عند وجود المحال وما لا يجب
احتماله قولاً وفعلاً وادبهم في ذلك ان يجتنب الفحش والبذاء ويحفظ
الحدود الحق ولا يتجاوز الى ظلم فان الغضب اذا استولى غلب العقل
قال الله تعالى لا يحب الله الجهر بالسوء الا لمن ظلم وقال النبي صلى الله
عليه وآله وسلم من استجهر مومنا فعليه وزره وقال لشافعي رحمه
الله عليه من استغضب ولم يخضب فهو حمار ومن استرض ولم
يرض فهو شيطان وقال الله تعالى والذين اذا آصابهم البغي هم
ينتصرون قيل في التفسير كانوا يكرهون ان يستذلوا واذ اقدوا
عفو او قال الله تعالى ولئن انتصرت بعد ظلمك فاولئك ما علىهم
من سبيل“ وبعضے از خص اینست کہ اگر کسی سخن محال بگوید۔

سے کہ انتہا سے منظور نہ ہوا لہذا الفاظ ”سخنے محال گوید“ مہرین کا تھرا اور تم تر ترجمہ کر کہ دو در کتابت کیا و بردار (انتہا حاشیہ ص ۱۹۱)

توانوشی ایک اگر چہ کنی اسنجاری کی توفیق برغیر و

قوله "فن لازمہا فہومن المبتدین فی المذہب وعلیہ ان یجد
ویجتہد فی طلب الزیادت والارتقاء الی معالی الاحوال لیصیر من المحققین"
وہر کہ لازم این چہا چیز باشد او مبتدی کار باشد یعنی آنکہ او آغاز کار قوم باشد انجین کہ است و برین
مبتدی واجب بود کہ در کار جد کند و مشقت کشد و طلب آن کہ انچہ او پیش گرفتہ است زیادہ شود
و بررود در معالی احوالی موصوت باوصاف محققان گردد۔

قوله "فقد قال بعض المشایخ من سبق علیہ رکوب الاحوال لم
یرتق الی معالی الاحوال ومن لم ترتق الی معالی الاحوال لم یبلغ مراتب الرجا
قال اللہ تعالیٰ وَاَنْ لِّوَاٰسِطَتَاہُمَا عَلٰی الطَّرِیْقَةِ لَا سَقَیْنِہُمْ مَّاءٌ اَعْدَّ قَابِہِمْ
و شوار باشد کہ نمیتواند بر دشا رہا بر برد و احوال آن مرتبہ محققان است کہ در جہ بندے وار و بر
برتر نتواند شد و ہر کہ بر معالی احوال برترت او در مردان خدا ز سید یعنی آیت بالا گفتہ ام۔

قوله "ومن جانبہ الاصول او بعضہا و انما عن درجۃ الرخصۃ فلو
ما ذکرنا من اداہما فقد فارق المذہب وناجانبہ" انچہ ما گفتیم کہ او اصول این کا
جانب شد یعنی ان اصول این قوم بیرون شد و آن اصول چہا راست کہ گفتہ ایم و انچہ آداب ان اصول
را گفتہ مباشر شد و ترک آورد و ترکہا عطف بیان جانب است او از مذہب تصوف جدا شد
و ازین قوم نباشد۔

قوله "و حرم علیہ اوقافہم و ارفاقہم و یلزم الجماعت مفارقتہ و مجاہدہ
و ابعادہ و خذلانہ" ورو نباشد حرام باشد بر و تا آنکہ مردمان بدین گمان او را از صوفیان
دانند و برین باب وقف کنند و برائے او رفق کنند بر و حرام باشد و جماعت صوفیان را لازم
باشد کہ او را از خود دور کنند و با خود بودن نہ ہند اما خواجگان ماگویند خداوند سبحان و تعالیٰ خرقہ
و قمیہ از مشرکان درین داشت بلکہ تا جہا و اد انجین مکیبے را اگر بخرقہ و قمیہ درین ندارند شاید

بجہ معاملت جماعت اور ارغبتہ و میلہ شود کہ بتدریج یکے از ایشان گردود۔ **قوله** وھن داهنہ منھم فی شئی من ذلک منھن وشریکہ فی عارتہ ولاعذرلہ فیہ۔ وھرکہ مدامہنت کند اوھم ہجو او باشد اما خواجگان ماگویند خدا کریم ورحیم است واین قوم متعلق باخلاق اللہ اند مدامہنت چہ معنی دارد۔ **قوله** قال اللہ تعالیٰ وَمَنْ یَّتَوَلَّھُمْ مِنْکُمْ فَاِنَّھُ مِنْھُمْ۔

”جعلنا اللہ تعالیٰ من الصادقین والحقابا المتحققین لمنہ وجودہ وعضمنہ من الفواحش ماظہر منھا وماباطن“ این درباب ورتان مدائے راین کلام چہ معنی دارد۔ شیخ ہمہ تمام کرد و باز بضرع وابتہال بخدا بازگشت چنانچہ رسم این طایفہ اینست اما خداے تعالیٰ مارا از صادقان گرداند و مارا الحقائق بمحققان کند یعنی یکے از ایشان گرداند و مارا از جملہ فواحش نگرداند و اپنے شرع بران حاکم است و آنچه باطن است آنکہ موجب محاب خداوند سبحانہ است آری وہم وجود غیر در خطرہ باشد آن فاحشہ باطل گشت۔ **قوله** ووفقنا لطلب مسراتہ ماخفی منھا وماعلن ومارا توفیق دہد کہ آنچه رضائے اوست ما آن طلبیم آنچه در ظہر و بطن گفتم در خفی و علن همان معنی است **قوله** ولفعنا وجميع المسلمين بما جمعنا“ خدا مارا نفی دہد یعنی بدل مباشرت گرداند و اثر آن مارا نصیب کند وجميع مسلمانان را بچیزے کہ ما جمع کردیم یعنی اقوال مثلخ و فہوم خود را بران ضم کردیم۔ **قوله** ”ولا جعلہ علینا ولا علی من نظر فیہ وبالا“ ولا جعل حظنا من ذاک جمعہ وحفظہ دون استعمالہ اندہ عز اسمہ قنایب عجیب و خداے تعالیٰ بر ما وبال نگرداند۔ شیخ قدس اللہ سرہ آنچه این کار است تضرع و زدرے شکستگی گستگی آن ہمہ را رعایت میکنند این نمکند فہمی کہ جمع کردیم نصیب ماہمیں باشد بلکہ آنچه مقصود ازین گفتار است آن بدامان ما کند او تعالیٰ سبحانہ قریب است یعنی تضرع و زارے کہ کسے میکند میشود و آزا اجابت میکند۔

قوله آخر المستحب الحمد لله وحده والصلوة على نبينا

محمد واله اجمعین یعنی مختم این کتاب کہ اندک تراست برترین سخن اینست کہ الحمد لله وحده پاس و تائش مرغلے را او یگانہ است و در بر پینامبر ما کہ نام پاک او محمد است یا عطف میان نبی است بدل از و آل او یا پسروان و متابعان و دارند یا فرزندان او دارند و را حدیث است کہ رسول اللہ را پسیدند کہ در و گفتن بر تو اموختیم ما را بیا موز کہ فرزند تو در و چگونہ گویم رسول اللہ این فرمود اللهم صل علی محمد و علی آل محمد و ذریاتہ و ذواتہ این حدیث در مصابیح است ازین حدیث تقاضا کرد کہ ازین آل ہین فرزندان مراد اند زیرا چہ حدیثی مر حدیثی راستین است پناچہ آیتتہ مر آیتتہ را مفسر آنکہ گویند از رسول اللہ پرسیدند من الک گفت کل مومن تقی الی آل را شرف و فضلے فاضلے بخشید کہ ملحق بفزندان خود کرد یعنی لغوی اینست آل الرجل اہلہ و ولدہ و دیگر گفتند آل الرجل متبعہ۔

محمد حسین میگوید محتاجا و ذالہ عن مبیعاتہ و عضر اللہ لزلاتہ خاتم کتاب خزائن شیخ فرمود نوشتہ ام و در ان باب از بہت خوشی اقصی الغایات کردہ ام بعضی از انها است کہ بہ اصحابے کہ صحبت داشتہ از یاران خدمت شیخ نظام الدین و یاران خواجہ خود و صوفیان دیگر و آنچه در کتب دیگر مسطور است اگر ترا مطلوب باشد کہ درائے این ادب بدانی و در ان خاتمہ نظر کن الحمد لله علی کل حال والصلوة علی رسولہ

بالغد و الاصل

مطبوعہ انتظامی پریس کسری بلڈنگ نظام شاہی ٹوئید آباد کون

جامعہ پریس ای عمر شفیق الدین د کوہیری کاتب عہدہ
۱۴۰۵ھ

